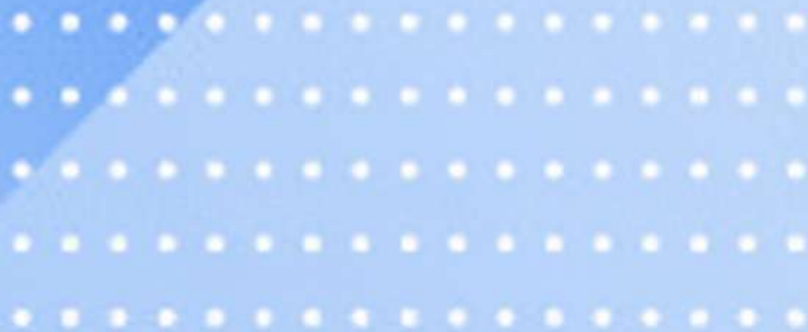

Економічний, організаційний та правовий механізм підтримки і розвитку підприємництва

Полтавський державний аграрний університет

**ЕКОНОМІЧНИЙ, ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ТА
ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ПІДТРИМКИ І
РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА**

Колективна монографія

**За редакцією О. В. Калашник, Х. З. Махмудова,
І. О. Яснолоб**

Полтава – 2020

Рецензенти:

Бірта Габрієлла Олександрівна, завідувач кафедри товарознавства, біотехнології, експертизи та митної справи Полтавський університет економіки і торгівлі, професор, доктор сільськогосподарських наук.

Зоря Олексій Петрович, професор кафедри фінансів, банківської справи та страхування Полтавської державної аграрної академії, доктор економічних наук, доцент

Дячков Дмитро Володимирович, професор кафедри менеджменту Полтавської державної аграрної академії, доктор економічних наук, доцент

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Полтавської державної аграрної академії (протокол № 2 від 23.10.2020 р.)

Е 45 Економічний, організаційний та правовий механізм підтримки і розвитку підприємництва : колективна монографія ; за ред. О. В. Калашник, Х. З. Махмудова, І. О. Яснолоб. Полтава : ФОП Петренко І. М., 2020. 320 с.

ISBN 978-617-7915-05-7

У колективній монографії з позицій міждисциплінарного підходу викладено результати досліджень економічного, організаційного та правового механізму підтримки і розвитку підприємництва. Наведено особливості вітчизняного та зарубіжного досвіду розвитку підприємництва. Розглянуто організаційно-економічні та фінансові аспекти розвитку підприємництва. Визначено особливості сучасного правового регулювання діяльності суб'єктів господарювання. Досліджено сучасні аспекти управління підприємницькою діяльністю суб'єктів господарювання. Означено особливості формування асортименту товарів як інструмент підприємницької діяльності суб'єктів господарювання. Розкрито деякі питання щодо якості та безпечності товарів як складової підприємницької діяльності суб'єктів господарювання. Розглянуто інноваційні технології розвитку у сфері економіки, підприємництва. Виявлені економічні, соціальні та правові аспекти розвитку сільських територій. Наведені проблеми розвитку бізнес-освіти та управління знаннями.

Колективна монографія є частиною науково-дослідних тем Полтавської державної аграрної академії «Економічний, організаційний та правовий механізм підтримки і розвитку підприємництва» (номер державної реєстрації 0117U003103 від 22.02.2017 р.) та «Формування стратегії еко-інноваційного розвитку виробництва органічної продукції як складової економічної та продовольчої безпеки України» (номер державної реєстрації 0119U103942 від 13.12.2019 р.).

Розраховано на науковців, викладачів, керівників і спеціалістів органів державного управління, фахівців агроформувань, аспірантів, студентів і всіх, хто цікавиться питаннями використання альтернативних джерел енергії в умовах сільських територій.

УДК 330

Автори вміщених матеріалів висловлюють власну думку, яка не завжди збігається з позицією редакції. За зміст матеріалів відповідальність несуть автори.

ISBN 978-617-7915-05-7

© Колектив авторів, 2020.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
РОЗДІЛ 1. ОСОБЛИВОСТІ ВІТЧИЗНЯНОГО ТА ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА	9
1.1 Зарубіжний досвід та економічна культура в підвищенні розвитку вітчизняного підприємництва	9
1.2 Державна підтримка підприємництва в умовах адміністративно-територіальної реформи	19
1.3 Значення технологій прийняття управлінських рішень в сучасних умовах ризику	27
1.4 Інформаційна підтримка малого інноваційного підприємництва в сучасних умовах розвитку	37
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ФІНАНСОВІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА	45
2.1 Стратегічні напрями інноваційного розвитку автотранспортних підприємств в Україні	45
2.2 Особливості формування інституційного середовища підтримки малого і середнього підприємництва	53
2.3 Організаційно-економічний механізм створення конкурентоспроможних фермерських господарств	62
2.4 Митний супровід зовнішньоекономічних операцій в умовах зростання обсягів зовнішньої торгівлі	71
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ	78

3.1 Кримінальна відповідальність за порушення земельного законодавства та нормативно-облікового забезпечення	78
3.2 Правова герменевтика та суддівський розсуд	87
3.3 Окремі питання застосування позовної давності, як інструменту захисту прав господарюючих суб'єктів при розгляді справ про визнання незаконними та скасування наказів щодо надання земельних ділянок для ведення фермерського господарства	91
3.4 Деякі особливості договору контракції сільськогосподарської продукції	98
3.6 Правове становище адвоката свідка у кримінальному провадженні	105

РОЗДІЛ 4. СУЧАСНІ АСПЕКТИ УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

112

4.1 Вплив міжнародних правил Інкотермс на сучасну практику проведення експортно-імпортних операцій	112
4.2 Антикризове управління в підприємницькій діяльності суб'єктів господарювання	119
4.3 Роль соціального підприємництва та неформальної зайнятості на сучасному ринку праці	127
4.4 Управління впровадженням інновацій в діяльність сільськогосподарських підприємств	135
4.5 Логістична інфраструктура як стратегічний елемент розвитку зовнішньоекономічної діяльності вітчизняних підприємств	143
4.6 Формування системи управління економічною безпекою аграрного підприємства	151
4.7 Сучасні тенденції формування та реалізації стратегії розвитку переробних підприємств	158

4.8 Регулювання регіональних процесів економічних перетворень розвитку підприємництва	166
4.9 Напрямки підвищення ефективності інноваційної діяльності в сфері управління персоналом аграрних підприємств	178
РОЗДІЛ 5. ЯКІСТЬ ТА БЕЗПЕЧНІСТЬ ТОВАРІВ ЯК СКЛАДОВА ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ	187
5.1 Якість пшениці ярої твердої для виробництва харчових продуктів	187
5.2 Сучасні моделі управління якістю продукції та послуг об'єктами готельно-ресторанного бізнесу	195
5.3 Аналіз законодавчих засад формування безпеки харчових продуктів	204
5.4 Вплив біологічних особливостей сорту на якість насіння тритикале озимого	213
РОЗДІЛ 6. ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ РОЗВИТКУ У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ, ПІДПРИЄМНИЦТВА ТА ВИРОБНИЦТВА	220
6.1 Інноваційні технології кондитерських виробів з використанням пюре з обліпихи	220
6.2 Розроблення рецептури м'ясо-рослинних паштетів для дітей шкільного віку	230
6.3 Енергетична ефективність виробництва насіння проса прутоподібного в Україні	238
6.4 Досвід вирощування насіння гетерозисних гібридів кукурудзи в умовах ПСП «Колос» Кобеляцького району Полтавської області	244
6.5 Застосування інновації при попередній обробці дичини	251
6.6 Особливості розвитку ресторанного бізнесу в Україні	259

РОЗДІЛ 7. ЕКОНОМІЧНІ, СОЦІАЛЬНІ ТА ПРАВОВІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ	269
7.1 Розвиток інститутів державного регулювання і підтримки аграрних товаровиробників	269
7.2 Від безробіття до розвитку підприємництва на селі	278
РОЗДІЛ 8. ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ БІЗНЕС-ОСВІТИ ТА УПРАВЛІННЯ ЗНАННЯМИ	286
8.1 Використання комп'ютерної техніки, комп'ютерних комунікацій та інформаційних технологій у професійній підготовці майбутніх фахівців	286
8.2 Прокрастинація вітчизняної реформи юридичної освіти як виклик податковій безпеці України	294
8.3 Особливості вирішення суперечності «влада – освіта» в умовах формування громадянського суспільства в Україні	302
8.4 Розбудова агроосвіти – поступ до майбутнього вищої освіти	309

ПЕРЕДМОВА

Сьогодні феномен підприємництва виступає як невід'ємний атрибут ринкового господарства, як вільна, ініціативна діяльність людей у різних сферах виробництва, що здійснюється на власний страх і ризик з метою одержання прибутку. Його називають двигуном економіки та основою заможності будь-якої процвітаючої країни. Також підприємство відіграє найважливішу роль у досягненні комерційного успіху, одержання прибутку; найкращому використанні капіталу: власності, іншого майна, фінансових, матеріально-технічних, трудових ресурсів; створює механізми досягнення стійкого розвитку економіки країни з урахуванням екологічних, економічних і соціальних компонентів.

Підприємництво виконує особливу функцію в економіці і народному господарстві, змістова сутність якої зводиться до оновлення економічної системи, створення інноваційного середовища, що спричиняє руйнацію традиційних структур і відкриття шляху до перетворень, зрештою стає тією силою, котра прискорює рух економіки по шляху ефективності, раціоналізації, бережливості і постійного оновлення.

Колективна монографія містить й узагальнює результати дослідження авторів з різних наукових установ, закладів вищої освіти України, науково-дослідних установ, що відображають сучасні досягнення вітчизняної науки в дослідженні порушеної проблеми. Звичайно, що однією з особливостей цієї праці є різноманіття поглядів, які об'єднує в єдине ціле спільна ідея – економічний, організаційний та правовий механізм підтримки і розвитку підприємництва в сучасних умовах господарювання. Автори розміщених у колективній монографії матеріалів висловлюють власну думку, яка не завжди збігається з науковою позицією редакції. За зміст матеріалів відповідальність несуть автори.

У колективній монографії з позицій міждисциплінарного підходу викладено результати досліджень сучасного стану в розвитку підприємництва в Україні, що має сприяти створенню ефективного механізму державного регулювання підприємництва. Так у колективній монографії наведено економічні, соціальні та правові передумови розвитку підприємництва; розглянуто питання щодо організаційно-економічних, фінансових аспектів та регіональних особливостей розвитку підприємництва; розкрито особливості сучасного правового регулювання діяльності суб'єктів господарювання; визначено сучасні аспекти управління підприємницькою діяльністю суб'єктів господарювання; визначено

проблеми та перспективи встановлення рівня якості та безпечності товарів як складової підприємницької діяльності суб'єктів господарювання; досліджено інноваційні технології розвитку у сфері економіки, підприємництва та виробництва; з'ясовано інфраструктурне забезпечення функціонування підприємництва; встановлені економічні, соціальні та правові аспекти розвитку сільських територій; розкрито проблеми розвитку бізнес-освіти та управління знаннями.

Ми переконані, що саме спільні зусилля учених різних наукових поглядів можуть сприяти покращенню економічного, організаційного та правового механізму підтримки підприємництва задля його розвитку. Впевнені, що подальша творча співпраця між дослідниками буде сприяти продукуванню перспективних концептуальних підходів до вирішення наукової проблеми та розвитку економічного, організаційного та правового механізму підтримки підприємництва в Україні у сучасних умовах господарювання.

Дана колективна монографія, з огляду на глибинність і різнобічність проблем підтримки і розвитку підприємництва, не в змозі дати вичерпну відповідь на усі поставлені в ній питання, не кажучи вже про ті аспекти, які з певних міркувань не знайшли у цьому дослідженні відображення. Проте сподіваємося, що здійснені у монографії напрацювання теоретичного, методичного, аналітичного та практичного характеру будуть корисними для науковців, викладачів, керівників і спеціалістів, що працюють у цих напрямках, керівників і спеціалістів, органів державного управління, фахівців різних галузей, аспірантів, студентів і всіх, хто цікавиться питаннями щодо підтримки і розвитку підприємництва.

РОЗДІЛ 1. ОСОБЛИВОСТІ ВІТЧИЗНЯНОГО ТА ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА

1.1. Зарубіжний досвід та економічна культура в підвищенні розвитку вітчизняного підприємництва

Спіцина А. Є.

Національний транспортний університет

Глобалізований світ третього тисячоліття висуває нові вимоги до національних економік відповідно до сучасних інноваційних змін. Досвід країн з найвищим рівнем національної конкурентоспроможності доводить, що визначальним чинником економічного розвитку, запорукою прогресу сучасного цивілізованого суспільства та гарантією успішності трансформаційних процесів в країні є активна участь у них молодих кваліфікованих підприємців. Проблема економічної культури є порівняно новою в економічній теорії і тому малодослідженою як в Україні, так і за її межами

Економічна культура суспільства є синтезом матеріального і духовного, формує цілісність економічної поведінки, що поєднує матеріально-економічний і духовний аспекти життя людини; є результатом творчої діяльності людей в процесі виробництва, обміну, розподілу і споживання матеріальних і духовних благ.

Світовий досвід і практика господарювання показують, що найважливішою ознакою ринкової економіки є існування і взаємодія багатьох великих, середніх і малих підприємств, їх оптимальне співвідношення.

Набутий власний досвід, позитивні результати розвитку малого і середнього підприємництва в країнах, які пройшли етап реформування економічних систем, свідчать про те, що мале підприємництво є одним із засобів усунення диспропорцій на окремих товарних ринках, створення додаткових робочих місць і скорочення безробіття, активізації інноваційних процесів, розвитку конкуренції, швидкого насичення ринку товарами та послугами. А малі підприємства, за певних умов і при підтримці з боку держави – тенденційно інноваційні, гнучкі і витратоефективні, мають підприємницький досвід і достатній професійний рівень.

За сучасних умов без стимулювання інноваційної спрямованості економіки держави її розвиток є неможливим. Основу інноваційної економіки складає високотехнологічне виробництво, що обумовлює підвищення вимог до професійно-кваліфікаційного рівня найманих працівників, зокрема підвищується значення інтелектуальної та економічної культури фахівців. Поряд з цим інтенсивне впровадження в процес виробництва наукоємних технологій створює потребу в регулярному вдосконаленні знань, економічної культури, вмінь та навичок найманих працівників, що обумовлює необхідність створення ефективної системи навчання та посилення чинників, що підвищують мотивацію до професійного розвитку.

Саме тому епоха 21-го століття – це не тільки новий орієнтир розвитку, але і, в першу чергу, трансформаційний перехід до інтелектуалізації як посилення знаннєємності процесу професійної діяльності та економічної культури сучасних працівників підприємництва.

У сучасних умовах конкурентні переваги підприємства та можливості модернізації значною мірою пов'язані з ефективним використанням персоналу. Успішне функціонування підприємства в умовах збільшення присутності у міжнародному конкурентному просторі, переходу України до постіндустріальної моделі розвитку економіки та цифрової трансформації, розгортання цифрових робочих місць, впровадження рішень Інтернету речей та послуг (Internet of Things and Services – IoT&S) забезпечується за рахунок досягнення максимальної ефективності, основним чинником чого є зростання конкурентоспроможності персоналу.

«Без конкурентоспроможної системи освіти не може бути конкурентоспроможної робочої сили, а без останньої – конкурентоспроможної економіки» [1].

Вагомий внесок у дослідження підприємництва зробили відомі західні вчені Р. Кантільйон, А. Сміт, Д. Рікардо, Ж.-Д. Сей, К. Маркс, А. Маршалл, М. Вебер, В. Зомбарт, Й. Шумпетер, Ф. Хайєк та інші.

Незважаючи на формальну наявність всіх необхідних законів та інших регламентуючих розвиток підприємництва інструментів та інститутів, Україна є країною, де кількість малих і середніх підприємств на тисячу осіб населення дуже низьке. Так, за інформацією Всесвітнього банку, число малих підприємств в Україні становить 7,6 на тисячу чоловік, у той час в Польщі – 22, США – 74.2, країнах ЄС – 45 [2].

¹ Дмитренко Г.О., Спіцина А.Є. Підвищення якості трудового потенціалу шляхом підготовки в ВНЗ конкурентоспроможних і конкурентоздатних випускників. Україна: аспекти праці» №4. Київ: 2016. С.10-21

² Камушков, О. С. Розвиток малого та середнього бізнесу у світі. Вісник Академії митної служби України. Серія: Економіка. 2013. № 1. С. 130-134.

Фінансове забезпечення господарської діяльності на малих та середніх підприємствах є найменш дослідженим питанням в системі менеджменту реформованих вітчизняних підприємств. Якщо у США близько 83%, а у Німеччині понад 92% власників здійснюють планові передбачення, то у південному регіоні України за даними вибіркового обстеження, їх чисельність становить лише 24 відсотки [3].

Політика підтримки малого бізнесу в Європі здійснюється через діяльність держав і через спеціальні програми, які реалізуються під егідою ЄС.

Фінансування заходів із підтримки малого бізнесу здійснюється зі Структурних фондів Євросоюзу, зокрема з Фонду регіонального розвитку, Соціального фонду. На рівні держав фінансова допомога забезпечується значними податковими пільгами в перші роки функціонування, кредитами на пільгових умовах суб'єктам, орієнтованим на інноваційну діяльність, охорону довкілля і екологічні проекти, функціонуючим у відсталих регіонах, підприємствам з високою соціальною значимістю. Слід відзначити значний вклад уряду країн у фінансову підтримку організацій, фондів, що допомагають розвитку малого підприємництва. Ці фонди поділяють на товариства спільного інвестування й товариства спільного гарантування. Активну роль у фінансовому розвитку малих суб'єктів підприємництва також відіграють національні Торгівельно-промислові палати, Асоціації малого бізнесу [4].

У скандинавських країнах основним «донором» фінансових «ін'єкцій» у мале підприємництво є держава. Уряди цих країн надають субсидії та прямі позики початківцям у малому бізнесі. Перспективні та важливі проекти на 50- 75% можуть фінансуватися за рахунок державних коштів. Ірландія деяким категоріям підприємців-початківців протягом року виплачує щомісячну допомогу в 50 фунтів-стерлінгів [5].

Що стосується України, то у Концепції Загальнодержавної програми розвитку малого підприємництва на 2014-2024 роки зазначено, що наразі стан малого підприємництва в Україні має ряд недоліків, що обмежують використання фінансового планування підприємницькими фірмами в Україні, а саме: високий ступінь невизначеності на українському ринку, пов'язаний із триваючими глобальними змінами у всіх сферах громадського життя, їх непередбачуваність; відсутність ефективної нормативно-правової

³ Мареніченко В. В. Механізми реалізації державного регулювання якісного розвитку малого та середнього бізнесу в умовах інтеграції України до Європейського Союзу. Вісник Академії митної служби України. Серія: Державне управління. 2013. № 1. С. 48-53.

⁴ Рибчак В. І. Світовий досвід державного регулювання підприємств малого бізнесу. Науковий вісник НЛТУ України : зб. наук.-техн. праць. Львів : РВВ НЛТУ України. 2010. Вип. 16.1. С. 235-238.

⁵ Світовий бізнес: навч. посібник / За ред. проф. Ф.Ф. Бутинця. Житомир: Рута, 2012. 498 с.

бази у сфері внутрішньофірмового фінансового планування; обмеженість фінансових можливостей для здійснення фінансових розробок у галузі планування в багатьох підприємницьких фірмах [6].

Основними причинами незадовільного рівня планування на малих підприємствах є: відсутність засобів ідентифікації меж використання планових важелів відповідно до масштабів бізнесу на кожному конкретному підприємстві та брак методик планової роботи, адаптованих до особливостей їх користувачів. Відомо й те, що підприємницькою діяльністю займається велика кількість осіб, які не мають ґрунтовних знань у сфері економіки та менеджменту.

Задля вирішення проблем малого підприємництва в Україні варто звернутися до міжнародного досвіду, тому деякі шляхи удосконалення підприємств малого бізнесу представлено в табл. 1.

Що ж стосується можливостей удосконалення фінансового планування підприємств, то зважаючи на значно більший досвід діяльності в умовах ринкової економіки та стабільніше законодавство, суб'єктам господарювання в зарубіжних країнах значно легше спланувати свою діяльність, а тому і розробка фінансових планів підприємств здійснюється в деталізованому вигляді, які відповідають визначеній системі. Україні, для вирішення недоліків і удосконалення діяльності малого і середнього бізнесу, варто удосконалити і деталізувати нормативно-правову базу у сфері внутрішньофірмового фінансового планування та забезпечити стимули до активного інноваційного розвитку малих компаній як рушійного фактору інтенсивного розвитку бізнесу. Це потребуватиме створення відповідних умов щодо формування ефективного фінансового механізму як методологічної, методичної, організаційної побудови системи фінансових відносин усередині та зовні підприємств.

Головними чинниками, які заважають розвитку малого бізнесу, є неефективна система державної підтримки підприємництва, яка проявляється через слабкий розвиток фінансово-кредитної інфраструктури малого бізнесу, високий рівень тінізації малого бізнесу, низький рівень державного захисту прав підприємців [7]. Новий Податковий кодекс, що передбачає скорочення максимальної величини виторгу і видів діяльності, яким дозволено користуватися спрощеною системою, збільшення суми єдиного податку, а також розширень прав податківців може призвести до

⁶ Одноточник В.І. Контролінг – сучасна концепція забезпечення стабільного розвитку підприємства. Актуальні проблеми економіки. № 6 (96). 2009. С. 127-130.

⁷ Камушков, О. С. Розвиток малого та середнього бізнесу у світі. Вісник Академії митної служби України. Серія Економіка. 2013. № 1. С. 130-134.

згортання діяльності суб'єктів малого підприємництва та зниження ділової активності населення.

1. Зарубіжний досвід вирішення проблем малого підприємництва в Україні

Проблема	Опис	Країна	Заходи вирішення
Недостатня державна підтримка	Сьогодні в Україні дієвість заходів політики державної підтримки малого бізнесу виявилася недостатньою. Малі підприємства в Україні продовжують стикатися з істотними перешкодами у власному розвитку на різних рівнях	США	Термінове обслуговування клієнтів як по телефону, поштою, так і особисто. Напрями підтримки: надання допомоги діловим жінкам, допомога в науково-дослідній роботі, юридичні послуги і т. д.
Обмеженість внутрішнього попиту і наявність кризи збуту на внутрішньому ринку	У результаті масового зростання безробіття, збільшення за боргованості за зарплатами і пенсіями, інфляційних стрибків зменшуються доходи громадян. Малий бізнес втрачає головних споживачів своєї продукції	Польща	Уряд у 2008 році ввів пільгові податкові тарифи для новостворених підприємств і підприємств, що надають нові робочі місця [2]
Нерозвиненість ринку фінансових джерел	Нерозвиненість ринку фінансових джерел призводить до відсутності небанківських фінансових установ, які могли б також здійснювати фінансування діяльності малих підприємств: кредитних спілок, страхових фондів	Польща	У 1997 році був створений "Національний фонд кредитних гарантій", що гарантує надання кредитів малим підприємствам, з часом була створена мережа регіональних фондів для підтримки та розвитку депресивних районів
Низька інвестиційна активність	Більшість малих підприємств не мають засобів для здійснення капіталовкладень, оскільки кредити дуже дорогі і короткострокові, а велика частина прибутків спрямовується на сплату податків	Угорщина	Агенція з розвитку інвестицій, торгівлі і холдинги регіонального розвитку (контролює розподіл фінансової підтримки малих підприємств)
Тіньова економіка	Малий бізнес використовує практику роботи без оформлення договорів, намагається переводити свої операції в готівковий оборот із метою мінімізації оподаткування, а також приховує доходи, занижує розміри заробітної плати і ухиляється від оподаткування	Угорщина	Економічні стимули: зниження податкового навантаження, спрощення звітності, пільгове кредитування

Найпоширенішою формою стимулювання розвитку сектора малого підприємництва в розвинутих країнах є створення для них преференцій в оподаткуванні шляхом введення спеціальних податкових правил (Франція) або застосування загальних правил з окремими пільгами для малих підприємств (США, Великобританія). Система податкового регулювання Великобританії містить такі стимулюючі засоби як прогресивні ставки оподаткування – шкала ставок прибуткового податку, основу якої складає прибуток, що підлягає оподаткуванню. Залежність величини податків від суми прибутку виражена у прямій прогресії – чим вищі доходи, тим вищі податки. Для малих підприємств, це без сумніву, дуже сприятлива система.

Застосування податкових преференцій є характерною рисою підтримки малого бізнесу також і в країнах з перехідною економікою, зокрема зменшення ставок оподаткування; звільнення від окремих видів податків на певний термін; відміна митних податків та зборів при імпорті товарів виробничого характеру для внутрішнього використання; зменшення ставок обов'язкового соціального відрахування. Так, у Грузії, згідно з новим Податковим кодексом, прийнятим восени 2010 р., малий бізнес з обігом до 17 тис. дол. не оподатковується, а процедура організації бізнесу в країні триває три дні.

Суттєвий фактор успішного функціонування підприємництва в Польщі, Чехії, Угорщині є державна підтримка стимулювання та розвитку малого бізнесу. У Польщі послідовна реалізація державних реформ для підтримки малого бізнесу передбачала створення базових організаційних структур (агентств, фондів) [8]. Ці структури в процесі взаємодії з урядом та парламентом, забезпечують надання достовірної інформації щодо стану та перспектив розвитку підприємництва в країні, гарантують надання кредитів малим підприємствам, сприяють розвитку інноваційних технологій та їх застосуванню в малому бізнесі. Фінансова підтримка малого бізнесу передбачає використання системи проектного фінансування малих підприємств, тобто цільове кредитування позичальника для реалізації інвестиційного проекту.

Для стабільного розвитку малого бізнесу в Україні необхідним є також підвищення ефективності організації управління малими підприємствами, і перш за все – планування і контролю. Розмір малого підприємства за

⁸ Кіщак В., Кіщак І. Розвиток малого та середнього підприємництва: досвід Польщі, Угорщини, Чехії, Італії.
URL : <http://www.niss.gov.ua>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

чисельністю персоналу в середньому складає 6 осіб. Управління малим підприємством здійснюється здебільшого в «ручному» режимі в особі підприємця. Практично відсутня система тактичного та стратегічного планування. Стратегічні плани малих підприємств в Україні здебільшого збігаються з оперативними і відображають прагнення власника максимізувати прибуток на теперішній момент. Стратегічні плани західних підприємств відображають необхідність стабільного розвитку в майбутньому за оптимальних доходів у теперішньому часі. Як наслідок, українські і західні підприємства мають абсолютно різні стратегічні цілі і, зазвичай, досягають різних результатів.

На теперішній час через брак необхідної кваліфікації та досвіду неможливо лише силами персоналу впровадити системи контролінгу для ефективної організації планування та контролю на підприємствах малого бізнесу в Україні [9].

Світовий досвід організації планування демонструє, що при формуванні планів підприємству необхідні два підходи: планування від минулого до майбутнього (довгострокове чи прогнозне) і від сьогодення до майбутнього (стратегічне). Довгострокове планування характерне для виробництва продукції, що знаходиться в стадії розвитку чи насичення та відрізняється стабільністю технологічних процесів і характеристиками. Стратегічне – ефективне для процесів відновлення продукції, створення нових виробництв і реорганізації існуючих. Ці процеси відрізняються високим ступенем невизначеності і великим обсягом організації робіт. Досвід організації малого бізнесу в економіці Великобританії, як країни з глибокими історичними традиціями ведення бізнесу є дуже корисним [10].

Становлення та розвиток підприємництва у Великобританії здійснювалось на основі співробітництва малих і великих підприємств, тобто на засадах кооперації, що давало змогу водночас обслуговувати великі підприємства (постійно чи на окремих стадіях розвитку) і стимулювати діяльність малого бізнесу. Наслідком такої кооперації стало виникнення ефекту ланцюгової реакції у всіх галузях економіки, що означає зв'язок і підтримку малого бізнесу великими підприємствами.

Сучасна четверта індустріальна революція характеризується використанням абсолютно нових винаходів – біотехнологій, штучного інтелекту. Світовий економічний форум назвав Четверту промислову революцію цунамі технологічних досягнень, які трансформують економіку

⁹ Однорічник В.І. Контролінг – сучасна концепція забезпечення стабільного розвитку підприємства. Актуальні проблеми економіки. № 6(96). 2009. С. 127-130.

¹⁰ Аналітичний центр «Академія». URL : <http://www.academia.org.ua>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

будь-якої країни. Але який вплив це матиме на ринок праці, звідки візьметься робота для всіх тих людей, чию працю замінять сучасні технології. На сьогодні, як в Україні, так і в світі існує гостра проблема зростання безробіття. Якщо до цього додати цифрову революцію - то це може спричинити глобальну катастрофу в сфері зайнятості [11].

Саме тому однією з характерних тенденцій розвитку соціально-трудових відносин на сучасному етапі є формування нової якості кваліфікованих фахівців та підвищення ролі економічної культури, висококваліфікованої праці у сфері виробництва та послуг.

Наявність висококваліфікованих фахівців є одним з найважливіших факторів підвищення продуктивності праці, забезпечення випуску конкурентоспроможної продукції, інтеграції України у світове економічне співтовариство. Дедалі більшого значення набувають такі показники, як професіоналізм, компетентність, здатність до отримання знань упродовж життя, рівень економічної, організаційної та корпоративної культури[12].

Економічна культура формується в процесі загальноекономічної практики і приводить до утворення стійких норм і правил економічної взаємодії, які сприяють передачі нагромадженого досвіду. Завдяки цьому економічна культура є механізмом відтворення і розвитку економічних відносин суспільства в цілому і окремої особистості в різноманітних діяльнісних та предметних формах. Економічна культура розчинена у всій сукупності економічних відносин, які є не лише формою прояву, але й способом існування культури. Тому сутність економічної культури полягає не в рівні економічного розвитку людини чи її діяльності, а в економічних відносинах, які обумовлюють природу самої людини та способи її діяльнісного існування[13].

На міжнародному рівні не втрачають своєї актуальності питання розвитку фахівців як особистостей, навчання протягом життя та місця людини в сучасному світі, де велику частку починає займати штучна праця. Про це зазначалося на науковій зустрічі в Боні (Німеччина) 15 липня 2016 р. у Всесвітній день вмінь молоді, за участю 35 країн, за підтримки UNESCO-UNEVOC «Погляд в майбутнє: Натхнення і розширення можливостей молоді через розвиток навичок».

Нова Стратегія ЮНЕСКО TVET (технічна та професійної освіта і

¹¹ Краус Н. М. Інноваційна економіка в глобалізованому світі: інституціональний базис формування та траєкторія розвитку: монографія. Київ: Аграр Медіа Груп, 2019. 491 с. 2

¹² Дмитренко Г. О., Спіцина А. Є. Підвищення якості трудового потенціалу шляхом підготовки в ВНЗ конкурентоспроможних і конкурентоздатних випускників. Україна: аспекти праці. №4. Київ: 2016. С.10-21

¹³Lozhachvska, O., Spitsyna, A. E. ECONOMIC CULTURE OF PROFESSIONALS' SELF-REALIZATION. / Монографія/ «Scientific developmentandachievements» («Науковий розвиток і досягнення»). /«ScienccePublishing»- London. 2018. С.63-75.

навчання 2016-2021 рр.) зосереджена на трьох пріоритетах:сприяння зайнятості молоді та підприємництва, забезпечення соціальної справедливості і рівності чоловіків і жінок, а також сприяння переходу до зеленої економіки і стійкого суспільства.

В Європейському союзі діють різні програми, що сприяють розвитку працівників протягом життя в різних галузях:

- TheLifelongLearningProgramme – була розроблена, щоб дати можливість людям, на будь-якому етапі свого життя, продовжувати навчання, підвищувати свою кваліфікацію самостійно, а також забезпечити розвиток освіти і підготовки кадрів по всій Європі;

- e-TwinningPlus – це потужний стимул для вивчення іноземних мов і покращення рівня використання ІТ-технологій. У рамках програми також тренують навички командоутворення та отримують досвід створення спільних проектів;

- програма ErasmusMundus – це програма співпраці та мобільності у сфері вищої освіти, спрямована на розвиток Європейського Союзу як всесвітнього центру досконалості освітнього процесу.

В Україні також відбувається процес формування інноваційної моделі економіки, у зв'язку цим була прийнята Національна Рамка кваліфікацій, розроблюються освітні стандарти, менш інтенсивно відбувається розробка професійних стандартів. Разом з тим, у сфері вищої та професійної освіти розробка професійних стандартів вимагає злагодженої взаємодії експертів з освітніх закладів, роботодавців, професійних спілок, волонтерських організацій.

Важливим компонентом економічної культури є економічна свідомість – знання основних законів розвитку ринкової економіки, підвищення ефективності виробництва, перебудови його структури, вдосконалення виробничих відносин, системи управління та методів господарювання. Економічна свідомість забезпечує розуміння економічного життя суспільства, перетворення кожного працівника на активного, творчого учасника виробничого процесу. В умовах економічних реформ формування економічної культури та свідомості сучасних фахівців стає загальним і обов'язковим^[14].

Високий рівень економічної культури дозволить сучасним фахівцям легко увійти в будь-яку організаційну культуру, швидко визначити зміст і сутність культури в новій організації, правильно приймати рішення в будь-

¹⁴ СпіцинаА.С. Професійна компетентність у системі фахової підготовки майбутніх економістів. Теорія і методика професійної освіти. 2016. № 10. URL: tmpe.eor.by/index.php/editions/133_vipusk_10_5. (дата звернення 22.08.2020 р.).

яких ситуаціях, самореалізуватися. Учорашній студент в умовах ринку може швидко стати першим керівником. Володіючи високою економічною культурою, він буде чесно вести бізнес, платити податки, достойно вести себе з партнерами, споживачами і постачальниками^[15].

Ефективне функціонування й підвищення конкурентоспроможності сучасних підприємств потребує особливої уваги до оновлення і розширення професійних знань фахівців, тобто професійного розвитку кадрів. Підготовка, перепідготовка й підвищення кваліфікації персоналу дозволяє вирішувати ключові завдання в межах організації – зростає ефективність праці, включаючи її якість, що відбивається і на самій продукції. Це, в свою чергу, дозволяє досягнути більш високого рівня конкурентоспроможності продукції, підприємств та країни в цілому.

На сучасному етапі розвитку ринкових відносин головним чинником забезпечення ефективності діяльності підприємства є конкурентоспроможні фахівці. Конкурентоспроможність фахівців – це здатність реалізації сукупності природних, освітньо-професійних, ділових, соціальних та моральних якостей працівників для забезпечення ринкової потреби в якісних товарах та послугах, що суттєво впливає на ефективну діяльність підприємства в цілому.

Для підвищення конкурентоспроможності персоналу слід сформувати певний механізм заходів, що спрямовані на збереження й розвиток людського потенціалу, а саме: на забезпечення ефективної зайнятості; зростання оплати праці і доходів; підвищення рівня соціальної безпеки і соціальної захищеності працівників; залучення інвестицій у безперервне професійне навчання на виробництві; заохочування високої мотивації до праці, творчої реалізації працівників; прагнення до набуття конкурентних переваг у праці та безперервному освітньо-професійному розвитку.

Для цього в Україні необхідно розробити механізм, який би заохочував працівників, які підвищують свою кваліфікацію, здійснюють безперервну професійну підготовку. У зв'язку з цим, для формування якісної системи безперервної професійної підготовки працівників в умовах інноваційної моделі економіки та для розв'язання назрілих проблем в Україні необхідно розробити національну стратегію в сфері безперервної професійної підготовки працівників.

У процесі дослідження зарубіжного досвіду організації малого підприємництва виявлено ряд загальних рис, які характеризують особливості його ведення та розвитку. Базою малого підприємництва в

¹⁵ Дмитренко Г. О., Спіцина А. Є. Підвищення якості трудового потенціалу шляхом підготовки в ВНЗ конкурентоспроможних і конкурентоздатних випускників. Україна: аспекти праці». №4. Київ: 2016. С.10-21

європейських країнах є стимулювання ділової активності населення, його економічної культури, провадження ефективної державної політики господарювання. В Україні для розвитку малого підприємництва доцільними будуть заходи: 1) зменшення податкового тиску на малий бізнес; 2) використання досвіду кооперації малих та великих підприємств; 3) залучення окремих верств населення до ведення підприємницької діяльності, зокрема молоді; 4) надання безоплатних інформаційних послуг під час організації власної справи; 5) удосконалення фінансово-кредитної політики держави в напрямках забезпечення доступу підприємницьких структур до фінансових ресурсів, що надалі сприятиме розвитку малого підприємництва та підвищенню економічної культури та ділової активності населення.

1.2 Державна підтримка підприємництва в умовах адміністративно-територіальної реформи

*Мирна О. В., Сердюк О. І., Аранчій А. А.
Полтавська державна аграрна академія*

В Україні триває процес децентралізації, розпочатий у 2014 році. Нормативно-правовою основою реформи децентралізації стали: Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні^[16], закони України «Про співробітництво територіальних громад»^[17], «Про добровільне об'єднання територіальних громад»^[18] та внесені до Бюджетного і Податкового кодексів зміни щодо фінансової децентралізації. 2020 рік Урядом оголошено роком завершення адміністративно-територіальної реформи. Державна підтримка економічного і соціального розвитку територій на 2020 рік запланована в розмірі 101,9 млрд грн, та в кризових умовах підсилених пандемією підприємства реального сектору економіки також потребують суттєвої фінансової підтримки.

¹⁶ Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 333-р. від 01.04.2014 р. Верховна Рада України. Законодавство України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text> (дата звернення: 21.09.2020 р.).

¹⁷ Про співробітництво територіальних громад. Закон України № 1508-VII від 17.06.2014 р. Верховна Рада України. Законодавство України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text> (дата звернення: 21.09.2020 р.).

¹⁸ Про добровільне об'єднання територіальних громад. Закон України № 157-VIII від 14.05.2020 р. Верховна Рада України. Законодавство України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-VIII#Text> (дата звернення: 21.09.2020 р.).

Бавико О.^[19] мету механізму державного регулювання підприємництва бачить у стимулюванні розвитку соціальноефективної підприємницької діяльності, структурно-функціональна модель якого сформована з підсистем організаційно-правового, фінансового, стимулюючого та підтримуючого, контролюючого впливів. Автор, на нашу думку, в цілому доречно розподілив види засобів державного регулювання підприємництва між зазначеними підсистемами. Проте і податкова, і грошово-кредитна, і цінова, і амортизаційна політики як складові підсистеми фінансового впливу можуть виконувати роль підтримки МСП за умови розробки відповідних програмних заходів розвитку МСП. Практичне використання засобу «захист прав» підсистеми організаційно-правового впливу доцільно розмістити на чільному місці серед засобів підсистеми стимулюючого та підтримуючого впливу на МСП. Отже, залежно від конкретизації змісту певний вид регулюючого засобу може одночасно перебувати в двох підсистемах, підсилюючи дієвість механізму державного регулювання підприємства.

У сучасному швидкозмінюваному політико-соціально-економічному середовищі планові заходи з підтримки підприємництва доцільно розмежувати на довго- і середньострокові (за терміном впровадження понад 1 рік) та кризового реагування (поточно-оперативні) на виклики надзвичайних ситуацій, в тому числі на випадок епідеміологічних загроз.

З метою підтримки достатнього для розвитку рівня економічних процесів у державі Офісом реформ Кабінету Міністрів України на платформі Громадської спілки «Центр економічного відновлення» розроблено «Державну програму стимулювання економіки для подолання негативних наслідків, спричинених обмежувальними заходами щодо запобігання виникненню і поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19) на 2020-2022 роки», реалізація якої неможлива без фінансової підтримки міжнародних фінансових установ: Міжнародного валютного фонду, Світового банку, Європейського банку реконструкції та розвитку, Євросоюзу. Програма підтримки економіки доповнює комплексну програму реформ у державі.

Протягом 2020 р. ЄС надає кредитну підтримку малому та середньому бізнесу (МСБ) для швидкого виходу з кризи як допомогу Україні у боротьбі з коронавірусом та для подолання наслідків пандемії. Близько 80 млн євро Європейська комісія планує виділити в межах першого пакету підтримки. Частина коштів буде спрямована на надання ліквідності малим і середнім

¹⁹ Бавико О. Є. Необхідність державного регулювання підприємництва та механізми його здійснення. Ефективна економіка. № 12. 2017. URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5985> (дата звернення: 21.09.2020 р.).

підприємствам (МСП).

За партнерського сприяння Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР), Європейського інвестиційного банку (ЄІБ) та KfW (Kreditanstalt für Wiederaufbau, Німецького державного банку розвитку), Європейського інвестиційного фонду (ЄІФ) та грантів ЄС в Україні. З 2010 року триває активна фаза реалізації проєктів підтримки МСП (табл. 1).

1. Основні європейські міжнародні програми підтримки малих і середніх підприємств

Назва програми	Термін реалізації, рр.	Призначення
EU4BUSINESS: Мережа центрів підтримки бізнесу в Україні	2016-2020	підвищення конкурентоспроможності та поліпшення доступу до фінансування для українських МСП шляхом надання консультацій та зміцнення потенціалу, а також на підготовку до фінансування від ЄБРР та інших фінансових установ
Європейський фонд для Південно-Східної Європи (EFSE)	2009-2021	сприяння економічному розвитку та процвітання шляхом додаткового сталого фінансування насамперед мікро- та малих підприємств (ММП) та приватних господарств через відповідні місцеві фінансові установи
Жінки у бізнесі	2016-2022	допомога МСП під керівництвом жінок в отриманні доступу до фінансових ресурсів та ноу-хау, необхідних для розвитку
Кредитна лінія ЄБРР - EU4Business	2016-2022	допомагає МСП скористатися можливостями, які пропонує Поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі (ПВЗВТ) між Грузією, Молдовою, Україною та Європейським Союзом. ЄБРР сприяє МСП в отриманні доступу до фінансування інвестицій, передбачених ПВЗВТ, через місцеві партнерські фінансові установи. Він також надає технічну допомогу підприємствам для кращого визначення цих інвестицій та підвищення своєї міжнародної конкурентоспроможності.
Механізм прямої підтримки МСП в рамках ПВЗВТ	2014-2024	механізм поєднує кредити та гранти ЄС з метою підтримки прямого фінансування МСП. Спрямований на поліпшення доступу до фінансування шляхом надання гарантій та технічної допомоги для збільшення кількості реальних проєктів, які реалізуються МСП
Механізм фінансування МСП - Етап I	2010-2020	підтримки кредитування МСП через фінансових посередників, підвищуючи доступність до довгострокового фінансування для сектора МСП
Механізм фінансування МСП – Етап II	2016-2030	стимулювання кредитування у місцевій валюті насамперед мікро-, малих та середніх підприємств (ММСП) в Україні, які не заробляють іноземну валюту та не можуть дозволити собі високі витрати на запозичення
Партнерська ініціатива ЄС щодо надання фінансування у місцевій валюті: Європейський фонд для Південно-Східної Європи (EFSE)	2018-2039	сприяти економічному розвитку та процвітання шляхом надання додаткового сталого фінансування, насамперед, мікро- і малим підприємствам (ММП) та приватним домогосподарствам через відповідні місцеві фінансові установи
Програма «Initiative East» в рамках ПВЗВТ	2016-2021	надання адресної фінансової та технічної підтримки малим та середнім підприємствам
Створення інституційної інфраструктури фінансового сектору та антикризові заходи	2009-2021	спрямований на відновлення доступу до кредитів для мікро-, малих та середніх підприємств (ММСП) шляхом надання допомоги фінансовим установам, які особливо постраждали від фінансової кризи
Східне партнерство: Готові до торгівлі – ініціатива EU4Business	2017-2020	сприятиме МСП у виробництві продукції з доданою вартістю відповідно до вимог міжнародних та європейських ринків, водночас з'єднуючи їх із закупниками з глобальних виробничо-збутових мереж та ринків, особливо в межах ЄС. В рамках цього процесу допомога вдосконалить внутрішньогалузеві послуги для МСП разом з певними виробничо-збутовими мережами шляхом зміцнення потенціалу місцевих організацій підтримки бізнесу

Джерело: узагальнено за даними [20]

Програми EU4Business спрямовані на надання доступу до

²⁰ Ініціатива Європейського Союзу «EU4Business». URL : <https://eu4business.eu/uk/programmes> (дата звернення: 20.09.2020 р.).

фінансування МСП, на яких працює не більше 250 осіб, з сумою річного обороту до 50 млн євро за умови роботи на ринку не менше 12 місяців (табл. 2).

2. Європейські міжнародні програми, що діють станом на квітень 2020 р.

Показники	Найменування програми*									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Міжнародний партнер-виконавець	ЄБРР	KFW	ЄІБ	ЄБРР	ЄІБ	ЄБРР	ЄБРР	ЄІФ	FiM	FiM
Грант, млн євро	5	-	5	16	-	13	5,035	-	-	-
Гарантія, млн євро	-	5	-	-	40	-	-	55	Акції С	Акції С
Позика, млн євро	22	15	60	61	-	62	4	110	67	90
Кількість МСП	206	200	147	151	302	55	59	220	3700	186
Державна фінансова установа – Банки**	А	А Е Л М	А	Б В М	А Г Д Л	А Б	М	А	А Б Е К	А Б В

*1, 2, 3 – Механізм фінансування МСП II; 4 – Програма ПВЗВТ (Кредитна лінія EU4B); 5 – Програма ЄІБ Initiative East в рамках ПВЗВТ Вікно гарантій; 6 – EU4B Кредит у національній валюті / ЄБРР ЄС – EFI; 7 – Програма «Жінки у бізнесі»; 8 – Програма Inpofin; 9 – Європейський фонд для Південно-Східної Європи (EFSE); 10 – Зелений фонд для зростання (GGF);

**А – ПроКредит банк; Б – ОТП Лізинг; В – Укрексімбанк; Г – Райффайзен; Д – АТ «Ощадбанк»; Е – Кредобанк; Ж – Агропросперіс; К – Кредитвест Банк; Л – Укргазбанк; М – Банк Львів.

Джерело: дані [21]

Однією з дев'яти пріоритетних реформ Уряду України у 2020 році є забезпечення ефективної підтримки МСБ. Реформу спрямовано на забезпечення доступу МСБ до фінансів, ринків та інфраструктури (ТОВ «Агенція розвитку МСБ», регіональні центри, Офіс розвитку малого і середнього підприємництва при Мінекономрозвитку).

Суб'єктами державної підтримки підприємницької діяльності на регіональному рівні виступають відповідні підрозділи органів місцевої влади, зовнішні (міжнародні) та внутрішні (вітчизняні) громадські організації

Функцію підтримки підприємницької діяльності на обласному рівні Департамент економічного розвитку, торгівлі та залучення інвестицій Полтавської облдержадміністрації виконує через розробку обласної програми розвитку малого і середнього підприємництва (МСП), а також

²¹ Програми, спрямовані на надання доступу до фінансування для малих та середніх підприємств в Україні.
URL : <http://smemap.eu4business.eu/finance/> (дата звернення: 20.02.2020 р.).

шляхом сприяння формуванню інфраструктури підтримки малого підприємництва. Послідовна реалізація заходів, прописаних у Комплексній програмі розвитку малого та середнього підприємництва у Полтавській області на 2017-2020 рр. [22], покликана створити умови для розвитку підприємницької ініціативи шляхом отримання фінансової підтримки та додаткової освіти, участі у виставкових заходах та конкурсах. На субрегіональному рівні подібні програми розроблені та впроваджуються у соціально-економічне життя муніципалітетів (табл. 3).

Програми розвитку МСП розроблені в рамках укладених Меморандумів про співпрацю між Федерацією канадських муніципалітетів та міськими радами щодо реалізації проєкту міжнародної технічної допомоги «Партнерство для розвитку міст» ПРОМІС. Полтавська міська рада виділила такі пріоритетні напрями діяльності щодо розвитку МСП: покращення середовища для підприємництва і сімейного бізнесу; сприяння МСП у кризовому стані; розробка регуляцій з думкою про МСП; спрощення надання публічних послуг; підтримка МСП, полегшення доступу до закупівель; спрощення доступу до фінансових ресурсів; сприяння подоланню технічних бар'єрів, виходу на міжнародний ринок; підтримка підвищення кваліфікації кадрів та інновацій; сприяння екологізації [23].

Оцінку стану МСП в умовах пандемії провів Швейцарсько-український проєкт «Підтримка децентралізації в Україні» DESPRO та Асоціація об'єднаних територіальних громад за допомогою опитування представників місцевого самоврядування. На думку 89,0 % респондентів, МСБ не припинив свою діяльність під час карантину. Разом з тим 55,0 % опитаних очікує появу нових бізнесів, зорієнтованих на дистанційну роботу [24].

²² Комплексна програма розвитку малого та середнього підприємництва у Полтавській області на 2017-2020 роки. Полтавська обласна державна адміністрація: офіційний веб-портал. URL : http://www.adm-pl.gov.ua/sites/default/files/programa_malogo_pidpriemnictva.pdf (дата звернення: 19.09.2020 р.).

²³ Програма посилення конкурентоспроможності малого та середнього підприємництва м. Полтави на 2018-2022 роки. Полтава, 2018. 26 с.

²⁴ Результати опитування. Наслідки COVID-19 та карантинних заходів для ОТГ. URL : <https://decentralization.gov.ua/news/12488> (дата звернення: 23.09.2020 р.).

3. Огляд програм розвитку підприємництва, розроблених за участі Проекту міжнародної технічної допомоги «Партнерство для розвитку міст» ПРОМІС

Назва програми	Нормативно-правова підстава для реалізації	Термін реалізації	Мета
Програма посилення конкурентоспроможності МСП м. Миргорода	рішення 37 сесії міської ради 7-го скликання від 18.05.2018 р. № 102	2018-2022 рр.	удосконалення умов ведення підприємницької діяльності та спрощення використання інструментів розвитку бізнесу
Програма посилення конкурентоспроможності МСП м. Полтави	додаток до рішення 15-ї сесії міської ради 7-го скликання від 24.05.2018 р.	2018-2022 рр.	напрацювати дієві, реалістичні заходи з розвитку конкурентоспроможності МСП
Програма посилення конкурентоспроможності МСП м. Бердянськ	додаток 1 до рішення 53-ї сесії міської ради 7-го скликання	2019-2021 рр.	ефективне виконання програми за рахунок спільних зусиль зацікавлених сторін з реалізації, реалістичності і конкретизації заходів, прозорості і підзвітності
Програма посилення конкурентоспроможності МСП м. Долина	рішення міської ради від 30.05.2018 № 1186-38/2018	2018-2022 рр.	посилення конкурентоспроможності МСП м. Долина шляхом покращення інституційних засад ведення бізнесу, а також спрощення доступу до інструментів підвищення ефективності підприємницької діяльності
Програма посилення конкурентоспроможності МСП м. Вінниця	рішення міської ради від 28.04.2017 № 690	2017-2020 рр.	забезпечення умов для посилення конкурентоспроможності місцевих МСП шляхом реалізації Плану заходів, що включає перелік конкретних проектів для покращення бізнес-клімату, розвитку бізнес-інфраструктури та послуг, доступу до фінансових ресурсів, посилення співпраці органів місцевого самоврядування, представників бізнесу, бізнес-об'єднань щодо спільного вироблення та реалізації політики розвитку підприємництва, а також покращення навичок та вмінь власників та персоналу МСП
Програма розвитку МСП у м. Ладижині	проект	2017-2021 рр.	забезпечення конкурентоспроможності місцевої економіки, покращення бізнес-середовища для МСП і належного добробуту громади через розвиток підприємницької ініціативи, залучення до підприємницької діяльності всіх зацікавлених членів громади та відходу від патерналізму
Програма розвитку МСП у м. Запоріжжі	рішення міської ради від 30.08.2017 № 45	2017-2021 рр.	сприяння інклюзивному розвитку МСП, як найбільш прийнятному у середньостроковій перспективі для забезпечення конкурентоспроможності економіки і належного добробуту усіх громадян в умовах безпосередньої близькості Запорізької області до зони конфлікту на сході України.

Джерело: узагальнено за даними [25]

²⁵ Програми МСП: Проект міжнародної технічної допомоги «Партнерство для розвитку міст» ПРОМІС. URL : <http://pleddg.org.ua/ua/programi-msp/> (дата звернення: 19.09.2020 р.).

17 березня 2020 року Верховна Рада України (ВРУ) ухвалила Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо підтримки платників податків на період здійснення заходів, спрямованих на запобігання виникнення і поширення корона вірусної хвороби (COVID-19)» № 3220. У висновку Комітету ВРУ з питань фінансів, податкової та митної політики до законопроекту № 3220 від 16 березня 2020 року прописано, що він «направлений на захист як малого, так і великого бізнесу від негативних наслідків, у зв'язку з невикористанням економічного потенціалу ... з метою запровадження податкових та неподаткових пільг, пов'язаних із строком сплати податків, нарахуванням заробітної плати за дні вимушеного простою, термінами подачі податкових декларацій, термінами проведення перевірок, нарахування штрафних санкцій та пені, тощо» [26]. Проте сферами впливу даного закону в основному стануть МСБ та громадяни, а великий бізнес (потужні виробники продуктів харчування, товарів першої необхідності тощо) як об'єкт регулювання даного закону не розглядається.

Дамо відповідь на запитання: «А в чому ж полягають заходи підтримки підприємництва, прописані в Законі України № 3220?», а також проаналізуємо їх наслідки для бізнесу та економіки держави в цілому. На період з 1 березня 2020 року по 30 квітня 2020 року передбачається: тимчасово звільнити від нарахування та сплати єдиного соціального внеску фізичних осіб-підприємців та тих, хто займається незалежною професійною діяльністю (наприклад, науковці, літератори, артисти, художники, освітяни, викладачі, лікарі, приватні нотаріуси, адвокати, арбітражні керуючі, аудитори, бухгалтери, оцінщики, інженери, архітектори тощо за умови, що така особа не є працівником або фізичною особою-підприємцем); тимчасово скасувати штрафи та пеню за несвоєчасну або неповну сплату, несвоєчасне перерахування ЄСВ, а також несвоєчасне подання звітності по ЄСВ; скасувати нарахування та сплати земельного податку за ділянки, що використовуються в господарській діяльності, орендної плати за земельні ділянки державної та комунальної власності та податку на об'єкти нежитлової (комерційної) нерухомості, які перебувають у власності фізичних та юридичних осіб. Відсутність протягом двох місяців плати за землю (земельного податку та орендної плати за земельні ділянки) зазначеної вище та податку на нерухоме майно призведе до зменшення дохідної частини місцевих бюджетів, тому бажано було б у законі № 3220

²⁶ Висновки до проекту Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо підтримки платників податків на період здійснення заходів, спрямованих на запобігання виникнення і поширення коронавірусної хвороби (COVID-19)» від 16.03.2020 р. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68402 (дата звернення: 02.04.2020 р.)

паралельно із підтримкою МСП прописати надання компенсаційних дотацій з державного бюджету на покриття відповідних втрат доходів місцевих бюджетів.

Реалізація перших двох зазначених заходів підтримки підприємництва матиме негативний вплив на наповнюваність Пенсійного фонду України, оскільки ЄСВ є основним джерелом надходження фінансових ресурсів до Пенсійного фонду. Надання соціальних послуг та виплата матеріального забезпечення застрахованим особам у разі настання страхового випадку також залежить від безперебійної сплати ЄСВ. Тому державі для належного функціонування системи необхідно визначити і забезпечити додаткові джерела дофінансування відповідних фондів.

30 березня 2020 року ВРУ внесла зміни у законодавство^[27] щодо пільгового періоду сплати податку на нерухомість та плати за землю, скоротивши його вдвічі. Ці податки надходять до місцевих бюджетів і бюджети міст, селищ, сіл, об'єднаних територіальних громад можуть бути недофінансовані через скорочення доходів від їх сплати. За оцінкою Асоціації міст України^[28] щомісячні суми втрат бюджетів міст від недоотримання податків очікуються на рівні 3,2 млрд. грн. Органи місцевого самоврядування отримали досить велике додаткове організаційно-управлінське, матеріальне, фінансове навантаження при боротьбі з наслідками пандемії. Оскільки об'єднані територіальні громади (ОТГ) в умовах децентралізації стають базовою одиницею місцевого самоврядування, то для органів влади ОТГ важливо розробити модель ефективної фінансової діяльності в умовах пандемії.

Видатки на протипандемічні заходи можна проводити за рахунок фінансових ресурсів, передбачених у місцевих цільових програмах у таких сферах інфраструктури і життєдіяльності ОТГ: охорона здоров'я, благоустрій населених пунктів, цивільний захист від наслідків надзвичайних ситуацій та їх запобігання, соціальний захист населення. Кошти можна спрямувати на фінансову підтримку функціонування первинної ланки охорони здоров'я (наприклад, центрів первинної медико-санітарної допомоги, окремих амбулаторій, фельдшерсько-акушерських пунктів). Також можна провести дезінфекцію територій та будівель, забезпечити населення гігієнічними засобами, засобами індивідуального захисту (захисні рукавички, респіратори FFP3/FFP2), термометрами та

²⁷ Про внесення змін до деяких законодавчих актів, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-2019): Закон України від 30.03.2020 р. № 3275. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68479 (дата звернення: 02.04.2020 р.)

²⁸ Асоціація міст України: офіційний сайт. URL: <https://www.auc.org.ua/> (дата звернення: 02.04.2020 р.)

дезінфікуючими засобами. Витрати ОТГ понесуть за рахунок реалізації діючих програм та відсутніх у поточному бюджетному періоді програм, але місцева рада може їх розробити і затвердити у зв'язку з необхідністю виконання протипандемічних заходів.

«Асоціація ОТГ констатує, що органи місцевого самоврядування ... взяли на себе всю повноту відповідальності за здійснення всіх заходів, спрямованих на запобігання виникнення і поширення коронавірусної хвороби (COVID-19). Органи ОТГ витратили сотні тисяч гривень..., які не були заплановані під час формування і затвердження місцевих бюджетів, на надання допомоги закладам охорони здоров'я для закупівлі обладнання та засобів захисту медичного персоналу, закупівлю дезінфікуючих засобів та апаратів для органів влади, центрів надання адміністративних послуг, об'єктів соціальної інфраструктури ...»^[29].

На нашу думку, доцільно розширити перелік заходів державної підтримки підприємництва, продовжити термін заходів підтримки до кінця 2021 року, оскільки МСП потрібен адаптаційно-перехідний період для відновлення фінансово-економічного стану до передкарантинного рівня.

З іншого боку внесені зміни до податкового законодавства призвели до втрат місцевих бюджетів від надходжень податків (плати за землю, податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки). Внесення таких змін до Податкового кодексу тощо згідно статті 103 Бюджетного кодексу України повинно відшкодовуватися шляхом надання додаткового фінансування (дотацій) з державного бюджету до місцевих бюджетів.

1.3 Значення технологій прийняття управлінських рішень в сучасних умовах ризику

Тарануха О. М.

Національний транспортний університет

Практична господарська діяльність автотранспортних підприємств пов'язана з численними ризиками, ступінь впливу яких на результати цієї діяльності істотно зростає за умови, якщо в процесі прийняття управлінських рішень менеджери не прагнуть нейтралізувати виниклі ризики, знизити рівень їхнього впливу на якість прийнятого рішення.

²⁹ Асоціація ОТГ: офіційний сайт. URL: <https://hromady.org/> (дата звернення: 25.09.2020 р.)

Ризики, що супроводжують прийняття управлінських рішень у сфері управління автотранспортними підприємствами в остаточному підсумку завжди впливають на результати фінансово - економічної діяльності, тому їх варто розглядати з погляду економічних, а точніше фінансових наслідків, які несуть у собі господарські, правові, економічні та інші ризики.

Управлінське рішення являє собою соціально-психологічний феномен, який полягає в тому, що керівник, не зважаючи на якість і обсяги аналітичної роботи, завжди, приймаючи рішення, віддаючи наказ, не впевнений в остаточних позитивних результатах своїх дій, тобто в кожному рішенні завжди існує елемент невизначеності і саме ця невизначеність обумовлює об'єктивно ризикований характер кожного управлінського рішення.

Залежно від ступеня ризику і можливостей його настання кожне управлінське рішення, потенційно, може призвести до негативних наслідків, які варіюються від незначних економічних втрат до повного банкрутства підприємства.

Тобто сучасна управлінська парадигма повинна будуватися за ланцюгом: невизначеність – ризик – аналіз і оцінювання ризику – прийняття рішення на основі мінімізації ризику.

Оскільки невизначеність та ризик є об'єктивними факторами управління, які існують завжди і повністю вилучити їх з процесу прийняття рішення неможливо, то наукові дослідження в сфері менеджменту мають бути сконцентровані на керовані фактори управління – аналіз й оцінювання ризику та його мінімізацію.

Особливу значущість така управлінська робота отримує на підприємствах автомобільного транспорту, оскільки сама транспортна галузь є техногенно насиченою, важливу роль в цій сфері відіграє людський фактор, ця галузь економіки існує в тісному зв'язку із іншими галузями економіки, політична складова також впливає на роботу автомобільного транспорту – всі ці елементи соціально – економічної системи привносять в автомобільну галузь свої специфічні ризики, роблячи дану сферу однією з найбільш ризикованих ланок економіки.

Даний аспект сучасної управлінської парадигми розглядали в розрізі ефективного прийняття управлінських рішень М. Бідняк, В. Василенко, М. Ващекин, Г. Гольдштейн, Р. Доусон, О. Кузьмін, О. Мельник, Г. Мильнер, М. Сацков, Б. Райзберг, А. Шегда, Л. Якокка та ін.

Розробка управлінських рішень в сучасних умовах розвитку економіки при здійсненні господарської діяльності є досить складним процесом, оскільки у керівників різних рівнів виявляється недостатньо точної

інформації, впевненості в позитивному кінцевому результаті не має, а економічне середовище настільки мінливе, що передбачити майбутнє дуже складно. Діяльність суб'єкта господарювання здебільшого супроводжується непередбачуваною невизначеністю, і як наслідок ризиками [30].

Потрібно зазначити, що прийняття перспективних нестандартних рішень з тим чи іншим ступенем невизначеності завжди супроводжує недостатність абсолютної інформації. В умовах динамічного середовища при стрімкості інформаційного потоку, що інколи стає на заваді своєчасному виробленню управлінського рішення, прийняття рішень передбачає використання нестандартного, оригінального творчого підходу до діяльності.

Натепер, найбільш актуальною для керівників підприємств є проблема підвищення якості управління підприємствами, зниження ризикованості управлінських рішень, оптимізації рішень при визначенні подальшого розвитку підприємства. За останні роки значно зросла проблема пошуку ефективного рішення в непередбачуваних ситуаціях, коли має місце невизначеність результату. Зважаючи на мінливість довкілля, прийняті раніше рішення стають швидко малоефективними і постає проблема пошуку нових неординарних рішень.

Прийняття рішень в умовах невизначеності має ряд особливостей. Збалансований та ефективний план розвитку підприємства в умовах невизначеності повинен врахувати всі можливі зміни ситуації, їхню вагомість (імовірність), синтезувати в собі поєднання стабільності та адаптивності, передбачати створення необхідних запасів та резервів [31].

Рішення – визначальна складова системи управління. Поняття «рішення» в науковій літературі трактується по-різному. Найчастіше воно розуміється і як процес, і як акт вибору, і як результат вибору [32]. Рішення як процес характеризується тим, що, відбуваючись у часі, здійснюється в декілька етапів (підготовка, формування, прийняття й реалізація). Воно містить окремі, але тісно взаємопов'язані елементи: постановку мети та планування діяльності за кращою альтернативою, її досягнення; розподіл часу, ресурсів і дій, необхідних для вирішення завдання; мотивацію чи спонукання до дій; координацію та регулювання процесу; здійснення обліку й контролю зробленого, аби переконатися, що результати відповідають запланованим. Етап прийняття рішень розглядається як акт вибору з застосуванням певних правил однієї з альтернатив. Рішення як результат

³⁰ Доусон Р. Уверенно принимает решения. Пер. с англ. М.: Дело, 1996. 272 с.

³¹ Оліфіров О.В. Контролінг інформаційної системи підприємства в умовах невизначеності. Автореф. дис.... доктора екон. наук: 08.06.01 / Київський національний торговельно-економічний ун-т. К., 2004. 38 с.

³² Василенко В.А. Теорія і практика розробки управлінських рішень : навч.посібник. К.: ЦУЛ, 2002. 420 с.

вибору, що полягає в розробці плану роботи чи варіанту проекту, виконує розпорядницьку функцію і є основою для початку дій по реалізації рішення.

Технології прийняття та реалізації управлінських рішень – це дуже непрості операції, що мають свою специфіку і складність. Адже рішення – не тільки процес, а й один із видів розумової діяльності та прояву волі людини. Його характеризують як складові процесу управління підприємством такі ознаки: можливість вибору з множини альтернативних варіантів – якщо не має альтернативи, то не має вибору, отже не має рішення; наявність мети – безцільний вибір не розглядається як рішення; необхідність вольового акту особи, яка приймає рішення у боротьбі мотивів і сумнівів. Технологія управління поділяється на два види: функціональну і предметну. Функціональна технологія розглядає прийоми і методи виконання тієї чи іншої функції. Предметна технологія розглядає переробку різних видів інформації. На практиці переважно використовується комбінована технологія, коли обробка інформації та прийняття рішень відбуваються за предметно-функціональною ознакою.

Процес управління включає сукупність поєднаних, взаємодіючих між собою технологічних циклів, процедур, операцій та окремих дій працівників управлінського апарату, започаткованих на функціональному, операційно-технологічному та професійно-кваліфікаційному поділі праці.

Наукова підготовка та прийняття оптимального управлінського рішення є комплексною проблемою, що включає техніку, технологію, економіко-математичні методи, теорію інформації, логіку, соціологію, економіку, психологію поведінки людей [33].

Вироблення наукового підходу до прийняття рішень передбачає необхідність розробки певного плану у вигляді взаємопов'язаних процесів підготовки, обґрунтування, прийняття, реалізації рішення [34].

Прийняття рішення передбачає вибір однієї з двох альтернатив або одного з декількох варіантів, що мають місце. Слід зазначити, що існує суттєва різниця між рішенням самим по собі та процесом його прийняття. Можна вважати, що рішення є остаточним результатом процесу, а процес прийняття рішень містить лише «події, які ведуть до моменту вибору та відбуваються після нього» [35]. Коли остаточний вибір зроблено, то саме рішення завжди містить те, що Д. Дерлоу називає «місцем, звідки немає вороття».

³³ Шегда А.В. Менеджмент. К.: Знання, 2004. 687 с.

³⁴ Мильнер Г.З. Теория организации. М.: ИНФРА. М, 2003. 558с

³⁵ Дерлоу Д. Ключові управлінські рішення. Технологія прийняття рішень. К. : Всецвито, наукова думка, 2001.

Процес прийняття рішень передбачає ідентифікацію проблеми, вибір варіантів та оцінку ефективності рішення [36]. Для нормального функціонування даного процесу необхідно сформувати відповідний алгоритм. На даний час не існує загальноприйнятої технології прийняття рішень. Найбільш повний перелік етапів та процедур прийняття рішень представлено в табл. 1[37].

1. Етапи та процедури процесу прийняття рішень

Етапи	Процедури
I. Постановка задачі розв'язання проблеми	Виникнення нової ситуації Виявлення проблеми Збір необхідної інформації Опис проблемної ситуації
II. Розробка варіантів рішення	Формулювання вимог, обмежень Збір необхідної інформації Розробка можливих варіантів рішення
III. Вибір рішення	Визначення критеріїв вибору Вибір рішень, відповідних критеріям Оцінка можливих наслідків Вибір кращого рішення
IV. Організація виконання рішення та його оцінка	План реалізації обраного рішення Контроль ходу реалізації рішення Оцінка розв'язання проблеми та виникнення нової ситуації

Виконання зазначених процедур дає можливість забезпечити необхідну обґрунтованість і надійність того чи іншого рішення. За технологією проходження кожного етапу управління діяльність менеджера можна поділити на три основні забезпечуючі цикли: інформаційний цикл – пошук, збір, передача, опрацювання, збереження науково-технічної, економічної, облікової та іншої інформації; логіко-розумовий цикл – розроблення і прийняття управлінських рішень: дослідження, розроблення, розрахунки, прогнози, прийняття рішень; організаційний цикл – організаційний вплив на об'єкт управління для реалізації рішень: добір і розстановка кадрів, доведення завдань до виконавців, диспетчеризація, координація, контроль, виконання та ін. [38].

Але при виборі варіанту рішення не завжди враховується ризик, який має місце. В сучасних умовах господарювання важливим предметом уваги є економічний ризик і проблема керування ним. Ризик – це невід'ємна риса підприємництва, що являється своєрідним стимулом для підприємців при прийнятті рішень щодо вкладення капіталу, придбання ресурсів та найму

³⁶ Робинс Стефан П. Менеджмент. 6-е узд./ Пер. з англ. М. Изд. дом «Вільямс», 2002. 880 с.

³⁷ Мильнер Г.З. Теория организации. М.: ИНФРА-М, 2003. 558с

³⁸ Шегда А.В. Менеджмент: підручник. К.: Знання, 2004. 687 с.

персоналу. Бінарне рішення завжди необхідно оцінювати, враховуючи його природу. Воно є або результатом некваліфікованого керівництва, або ж результатом ретельної аналітичної роботи, внаслідок чого усувається невизначеність^[39]. Тому доцільно при виборі варіантів рішень обов'язково проводити розрахунок допустимого рівня ризику.

Процес розробки та прийняття господарського рішення починається з виявлення та формулювання сукупності проблем, що в даний момент стоять перед фірмою (підвищення прибутковості, освоєння нових видів продукції, розширення ринків збуту; зниження ефективності фірми чи підрозділів порівняно з минулим періодом, невідповідність результатів запланованим цілям; результати порівнянь з аналогічними підприємствами незадовільні). У випадку, коли таких проблем більше, ніж реально можна розв'язати, визначається їх пріоритетність. При цьому обираються найбільш та найменш важливі, для яких встановлюються різні терміни реалізації.

Після виявлення та остаточного формулювання проблем починається стадія пошуку інформації та формування альтернатив рішення. Масштаб пошуку необхідної інформації залежить від повторюваності, рутинності або новизни проблеми. Коли обрана проблема вже виникала, то керівник може скористатися вже розробленими програмами та моделями реалізації рішення. У разі принципової новизни проблеми здійснюється пошук і виробляється достатня кількість альтернатив для забезпечення найбільшої обґрунтованості обраного шляху. Успіх у справі розв'язання проблеми переважно визначається тим, наскільки зрозумілі причиново-наслідкові зв'язки між діями та результатами. Істотну допомогу в процесі формування масивів необхідної інформації надає аналіз зовнішнього середовища підприємства в поточному та перспективному періодах. Для знаходження достовірної інформації потрібні значні затрати на досконалі технології, професіоналізм трудових ресурсів. В сучасних умовах господарювання, зважаючи на мінливість середовища, інформація коштує дорого. Оцінювання інформації здійснюється залежно від її цінності, точності, розміру і змісту. Інформація, яка використовується керівником для розробки управлінського рішення, повинна мати наступні рівні характеристики: обсяг (надлишковий або мінімальний), цінність (середня або висока), достовірність (абсолютна або довірна), насиченість (нормативна) ^[40, 41].

У ході розв'язання проблеми розробляються декілька варіантів її вирішення (альтернативи), цінність яких може бути неоднаковою.

³⁹ Шегда А.В. Менеджмент: підручник. К.: Знання, 2004. 687 с.

⁴⁰ Доусон Р. Уверенно принимать решения. М.: Дело, 1996. 272 с

⁴¹ Тарануха О.М. Методи визначення ступеню ризику в управлінських рішеннях. Вісник Національного транспортного університету. К.: НТУ, 2007. С. 321–324.

Моментом остаточного вибору рішення вважається ухвалення найбільш придатної альтернативи. Через суб'єктивність поглядів на проблему, залежно від ступеня сумніву в них, рішення, прийнятні для одних, виявляться неприйнятними для інших. Щоб усунути суб'єктивність у підходах, варіанти рішення доцільно оцінювати за економічною ефективністю (міра віддачі на витрачені ресурси). Коли варіантів багато і їх відбір вимагає великих витрат часу та коштів, можна приймати попередні рішення з визначеними припущеннями, а потім уже шукати шляхи їх оптимізації. Способи вибору рішення серед альтернатив поділяються на такі, що задовольняють конкретну потребу, та максимізаційні. У першому випадку реалізація рішення просто задовольняє виниклу потребу, у другому — всі потреби. Процес вибору може спиратися на раціональні докази, інтуїцію та на їх комбінацію.

Після процесу прийняття рішення відбувається передача його для реалізації, організація його підтримки, забезпечення необхідними ресурсами, створення системи зворотного зв'язку. Процес реалізації прийнятого рішення з великою ймовірністю (не можна повністю виключити непередбачені обставини) передбачає бути успішним при достатньому забезпеченні його фінансовими, виробничими, технологічними та іншими необхідними ресурсами. Основні вимоги до реалізації прийнятого рішення: практичне застосування; економічність (ефект здобувається завдяки реалізації, за допомогою прийнятого рішення); достатня точність, що гарантує відповідність отриманого результату очікуваному; надійність (не допускати значних помилок і не створювати ситуацій з підвищеним ризиком).

Важливим етапом в прийнятті і реалізації рішення є перевірка його ефективності, тобто результативності. Розбіжність між запланованим результатом від реалізації рішення і фактично отриманим дозволяє нам визначити наскільки ефективним було рішення. Визначення ефективності рішення допомагає при позитивному кінцевому результаті – переконатися у правильності реалізації рішення, а при негативному – прийняти необхідні заходи щодо покращення (корегування) процесу прийняття рішення.

Ідеальний процес прийняття рішень має бути: послідовним, раціональним; базуватися на точній інформації; бути вільним від емоцій та упереджень.

Якщо в умовах визначеності використовуються в основному стандартні методи та прийоми прийняття рішень, що виправдали себе на практиці, то в разі невизначеності найчастіше залучаються досвід, інтуїція, творчі здібності керівників. Можуть використовуватись такі стратегії:

– уникнення невизначеності (ігнорування джерел невизначеності та очікування кращого результату);

– зведення невизначеності до визначеності (уявлення про те, що майбутнє буде таким самим, як і минуле, та виходячи з цього приймати такі ж рішення, як у минулому);

– зниження невизначеності внутрішніх реалій організації та зовнішнього середовища (впливати на джерела невизначеності, послідовно з'ясовуючи невідомі обставини, тощо).

В основі процесу ухвалення рішень з управління фірмою лежать чотири основних принципи, ігнорування яких (повне або часткове) може призвести до помилкових рішень і незадовільних результатів. Дотримання ж цих принципів дає можливість ухвалювати якісні рішення на всіх рівнях організації [42]:

Перший принцип – це принцип організаційної відповідності. Структура і форма організації мають бути пристосовані до безперебійного здійснення зв'язків, що полегшує як процес прийняття рішень, так і контроль за їхнім виконанням. Не можна не врахувати й того факту, що повноваження і відповідальність усе більше переходять із рік у руки. Тільки покладаючи на менеджерів відповідальність за результати їхніх рішень, можна підготувати кращі керівні кадри.

Другий принцип полягає в тому, що мета, стратегія і політика мають бути настільки чітко сформульовані, щоб вони дали можливість приймати рішення загального характеру, що стосуються нових видів діяльності, потреби в продуктах яких на сьогодні ще немає.

Третій принцип вимагає мати достатню кількість надійних даних про ситуацію, що змінюється, необхідних для підтримки ефективних зв'язків між менеджерами вищого рівня й більш низькими рівнями організації. Надзвичайно важливо робити добір наявних даних так, щоб менеджери вищого рівня мали в своєму розпорядженні тільки ті факти, які їм справді потрібні, й не були перевантажені фактичним матеріалом, що не стосується справи.

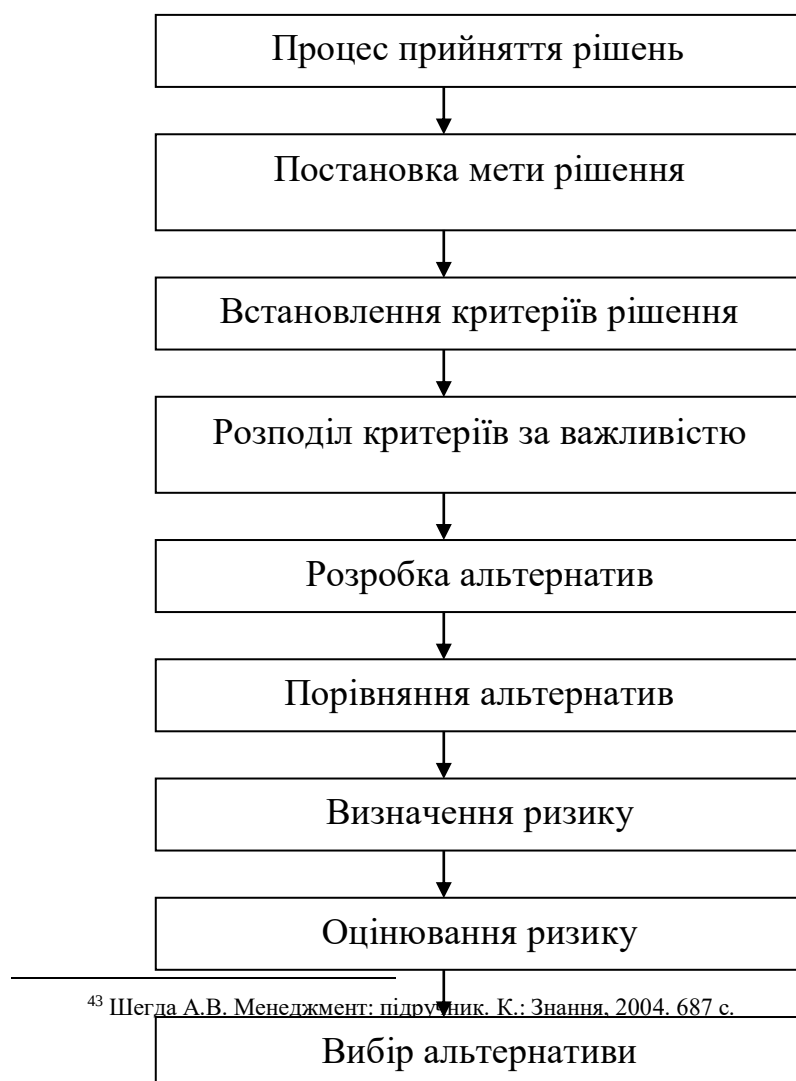
Четвертий принцип передбачає гнучкість, без якої можуть залишитися невикористаними незліченні можливості. За ідеальних умов (наявність точних критеріїв, ясної мети і повної інформації) потреба в менеджерах, що приймають рішення, була б невелика. Але живучи в швидко змінюваному середовищі для визначення оптимальних напрямків дій організації постійно існує потреба в кваліфікованих менеджерах. Перелічені фактори за своєю

⁴² Шегда А.В. Менеджмент: підручник. К.: Знання, 2004. 687 с.

природою є універсальними і для прийняття якісних рішень їх необхідно дотримуватися в управлінській діяльності.

У сучасних умовах ризик перетворюється у своєрідний регулюючий інструмент в системі економічних відносин. Він виробляє навички орієнтації у складній, суперечливій дійсності, формує такі властивості мислення і способи дій керівників, як варіантність, альтернативність, вміння вибирати рішення і знімати суперечності при неясних, невизначених обставинах. Він має конструктивне, позитивне значення і виконує роль каталізатора у пошуку нових ідей, новаторських рішень у нестандартних, оригінальних підходах до діяльності.

Процес прийняття рішень в умовах ризику, який ґрунтується на наукових основах, включає ряд послідовних етапів, які можуть бути поєднані один з одним як прямими, так і зворотними зв'язками, утворюючи своєрідні цикли. Фактична кількість етапів визначається самою проблемою. Здебільшого, для успішного здійснення процесу прийняття управлінських рішень менеджеру необхідно пройти вісім основних його стадій [43]. Складові процесу прийняття управлінських рішень можуть в окремих випадках інтегруватися (рис.1).

⁴³ Шегла А.В. Менеджмент: підручник. К.: Знання, 2004. 687 с.

Рис.1. Прийняття управлінських рішень з урахуванням ризику

Перша стадія характерна постановкою мети рішення, головне завдання якої правильність визначення мети, усвідомлення необхідності ухвалення рішення.

Обґрунтовуючи постановку мети, потрібно показати зв'язок рішення з необхідністю зробити вибір, задати напрям пошуку альтернатив та виокремити альтернативи, що не стосуються поставленої мети. На другій стадії встановлюються критерії рішення, що є основою для здійснення вибору. Зважаючи на те, що ефективність рішення оцінюється за результатами, що отримані в процесі реалізації рішення. Оскільки в основі результату лежать критерії рішень, то важливо чітко з'ясувати, які фактори потрібно враховувати при виборі рішення. Відносно до мети проблеми, яка розв'язується, вибираються і різні критерії прийняття рішень. Здебільшого, вибираються такі показники, як найменші витрати, максимізація прибутку чи обсягу виробництва та інші.

Третя стадія – це розподіл критеріїв за принципом важливості їх для організації. Оскільки значення критеріїв може бути різним, одні – обов'язкові, інші – інформативні, то для прийняття ефективного рішення потрібно розділити критерії на жорсткі обмеження й бажані характеристики, що можна і не враховувати. Бажані критерії важливо проранжувати за відносною цінністю їх для організації.

На четвертій стадії розроблюються альтернативні рішення. Це доволі складний процес, оскільки вимагає збору великої кількості інформації, а її зазвичай виявляється завжди недостатньо.

На п'ятій стадії здійснюється порівняння альтернатив і вибір найкращої. Зібрана інформація про альтернативи допомагає зіставити варіанти рішення з встановленими критеріями.

На шостій стадії визначається ризик, що має місце при виборі однієї з альтернатив. Для правильного визначення сфери ризику потрібно розглядати всі можливі альтернативи й намагатися передбачити можливі ускладнення, що можуть мати місце при реалізації кожної з розглянутих альтернатив.

На сьомій стадії оцінюється ризик, кількісні показники якого сприяють прийняттю ефективного і обґрунтованого рішення.

Восьма заключна стадія – це прийняття рішення на базі порівняння

показників ефективності альтернатив, аналізу та оцінюванні ризику. Здебільшого, ризик не прагнуть мінімізувати, а йдуть на нього, якщо він прийнятний і контрольований. Остаточне прийняття рішення щодо визначеної проблеми здійснюється на базі ґрунтового аналізу даних, правильної класифікації та оцінки альтернатив, точного оцінювання ступеня ризику.

Таким чином, порядок прийняття управлінських рішень в умовах ризику є складною процедурою. Оскільки невизначеність і ризик є об'єктивними факторами управління, які існують завжди і повністю їх вилучити з процесу прийняття рішення неможливо, а, отже, їх треба враховувати, тоді головна складність виникає на стадії оцінювання рівня ризику. Водночас весь процес прийняття рішень супроводжує управлінський ризик і ефективність кінцевого результату від реалізації рішення значною мірою залежить від правильно вибраного рішення керівником. Визначальними в управлінському ризику є фактори суб'єктивного характеру (схильність до ризику, досвід, психологія, інтуїція), які відіграють важливу роль під час прийняття рішення в ситуації недостатньої інформованості. Якість процесу прийняття рішень перебуває у прямій залежності від повноти врахування всіх факторів, що впливають на вибір альтернатив управлінських рішень і є суттєвими для наслідків від прийнятих рішень.

1.4 Інформаційна підтримка малого інноваційного підприємництва в сучасних умовах розвитку

Гайдай Г. Г.

Національний транспортний університет

Постіндустріальний стан людської цивілізації правомірно пов'язують з розвитком інформаційного суспільства – суспільства, рівень якого у вирішальному ступені визначається кількістю і якістю накопиченої інформації, її свободою та доступністю. Виникнення інформаційного суспільства нерозривно пов'язане з усвідомленням фундаментальної ролі інформації у суспільному розвитку, розглядом в широкому соціокультурному контексті таких феноменів, як інформаційні ресурси, нові інформаційні технології, інновації, інформатизація.

Розвиток ринкових відносин обумовлює необхідність формування і постійної підтримки ефективних зв'язків суб'єктів господарювання з

постачальниками, торговельними представниками, клієнтами з метою підвищення рівня конкурентоспроможності підприємств як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках. Особливо актуальними є ці питання для бізнес-структур у сфері підприємництва тих видів економічної діяльності, які сьогодні активно розвиваються в Україні. Процеси розбудови підприємницьких мереж наразі стикаються з важливими проблемами, зокрема, негативним впливом високих рівнів податкового навантаження на суб'єктів малого та середнього бізнесу, втратою ринків збуту, зниженням привабливості товарних ринків, відсутності електронних бірж в країні, зменшенням інвестиційної привабливості підприємницької сфери тощо. У зв'язку з цим, виникає нагальна необхідність підготовки фахівців у сфері підприємництва, які б змогли своєчасно й ефективно відповідати на виклики сучасності.

Вирішення цього завдання потребує підвищення кваліфікації самих підприємців, а також зростання знань, навичок і вмінь персоналу, які здійснюють підприємницьку діяльність. Формування таких знань і вмінь повинно відбуватися з урахуванням останніх тенденцій розвитку підприємництва, закордонного досвіду та вітчизняних реалій ведення бізнесу, інноваційних напрямів розвитку підприємств, перспектив розширення ринків їх збуту за рахунок реалізації саме інноваційної продукції, інноваційно орієнтованих технологій та нових знань.

Необхідно наголосити, що передові технології у підприємстві повинні бути адаптовані під особливості національної економіки, чинну нормативно-правову базу, традиції підприємництва в країні. Як свідчить практика, механічне перенесення на вітчизняний ґрунт ринкових інструментів регулювання й управління бізнесом, які добре зарекомендували себе за кордоном, не завжди є виправданим та успішним. У зв'язку з цим, на сучасному етапі розвитку в Україні актуальності набувають комплексні управлінські рішення, які базуються на кращих світових практиках і, водночас, адаптовані до реалій внутрішнього ринку.

На сьогоднішній день інформатизація відіграє важливу роль в розвитку світової економіки та суспільства в цілому. Можна стверджувати, що інформаційні ресурси є основою для успішного ведення бізнесу та підвищення його ефективності.

Особливо актуально це для малих підприємств. Для країни та окремого регіону сектор малого бізнесу є невід'ємним та необхідним елементом розвитку господарської системи, без якого економіка і суспільство в цілому не можуть нормально існувати та розвиватися. Підтвердженням цього твердження є той факт, що в більшості економічно розвинутих країн світу,

таких як США, Німеччина, Франція та Японія, саме малий бізнес формує більше половини ВВП кожної країни.

Вивчення стану розвитку малого підприємництва в Україні показує, що його становлення відбувається в досить важких, несприятливих та часто змінюваних умовах. В умовах конкуренції більшість малих підприємств терплять крах в перші роки свого існування. Тому дуже часто результативність функціонування малих підприємств залежить від того наскільки детально, своєчасно і якісно вдається отримати об'єктивну і всебічну інформацію про ринки і товари, з якими вони працюють. Адже це дозволить з достатньою впевненістю відповісти на такі питання: що виробляти, в якій кількості, кому і за якими цінами продавати, де знайти постачальників сировини, як рекламувати товар тощо^[44].

В сучасних умовах, конкуренція на міжнародному та внутрішньому ринках загострюється, що визначає необхідність підвищення уваги керівників організацій до інноваційної діяльності, оскільки тільки її результати дозволяють створити продукцію, яка б задовольняла зростаючі вимоги ринку та забезпечувала високий рівень прибутків підприємств. Необхідність підвищення ефективності використання фінансових ресурсів та прагнення отримувати більш високі доходи спонукає провідних виробників цілеспрямовано створювати нові потреби у покупців, а також принципово нові вироби та технології. Все це потребує прискорення інноваційних процесів, їх поєднання у багатьох випадках з виробничими процесами, а з іншої сторони – сприяє розвитку підприємницькому потенціалу.

Як відомо, інноваційний процес – це процес перетворення наукового знання в інновацію, який можна уявити як послідовний ланцюг подій, у ході яких інновація визріває від ідеї до конкретного продукту, технології або послуги і поширюється при практичному використанні. Таким чином, цей процес спрямований на створення необхідних ринкам продуктів, технологій або послуг і здійснюється в єдності із середовищем: його направленість, темпи, цілі залежать від соціально-економічного середовища, у якому він функціонує і розвивається.

Потрібно зазначити, що розвиток ринкової економіки, науки і технологій, зростання потреб людства у якісних інноваційних продуктах постійно змінюють структуру інноваційного процесу, роблячи цю модернізацію перманентною. Так, від середини ХХ ст. до теперішнього часу сформувалося три покоління моделей організації інноваційного процесу:

⁴⁴ Слатвінська М. О. Мале підприємництво: стан та перспективи розвитку. Вісник соціально-економічних досліджень ОДЕУ, 2011. Ч.2, № 41. С. 282-286.

лінійна, лінійно-послідовна (із акцентом на ринковий фактор) і комбінаторна (інтерактивна) [45].

Дослідження та аналіз літературних джерел дає можливість проілюструвати етапи здійснення інноваційного процесу, які спостерігаються на інноваційно активних підприємствах (рис. 1).

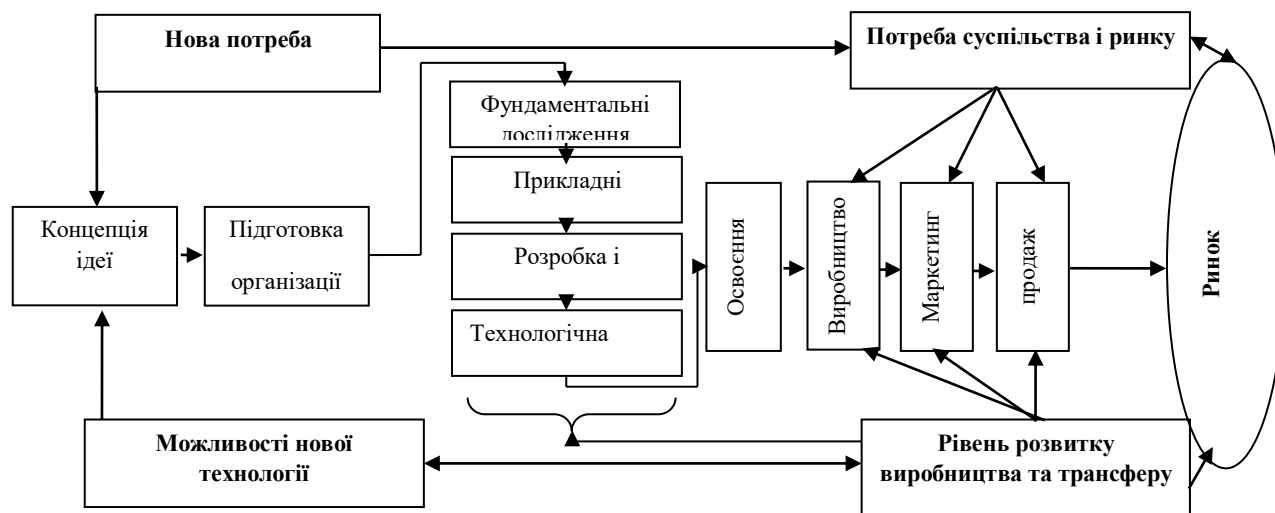

Рис. 1. Етапи інноваційного процесу підприємства

Інноваційно-інвестиційний підхід до формування оптимальної структури підприємств потребує системного аналізу підприємницького середовища і оптимізації систем державного сприяння розвитку підприємництва.

Все це вимагає глибокого аналізу процесів, що відбуваються, розробки стратегії інноваційно-інвестиційної діяльності підприємницьких структур з урахуванням подальшого розвитку державної підтримки малих та середніх підприємств. При цьому вибір стратегічних пріоритетів розвитку підприємництва в Україні має базуватися на точній констатації реального його стану. Тобто констатації тих сталих і негативних макроекономічних чинників, що є головними перешкодами на шляху стратегічного розвитку підприємництва у державі, а тому підлягають терміновій руйнації, оскільки унеможливають будь-яке, навіть часткове, оздоровлення економіки.

Однак, реалізація етапів інноваційного процесу буде неможливою у разі неврахування особливостей чи недостатності їх ресурсного забезпечення.

Успішна реалізація інновацій повинна супроводжуватися різного роду джерелами фінансування, а їх формування має оптимізовуватись. Аналіз

⁴⁵ Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні. Закон України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4618-17>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

світового досвіду показує, що джерела фінансування інноваційного процесу на підприємстві можуть бути різноманітними.

Отже, поряд з фінансовою та кредитною підтримкою малого підприємництва, все більшого значення набуває саме інформаційна підтримка. Згідно Закону України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» інформаційна та консультаційна підтримка бізнесу передбачає:

1) створення та забезпечення функціонування державних, регіональних і місцевих інформаційних систем, інформаційно-телекомунікаційних мереж, сприяння започаткуванню підприємницької діяльності за допомогою Інтернету;

2) надання інформації: про стан виконання державних, регіональних і місцевих програм розвитку малого і середнього підприємництва та рівень ефективності державної підтримки; про стан розвитку малого і середнього підприємництва; про об'єкти інфраструктури підтримки малого і середнього підприємництва; іншої інформації (економічної, правової, статистичної, виробничо-технологічної, з питань маркетингу), необхідної для забезпечення розвитку суб'єктів малого і середнього підприємництва;

3) сприяння утворенню об'єктів інфраструктури підтримки малого і середнього підприємництва, які надають консультаційні послуги суб'єктам малого і середнього підприємництва, та забезпечення їх діяльності;

4) спрощення доступу до інформації в режимі реального часу [46].

Для того, щоб побудувати ефективну систему інформаційного забезпечення необхідно проаналізувати і виявити інформаційні потреби суб'єктів малого бізнесу. На кожному етапі підприємницької діяльності підприємство має специфічні цілі та завдання, а отже потребує специфічних інформаційних ресурсів, які допоможуть розв'язати поставлені задачі. Тому визначення інформаційних потреб вимагає ідентифікації етапів розвитку підприємницької діяльності та системи відповідних кожному етапу завдань.

В науковій літературі пропонується багато моделей життєвого циклу підприємства, які характеризують етапи розвитку з моменту виходу підприємства на ринок і до припинення або диверсифікації виробництва. Загалом всі вони передбачають ділення життєвого циклу підприємницької діяльності на такі етапи: створення, зростання, зрілість, спад. Відповідно до цього життєвого циклу визначимо типи інформаційних потреб для кожного етапу розвитку суб'єкта підприємництва.

⁴⁶ Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4618-17>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

На етапі створення відбувається розробка стратегії розвитку підприємницької діяльності, а отже необхідною є інформація щодо правового забезпечення діяльності малого підприємства, питань створення, реєстрації та управління підприємством, оподаткування, а також аналітичні матеріали. А самі підприємці на даному етапі потребують відповіді на такі питання: «Наскільки сучасна, загальна економічна ситуація сприяє розвитку підприємницької діяльності?», «Які галузі економіки є в даний час найбільш ефективними і перспективними?», «Де територіально більш доцільно організувати свій бізнес?», «Які підприємства є найбільш привабливими з точки зору ведення спільного бізнесу?» тощо.

Етап зростання передбачає організацію та запуск виробництва, розроблення моделі ресурсного забезпечення підприємницької інноваційної діяльності. Саме тому підприємство потребує інформації про матеріально-технічні, фінансові, трудові ресурси, які є потенційно придатними для ведення бізнесу.

Головною метою на етапі зрілості для організації є збереження та укріплення позицій на ринку, тому вона потребує сукупності оперативної комерційної інформації, яка спрямована на обґрунтування поточних управлінських рішень в області матеріально-технічного постачання і збуту (рівень цін на товари та послуги; наявність товару, товарних запасів, їх номенклатура; структура, динаміка пропозиції і потреб споживачів; позиція конкретного товару на ринку і т.д.).

Останній етап характеризується падінням рівня прибутковості підприємницької діяльності внаслідок впливу факторів внутрішнього і зовнішнього середовища. Формування подальших позитивних тенденцій розвитку підприємницької діяльності досягається через глибокі зміни ведення підприємницької діяльності та розробку нових стратегій свого розвитку на основі пошуку нових ідей, ніш підприємницької діяльності, розширення, підвищення технологічного рівня виробництва. Таким чином, інформаційні потреби останнього етапу в значній мірі збігаються з інформаційними потребами першого.

Безумовно на практиці інформаційні потреби є більш різноманітними та неоднозначними. Проте виявлені інформаційні потреби залежно від етапів життєвого циклу підприємницької діяльності допоможуть сформулювати механізм організації та функціонування систем інформаційного забезпечення, які створюються з метою підтримки розвитку малого бізнесу.

Інформатизація виробництва та широке застосування 3D-принтерів створюють передумови для прискореної дематеріалізації не тільки виробничих операцій, а й транспортних процесів. З'являється можливість пере-

дачі не матеріальних субстанцій, а інформаційних образів (файлів, алгоритмів, програм), з послідовною матеріалізацією виробів на місці застосування.

Говорячи про трансформацію інформаційної основи, мається на увазі зміна змісту інформаційних принципів формування продуктивних сил підприємництва і систем споживання продукції. Це передбачає нові інформаційні алгоритми розробки технологій, конструювання дизайну продукції, що виробляється, формування споживчих моделей та стилів життя.

Інформація стала пріоритетним фактором економічних систем. Інформація все більше починає відігравати роль предметів і знарядь праці. Сьогодні інформаційні системи є невід'ємною частиною практично всіх основних засобів.

Інформація все більше починає виконувати функції тих ключових компонентів економічної системи підприємництва, які раніше виконували матеріальні активи. Серед них можна назвати: *сировину, засіб праці, предмет праці, готову продукцію, засіб споживання, капітал* (джерело отримання прибутку), *товар* (об'єкт купівлі-продажу), *об'єкт власності, засіб захисту*. Причому, роль інформаційних форм економічної системи продовжує неухильно зростати.

Сьогодні формуються (і значною мірою реалізуються на практиці) ціла низка «розумних» систем різного рівня: виробничої операції, робочого місця, цеху, заводу (smart manufacturing), будівлі, транспортної магістралі, міста (інфраструктури), країни.

Дедалі все більше чітко вимальовуються завдання, які покликані вирішувати інформаційне забезпечення сучасного матеріалознавства, орієнтованого на використання BD-принтерів: а) збільшення складності і різноманіття вироблених виробів; б) забезпечення гнучкої варіабельності, тобто можливості швидко і з мінімальними витратами змінювати властивості матеріалів; в) екологізація речовинної основи матеріалів, що використовуються, через максимальне наближення їх до природної основи; г) максимальне зниження вартості матеріалів і вартості обладнання, яке працює з цими матеріалами (BD-принтерів).

Досвід багатьох країн світу свідчить, що активна підприємницька діяльність населення сприяє високим темпам розвитку національної економіки. При цьому, в розвинутих країнах світу основою підприємницької діяльності є підприємства середнього бізнесу, які стали домінуючими за чисельністю та обсягами виробництва товарів та надання послуг. Малий бізнес забезпечує гнучкість та стійкість економічної системи,

наближує її до потреб конкретних споживачів, водночас – виконує важливу соціальну роль, надаючи робочі місця та забезпечуючи джерело доходу для значних верств населення.

Розуміючи важливість малого бізнесу для економіки, розвинуті країни всіляко сприяють його якісному розвитку, використовуючи різноманітні інструменти державної інформаційної підтримки: податкові пільги, юридичні та консультаційні послуги, освітні програми, програми кредитної підтримки (пільгові кредити, кредитні гарантії).

Одним з важливих органів, сприяючим розвитку економіки Китаю, є державна інформаційна служба CSMEO, яка була створена ще у 2001 році. Ця служба займається наданням послуг з інформаційного консультування населення і підприємців в питаннях діяльності малого та середнього підприємництва через свій Інтернет-сайт. Мережа CSMEO охоплює всі регіони Китаю, що дає можливість своєчасно інформувати населення про стан ринку праці, зміни чинного законодавства, останні досягнення в області науки і технологічні винаходи, про розвиток та стан суб'єктів малого та середнього підприємництва. Пріоритетом діяльності CSMEO є створення умов для здійснення малими та середніми підприємствами (МСП) довгострокового експорту і виведення їх на міжнародну арену. З метою реалізації даних цілей Управління надає такі види підтримки МСП: компенсація частини витрат на проведення виставок (до 50%); сертифікація по ISO; допомога в оформленні прав на інтелектуальну власність (компенсується до 50% витрат); інформаційна підтримка; торговий майданчик для МСП; підвищення якості продукції; підтримка при виході на міжнародні ринки. Крім того, у Китаї створена система центрів підтримки МСП – близько 1800 таких центрів, з яких 800 є державними організаціями та 1000 – комерційними [47].

Отже, характерною рисою економічно розвинутих країн є надання державної підтримки малому бізнесу, створення спеціалізованих закладів з інформаційної підтримки. В Україні такої підтримки для підприємств малого бізнесу наразі не існує. Навпаки, є проблема недостатньої інформованості підприємців щодо податкових змін й про стратегію держави по відношенню до них.

Необхідно на державному рівні надавати належну підтримку малому бізнесу у сфері навчання ведення бізнесу, надання інформаційної, юридичної та консультативної допомоги щодо отримання пільгових кредитів, змін у законодавстві, обрання оптимальної системи оподаткування

⁴⁷ Ольвінська Ю.О. Особливості державного регулювання малого підприємництва у країнах світу. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2015. № 2. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=814>.

та ін.

Ситуація в Україні з погляду задоволення потреб та створення умов для розвитку інноваційної складової підприємництва є досить неоднозначною. З одного боку, існує об'єктивна необхідність створення, реалізації і масового поширення нових технологій, і для цього є певні передумови (науково-технічний потенціал, накопичені розробки, висококваліфікована робоча сила), а, з іншого – діють серйозні гальмівні фактори.

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ФІНАНСОВІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА

2.1 Стратегічні напрями інноваційного розвитку автотранспортних підприємств в Україні

*Гречан А. П., Парфентьєва О. Г., Гречан П. Ю.
Національний транспортний університет*

Транспортна галузь є однією з ключових для національної економіки. При цьому її роль є надзвичайно важливою і багатогранною: це джерело податкових надходжень у державний і місцеві бюджети, це значний роботодавець на ринку праці, ключова складова сфери послуг, в той же час транспорт - це основа для розвитку промисловості, сільського господарства (об'єднуючи багаточисленних виробників і споживачів, галузь сприяє формуванню оптимальної логістики між ними). Значення транспорту посилюється у контексті переходу більшості економічно розвинених держав до постіндустріальної моделі, що характеризується домінуванням само сфери послуг, до якої і відноситься транспортна галузь. Саме цим пояснюється підвищена увага до розвитку транспорту, необхідності виявлення проблем її функціонування і пошуку стратегічних шляхів інноваційного розвитку.

Продукція транспорту – це переміщення в просторі вантажів і людей, зміна їх місцезнаходження. Транспортування здійснює доставку сировини та матеріалів до місць їх переробки, або переміщує готову продукцію до пунктів їх споживання, тому саме транспортна галузь сприяє ефективному перерозподілу природних, інтелектуально-технологічних і трудових ресурсів для забезпечення оптимального їх використання з метою отримання найбільшого ефекту. Основні функції транспорту у забезпеченні потреб підприємств і населення у перевезеннях полягають у тому, що він:

- служить основним засобом обміну цінностями і більшістю послуг;
- сприяє розподілу праці як усередині країни, так і на міжнародному рівні;
- забезпечує об'єднання в єдиний соціально-економічний механізм всіх галузей економіки і окремі регіони країни;
- є важливим чинником економічного освоєння територій, що дозволяє розвивати і формувати мережу населених пунктів;

- забезпечує особисті і суспільні потреби населення в пересуванні;
- реалізує ряд загальнодержавних цілей (створює сприятливі умови для розвитку суспільно-культурного і економічного життя на нерозвинених і слаборозвинених територіях);
- є визначальним засобом, що сприяє зміцненню обороноздатності країни.

Сучасний стан транспортного комплексу в Україні характеризується високою схильністю до впливу суперечливих тенденцій. Транспорт, як одна з найважливіших інфраструктурних галузей, є залежним від всіх без виключення виробничих галузей національної економіки. Проте, будучи хоча і особливою і органічно-невід'ємною галуззю економіки, транспорт має суттєвий, часом й визначальний вплив як на регіональний, так і на міжнародний розподіл виробничих потужностей, забезпечує процеси відтворення і виступає важливою складовою частиною системи економічних відносин. Існуюча ситуація у світовій економіці характеризується, з одного боку, бурхливим розвитком інтеграційних процесів, відмінностями в ступені розвитку національних господарств і різними рівнями їх залучення в міжнародних економічних відносинах при явній потребі в інтенсифікації товаропотоків Транспортні системи повинні сприяти не тільки глобальній торгівлі, а й обслуговувати міську інфраструктуру і задовольняти потреби людей.

Але, як зазначається у презентованій Мінінфраструктури концепції Національної транспортної стратегії України до 2030 року спільно з проектом технічної допомоги ЄС «Підтримка імплементації Угоди про асоціацію та Національної транспортної стратегії в Україні»⁴⁸, «на сьогодні транспортна галузь в цілому задовольняє лише основні потреби населення та економіки в перевезеннях за обсягом, але не за якістю. сучасний стан транспортної галузі не повною мірою відповідає вимогам ефективної реалізації євроінтеграційного курсу України та інтеграції національної транспортної мережі в транс'європейську транспортну мережу». Тому надзвичайної актуальності набуває дослідження стану інноваційної активності галузі в цілому і її підприємств, оскільки саме впровадження інновацій на сучасному етапі є головною умовою підвищення ефективності, забезпечення конкурентоспроможності, що складає міцну основу сталого розвитку транспортної галузі .

Питання інноваційного розвитку транспортної галузі у контексті реформування національної економіки є актуальними і вагомими, ця

⁴⁸ Національна транспортна стратегія України на період до 2030 року. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/430-2018-HYPERLINK> "https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/430-2018-p"p (дата звернення: 28.07.2020).

проблематика відображена у наукових працях В.В. Біліченка, О.М. Ложачевської, П.А.Овчара, С.В. Іванова та ін. Але, не зважаючи на значну кількість наукових робіт з даної проблематики, є потреба у постійному моніторингу тенденцій інноваційного поступу з метою виявлення закономірностей та вирішення проблем інноваційного розвитку підприємств автомобільного транспорту України.

За останні роки транспортна галузь України, як і вся національна економічна система, пройшла періоди глибокої трансформації, які характеризувалися впливом світових кризових явищ, кардинальним реформуванням національної економіки, визначенням вектору її стратегічного розвитку. В цьому контексті важливого значення набуває дослідження динаміки частки транспортної галузі і її автотранспортного сектору у ВВП країни у період з 2007 по 2019 роки і визначення впливу двох послідовних економічних криз 2008-2009 та 2014-2015 років (рис.1)^[49].

Як свідчать наведені дані, транспортна галузь має достатньо значний вплив на обсяг ВВП (не менше 6 % ВВП весь період дослідження), але разом з тим – динаміка показників має різноспрямований характер: при постійному спаді обсягів наданих послуг (-1,5% ВВП за період дослідження) у останні роки спостерігалось незначне, але збільшення частки внеску підприємств автомобільного транспорту (за 2007-2018 роки + 0,1% ВВП).

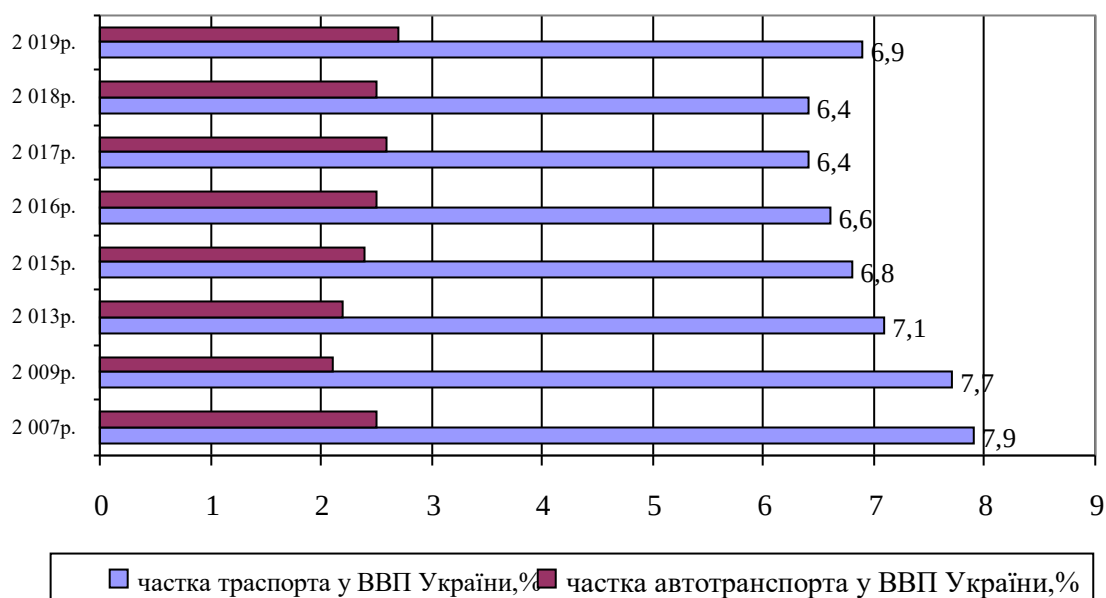

Рис.1. Динаміка частки транспорту та автотранспортного сектору у ВВП, 2007-2019 рр.

⁴⁹ Державна служба статистики України (2019). Статистична інформація: <http://www.ukrstat.gov.ua>. (дата звернення 10.08.2020).

Джерело: складено авторами за матеріалами [49]

Тому забезпечення у довгостроковій перспективі розвитку транспорту, в тому числі і автотранспортної галузі, є однією з пріоритетних детермінант сталого розвитку всієї національної економіки. Саме ця галузь є ядром вантажних перевезень, враховуючи якісні (в першу чергу цінові) чинники бізнесу, а також визначником мобільності населення, формуючи ринок пасажирських перевезень (рис. 2).

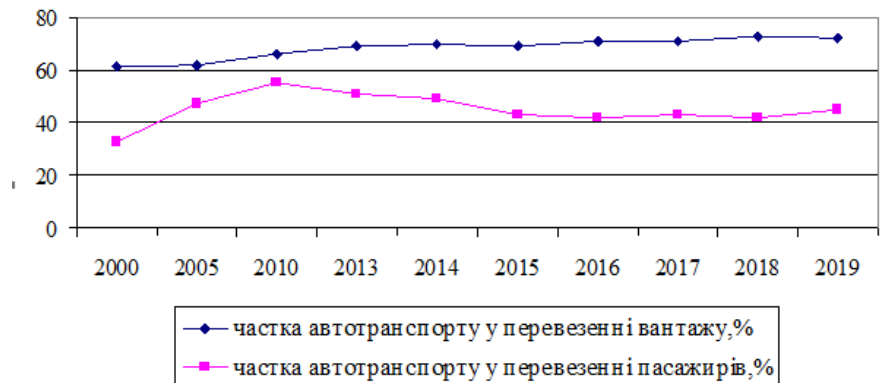

Рис.2. Динаміка питомої ваги автотранспорту у перевезенні вантажів та пасажирів

Джерело: складено авторами за матеріалами [2]

Отже, забезпечення розвитку автотранспортної галузі проявляється в сприянні соціальному розвитку, створенні умов для надання безпечних і доступних послуг, врахуванні потреб та інтересів працівників і формування соціальної відповідальності бізнесу в галузі автомобільного транспорту; вплив автомобільного транспорту на економіку відображається в детермінаціях економічного зростання, забезпеченні випереджувального розвитку, сприянні раціональному ціноутворенню, залученні інвестицій та запровадженні інновацій, отриманні прибутку тощо; вплив на екологію детермінує обов'язкове дотримання екологічного законодавства, стандартів і нормативів, пріоритетність вимог екологічної безпеки, введення в дію економічних механізмів природокористування, здійснення природоохоронної діяльності за принципом «забруднювач платить», стимулювання запровадження ресурсо- й енергоощадних технологій, безперервний контроль впливу на довкілля тощо

Автомобільний транспорт є базисом інтермодальних перевезень, що також підтверджує його провідне значення в економічній діяльності транспорту [50].

Визначальна роль у забезпеченні розвитку автотранспортного сектору належить ефективному державному регулюванню, що закріплено на

⁵⁰Овчар П.А. Регулювання розвитком автотранспортної галузі в умовах трансформації національної економіки: автореферат дис.д-ра екон. наук, НАУ, Київ. 2019. 42 с.

законодавчому рівні у Законі України «Про автомобільний транспорт», де визначено основні завдання реалізації державної політики у галузі автомобільного транспорту [51]:

- нормативно-правове регулювання питаннями автомобільного транспорту;
- формування ринку послуг;
- контроль за виконанням законодавства про автомобільний транспорт;
- ліцензування діяльності перевізників;
- стандартизація і сертифікація;
- організація та контроль автомобільних перевезень;
- тарифна, інноваційна та інвестиційна політика;
- державне замовлення на соціально значущі послуги автомобільного транспорту загального користування;
- захист прав споживачів послуг автомобільного транспорту.

На виконання цих завдань спрямовано основний державний програмний документ, що визначає стратегічні напрями розвитку галузі, яким на сьогодні, як вже зазначалося, є «Національна транспортна стратегія України до 2030 року». Її основною метою є визначення концептуальних засад формування та реалізації державної політики в галузі транспорту з метою забезпечення високої продуктивності та економічної ефективності роботи транспортних підприємств, підвищення конкурентоспроможності на міжнародному ринку та задоволення потреб споживачів у високоякісних транспортних послугах. У документі виділяється п'ять основних пріоритетів розвитку транспорту (рис. 3).

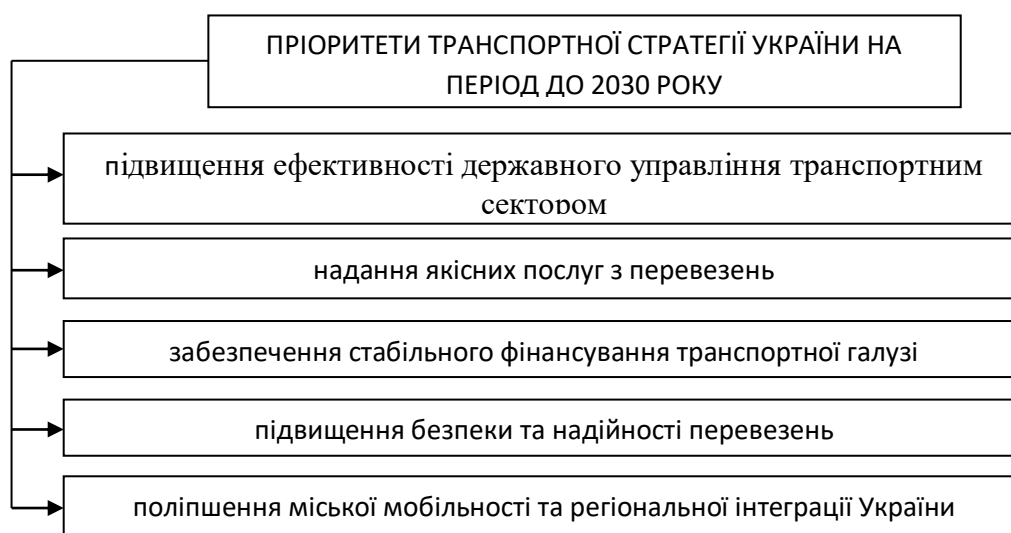

Рис. 3. Пріоритети Транспортної стратегії України до 2030 року

Джерело: складено авторами за матеріалами [52]

⁵¹ Закон України «Про автомобільний транспорт». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2344-14#Text> (дата звернення 15.07.2020р.)

Досягнення фінансової стійкості та самоокупності роботи транспортних підприємств повинно створити умови для оновлення власного рухомого складу та відтворення застарілої транспортної інфраструктури на паритетних із державою та приватними інвесторами засадах. Сприяння інноваційному розвитку транспортної галузі шляхом докорінного і всеохоплюючого технічного переоснащення підприємств галузі, впроваджуючи сучасні інформаційні та перевізні технології.

На рис. 4 наведено конкретні завдання, що поставлені стратегією за основними секторами транспортної галузі.

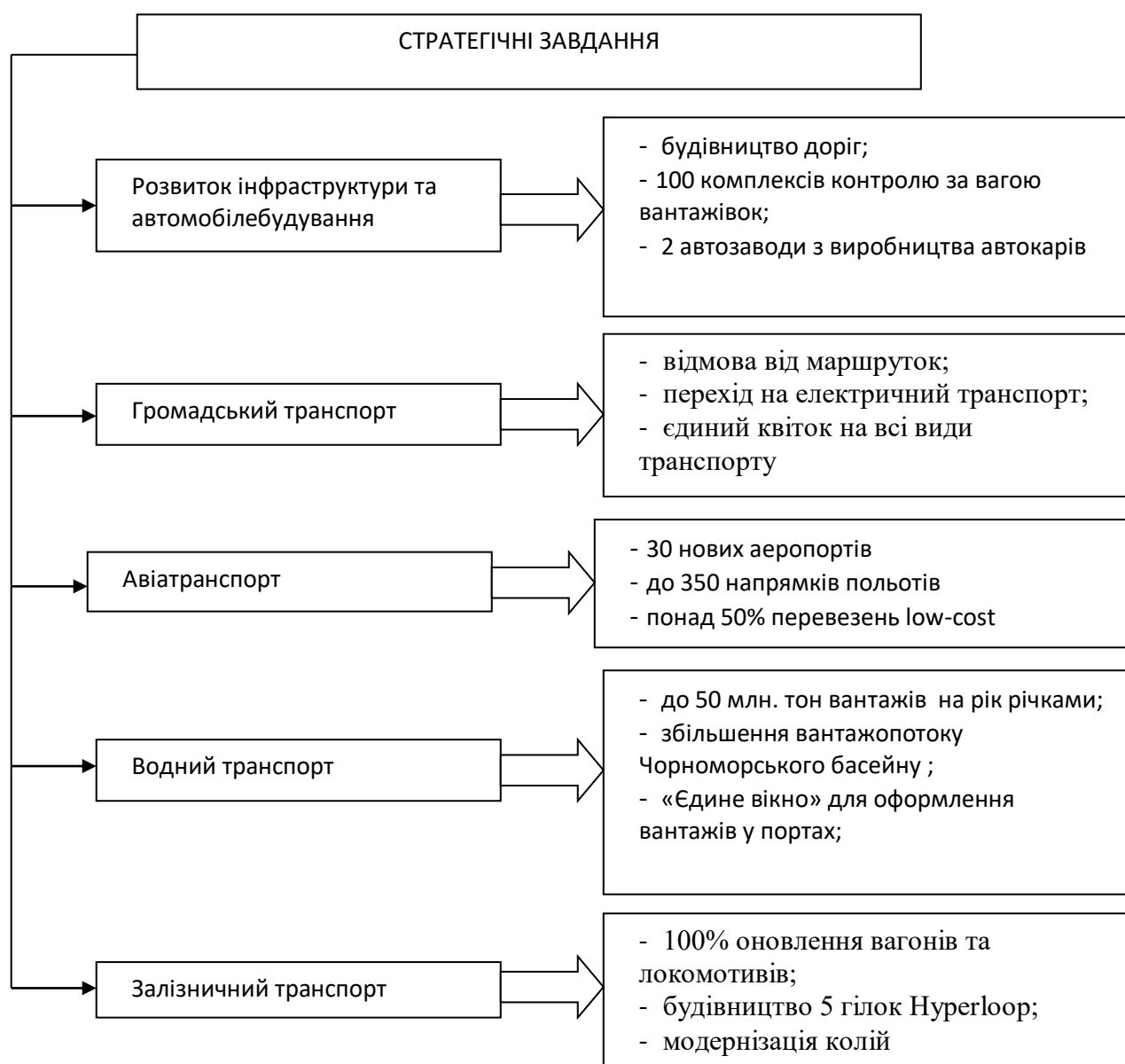

Рис. 4. Стратегічні завдання Стратегії України до 2030 року в розрізі секторів транспортної галузі України

⁵² Національна транспортна СТРАТЕГІЯ УКРАЇНИ ДО 2030 РОКУ. URL: http://publications.chamber.ua/2017/Infrastructure/UDD/National_Transport_Strategy_2030.pdf (дата звернення 22.08.2020 р.).

Джерело: складено авторами за матеріалами [53]

Досягнення поставлених завдань передбачає систему великомасштабних державних рішень, є засобом досягнення встановлених цілей, формою управління соціально-економічною діяльністю й територіальною організацією суспільства; правильний вибір стратегії дозволяє зосередити зусилля й ресурси на реалізації потенціалу економічного розвитку і тим самим забезпечити ефективний розвиток усіх сфер життєдіяльності суспільства в ринкових умовах.

Реалізація інноваційних структурних зрушень відповідно до визначених цілей мають формувати прогресивну організаційно-правову модель функціонування транспортного сектору України. Це потребує стимулювання інноваційної активності транспортних підприємств, залучення приватного капіталу для впровадження технічних інновацій на транспорті, посилення науково-технічного забезпечення розвитку галузі, що сприятиме покращенню позицій України у міжнародних рейтингах. У 2019 році Україна посіла 47 (з 129) місце в рейтингу Глобального Індексу Інновацій, що в 2 рази нижче за досягнуті значення Європейських лідерів та на 20% нижче за середньоєвропейський рівень [54].

Проте, у 2020 році Україна та весь світ стикнулися із пандемією COVID-19 та економічною рецесією, що вплинули як на життя людей, так і на економіку. На подолання катастрофічного падіння національної економіки Кабінетом міністрів України була розроблена Програма стимулювання економіки для подолання наслідків COVID-19: «Економічне відновлення»⁵⁵

За прогнозами, криза, пов'язана з пандемією COVID-19, вплине по-різному на різні види транспорту: найбільше будуть вражені авіа компанії, оскільки для них пасажирські перевезення посідають значне місце у структурі доходу (83%); залізничні, водні та авто підприємства також зазнають удару через зниження попиту на вантажні перевезення, зумовлене сповільненням економіки та зменшенням обсягів виробництва й експорту основними замовниками. В цілому, у поточному році падіння транспортних послуг може досягти 32%, тому на відновлення транспорту та інфраструктури буде реалізоване з боку уряду за рахунок адаптивного карантину та додаткових антикризових заходів. Їх підтримка в кризових

⁵³ Національна транспортна СТРАТЕГІЯ УКРАЇНИ ДО 2030 РОКУ. URL:

http://publications.chamber.ua/2017/Infrastructure/UDD/National_Transport_Strategy_2030.pdf (дата звернення 22.08.2020).

⁵⁴ ВОІВ: ОПРИЛЮДНЕНО ГЛОБАЛЬНИЙ ІННОВАЦІЙНИЙ ІНДЕКС 2019 РОКУ URL: <https://ukrpatent.org/uk/news/main/wipo-gii-2019-25072019>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

⁵⁵ Програма стимулювання економіки для подолання наслідків COVID-19: «Економічне відновлення». URL : <http://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/18%20-%20Department/18%20-%20PDF/07.2020/programa.pdf> (дата звернення: 15.08.2020).

умовах є необхідною для функціонування всієї національної економіки, оскільки вантажні перевезення забезпечують пересування товарів (600 млн тон на рік), в тому числі уможлиблюючи експорт та імпорт; від безперервності, якості та вартості перевезень напряму залежать ГМК, агро, будівельна галузі; пасажирські перевезення (2,1 млрд поїздок на рік) забезпечують безперервну роботу низки галузей – промисловість, агро, торгівля, будівництво – за рахунок мобільності робочої сили; попит для інших галузей – туризм, зовнішня торгівля – за рахунок мобільності споживачів. З іншого боку, галузь є ключовим споживачем для машинобудівної, будівельної, та галузевих сервісних компаній на внутрішньому ринку. Оскільки транспорт дуже залежить від інших галузей економіки, то низька платоспроможність і катастрофічне падіння попиту від основних замовників призведе до недоотримання доходів, необхідних для достатнього забезпечення функціонування.

Разом з тим, сучасний кризовий стан національного автотранспорту може стати і додатковим поштовхом для проведення ключових реформ у портовій та залізничній галузях, запуску ринку внутрішніх перевезень, а також підготовки концесійних проектів, запровадження міжнародних норм безпеки, перегляду технологій інфраструктурного будівництва. Отже, зміни в галузі можуть поглибити кризу або сприяти відновленню всієї економіки через тісні зв'язки з іншими галузями та ринками. Тому на державному рівні з метою підтримки автотранспорту передбачається реалізувати три напрями дій, за кожним з яких пропонуються певні заходи:

1. Доступ до фінансів – зниження податкового тиску, звільнення пасажирських перевезень від орендних та лізингових платежів, забезпечення часткової компенсації заробітної плати і комунальних платежів пасажирським перевізникам.

2. Ефективне регулювання – створення НКРТ, удосконалення регулювання ринків для посилення конкуренції і мінімізації корупційних ризиків.

3. Модернізація та розвиток - впровадження механізму контрактного замовлення пасажирських перевезень, залучення інвестицій на умовах державно-приватного партнерства, заохочення приватних інвестицій для заміни зношених основних засобів, лібералізація та забезпечення повноцінного доступу до ринку транспортних послуг, реорганізація державних інфраструктурних компаній для підвищення ефективності.

Зазначені дії знаходяться у ракурсі завдань стратегічного розвитку галузі і повинні знайти своє подальше відображення у ієрархічних пріоритетах регіональних, місцевих програм, а більш деталізовано – у

стратегіях розвитку кожного окремого підприємства. Тільки така комплексна система дозволить задовольнити потреби населення підприємств у перевезеннях, створить інтегровану до світової транспортної мережі ефективний транспортний комплекс України, підвищить інвестиційну привабливість транспортної галузі, покращить умови ведення бізнесу задля стійкого економічного та соціального розвитку країни.

2.2 Особливості формування інституційного середовища підтримки малого і середнього підприємництва

*Лозинська Т. М., Кириченко Т. Я.
Полтавська державна аграрна академія*

Інституції підтримки малих і середніх підприємств у різних країнах світу з'являються разом із усвідомленням соціально-економічної ролі підприємництва в житті суспільства. Оскільки країни відрізняються за рівнем економічного розвитку, то і моделі інституційної підтримки розвитку підприємства за країнами мають свої відмінності (організаційно-правові форми інституцій, території впливу, набір інструментів тощо ⁵⁶. На сьогоднішній час можна виділити три основні складові інституційного середовища підтримки малих і середніх підприємств, які в різних пропорціях присутні в політиці підтримки підприємництва більшості країн світу:

1) інститути, що формувалися «знизу» на основі *самоорганізації та кооперування* підприємств (об'єднання підприємців, спілки товаровиробників, галузеві асоціації) і їх економічній взаємодії (підприємницькі мережі, кредитні, технічні й збутові кооперативи);

2) інститути держави, які формувалися «зверху» та передбачали правове забезпечення, фінансову, матеріально-технічну, інформаційну та іншу допомогу;

3) інститути публічно-приватного партнерства, засновані на співпраці державних органів влади, органів місцевого самоврядування та власників бізнесу у сфері підтримки підприємництва, що дозволяє кращим чином урахувати як інтереси держави, так і інтереси окремих підприємців.⁵⁷

⁵⁶ Інституції підтримки підприємництва: концепція, особливості, діяльність. К.: Центр громадської експертизи, Представництво Фонду Фрідріха Науманна в Україні, Програма USAID «Лідерство в економічному врядуванні». 2016. С. 5.

⁵⁷ Уманець Т. В., Ольмінська Ю. О., Лучакова О. В. Методи і моделі оцінювання розвитку малого бізнесу: мезо- і мікрорівень: монограф, Донецьк: «ВІК». 2010. 250 с.;

Отже, варто зазначити, що створення інституційного середовища підтримки підприємництва – це не лише справа держави, а й самого бізнесу. Тому інституційне середовище підтримки малого і середнього підприємництва доцільно трактувати як сукупність організацій державного і приватного секторів та створених ними правил діяльності підприємств і їх відносин з органами публічної влади, спрямованих на забезпечення ресурсної допомоги при створенні підприємства, «...просування інтересів підприємницьких структур...»⁵⁸ та задоволення суспільних інтересів.

Актуальність наукових досліджень щодо розвитку інституційного середовища підтримки малого та середнього підприємництва обумовлюється саме специфікою створення відповідних інститутів в Україні, що впливає на вибір моделі взаємодії підприємств з органами влади, фінансовими установами та іншими підприємствами. Світовій практиці відомі декілька фундаментальних економічних моделей, у межах яких формуються інститути підтримки підприємництва: ліберальна, кейнсіанівська, соціал-демократична (шведська), неоліберальна. Зрозуміло, що й створюване інституційне середовище підтримки підприємств відбиває найбільш значущі ознаки цих моделей. У найбільш повному вигляді *ліберальна модель* підтримки підприємництва, відповідаючи принципам максимізації свободи економічної діяльності, була реалізована в США. Згідно з ліберальними економічними принципами, така модель передбачає державне регулювання малого та середнього бізнесу за «залишковим принципом», тобто визнає втручання держави лише в тому випадку, коли економічні відносини не можуть бути врегульовані ринком; з боку держави створюється максимально сприятливі умови для діяльності приватного капіталу, в тому числі і для малого підприємництва⁵⁹. Однак, перманентні економічні кризи, як у США, так і в інших країнах світу, а також затяжна економічна рецесія останніх років дали поштовх до активного просування ідеї державної підтримки економіки. Так, нобелівський лауреат П. Кругман наголошує, що фіскальне стимулювання (збільшення урядових витрат) може стати вагомим інструментом підтримки економіки в умовах, коли приватний сектор не демонструє зростання витрат⁶⁰. І хоча точка зору науковця щодо недосконалості ринкового механізму і нераціональності поведінки

⁵⁸ Інституції підтримки підприємництва: концепція, особливості, діяльність. К.: Центр громадської експертизи, Представництво Фонду Фрідріха Науманна в Україні, Програма USAID «Лідерство в економічному врядуванні». 2016. С. 7.

⁵⁹ Історія економічних вчень: навч. посіб.; за ред. В. В. Кириленка. Тернопіль: „Економічна думка”. 2007. 233 с

⁶⁰ Кругман П. Почему экономическая наука бессильна? URL: <https://republic.ru/posts/l/130856/>. (Дата звернення 14.09.2020).

економічних суб'єктів активно критикується⁶¹, підтримка підприємництва з боку держави продовжує здійснюватися в багатьох країнах світу.

Якщо вести мову про підтримку підприємництва в Україні, то виникає питання: до якої моделі можна віднести заходи, що використовуються для формування адекватного підприємницького середовища і якою є роль держави у цій моделі? Дослідження, проведені в 2016 р. Центром громадської експертизи, представництвом Фонду Ф. Науманна в Україні за підтримки програми USAID «Лідерство в економічному врядуванні» виявили, що, попри домінуюче уявлення стосовно пріоритетності держави у забезпеченні становлення українського малого і середнього підприємництва, більшість подібних інституцій належали до громадського сектора⁶². Власні наукові розвідки підтверджують, що і в останні роки структура інституційного забезпечення розвитку малого і середнього підприємництва в Україні не змінилася (табл.1). Переважання громадських організацій у складі інституцій підтримки малого та середнього підприємництва викликане рядом причин, серед яких основними є:

- прагнення до захисту вузькогрупових локальних бізнес-інтересів;
- можливість долучитися до програм міжнародної технічної допомоги, які в основному спрямовуються на громадський сектор;
- обмеженість державного і місцевих бюджетів та їх соціальна спрямованість не дозволяють розширити масштаби фінансової допомоги підприємцям.

Наведені в таблиці дані демонструють надзвичайну строкатість інституційної підтримки малого і середнього підприємництва за регіонами. Якщо не брати до уваги м. Київ, то створення бізнес- і логістичних центрів характерно для промислово розвинутих і прикордонних областей; лідерами у створенні бізнес-інкубаторів і технопарків є Харківська і Донецька області; фонди підтримки підприємництва створюються в областях, де вираженою є підприємницька ініціатива; інвестиційно-інноваційні фонди – знову Донецька і Харківська області; лідером у створенні інформаційно-консультаційних установ є Полтавська область, строкатий агросектор якої потребує постійного надходження різноманітної інформації та консультацій. Регіональні розбіжності у формуванні інституційного середовища підтримки малого та середнього підприємництва вражають: якщо в Одеській області не створено жодної інформаційно-консультаційної

⁶¹ Полу Кругману, переставшему быть экономистом. Ответ экономиста чикагской школы на статью «Почему экономическая наука бессильна». URL: <https://republic.ru/posts/l/134404>. (Дата звернення 14.09.2020).

⁶² Інституції підтримки підприємництва: концепція, особливості, діяльність. Центр громадської експертизи, Представництво Фонду Фрідріха Науманна в Україні, Програма USAID «Лідерство в економічному врядуванні», 2016. 176 с.

установи для допомоги малим і середнім підприємствам, то в Полтавській області їх створено 615, у тій же Полтавській області налічується 2708 громадських об'єднань підприємців, тоді як у Закарпатській – жодного.

1. Інституції підтримки малого і середнього підприємництва за регіонами України станом на 01.01.2019

Області	Бізнес і логістичні центри	Бізнес-інкубатори і технопарки	Фонди підтримки підприємництва	Інвестиційні та інноваційні фонди компаній	Інформаційно-консультаційні установи	Інституції, створені за участі місцевої влади	Координаційні ради	Усього громадських об'єднань підприємців
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Вінницька	8	4	9	51	457	2	34	80
Волинська	2	2	5	–	1	9	15	28
Дніпропетровська	73	8	1	1	10	40	39	58
Донецька	50	14	1	358	599	1	19	65
Житомирська	6	3	2	15	257	2	29	112
Закарпатська	5	2	3	49	117	–	–	–
Запорізька	4	6	1	22	15	5	27	75
Івано-Франківська	22	5	7	–	78	3	20	64
Київська	21	11	8	14	88	6	38	78
Кіровоградська	5	1	3	12	47	30	26	52
Луганська	9	–	–	–	13	–	4	38
Львівська	26	4	8	2	22	13	32	60
Миколаївська	15	2	8	14	62	–	–	65
Одеська	3	–	4	–	–	20	1	38
Полтавська	16	10	13	97	615	–	32	2708
Рівненська	1	2	–	26	10	–	21	42
Сумська	7	5	7	7	21	6	26	76
Тернопільська	7	3	1	10	18	–	17	30
Харківська	35	19	8	144	328	–	15	48
Херсонська	1	4	7	28	1	–	23	112
Хмельницька	7	3	1	1	151	3	27	62
Черкаська	8	3	2	39	5	11	26	56
Чернівецька	8	2	10	4	26	2	13	57
Чернігівська	2	–	2	–	4	2	24	47
м. Київ	586	46	57	1942	658	1	11	310

Подібна галузева строкатість є об'єктивним наслідком яскраво вираженої територіальної та галузевої орієнтації малих і середніх підприємств, а також незадовільної державної політики їх підтримки, що зокрема, знаходить відображення у відсутності інституцій, створених спільно підприємцями і органами влади.

Проте, організації яких би організаційно-правових форм і в якому б вигляді не забезпечували підтримку підприємництва, інституційне середовище не може функціонувати без відповідної нормативно-правової бази. У табл. 2 наведені основні нормативно-правові акти, що визначають діяльність інституцій підтримки підприємництва, та короткий опис регульованих правовідносин.

2. Нормативно-правове забезпечення створення та врегулювання діяльності інституцій підтримки малого і середнього підприємництва в Україні

Назва і реквізити нормативно-правового акта	Основні положення нормативно-правового акта
1. Закон України «Про торгово-промислові палати в Україні» від 02.12.1997 № 671/97-ВР	Порядок створення та діяльності торгово-промислових палат, основним завданням яких є забезпечення співпраці вітчизняних підприємців із зарубіжними партнерами їх правовий статус, порядок припинення діяльності
2. Господарський Кодекс України від 16.01.2003 № 436- IV	Регламентує утворення об'єднань підприємців та інших суб'єктів господарювання, види та організаційні форми об'єднань підприємств
3. Закон України «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності» від 22.06.2012 № 5026- VI	Порядок створення організацій роботодавців та їх об'єднань, порядок їх діяльності, правовий статус та припинення діяльності
4. Закон України «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 № 4527- VI	Порядок створення та діяльності громадських організацій, їх правовий статус, види діяльності, зокрема спрямовані на підтримку місцевих підприємницьких ініціатив, порядок припинення діяльності
5. Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва» від 22.03.2012 № 4618- VI	Регламентує створення та діяльність Українського фонду підтримки підприємництва, інших загальнодержавних, регіональних і місцевих фондів підтримки підприємництва.

Джерело: узагальнено за даними ^[64]

Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва» є спеціальним законом, що визначає державну

⁶³ Інституції, що забезпечують підтримку підприємництва. Офіційний веб-сайт Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=0ced3c9f-a057-4852-9072-151dd387356a&title=Institutsii-SchoZabezpechuiutPidtrimkuPidprimnitstva>. (Дата звернення 14.09.2020).

⁶⁴ Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/>. (дата звернення 15.09.2020).

політику стимулювання розвитку малого і середнього підприємництва і передбачає виконання таких завдань: 1) створення сприятливих умов для розвитку малого і середнього підприємництва; 2) забезпечення розвитку суб'єктів малого і середнього підприємництва з метою формування конкурентного середовища та підвищення рівня їх конкурентоспроможності; 3) стимулювання інвестиційної та інноваційної активності суб'єктів малого і середнього підприємництва; 4) сприяння провадженню суб'єктами малого і середнього підприємництва діяльності щодо просування вироблених ними товарів (робіт, послуг), результатів інтелектуальної діяльності на внутрішній і зовнішній ринки; 5) забезпечення зайнятості населення шляхом підтримки підприємницької ініціативи громадян [65].

3. Динаміка розподілу підприємств в Україні за їх розміром, 2010-2018 р.р., одиниць

Роки	Загальна кількість підприємств	Із них:			
		великих	середніх	малих	мікропідприємства в числі середніх
2010	2183928	586	21343	2161999	2093688
2011	1701620	659	21059	1679902	1608819
2012	1600127	698	20551	1578878	1510776
2013	1722070	659	19210	1702201	1637180
2014	1932161	497	16618	1915046	1859887
2015	1954318	423	15510	1958385	1910830
2016	1865530	383	15113	1850034	1800736
2017	1805059	399	15254	1789406	1737082
2018	1839593	446	16476	1822671	1764737
2018 р. до 2010 р., %	84,2	76,1	77,2	84,3	84,3

Джерело: узагальнено за даними [66]

Становлення підприємницького середовища в Україні обумовлює, що головними завданнями у діяльності інституцій підтримки малих і середніх підприємств є захист їх прав і представництво інтересів, оскільки переважна їх більшість представлена сімейними або іншими, невеликими за чисельністю працівників, суб'єктами господарювання. Коло обов'язків працівників таких підприємств є надто широким, щоб можна було успішно відстоювати права підприємців і залишатися конкурентоспроможними хоча

⁶⁵ Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні: Закон України від 22.03.2012 № 4618-VI URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4618-17/>. (дата звернення 15.09.2020).

⁶⁶ Офіційний сайт Державної служби статистики в Україні. Структурні зміни в економіці. URL: http://ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/size.htm. (дата звернення 16.09.2020).

б на локальних ринках. Поширення у сфері обслуговування підприємств чисельністю 5 – 10 осіб сприяло законодавчому уточненню класифікації підприємств, у складі яких було виокремлено мікропідприємства⁶⁷.

Динаміка кількості малих і середніх підприємств вказує, що в Україні створюється середовище для забезпечення самозайнятості населення і зменшення таким чином соціальної напруги (табл. 3).

Проте, протягом 2010-2018 р.р. спостерігалось зменшення загальної кількості підприємств, причому кількість дрібних підприємств скорочувалася повільніше, а їх питома вага у загальній кількості підприємств залишалася стабільною і коливалася у межах 95,0-99,0%. За цим показником структура ринку України близька до ринків країн Європейського Союзу, але при цьому малі та середні підприємства нашої країни займають вдвічі меншу питому вагу у виробництві валової продукції. Сегмент малого і середнього підприємництва у першу чергу негативно реагує на зниження купівельної спроможності населення, погіршення доступу до кредитних ресурсів, підвищення цін на засоби виробництва і послуги, політичну нестабільність тощо. Перелічені чинники перешкоджають як веденню, так і розширенню бізнесу, що з особливою гостротою проявилось з початку 2020 р. у період введення в дію жорстких карантинних заходів, спрямованих на запобігання поширенню пандемії коронавірусу COVID-19. З кінця березня 2020 р. і до теперішнього часу певні групи підприємств призупиняють або повністю припинили свою діяльність, що привело до зростання безробіття, показник якого був найвищим за останні п'ять років і сягнув майже 15 %⁶⁸.

З огляду на важливість сегменту малого та середнього підприємництва для розвитку економіки урядом в 2017 р. була схвалена Стратегія розвитку малого та середнього підприємництва в Україні на період до 2020 р.⁶⁹ І хоча Стратегією передбачалося виконання ряду заходів щодо розвитку інституційного середовища підтримки відповідного сегменту економіки, функціонування малих і середніх підприємств в умовах «карантинної економіки» вимагає суттєвих бюджетних вкладень для амортизації наслідків кризи. Учасники круглого столу «Наслідки карантину для

⁶⁷ Про внесення змін до Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» щодо удосконалення деяких положень. Закон України від 05.10.2017 № 2164-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2164-19>. (дата звернення 15.09.2020).

⁶⁸ Кулицький С. Проблеми розвитку економіки України, обумовлені епідемією коронавірусу COVID-19 у світі, та пошук шляхів їх розв'язання. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=4889:otsinka-perspektiv-rozvitku-ukrajinskoji-ekonomiki-v-umovakh-pandemiji-covid-19&catid=8&Itemid=350. (дата звернення 16.09.2020).

⁶⁹ Стратегія розвитку малого і середнього підприємництва в Україні на період до 2020 р.: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.05.2017 № 504-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/504-2017-%D1%80>. (дата звернення 16.09.2020).

економіки України та шляхи їхнього подолання» зазначають, що: «У розвинутих країнах уже готують пакети, які амортизуватимуть кризу, в розмірі 20-25% ВВП; у країнах, що розвиваються – 10-15%. Україна сформувала резервний фонд у розмірі 60 млрд грн – це приблизно 1,5% ВВП, і цього замало»⁷⁰. Уже в березні цього року бізнес-спільнота України звернулася із спільною заявою до Президента України, Кабінету Міністрів та Верховної Ради України, у якій найбільші громадські об'єднання роботодавців виклали пропозиції щодо трансформації інституційної підтримки суб'єктів господарювання. Спілка українських підприємців (СУП), Європейська Бізнес Асоціація (ЕБА), Федерація роботодавців України (ФРУ), Український клуб аграрного бізнесу (УКАБ), Асоціація “IT Ukraine”, Бізнес 100, CEO club, які увійшли до складу заявників, вважають, що в нинішніх умовах зусилля влади мають бути зосереджені за такими напрямками:

- недопущення подальшого скорочення робочих місць;
- призупинення фінансування ряду державних програм з метою використання вивільнених коштів на боротьбу з пандемією;
- здійснення верифікації громадян, що отримують соціальні трансферти з бюджету, для їх мінімізації ;
- забезпечення неоподаткованого мінімального доходу громадян, які мають фінансові втрати у зв'язку із запровадженням карантинних заходів;
- призупинення нарахування штрафних санкцій суб'єктам господарювання, у яких виникли борги перед банками через запровадження карантинних заходів⁷¹.

Заява недержавних інституцій підтримки підприємництва демонструє розуміння, що на даному етапі нагальним стає стимулювання державою підприємницьких ініціатив, які все більше набувають соціального характеру, забезпечуючи зайнятість, стабілізацію доходів населення і податкових надходжень тощо. Слід зазначити, що державну політику підтримки розвитку малого і середнього підприємництва слід розглядати як невід'ємну складову загальних структурних реформ в країні і, у цьому зв'язку, Стратегія розвитку малого і середнього підприємництва в Україні має бути переглянута із врахуванням реформи територіальної організації влади і зміни поточної економічної ситуації.

⁷⁰ Наслідки карантину для економіки України та шляхи їхнього подолання. Круглий стіл. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3034153-naslidki-karantinu-dla-ekonomiki-ukraini-ta-slahi-ihnologo-podolanna.html>. (дата звернення 16.09.2020).

⁷¹ Спільна заява бізнес-спільноти щодо надзвичайного стану. URL: <https://sup.org.ua/uk/news/403>. (дата звернення 16.09.2020).

Керуючись результатами дослідження та висновками експертів, доцільно рекомендувати заходи щодо подальшого розвитку інституційного середовища підтримки малого і середнього підприємництва в Україні, які можуть бути розподілені на дві групи: а) короткострокові заходи, спрямовані на усунення поточних викликів; б) заходи довготривалої дії, що передбачають підвищення конкурентоспроможності та економічної стійкості підприємств.

Перша група заходів має спрямовуватися на удосконалення інституційного середовища, зокрема створення координаційного центру, який би зміг об'єднати зусилля десятків бізнес-об'єднань, таких як: Спілка українських підприємців, Асоціація приватних роботодавців, Спілка підприємців Миколаївщини, Всеукраїнська професійна асоціація підприємців, Українська Асоціація Центрів Підтримки Бізнесу, Союз кризових менеджерів України тощо. Сюди ж можна віднести навчання, інформування, консультації, зокрема щодо тонкощів відкриття бізнесу або фінансової підтримки жіночих організацій. Відповідні заходи можуть мати цільовий характер і стосуватися окремих груп населення (молоді, жінок, фермерів), спрямовуватися на формування підприємницьких навичок та навчання щодо отримання донорських коштів.

Друга група заходів повинна мати стратегічний характер і сприяти започаткуванню співпраці підприємців з науково-дослідними установами, спрямовуватися на підтримку інновацій, експорту, модернізації підприємств. У світлі сучасних тенденцій розвитку економіки для власників малих і середніх підприємств набувають значення знання щодо ведення бізнесу он-лайн, участі в екологічних програмах та колаборації з органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

Зараз актуалізується діяльність, результати якої представлені на порталі для підприємців [72] і стосуються умов надання допомоги підприємцям за бюджетними, донорськими і банківськими програмами. Оскільки в нинішніх умовах надважливим завданням є забезпечення доступу малих і середніх підприємств до фінансових ресурсів, не втрачає важливості урядова підтримка таких заходів, як, наприклад, створення онлайн-платформи «Факторинг Хаб». При її створенні якраз спостерігалася потужна колаборація між Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України; державним підприємством «Прозорро»; Офісом розвитку малого і середнього підприємництва, а також командою волонтерів-розробників програмного забезпечення платформи. Саме у

⁷² Програми підтримки. URL: https://sme.gov.ua/support_programs/. (дата звернення 16.09.2020).

напрямі інтеграції зусиль усіх організацій підтримки малого і середнього підприємництва має продовжуватися розвиток відповідного інституційного середовища.

2.3. Організаційно-економічний механізм створення конкурентоспроможних фермерських господарств

Рибальченко А. М.

Полтавська державна аграрна академія

Фермерські господарства є однією з ефективних форм ведення бізнесу в сільській місцевості, важливим засобом вирішення продовольчих, економічних і соціальних проблем суспільства і сільських територій. Фермерські господарства належать до дрібнотоварних виробників продукції. Фермерство за останні два десятиліття стало традиційною формою ведення сільського господарства. Такі господарства виробляють широкий спектр продукції для внутрішніх потреб та експорту. В Україні існує ряд нагальних проблем, які стримують подальший розвиток дрібнотоварного виробництва [73].

Сучасні вимоги з постійною зміною політичної та економічної ситуації, ринкових перетворень у агропромисловому комплексі, появою більш потужних сільськогосподарських підприємств останніми роками дедалі більше зменшують популяризацію фермерських господарств. Тому питання подальшого розвитку, функціонування, управління потребують постійних наукових досліджень та запозичення світової практики особливостей організації фермерських господарств для території України [74].

Дослідження сучасного стану розвитку фермерства можливо прослідкувати через його роль і місце у валовому виробництві сільськогосподарської продукції. Обсяги виробництва фермерськими господарствами України на протязі останніх років знаходяться в межах 10-14 % загальних виробничих обсягів сільськогосподарських підприємств, а темпи нарощування виробництва рослинницької продукції є порівняно вищими відносно інших форм господарювання [75].

Фермерські господарства, у користуванні яких є земельні ділянки, надані їм для ведення фермерського господарства відповідно до Закону України «Про фермерське господарство» мають зобов'язання (рис. 1).

⁷³ Маслак О. Проблеми та перспективи фермерства в Україні. *Агробізнес сьогодні*. 2015. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichniy-hektar/item/7914-problemy-ta-perspektyvy-fermerstva-v-ukraini.html>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

⁷⁴ Бутенко Є.В., Харитоненко Р.А. Перспективи розвитку фермерських господарств в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення. *Науковий вісник НУБіП України*. Серія: Економіка, аграрний менеджмент, бізнес. 2016. № 247. С. 45-52.

⁷⁵ Півторак В.С. Перспективи розвитку фермерства як провідної форми малого підприємництва в Україні. *Ефективна економіка*. 2014. № 2. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2794>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

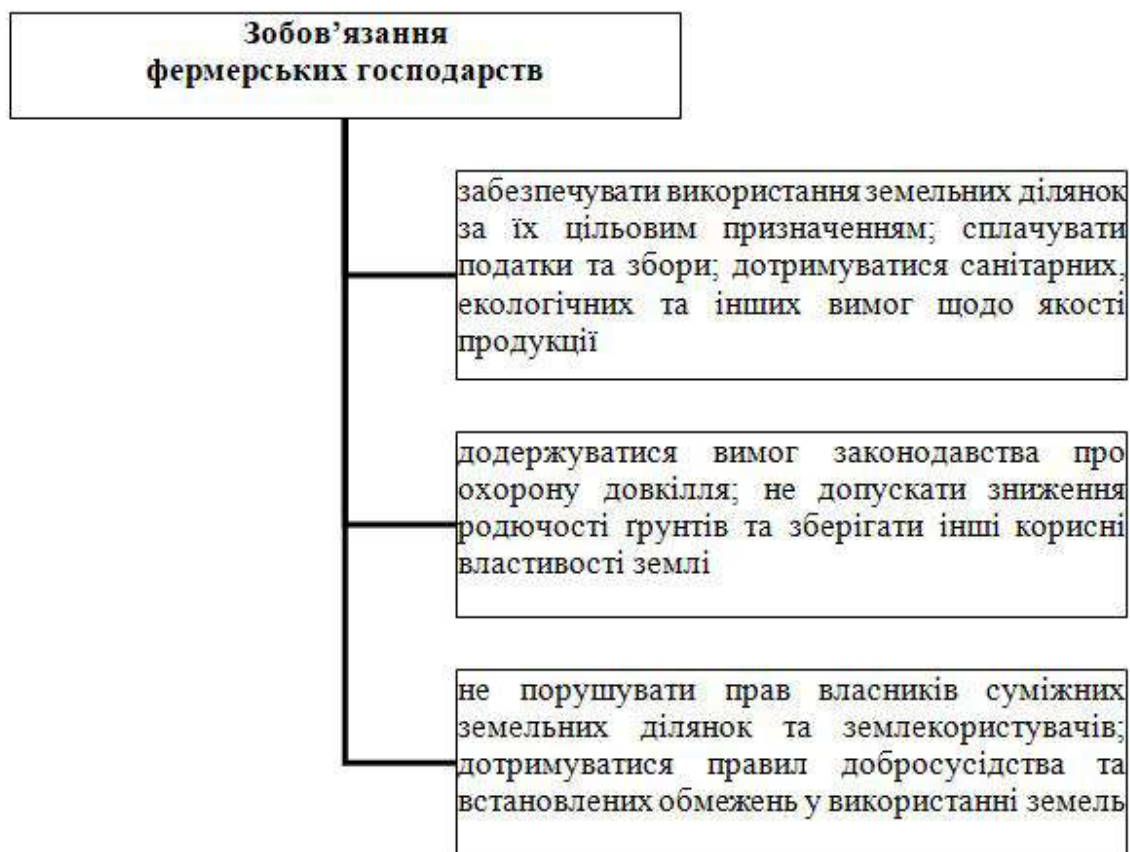

Рис. 1. Зобов'язання фермерських господарств

Джерело: дані [76].

Фермерське господарство самостійно визначає напрями своєї діяльності, спеціалізацію, організує виробництво сільськогосподарської продукції, її переробку та реалізацію, на власний розсуд та ризик підбирає партнерів з економічних зв'язків у всіх сферах діяльності, у тому числі іноземних. Фермерське господарство, як юридична особа, веде бухгалтерський облік, що дозволяє визначити фінансовий результат, здійснювати розрахунки з бюджетом, а також складати звітність і планувати діяльність.

Згідно даних Держстатистики України, з 2013 по 2019 рік що не існує позитивної динаміки у показниках розвитку фермерського господарства (рис. 2).

⁷⁶ Про фермерське господарство. Закон України від 19.06.2003. № 973. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/973-15_ (дата звернення 22.08.2020 р.).

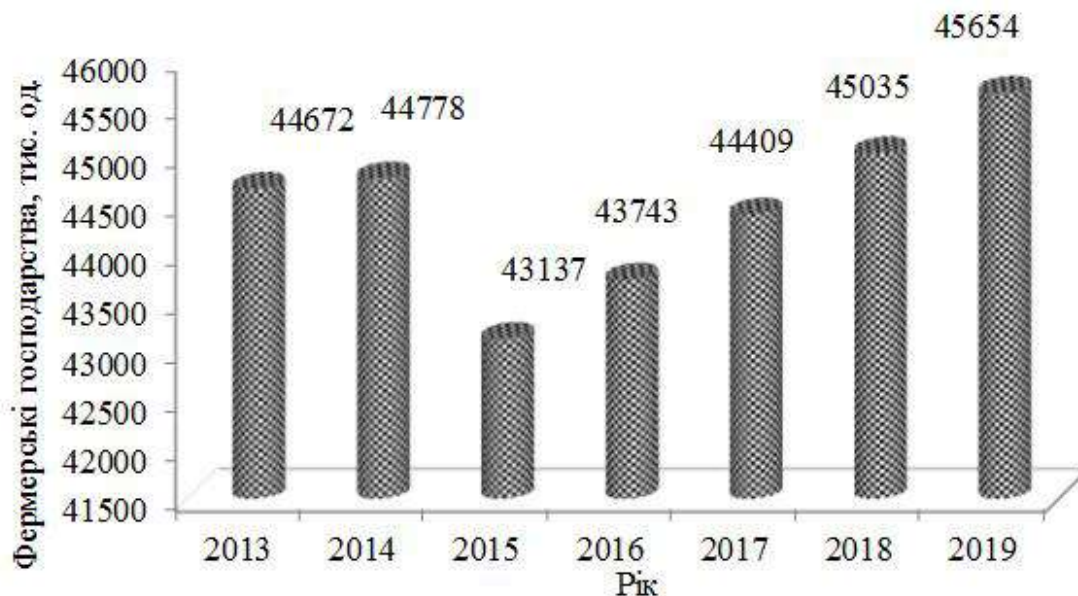

Рис. 2. Динаміка кількості фермерських господарств в Україні

Джерело: дані [77].

Державна підтримка фермерських господарств чиниться Українським державним фондом підтримки фермерських господарств, який є державною бюджетною установою, що виконує функції з реалізації державної політики щодо фінансової підтримки становлення і розвитку фермерських господарств. Кошти Українського державного фонду підтримки фермерських господарств надаються фермерським господарствам на безповоротній основі та на конкурсних засадах на поворотній основі [78].

Розроблена Кабінетом Міністрів України «Концепція розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки», виділення на це 1 млрд. грн у 2018 році засвідчує розуміння українського уряду незадовільного стану розвитку фермерства в країні та його ролі у збереженні агроєкосистеми та сільських територій держави [79]. Основні зміни, що передбачені концепцією на рисунку 3:

⁷⁷ Статистичний щорічник України за 2018 рік. Статистичний збірник. За ред. І.Є. Вернера. К., 2019. 482 с.

⁷⁸ Сталій розвиток та безпека агропродовольчої сфери України в умовах глобалізації викликів : монографія. О.І. Павлов, М.А. Хвесик, В.В. Юрчишин та ін. За ред. О.І. Павлова. Одеса : Астропринт. 2012. 760 с.

⁷⁹ Концепція розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки: розпорядження КМУ від 13 вересня 2017 р. № 664-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/664-2017-%D1%80/print> (дата звернення 22.08.2020 р.).

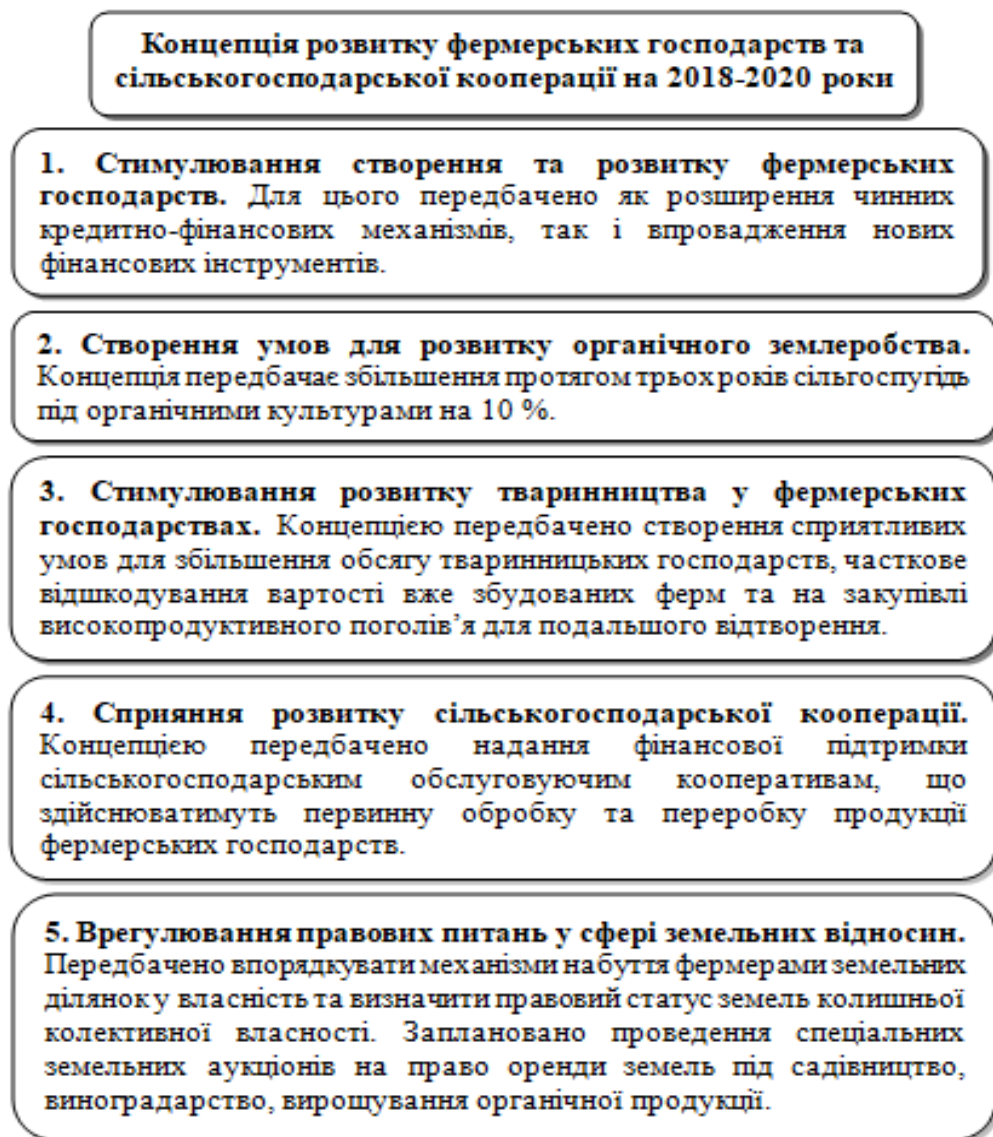

Рис. 3. Концепція розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки

Джерело: авторська розробка

Зокрема, фермерські господарства, не мають можливостей на рівних конкурувати із крупними агрокомпаніями, внаслідок чого питання забезпечення конкурентоспроможного розвитку даного виду аграрного виробництва є особливо актуальним.

Конкурентоспроможність фермерських господарств визначається впливом комплексу економічних, політичних та соціальних факторів (рис. 4).

Рис. 4. Передумови функціонування конкурентоспроможних фермерських господарств

Джерело: авторська розробка

Одним із напрямів підвищення конкурентоспроможності фермерських господарств на ринку сільськогосподарської продукції є виробництво екологічно чистої органічної продукції, виробництво якої не забезпечують великі агрохолдинги та підсобні господарства. Розвиток виробництва органічної продукції сприяє покращенню здоров'я населення, вирішенню складних екологічних проблем, забезпеченню продовольчої безпеки країни, покращує соціальний та економічний стан сільських територій.

Серед основних перешкод розвитку органічного виробництва фермерськими господарствами є відсутність належної нормативно-правової бази; складність проведення сертифікації; відсутність державної підтримки на період переходу до органічного агровиробництва; нестача інвестиційних ресурсів; відсутність інституційної інфраструктури (сертифікаційних установ, асоціацій виробників органічної продукції та відповідної торговельної мережі); неможливість інтеграції в існуючі міжнародні структури для полегшення доступу на зовнішні ринки; недосконалість

вивчення економічного потенціалу органічного виробництва, факторів його реалізації, переваг та передумов [80].

Поки не будуть створені конкурентоспроможні аграрні підприємства, зокрема, фермерські господарства, забезпечити доходну частину місцевого бюджету і вивести економіку сільських територій країни з кризового стану досить важко. Фермерам надто складно конкурувати на ринках в умовах невизначеності прав власності та правил ведення бізнесу.

Сучасне землеробство передбачає обов'язкове використання інформаційних технологій з метою якісної інтенсифікації сільського господарства. Нові інформаційні технології в сільському господарстві враховують, наприклад, неоднорідність агрокліматичних параметрів всередині поля. Облік даної інформації дозволяє диференційовано здійснювати всі технологічні операції, в тому числі диференційоване внесення добрив і засобів захисту рослин в межах поля. Найбільш поширені інформаційні технології, що використовуються в агрономії: електронні карти полів і програмне забезпечення для роботи з ними; високоточне агрохімічне обстеження; системи навігації для сільськогосподарської техніки різних рівнів точності; моніторинг техніки (стеження за місцем розташування, рівнем палива і іншими параметрами); ґрунтові пробовідбірники та лабораторії для аналізу ґрунтів і продукції (в основному використовуються агрохолдингами); метеорологічні станції; системи картування врожайності та диференційованого внесення добрив; геоінформаційні системи та системи дистанційного зондування землі; технології розпізнавання образів та 3-d сканування [81].

Забезпечення конкурентоспроможності фермерського господарства залежить від ряду факторів, що об'єктивно впливають на підприємство, а також суб'єктивних. Варто враховувати суб'єктивні та об'єктивні фактори (рис. 5).

Складовою інформаційно-комунікаційних технологій в сільському господарстві є аграрні мобільні додатки та месенджери, котрі набувають приголомшливої популярності серед виробників сільськогосподарської продукції. В сучасному середовищі мобільні додатки забрали на себе величезну частину роботи комп'ютера. Користувачі досить часто використовують телефони для роботи з документами, поштою, вирішують певні задачі, і найбільш часто дані функції використовують підприємці. Мобільні пристрої з кожним роком нарощують своє проникнення в аграрний сектор [82].

⁸⁰ Органічне виробництво і продовольча безпека. За ред. О. Скидана та ін. Житомир: «Полісся», 2013. 492 с.

⁸¹ Ласло О. О. Впровадження технологій точного землеробства в Україні. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*. 2011. № 1. С. 49-50.

⁸² Корпанюк Т. М., Мулик Я. І. Застосування мобільних додатків в бізнесі та їх облік. *Ефективна економіка*. 2018. № 3. URL: www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6181. (дата звернення 22.08.2020 р.).

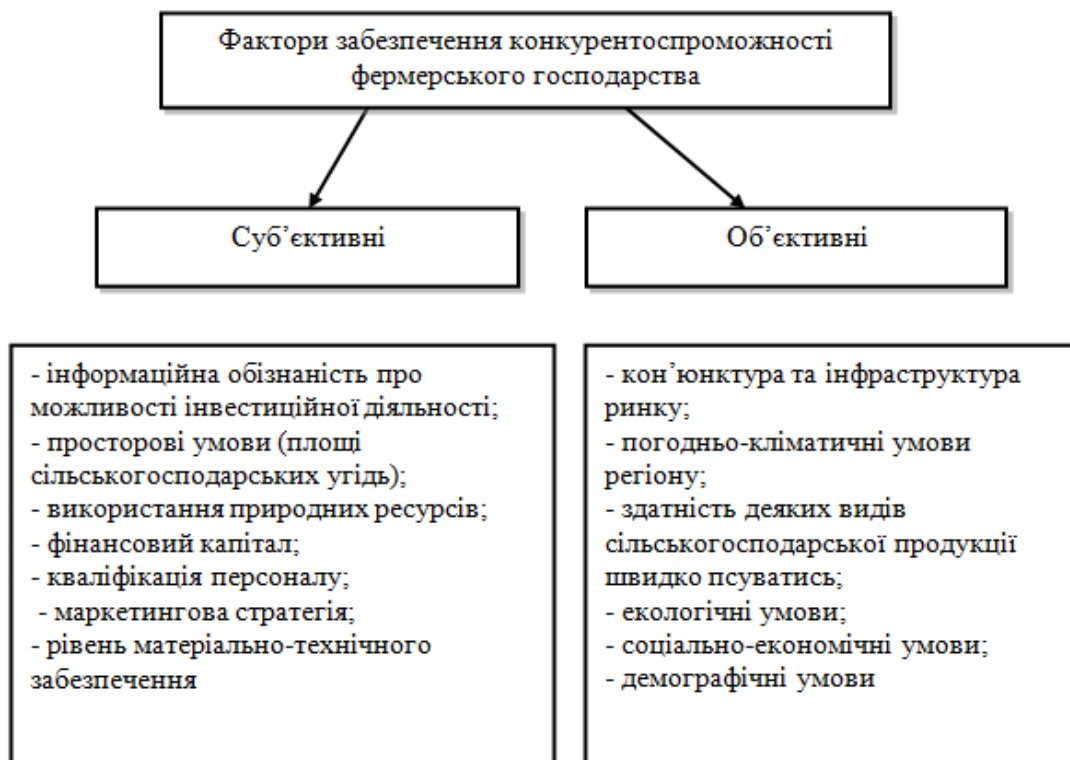

Рис. 5. Фактори конкурентоспроможності фермерських господарств

Джерело: авторська розробка

Саме фермерські господарства є рушієм сільського соціально-економічного розвитку через створення робочих місць, диверсифікацію сільської економіки [83].

Основними проблемами розвитку фермерського господарства України є відставання від сучасних тенденцій запровадження інноваційних технологій ведення сільського господарства.

Факторами, що негативно впливають на розвиток фермерства в Україні, є:

- труднощі зі збутом продукції через падіння платоспроможного попиту населення, монополізм заготівельних і торговельних організацій, нестачу власного вантажного транспорту, нерозвиненість кооперації;
- складна система оподаткування: незважаючи на наявність пільг розмір податків та обов'язкових платежів є непомірно високим, а система оподаткування й звітності досить громіздкою і складною [84];
- неврегульованість земельних відносин, що пов'язано зі складністю оформлення прав користування землею;

⁸³ Авраменко Ю.О. Інвестиційна діяльність як інструмент підвищення конкурентоспроможності фермерських господарств. *Економіка АПК*. 2018. № 1. С. 84-92.

⁸⁴ Дудник О.С. Перспективи розвитку фермерства в Україні. *Економіка АПК*. 2016. № 3. С. 92-97.

- скорочення бюджетного фінансування. Обсяги підтримки фермерських господарств із боку держави низькі, порівняно з їхнім внеском у забезпечення країни продовольством, а фермери погано поінформовані про державну підтримку, складні процедури її оформлення;

- кредитно-фінансова політика щодо фермерських господарств не має чіткої структури і не реалізує своєї прямої мети – забезпечення фермерства кредитними ресурсами;

- повільний та нерівномірний розвиток кооперації, що стримується як об'єктивними причинами – відсутністю пільг і недофінансуванням державної цільової програми розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, так і суб'єктивними – нерозумінням сутності кооперації, неналагодженістю механізму взаємодії учасників кооперації, відсутністю мотивації фермерських господарств для роботи в єдиній маркетинговій мережі руху продукції [85];

- у соціальній сфері на фермерство впливає протиріччя якості й темпів розвитку міста і сільських територій, нижчі доходи, нерозвиненість інфраструктури;

- загострення екологічних проблем, зростає руйнування та деградація ґрунтів унаслідок використання застарілих агротехнологій, недотримання сівозміни [86].

Нині перед Україною постає ряд методологічних проблем і є нагальним розроблення та запровадження програм економічного, соціального й культурного розвитку сільської місцевості, центральним ядром яких визначалися б фермерські господарства.

Істотний вплив на розвиток сільських територій має пріоритет аграрної політики держави. Зокрема, якщо на початку реформ йшлося про переваги спеціалізованого фермерського господарства, що базується на приватній власності на землю, то нині – про повернення до державної підтримки великих товаровиробників у сільському господарстві.

Існуючий на сьогодні рівень спеціалізації сільськогосподарських підприємств сформувався під впливом природно-економічних та ринкових умов господарювання. Структура їх виробленої продукції, окрім внутрішніх ресурсних можливостей, визначається також характером розвитку інфраструктури переробної сфери сільської території. Тому саме ці фактори в значній мірі впливають на рівень соціально-економічного розвитку певної території.

⁸⁵ Суліменко Л.А., Нечипорук О.В. Роль обслуговуючої кооперації в розвитку фермерських господарств. *Вісник Житомирського національного агроєкологічного університету*. 2012. № 1 (2). С. 47-52.

⁸⁶ Олішевська А.М. Удосконалення економічного середовища і забезпечення ефективного продажу виробленої продукції фермерських господарств *Інвестиції: практика та досвід*. 2011. № 9. С. 60-64.

Рівень економічної ефективності функціонування сільськогосподарського підприємства залежить від його можливостей зберігати цілісність та відтворювати свої можливості за прогностичних коливань зовнішніх та внутрішніх умов господарювання. Власники підприємств і особливо їх працівники, як жителі певної території, повинні бути найбільше зацікавленими в адекватній оцінці можливостей певного суб'єкта господарювання [87].

Потужний розвиток фермерських господарств доцільно проводити в напрямках, які б забезпечили нові робочі місця для зайнятості сільського населення та враховували принципові положення всебічного розвитку:

- формування власного ринку збуту для того аби конкурувати з агрохолдингами на аграрному ринку;
- впроваджувати інноваційні технології виробництва сільськогосподарської продукції;
- реалізація інвестиційних проектів із придбання сільськогосподарської техніки на умовах лізингу;
- спрямування частини інвестицій на розвиток технологічної та виробничої інфраструктури;
- збільшення обсягів прямого інвестування фермерських господарств за рахунок власних коштів і позик;
- дотації на впровадження новачій у сільськогосподарському виробництві;
- виробництво екологічно чистої продукції та її переробки на місцях;
- впровадження ресурсо- та енергозберігаючих технологій;
- запровадження пільг у оподаткуванні та кредитуванні для фермерських господарств, які підвищують кваліфікацію, ефективно використовують виробничі ресурси [88].

Отже, загалом визначено передумови створення і функціонування конкурентоспроможних фермерських господарств.

⁸⁷ Попович В.В. Колмогорова І.В. Особливості становлення та розвитку сільських територій. *Ефективна економіка*. 2012. № 2. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3294>

⁸⁸ Ожелевська Т.С., Поплавський В.Й. Фермерство в Україні: перспективи розвитку. *Молодий вчений*. 2018. № 1 (53). С. 942-948.

2.4. Митний супровід зовнішньоекономічних операцій в умовах зростання обсягів зовнішньої торгівлі

*Мороз С. Е., Руцький В.О., Чергинець С. А.
Полтавська державна аграрна академія*

Актуальність дослідження особливостей митного супроводу зовнішньоекономічних операцій пов'язана зі зростанням обсягів зовнішньої торгівлі. Не можна не погодитися, що процеси глобалізації та інтернаціоналізації впливають на стан економіки кожної країни [89], забезпечуючи активізацію міжнародних відносин, збільшення числа учасників зовнішньоторговельної діяльності та їх активності.

Аналіз даних Державної служби статистики України [90] свідчить про істотне зростання обсягів зовнішньої торгівлі України впродовж останніх років (рис. 1).

Рис.1. Динаміка обсягу зовнішньої торгівлі України за 2005-2019 рр.

Так, за період з 2005 по 2019 рр. показник зовнішньоторговельного обігу України зріс майже у 8 разів – з 450807 млн. грн. у 2005 р. до 3584015 млн. грн. у 2019 р.

При цьому треба зазначити, що збільшення товарообігу характеризувалося різною динамікою зростання експорту та імпорту. Протягом 2005-2019 рр. обсяг експорту вітчизняних товарів та послуг до інших країн світу зріс у 7,2 раз (на 1409164 млн. грн.) з 227252 млн. грн. у

89 Годованець О. В. Фіскальний потенціал митної системи України. Ефективна економіка. 2015. № 11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2015_11_70 (дата звернення 10.02.2020 р.).

90 Державна служба статистики України. Офіційний сайт. URL: www.ukrstat.gov.ua (дата звернення 11.02.2020 р.).

2005 р. до 1636416 млн. грн. у 2019 р., а обсяг імпорту – у 8,7 рази (з 223555 млн. грн. у 2005 р. до 1947599 млн. грн. у 2019 р.) (табл. 1).

1. Зовнішньоторговельний баланс України за 2005-2019 рр. [91]

Зовнішньоторговельний баланс України з 2005 р. по 2019 р. (млн. грн.)							
Номінальний ВВП за рік		Експорт товарів і послуг		Імпорт товарів і послуг		Сальдо	
			%ВВП		%ВВП		%ВВП
2005	441452	227252	51.5	-223555	-50.6	3697	0.8
2006	544153	253707	46.6	-269200	-49.5	-15493	-2.8
2007	720731	323205	44.8	-364373	-50.6	-41168	-5.7
2008	948056	444859	46.9	-520588	-54.9	-75729	-8.0
2009	913345	423564	46.4	-438860	-48.0	-15296	-1.7
2010	1082569	549365	50.7	-580944	-53.7	-31579	-2.9
2011	1316600	707953	53,8	-779028	-59,2	-71075	-5,4
2012	1408889	717347	50,9	-835394	-59,3	-118047	-8,4
2013	1454931	681899	46,9	-805662	-55,4	-123763	-8,5
2014	1566728	770121	49,2	-834133	-53,2	-64012	-4,1
2015	1979458	1044541	52,8	-1084016	-54,8	-39475	-2,0
2016	2383182	1174625	49,3	-1323127	-55,5	-148502	-6,2
2017	2982920	1430230	47,9	-1618749	-54,3	-188519	-6,3
2018	3558706	1608890	45,2	-1914893	-53,8	-306003	-8,6
2019	3974564	1636416	41,2	-1947599	-49,0	-311183	-7,8

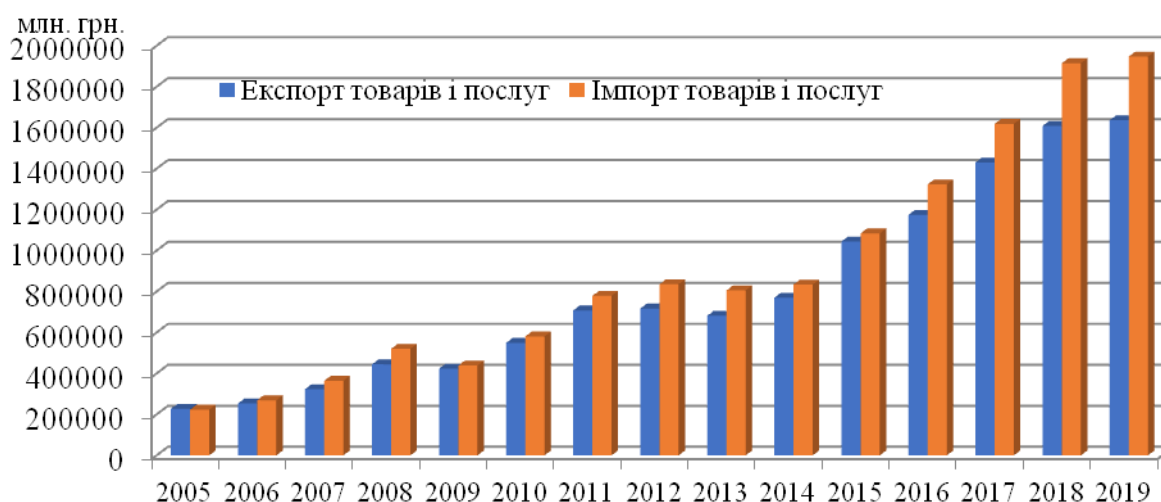

Рис. 2. Динаміка обсягів експортно-імпортних операцій у 2005-2019 рр.

Як показав аналіз, найбільше зростання обсягів зовнішньої торгівлі за період 2005-2019 рр. відбулося у 2017 р. – 551227 млн. грн. або у 6,29 раз

91 Міністерство фінансів; експорт та імпорт України. URL: <https://index.minfin.com.ua/economy/gdp/eximp/> (дата звернення 16.04.2020).

порівняно з 2005 р., відтак зовнішньоторговельний оборот становив 1430230 млн. грн..

Дані, представлені на рис. 2, показують, що лише у 2005 р. обсяги експорту України перевищували обсяги її імпорту.

З рис. 2 видно, що разом зі зростанням обсягів експортно-імпортних операцій імпорт в Україну в останні роки хронічно випереджає експорт, а їх різниця досягає часом 8% ВВП. На жаль, протягом досліджуваного періоду лише у 2005 р. вартість експорту на 1854,4 млн. грн. (або 2,6%) перевищувала вартість імпорту. Коефіцієнт покриття імпорту експортом у той час становив 0,95.

За підсумками 2019 року експорт товарів і послуг по відношенню до 2018 року збільшився на 6394,7 млн. грн., а дефіцит торговельного балансу у 2019 році склав рекордні 311183 млн. грн. і був найбільшим за період 2005-2019 рр.

Як зазначають експерти, серед факторів, які у 2019 році суттєво впливали на експорт товарів, можна виокремити наступні:

- значна сировинна спрямованість українського експорту та суттєва залежність вітчизняних підприємств від зовнішнього ринку збуту, враховуючи існуючу суттєву волатильність кон'юнктури світових ринків, робить обсяг надходження валютних ресурсів від здійснення експорту дуже вразливим від зовнішніх цінових коливань;

- продовження торговельної агресії Росії (дія ембарго та інших обмежень щодо поставок на російський ринок українських товарів, заборона з боку Росії транзиту її територією товарів українського походження до третіх країн);

- продовження військової агресії Росії проти України;

- системні проблеми розвитку зовнішньоекономічної діяльності (відшкодування ПДВ, митне та податкове регулювання) [92].

На системних проблемах розвитку зовнішньоекономічної діяльності, пов'язаних із митним регулюванням зупинимося детальніше.

Проблеми організації митного обслуговування зовнішньої торгівлі, які досліджуються сучасними науковцями, як правило, розглядаються з точки зору реалізації інтересів країни у зовнішньоекономічній сфері і стосуються сприяння повному та своєчасному поповненню державного бюджету. Ми погоджуємося із Л. Дорофєєвою [93], що вітчизняна митна служба має державотвірне значення, тому перебуває у зоні підвищеної уваги як уряду,

⁹² Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. Загальні підсумки 2019 року. URL: [file:///C:/Users/admin/Downloads/3%D0%95%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82_%D0%A2%D0%9F\(2019\).pdf](file:///C:/Users/admin/Downloads/3%D0%95%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82_%D0%A2%D0%9F(2019).pdf). (дата звернення 16.04.2020).

⁹³ Дорофєєва Л.М. Європейський вектор розвитку української митниці : монографія. Дніпро : УМСФ, 2019. 448с.

так і суспільства. Однак, на наш погляд, не меншої уваги потребує дослідження процесу митного супроводу зовнішньоекономічних операцій, який би розглядався з боку дотримання інтересів суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності.

Аналіз наукових розвідок з окресленої проблеми підтверджує, що митні відносини нерозривно пов'язані із виникненням і розвитком обігу товарів і особливо зовнішньої торгівлі, а митна справа – ще й з товарним виробництвом та міжнародною торгівлею і обміном.

У світовій науці і практиці відзначається, що глобальна місія митного обслуговування передбачає розвиток і застосування інтегрованої системи заходів і процедур, що забезпечує підвищення економічної безпеки держав, ефективну підтримку зовнішньої торгівлі, а також збір доходів до державних бюджетів. В Україні за рахунок сплати митних платежів щорічно формується до 50% дохідної частини державного бюджету.

Для розуміння всієї важливості фіскальної функції митних органів, зазначимо, що доходи державного бюджету України від зовнішньої торгівлі формуються не лише за рахунок мит (27,1 млрд. гривень, або 3% доходів державного бюджету у 2018 році), а й імпортного ПДВ, що генерує для України левову частку надходжень до бюджету. Аналітики зазначають, що у 2018 р. з 374 млрд. гривень надходжень податку на додану вартість, – 295,4 млрд. гривень або 79% було сформовано саме за рахунок імпортного ПДВ. Спільно з митом та імпортним акцизним податком – це 40,2%, або майже половина доходів держбюджету [94].

Ми погоджуємося із науковцями, що роль української митниці, пов'язану із наповненням державного бюджету, важко переоцінити. Є. Додін наголошує, що фіскальна функція митних органів завжди була найважливішою функцією митної системи будь-якої держави, а необхідність реалізації цієї функції є першопричиною виникнення митних органів [95]. Л. Дорофєєва звертає увагу на те, що митна справа, маючи фіскальну природу, зароджувалась одночасно з розвитком товарообмінних відносин [2].

На думку В. Данелюк, митні органи, будучи сполучною ланкою внутрішньої і зовнішньої політики держави з найважливішими соціально-економічними і зовнішньополітичними установками країни, беруть участь у визначенні пріоритетів розвитку економіки, формуванні найважливіших

⁹⁴ Щорічний обсяг контрабанди в Україні складає понад \$10 млрд. – дослідження. URL: <https://ukranews.com/ua/news/641873-shhorichnyj-obsyag-kontrabandy-v-ukrayini-skladaye-ponad-10-mlrd-doslidzhennya>. (дата звернення 16.04.2020).

⁹⁵ Додін Є. В. Функции и формы деятельности таможенных органов Украины. Митна справа. 2003. № 5. С. 7-22.

макроекономічних показників, ефективності заходів стимулюванні економічного зростання [96].

Отже, можемо зазначити, що митне регулювання зовнішньоекономічної діяльності є складним соціально-економічним явищем, покликаним захистити економічні інтереси держави, однак не можемо не погодитися і з тими дослідниками [97], які наголошують на не менш важливій ролі митниці, яка має полягати у створенні сприятливих умов для розвитку українського бізнесу, міжнародної торгівлі, спільного митного простору з ЄС.

В умовах євроінтеграційного вибору нашої країни основним напрямком розвитку митної справи є приєднання до ЄС, що передбачає адаптацію національного законодавства до законодавства даного союзу, і до міжнародних норм та стандартів, на основі яких він здійснює свою діяльність. Деякі кроки у цьому напрямку вже зроблені, зокрема, задекларовані нові напрямки удосконалення митної служби шляхом створення так званої Нової Митниці [98], пріоритетами діяльності якої означені нульова толерантність до корупції, ефективність та клієнтоорієнтованість.

Проте, аналізуючи бар'єри, з якими сьогодні зустрічаються суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності під час здійснення митного оформлення вантажів, аналітики та експерти стверджують, що майже половина суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності вважає роботу митних органів неефективною [99].

Критичний погляд на роботу митних органів властивий і так званому малому бізнесу – малим та середнім підприємствам, які серед чинників, що негативно впливають на ефективність зовнішньоекономічної діяльності, відзначають довгу тривалість та складність процедури митного оформлення, хабарництво посадових осіб митних органів, непрозоре визначення та завищення митної вартості товару, відсутність відкритого доступу до митної бази даних.

Зважаючи на вище окреслене, для бізнесу процедура митного оформлення сьогодні виглядає, наче стихійне лихо, і майже кожне постачання товарів готує прихований форс-мажор.

⁹⁶ Данелюк В. І. Відповідальність митних органів та їх посадових осіб: сучасний стан правового регулювання. Вісник Академії митної служби України. Серія: «Право». 2013. № 1. С. 14–19.

⁹⁷ Поединок с таможенными проблемами: можно ли победить? URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/columns/2019/08/1/650203/> (дата звернення 16.04.2020).

⁹⁸ Максим Нефьодов презентував плани розвитку Нової Митниці URL: <http://www.customs.gov.ua/?p=260> (дата звернення 16.04.2020).

⁹⁹ Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. Діалог зі сприяння торгівлі: аналіз бар'єрів для міжнародної торгівлі в Україні URL: http://tfd.ier.com.ua/wordpress/wp-content/uploads/2016/06/Trade_barriers_report_tfd_2016.pdf (дата звернення 16.04.2020).

Суттєві недоліки у роботі митних органів відзначають у своїх працях і науковці [¹⁰⁰], які серед негативних явищ підкреслюють неправомірні вимоги митних органів щодо подання і формування великої кількості документації, що не консолідується з досвідом іноземних розвинутих держав. Дослідники звертають увагу на те, що форма документів, які заповнюються вітчизняними суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності при митному оформленні, не відповідає основним закордонним стандартам і часто дублюється під час подання до різних державних установ. Також науковцями висувуються припущення щодо недосконалості програмно-технічного і матеріального забезпечення митних органів, задіяного у процесі митного оформлення.

Примітним є те, що у розвинених країнах для спрощення процедур міжнародної торгівлі укладаються спеціальні угоди. До них, до речі, поступово приєднується й Україна. Однією з таких є Угода про спрощення процедур торгівлі [¹⁰¹]. Вона має стати дороговказом для нашої держави стосовно не лише напрямку розвитку митної справи, але й сприяння бізнес-процесам, а відповідно, й економіці.

Дискусії навколо питань, пов'язаних із удосконаленням митного супроводу зовнішньоекономічних операцій, тривають з часів прийняття у 2012 р. нового Митного кодексу України [¹⁰²], який насправді, на думку експертів, містить безліч гарних ідей та прогресивних концепцій, а щодо деяких аспектів Україна обігнала й країни ЄС [¹⁰³].

Проте тоді постає запитання: чому бізнес у зовнішньоекономічній діяльності й досі має таку велику кількість перешкод?

Фахівці у галузі митної справи зазначають, що зовнішньоекономічна діяльність підприємств є одним із основних напрямів розвитку країни, та має вагомий вплив не тільки на економічний сектор, а й на політичний, соціальний, культурний та ін.

Однак, незважаючи на позитивну динаміку України в рейтингах Світового банку Doing Business щодо легкості ведення бізнесу [¹⁰⁴], яка у 2020 р. стрибнула на сім сходинок вгору і посіла 64-те місце серед 190 країн (рис. 3),

¹⁰⁰ Кобушко І.М., Ільченко О.В., Денисенко С.І. Спрощення та гармонізація митних процедур як фактори збільшення обсягів зовнішньої торгівлі держави. Актуальні проблеми економіки №10(172), 2015. С. 28-36.

¹⁰¹ Угода про спрощення процедур торгівлі. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_053/\(дата_звернення16.04.2020\)](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_053/(дата_звернення16.04.2020)).

¹⁰² Митний кодекс України : Закон України від 13.03.2012 р. № 4495 –VI Офіційний вісник України. 2012. № 32. 1175 с.

¹⁰³ У проблемах із митним оформленням знайшли винного – комп'ютер. URL: https://zib.com.ua/ua/136945-u_problemah_iz_mitnim_oformlenniam_znayshli_vinnogo_kompyut.html. (дата звернення16.04.2020).

¹⁰⁴ Україна піднялася одразу на 7 пунктів в рейтингу Doing Business-2020 та посіла 64-те місце серед 190 країн. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-pidnyalasya-odrazu-na-7-punktiv-v-rejtingu-doing-business-2020-ta-posila-64-misce-sered-190-krayin> (дата звернення16.04.2020).

очевидною залишається необхідність вирішення комплексу проблемних питань, у тому числі й у галузі митного адміністрування.

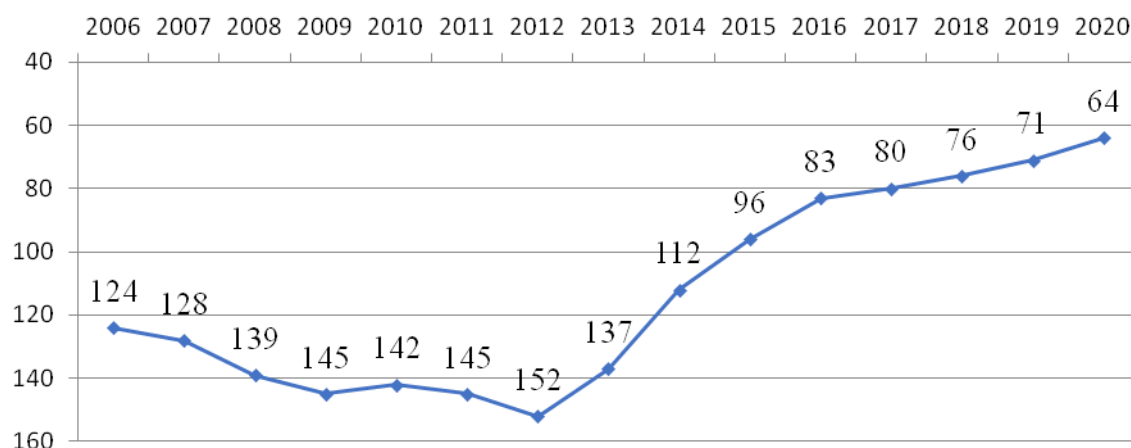

Рис. 3. Динаміка України в рейтингах Світового банку Doing Business

У сучасних умовах прозоре митне супроводження зовнішньоторговельних операцій стає одним з найбільш ефективних інструментів європейської інтеграції, бо поєднує потоки товарів, послуг, у єдиний економічний простір. Тому першочерговим завданням оновленої митниці, на наш погляд, має стати налагодження партнерських взаємовідносин «митниця — декларант» під час виконання митних формальностей у процесі митного оформлення товарів.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

3.1. Кримінальна відповідальність за порушення земельного законодавства та нормативно-облікового забезпечення

Пилипенко К. А.

Полтавська державна аграрна академія

Терещенко А. В.,

Полтавський інститут бізнесу

Кондрашов О. М.

член правління Асоціації платників податків України

На даний час земельне аграрне питання в Україні є найбільш гострим як з політичної, так і економічної точок зору, на ньому базується соціально-політична стабільність держави. Свідченням цього є плани та дії уряду, різних політичних партій, засідань міжнародних груп щодо кредитування економіки України [105].

Земля, виконуючи різносторонні функції (політичну, економічну та ін.), залишається об'єктивним фактором безпечного існування людей та інших об'єктів різноманітних екологічних систем. Недосконалість законодавчої регламентації кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельного законодавства та надкористування, відсутність єдиного комплексного дослідження з обраної теми, суперечливість висновків різних авторів з приводу окремих питань даної тематики породжує певні труднощі при застосуванні відповідної кримінально-правової норми на практиці і заважає ефективній протидії таким діям. Викладені обставини і зумовили актуальність теми нашого дослідження.

Земля приймає участь у процесі виробництва сільськогосподарської продукції та являє собою потужний актив. Ефективне використання сільськогосподарськими товаровиробниками є запорукою успішної господарської діяльності. Як об'єкт управління, земля потребує належної організації обліку при прийнятті управлінських рішень. Використовуючи землю у виробничому процесі, агропідприємства виокремили її у складі об'єктів бухгалтерського обліку. Тому відповідна інформація про наявність,

¹⁰⁵ Правдюк М.В. Обліково-інформаційне забезпечення розвитку земельних відносин у аграрному секторі Вінницької області. *ЕКОНОМІКА. ФІНАНСИ. МЕНЕДЖМЕНТ*: актуальні питання науки і практики, 2017, № 8. С. 99-118.

використання, освоєння земель знаходить своє відображення оперативному, управлінському, фінансовому, статистичному обліку.

Земельні відносини як категорія враховують: стале землекористування, відтворення родючості ґрунтів, залучення земельних ділянок як капіталу чи засобу виробництва до ринкового обороту, ефективність сільськогосподарської діяльності, розвиток сільських територій, майже весь спектр економічних, соціальних, демографічних проблем на селі [¹⁰⁶].

Проблема обліку земельних відносин завжди актуальна через необхідність встановлення факторів і мотивів, що зумовлюють посилення ролі держави в управлінні земельними відносинами у сільському господарстві. У останні роки це питання тяжіє до концептуальної, глобальної постановки, вирішення якого сприятиме процесу євроінтеграції України та стандартизації її облікової системи.

Законом України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» передбачено обов'язкове відображення в бухгалтерському обліку вартості землі та права користування нею. Земельно-обліковою одиницею є земельна ділянка – частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правилами, яка має ідентифікаційний (кадастровий) номер. Законом України «Про оцінку земель» передбачено обов'язкове проведення грошової (експертної) оцінки земельних ділянок у випадку відображення їх вартості та права користування у бухгалтерському обліку [¹⁰⁷].

У дослідженні нами розглянуто декілька напрямів, тобто основні проблеми обліково-нормативного забезпечення обліку та стану земельних відносин, охорони довкілля від погіршення його якісного стану, в тому числі і юридичної відповідальності за забруднення або псування землі, безгосподарського її використання, порушення охорони надр як найважливіших складових довкілля які, значно загострилися та почали набувати загального характеру ще в середині ХХ століття.

Нами було досліджено: основні історичні, правові, екологічні, економічні та інші чинники, якими зумовлюється введення в чинне кримінальне законодавство норм про кримінальну відповідальність за порушення у сфері земельного та надрового законодавства. Визначено саме поняття інституту кримінальної відповідальності за порушення земельного законодавства та законодавства про надра з урахуванням міжнародного

¹⁰⁶ Шворак А., Кулинич М. Державне регулювання обліку кількості і якості земель на сучасному етапі розвитку аграрних відносин. *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2019. Вип. 1. URL: [file:///C:/Users/Master/Downloads/echcenu_2019_1_18%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Master/Downloads/echcenu_2019_1_18%20(1).pdf).

¹⁰⁷ Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» від 16.07.1999 р. за № 996 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14#Text> (дата звернення 21.09.2020)

досвіду; проблеми настання кримінально-правової відповідальності за злочини у сфері земельного законодавства. Джерельна база нашого дослідження представлена досить широким списком нормативно-правових актів, що регулюють як облік земельних ресурсів так і настання кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельного законодавства та законодавства про надра. Основними нормативними актами, які на сьогодні регулюють облік земель сільськогосподарського призначення є П(С)БО 7 «Основні засоби», П(С)БО 32 «Інвестиційна нерухомість», П(С)БО 14 «Оренда» та П(С)БО 8 «Нематеріальні активи». Розвиток бухгалтерського законодавства в Україні відбувається в напрямку гармонізації національної системи обліку з міжнародними стандартами. Такий стан справ в нормативному регулюванні обліку землі викликає занепокоєння у провідних вітчизняних науковців. Адже для організації обліку такого специфічного засобу виробництва, який має здатність відновлення родючості, використовується для вирощування біологічних активів і в якому також здійснюються біологічні перетворення, який є стратегічно важливим для України активом, пропонується застосовувати загальну для необоротних активів методику, яка відповідає інтересам гравців глобального фінансового ринку [108¹⁰⁹110].

Залежно від правової форми залучення та використання земельних ресурсів сільськогосподарським підприємством (приватна власність, постійне чи тимчасове користування) здійснюється і правове регулювання обліку цих об'єктів. Відповідно до національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку земля, що знаходиться у власності підприємства відноситься до основних засобів. В складі основних засобів українських підприємств земля з'явилась після набрання чинності П(С)БО 7 «Основні засоби», де її було класифіковано на два окремі елементи: земельні ділянки та капітальні витрати на поліпшення земель [108]. Облік власних земельних ділянок, що ідентифіковані як інвестиційна нерухомість, тобто в результаті використання яких отримуються орендні платежі та/або відбувається збільшення власного капіталу, здійснюється відповідно до вимог П(С)БО 32 «Інвестиційна нерухомість» [110]. Більшість земель сільськогосподарські підприємства використовують на умовах оренди. Облік орендованих земельних ділянок сільськогосподарського призначення регулює П(С)БО 14 «Оренда» [109].

¹⁰⁸ Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби»: Наказ Міністерства фінансів України від 27.04.2000 р. №92. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0288-00>. (дата звернення: 21.09.2020)

¹⁰⁹ Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 14 «Оренда»: Наказ Міністерства фінансів України від 28.07.2000 р. № 181. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0487-00>. (дата звернення: 21.09.2020)

¹¹⁰ Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 32 «Інвестиційна нерухомість»: Наказ Міністерства фінансів України від 02.07.2007 р. №779. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0823-07> (дата звернення: 21.09.2020)

Для включення в економічний оборот вартості прав на використання орендованих земель слід використовувати методику, передбачену для оцінки прав користування земельною ділянкою на умовах емфітевзису, що ґрунтується на попередньому визначенні ринкової вартості земельної ділянки за Методикою експертної грошової оцінки земельних ділянок, що змінена постановою Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2011р. № 1248 [111]. Відповідно до Цивільного кодексу України емфітевзис – це довгострокове, відчужуване та успадковуване речове право на чуже майно, яке полягає у наданні особі права володіння і користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб з метою отримання плодів та доходів від неї з обов'язком ефективно її використовувати відповідно до цільового призначення [112].

Земля згідно зі статтею 14 Конституції України віднесена до основного національного багатства, що перебуває під особливою охороною держави. Основний закон, зважаючи на виключно важливе значення землі у всіх сферах життєдіяльності людини, виділяє землю серед інших об'єктів довкілля [113]. З огляду на це земля, як основне національне багатство, потребує збереження її якості, належної охорони, зокрема за допомогою державно-правових засобів, обмеження спонтанної і шкідливої людської діяльності, яка здатна змінити її якісні характеристики.

Чинне земельне законодавство містить приписи, присвячені охороні всіх категорій земель. Разом з тим першочергової охорони потребують саме землі сільськогосподарського призначення, які виконують особливу економічну та соціальну роль, зумовлену їхніми унікальними природними факторами [114].

Питання збереження та охорони ґрунтів, особливо сільськогосподарського призначення, регламентуються Законом України «Про охорону земель» (ст.1) [115].

На сьогоднішній день в Україні спостерігається значне погіршення якісного стану земель сільськогосподарського призначення, а також виведення їх із господарського обігу. Однією з причин таких наслідків виступає безгосподарське використання земель зазначеної категорії. В

¹¹¹ Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. (дата звернення: 21.09.2020)

¹¹² Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / [Баулін Ю. В., Борисов В. І., Гавриш С. Б. та ін.] ; За заг. ред. В.В. Сташиса, В. Я. Тація. К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2013. 1196 с.

¹¹³ Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>. (дата звернення: 21.09.2020)

¹¹⁴ Макаренко О.Ю. Застосування відповідальності за порушення законодавства про використання та охорону надр. *Актуальні проблеми держави і права*. 2015. № 4. С. 222-227.

¹¹⁵ Про охорону земель. Закон України від 19.06.2003 № 962-IV URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/962-15>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

Україні здійснюються економічні, організаційні, агротехнічні заходи інтенсифікації охорони та використання земель, підвищення родючості ґрунтів проводиться на підставах та у порядку, встановленому чинним законодавством України. Одними з найбільш дійових заходів охорони земель від негативного ставлення до неї виступають заходи кримінально-правового характеру. До останніх відноситься, зокрема, встановлення кримінальної відповідальності за безгосподарське використання земель (ст. 254 ККУ), забруднення або псування земель (ст. 239 ККУ) [¹¹⁶].

Ст. 254 КК України встановлює кримінальну відповідальність за безгосподарське використання земель, якщо це спричинило тривале зниження або втрату їх родючості, виведення земель з сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту [¹¹⁷].

У коментарях до Кримінального кодексу України можна зустріти наступні розуміння безгосподарського використання земель:

- невиконання або виконання неналежним чином покладених на особу обов'язків щодо забезпечення ефективного та раціонального використання земельних ресурсів, їх охорони, а також захисту, збереження та відновлення родючості ґрунтів;

- незабезпечення ефективного та раціонального використання земельних ресурсів держави; полягає у тому, що винна особа не виконує або неналежним чином виконує покладений на неї обов'язок захищати землі від шкідливого антропогенного та природного впливу [¹¹⁸].

Більш ширше визначення наводить Н. Ю. Цвіркун, яка зазначає, що безгосподарське використання земель полягає в тому, що винна особа недобросовісно здійснює господарську діяльність – не виконує або неналежним чином виконує покладений на неї правовий обов'язок дбати про свої землі, захищати їх від шкідливого антропогенного та природного впливу в процесі господарської діяльності, що передбачено законодавством про охорону та раціональне використання земель, в результаті чого настали суспільно небезпечні наслідки, зазначені у ст. 254 КК України.

Юридичний аналіз будь-якого складу злочину починається із визначення його об'єкта. Так, основним безпосереднім об'єктом безгосподарського використання земель потрібно визнавати нормальний, природний якісний стан ґрунтового покриву землі як невід'ємного елемента

¹¹⁶ Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL::<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. (дата звернення: 21.09.2020).

¹¹⁸ Цвіркун Н.Ю. Кримінально-правові проблеми встановлення покарання за безгосподарське використання земель. *Вісник кримінологічної Асоціації України*. 2015. № 2 (100). С. 155-165.

довкілля. Злочин, передбачений статтею 254 КК України, має декілька додаткових безпосередніх об'єктів. По-перше, це господарські відносини у частині виробництва сільськогосподарської продукції. По-друге – відносини власності на землю [119].

Статтею 239 «Забруднення або псування земель» КК України встановлена кримінальна відповідальність за злочинне погіршення якісного стану земель. [120]

Об'єктивна необхідність кримінально-правової охорони земель від забруднення та псування вже була предметом дослідження в сучасній науково-правовій літературі, в якій доведена наявність достатніх підстав для криміналізації суспільно небезпечних посягань на землю як елемент довкілля. Зокрема, у складі необхідних і достатніх підстав такої криміналізації зазначаються:

- 1) високий ступінь суспільної небезпечності забруднення або псування земель;
- 2) поширення негативного антропогенного навантаження на землю;
- 3) наявність умов вчинення забруднення або псування земель, які неможливо усунути без застосування кримінальної відповідальності;
- 4) необхідність кримінально-правової гарантії охорони відповідних конституційних прав та установлень;
- 5) необхідність забезпечення глобальної екологічної безпеки [121].

Об'єктом злочину є екологічно безпечний стан земель, який визначає придатність для їх використання за призначенням. Шульга А.М. визначає безпосереднім об'єктом злочинного забруднення або псування земель нормальний природний якісний стан ґрунтового покриву земель, який є необхідною умовою стану безпечності для життя та здоров'я людей, довкілля, а також повноцінного господарського використання корисних якостей землі [122].

Крім того, злочин, передбачений ч.2 ст. 239 КК України, має декілька додаткових безпосередніх об'єктів:

- а) життя та здоров'я окремої особи;
- б) здоров'я населення;
- в) нормальний якісний стан інших об'єктів природи (атмосферного повітря, надр, водних ресурсів, об'єктів флори та фауни тощо);

¹²¹ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. Київ: Логос, 2013. 688 с.

¹²² Шульга А. М. Кримінально-правова охорону земель від забруднення або псування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08. Нац. н-т. внутр. справ МВС України. Х, 2014, 22с.

г) власність та інші соціальні інтереси, блага та цінності, яким шкода завдається в результаті забруднення або псування земель [123].

Предметом даного злочину є земля у вузькому розумінні цього значення як поверхневий ґрунтовий шар, який виконує екологічні, економічні, культурно-оздоровчі, рекреаційні та інші функції.

За цільовим призначенням усі землі України поділяються на: землі сільськогосподарського призначення; землі житлової та громадської забудови; землі природно-заповідного й іншого природоохоронного призначення; землі оздоровчого призначення; землі рекреаційного призначення; землі історико-культурного призначення; землі лісгосподарського призначення; землі водного фонду; землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення (ст. 19 Земельного кодексу України) [124].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» забруднення земель – це накопичення у ґрунтах і ґрунтових водах внаслідок антропогенного впливу пестицидів й агрохімікатів, важких металів, радіонуклідів та інших речовин, вміст яких перевищує природний фон, що призводить до їх кількісних або якісних змін. Псування земель визначається як порушення природного стану земель, яке здійснюється без обґрунтованих проектних рішень, погоджених та затверджених в установленому законодавством порядку, забруднення їх хімічними, біологічними та радіоактивними речовинами, в тому числі тими, що викидаються в атмосферне повітря, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами, неочищеними стічними водами, порушення родючого шару ґрунту, невиконання вимог встановленого режиму використання земель, а також використання земель у спосіб, що погіршує їх природну родючість [125].

Злочин, передбачений ч. 1 ст. 239 КК України, визнається закінченим з того моменту, коли забруднення або псування земель створило небезпеку для життя, здоров'я людей або довкілля. Загроза заподіяння шкоди має бути реальною, очевидною, а негативні наслідки не настають лише завдяки своєчасно вжитим заходам або в силу інших обставин, які не залежать від волі винної особи.

Шкоду, що завдається злочинним забрудненням або псуванням земель, можна умовно поділити на три складові: екологічна шкода (шкода, що

123 Шляхта Г.В. Злочини проти довкілля як вид правопорушення. Правозахисний рух. Історія та сучасність. 2015. №

124 Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. URL:<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>. (дата звернення: 21.09.2020)

125 Закон України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» від 19.06.2003 р. №963-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/963-15> (дата звернення: 21.09.2020)

завдається різним екосистемам); особиста шкода (шкода життю та здоров'ю людей); економічна шкода (шкода землі, як об'єкту господарювання). Така градація екологічно небезпечних наслідків злочинного забруднення або псування земель впливає з диспозиції ст. 239 КК України.

Крім того ККУ було доповнено статтею 197-1, яка визначає, що самовільне зайняття земельної ділянки, яким завдано значної шкоди її законному володільцю або власнику, карається штрафом від двохсот до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом до шести місяців.

Відсутність чіткого визначення у даній статті на думку О.В. Лугіної, сприяє встановленню практики, за якою використання земельної ділянки, щодо якої прийнято рішення про її надання, але без правоустановчих документів, не вважається самовільним захопленням [126].

При написанні даного дослідження ми мали змогу дійти ряду наступних висновків. По-перше, введення у вітчизняне кримінальне законодавство норм про кримінальну відповідальність за порушення у сфері земельного та надрового законодавства, обумовлене особливим статусом природних багатств нашої країни: земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони, що виступають об'єктами права власності українського народу. Формування та розвиток ринкових відносин в Україні сприяли проведенню соціальних, економічних, правових та інших реформ, характерною особливістю яких є трансформація системи господарювання й окремих її елементів. Активізація економічних процесів обумовила інституційні перетворення в земельній сфері, що супроводжувались реформуванням відносин власності, реорганізацією системи державного управління земельними ресурсами та формуванням основних компонентів земельного ринку.

Загалом необхідно зазначити, що раніше діюче кримінальне законодавство України не містило спеціальної норми щодо кримінально-правової охорони якісного стану землі як елемента довкілля. За протиправне посягання на землю, її якісний стан передбачалася лише адміністративна відповідальність (ст. 52 КУпАП), але цього виявилось недостатньо. Вказаний недолік було усунуто з прийняттям 5 квітня 2001 року нового Кримінального кодексу України (далі – КК України). Законодавець встановив кримінальну відповідальність за злочинні посягання проти навколишнього природного середовища, об'єднавши відповідні правові

¹²⁶ Лугіна О.В. Проблеми нормативного визначення терміну «самовільне зайняття земельних ділянок». *Земельне право України*. 2014. №3. С.59-65.

приписи в розділі VIII Особливої частини КК України «Злочини проти довкілля».

По-друге, проведене дослідження й аналіз кримінального законодавства, що регламентує засоби кримінально-правової охорони земель в Україні, свідчить про необхідність його подальшого вдосконалення. Належне вирішення питання про кримінальну відповідальність за злочинне забруднення або псування земель та інші засоби кримінально-правової охорони земель має важливе практичне значення для правотворчої та правозастосовчої діяльності, а також для подальшого теоретичних розвідок у цьому напрямку. Основним законом закріплено обов'язок держави забезпечувати екологічну безпеку та підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу. Таким чином, потреба у встановленні кримінальної відповідальності за забруднення або псування земель достатньою мірою відповідає вимогам сьогодення і характеризується соціальною обумовленістю. Новостворювана модель охорони земель від негативного суспільно небезпечного впливу повинна стати органічною складовою юридичної системи сучасного суспільства.

Отже, в рамках даного дослідження неможливо повною мірою дати повну всеохоплюючу характеристику кримінальної відповідальності за порушення земельного законодавства та законодавства про надра, але окремі узагальнення можуть бути використані як основа для подальших наукових розвідок.

Система обліку землі, яка склалася на сьогодні в нашій державі, має бути значно розширена та удосконалена, оскільки після зняття мораторію на купівлю-продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення буде значно розширено коло операцій (іпотека, дарування, купівля-продаж) та автоматично переводить їх у статус об'єктів бухгалтерського обліку.

Реформація земельних відносин має на меті забезпечити ринкове формування ціни на землю, з метою позитивного впливу на конкурентні відносини, підвищення інноваційної активності фермерських господарств та господарств агрокомплексу загалом, задля формування конкурентоспроможного АПК, та залучення та збільшення внутрішніх інвестицій, що і є однією із складових економічного зростання. Для ринкових земельних відносин важливе значення має земельний кадастр, тому, що земельна ділянка стає повноцінним об'єктом нерухомого майна, який може перебувати у цивільному обігу, лише з моменту її державної реєстрації, тобто внесення до земельного кадастру відомостей про її місце розташування, межі, площу й інші важливі характеристики.

3.2. Правова герменевтика та суддівський розсуд

Перун С.В.

Коледж управління, економіки і права Полтавської державної аграрної академії

Системний аналіз судової практики вітчизняних судів з перегляду судових рішень свідчить про те, що на практиці в українському судочинстві застосування значної кількості юридичних норм супроводжується низкою проблем.

Як відомо, основний обов'язок судді – адекватне та незалежне застосування права. Однак закон не може охопити усі сфери суспільного життя та дати конкретну відповідь на кожен життєвий випадок. У такому разі, за недостатності законодавчої бази, суддя повинен знайти правові підстави для вирішення справи за аналогією [¹²⁷, с. 228]. Важливу роль тут відіграє суддівський розсуд.

Суддівський розсуд – «це специфічна форма мислення, експлікація гносеологічних, орієнтаційних, інтелектуальних та творчих операцій, важливий засіб духовної самореалізації судді, що передбачає не тільки техніко-юридичне, логічне пристосування конкретної ситуації до наявних нормативних актів чи навпаки, але й визначення ним свого правового місця в загальній структурі процесуальних відносин, усвідомлення характеру своєї відповідальності перед суспільством. Суддівський розсуд зводиться не лише до гносеологічного механізму практичного застосування готових мислеформ юридичних норм і принципів права, а й творення потенціалу світоглядних цінностей у формі особистих переконань, досвіду, підсвідомих проекцій судді» [¹²⁸, с. 27].

У цьому контексті доцільно погодитися з А. Бараком, що «тлумачення правової норми завжди залишає певне місце для судового розсуду. Завжди будуть складні справи... Де є право, там буде і судовий розсуд» [¹²⁹, с. 352-353].

У той же час, недосконале законодавство та неправильне тлумачення суддею тих чи інших нормативно-правових положень віднесених

¹²⁷ Поповський Д.П. Суддівський розсуд: погляд на проблему. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2014. № 29. Том 2. С. 226–230.

¹²⁸ Гураленко Н.А. Ціннісно-сміслові константи суддівського пізнання : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук; Спеціальність 12.00.12. – філософія права. Чернівці, 2016. 43 с.

¹²⁹ Барак А. Судейское усмотрение / Пер. с англ.; Науч. ред. В.А. Кикоть, Б.А. Страшун; Вступ. статья М.В. Баглая. Москва : Норма, 1999. 364 с.

законодавцем до суддівського розсуду призводить до зростання кількості несправедливо ухвалених судових рішень. Зауважимо, що несправедливість судового рішення є опосередкованим критерієм неістинності його правоположень. Це результат, отриманий без забезпечення і реалізації процесів пізнання, що у свою чергу спричиняє перетворення суддівської діяльності із правової на свавільну. Прагнучи до встановлення істини, судовий процес набуває своєї природної суті, відрізняється від формального вирішення справи, тоді як суддівська пізнавальна спрямованість поза істиною призводить до зневіри, нігілізму та рівнозначна відмові від правосуддя [130, с. 14-15]. У цьому контексті важливого значення у професійній діяльності суддів вітчизняних судів набуває наука правової герменевтики.

Головне призначення юридичної герменевтики, як наголошує Р. Циппеліус, полягає у направленості до справедливого вирішення правових спорів [131, с. 24]. Розділяючи цю думку, Г.Г. Гадамер писав про неї так: «В ній дійсно мова йде не власне про знання методичного способу, як у філології або біблійській герменевтиці, а про субсидарний принцип самого права. Її проблема полягає не в тому, щоб зрозуміти діючі правові положення, а в тому, щоб знайти право, тобто так викласти закони, щоб правовий порядок повністю пронизував дійсність... Те, що виклад законів в юридичному змісті є правовою творчою справою, звісно, ставити під сумнів не можна. Різноманітні принципи, які тут застосовуються, – наприклад, принцип аналогії або принцип заповнення пустот в законах або продуктивний принцип, покладений в основу самого правового рішення, а тому пов'язаний з судовою справою, – є не голою методологічною проблемою, а проникають глибоко в сам матеріал права» [132, с. 592-593].

Необхідно зазначити, що процес здійснення правосуддя є глибоко герменевтичним за своєю природою. Адже суд стикається з необхідністю вирішити ту чи іншу юридичну справу. Тобто, інакше кажучи, з інтерпретувати її [133, с. 152].

Адаптуючи закон до потреб сучасності, суддя прагне, насамперед, вирішити якесь практичне завдання. Проте це зовсім не означає, що він його довільно перетлумачує. У цьому випадку зрозуміти та витлумачити –

¹³⁰ Гураленко Н.А. Ціннісно-сміслові константи суддівського пізнання : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук; Спеціальність 12.00.12. – філософія права. Чернівці, 2016. 43 с.

¹³¹ Циппеліус Р. Юридична методологія / Роман Корнута (пер., адапт., прикл.з права України і список термінів). Київ : Реферат, 2004. 176 с.

¹³² Гадамер Г. Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики: Пер. с нем. М., 1988. 704 с.

¹³³ Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення : колективна монографія / А.М. Бернюков, В.С. Бігун, Ю.П. Лобода, Б.В. Малишев, С.П. Погребняк, С.П. Рабінович, В.С. Смородинський, О.В. Стівба / (Відп. ред. В.С. Бігун). Київ, 2009. 316 с.

означає пізнати й визнати чинний сенс закону. Суддя прагне відповідати «правовій думці» закону, опосередковуючи її сучасністю [¹³⁴, с. 157]. Тобто, інтерпретуючи законодавчі положення до сучасних умов та ситуації стосовно якої приймається судове рішення, суддя, як суб'єкт правотлумачення та правозастосування, керується, перш за все, закладеною у законодавстві думкою.

У той же час, необхідно зазначити, що допускається можливість незастосування закону, який не виконує свого призначення та явно перечить існуючим вимогам моралі, юснатуралізму, здоровому глузду, оскільки право повинно бути інструментом для встановлення саме справедливості. З огляду на це, в науковій літературі висловлюється думка, що правоінтерпретаційна діяльність судді направлена не стільки встановлення змісту волі законодавця, скільки ситуації, яка склалась при застосуванні норми.

Суддівський розсуд являє собою процес аналізу альтернативних варіантів з вирішення справи метою якого є вибір найбільш адекватного рішення щодо конкретної ситуації. Методика вибору зводиться до того, що вибір судді впливає з мотивів, виражених у логічних конструкціях, а також прагненні до справедливості. Правове мислення судді нерідко моделює нетипові правові обставини, що не відбулись, але абсолютно можуть скластись. Вирішуючи той чи інший спір, з метою прийняття правильного рішення у ситуації, що склалась, правильної її кваліфікації, він продукує у своїй уяві схожі, але дещо відмінні (або, навпаки, протилежні за своїм юридичним забарвленням) ситуації [¹³⁵, с. 27].

Суддя крізь призму власного юридичного мислення пізнає та оцінює докази, перебуваючи, таким чином, у структурі «герменевтичного кола». Дана процедура є інтуїтивною та відбувається шляхом «ірраціонального внутрішнього моделювання з обов'язковою логічною перевіркою щодо «математичного» узгодження з іншими матеріалами справи» [¹³⁶, с. 167-168].

Як слушно зауважує стосовно цього Л. Богословська, «виявлення відповідності між суб'єктивними враженнями суддів і об'єктивно існуючими обставинами вчиненого злочину досягається в результаті тривалої пізнавальної та практичної діяльності. У процесі пізнання, що йде

¹³⁴ Косцова І.П. Герменевтичний метод тлумачення норм права: історична та юридична дивергенція. Вісник Національного ун-ту «Львівська політехніка». 2015. № 827. С. 153–158.

¹³⁵ Гураленко Н.А. Ціннісно-сміслові константи суддівського пізнання : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук; Спеціальність 12.00.12. – філософія права. Чернівці, 2016. 43 с.

¹³⁶ Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення : колективна монографія /А.М. Бернюков, В.С. Бігун, Ю.П. Лобода, Б.В. Малишев, С.П. Погребняк, С.П. Рабінович, В.С. Смородинський, О.В. Стовба / (Відп. ред. В.С. Бігун). Київ, 2009. 316 с.

від суб'єкта до об'єкта, найважливішою ланкою виявляється практика, практична перевірка не лише істинності самого пізнання його результатів, але й відповідності суб'єктивних оцінок суддів об'єктивній дійсності» [¹³⁷, с. 32]. Як результат, за словами Е. Мурадян, «інтуїція цінна тільки у зв'язці зі здатністю досліджувати докази традиційними методами. Переконавання приходить як результат подолання і розв'язання сумнівів, продукт розумно критичного дослідження» [¹³⁸, с. 253].

Суддівський розсуд моделює пошук оптимального рішення стосовно конкретної справи. Визначне значення в ньому віднесено індивідуальним характеристикам судді. Адже лише адекватно мисляча та високоморальна людина з найвищим рівнем аксіоінтенцій правової свідомості гідна виносити судові вердикти на власний розсуд. Відтак судове реформування потрібно розпочинати не з дискусій про ідеальну структуру судової системи, а з реального підвищення якісного рівня морально та професійно-кваліфікованого потенціалу судових кадрів [¹³⁹, с. 28] та з освоєння ними науки правової герменевтики.

Суддя, що добре тямить, які саме факти вимагають вивчення для правильного вирішення конкретної справи – закладає вихідну цеглину в здійснення правосуддя [¹⁴⁰, с. 170].

Виходячи з вищенаведеного, доходимо висновку про те, що правова герменевтика, як наука тлумачення юридичних норм, та суддівський розсуд – це явища, що тісно між собою пов'язані. Оволодіння суддею мистецтвом тлумачення юридичних норм на рівні достатньому для інтерпретації їх стосовно конкретної правової ситуації є запорукою прийняття справедливого судового рішення та, як наслідок, справедливого правосуддя.

Насамкінець, варто зазначити, що питання взаємозв'язку правової герменевтики та суддівського розсуду потребують подальшого наукового вивчення.

¹³⁷ Богословська Л. Специфіка судового пізнання в касаційній інстанції. Радянське право. 1976. № 7. С. 32.

¹³⁸ Мурадян Э.М. Истина как проблема судебного права. Москва, 2002. 287 с.

¹³⁹ Гураленко Н.А. Ціннісно-сміслові константи суддівського пізнання : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук; Спеціальність 12.00.12. – філософія права. Чернівці, 2016. 43 с.

¹⁴⁰ Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення : колективна монографія /А.М. Бернюков, В.С. Бігун, Ю.П. Лобода, Б.В. Малишев, С.П. Погребняк, С.П. Рабінович, В.С. Смородинський, О.В. Стівба / (Відп. ред. В.С. Бігун). Київ, 2009. 316 с.

3.3. Окремі питання застосування позовної давності, як інструменту захисту прав господарюючих суб'єктів при розгляді справ про визнання незаконними та скасування наказів щодо надання земельних ділянок для ведення фермерського господарства

*Шведенко П.Ю., Кальян О.С.
Полтавська державна аграрна академія*

У зв'язку з запланованим на 2021 рік «відкриттям ринку землі» в Господарських судах відзначається значне збільшення звернень органів Прокуратури до Фермерських господарств з приводу визнання незаконними та скасування наказів щодо відведення земельних ділянок для ведення фермерського господарства та, як наслідок, визнання недійсними Договорів оренди землі та повернення земельних ділянок.

Статистично кожна друга справа яка розглядається суддями «земельної колегії» Господарських судів відноситься до вищевказаної категорії.

На разі існує декілька дієвих інструментів захисту в даній категорії справ, одним з яких є застосування позовної давності.

Окремо слід підкреслити, що кожна справа є індивідуальною і аргументи які використовуються Позивачами можуть відрізнятися, а наведений нижче аналіз ґрунтується на узагальненні судової практики щодо наказів і Договорів, які є досі діючими, а підписувались в період 2014-2017 років.

Для початку пропоную розглянути основні аргументи якими органи Прокуратури підтверджують факт правопорушення та контраргументи які слід до них використовувати.

По-перше: Органи Прокуратури (надалі Позивач) звертають увагу на те, що фізична особа (надалі Відповідач) при подачі заявах (клопотаннях) до уповноважених органів щодо надання дозволів на відведення земель не обґрунтовує бажані розміри земельних ділянок.

Згідно положень ст. 7 ЗУ «Про фермерське господарство» (який діяв на момент спірних відносин 2014-2016р.) клопотання, щодо надання земель для ведення фермерського господарства подається в уповноважені органи які у місячний термін повинні прийняти рішення щодо отриманого клопотання.

Окрім того ч.1 ст. 7 ЗУ «Про фермерське господарство» передбачає рекомендований перелік обставин на які слід посилатися в заяві; в жодній

нормі ЗУ «Про фермерське господарство» не міститься посилання на те що при відсутності хоча б однієї з вказаних обставин громадянин повинен отримати відмову в наданні дозволу.

Слід відзначити, що ЗУ «Про фермерське господарство», Земельний кодекс України, ЗУ «Про оренду землі» базуються на змішаному методі правового регулювання – в ньому вбачаються ознаки як імперативного методу (пряма заборона набуття права власності на землі с/г призначення іноземцями та особами без громадянства), так і диспозитивного методів при якому особі даються варіанти поведінки на вибір, а тому слід вважати, що приписи ч. 1 ст. 7 ЗУ «Про фермерське господарство» мають рекомендаційний характер [141].

По-друге: Наступним поширеним аргументом Позивача – є те що відповідно до ч. 7 ст. 7 ЗУ «Про фермерське господарство»: «...Земельні ділянки надаються громадянам для ведення фермерського господарства єдиним масивом з розташованими на них водними джерелами та лісовими угіддями, наближеними до існуючих шляхів, електро- і радіотелефонних мереж, газо- і водопостачальних систем та інших видів інженерної інфраструктури...» [142].

Виходячи з цих положень Позивач досить часто приходять до хибного висновку про те, що всі земельні ділянки повинні знаходитись в межах одного масиву, а тому він ставить під сумнів надання земельних ділянок в межах різних сільських рад.

В даному випадку ми зіштовхуємось із класичним випадком підміни понять та вибіркового застосування законодавства: адже в вищезазначеній нормі йдеться про поняття «земельного масиву», яке міститься в ст. 1 ЗУ «Про землеустрій»:

«...Масив земель сільськогосподарського призначення – сукупність земельних ділянок сільськогосподарського призначення, що складаються з сільськогосподарських та необхідних для їх обслуговування несільськогосподарських угідь (земель під польовими дорогами, меліоративними системами, господарськими шляхами, прогонами, лінійними об'єктами, об'єктами інженерної інфраструктури, а також ярами, заболоченими землями, іншими угіддями, що розташовані всередині земельного масиву), мають спільні межі та обмежені природними та/або штучними елементами рельєфу (автомобільними дорогами загального

¹⁴¹ Закон України «Про оренду землі» від 6 жовтня 1998 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1998, № 46-47, ст.280. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14#top>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

¹⁴² Закон України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 45, ст.363. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15#top>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

користування, поєднаннями лісовими смугами та іншими захисними насадженнями, водними об'єктами тощо)...» [143].

З наведеного визначення слід зробити висновок, що «масив» згідно ч.7 ст. 7 ЗУ «Про фермерське господарство» розглядається як земельна ділянка с/г призначення на якій можуть (але не обов'язково будуть) розташовуватись водні джерела та лісові угіддя наближеними до існуючих шляхів, електро- і радіотелефонних мереж, газо- і водопостачальних систем та інших видів інженерної інфраструктури [144].

По-третє: Позивач застосовуючи норми ст. 7, 12 ЗУ «Про фермерське господарство» та норми ст. 116, 118, 121-124 Земельного кодексу України щодо єдино разового права отримання земель державної власності для ведення фермерського господарства, і необхідності проходження процедури конкурсних торгів щодо всіх наступних ділянок крім першої.

У даному випадку позивач не розмежовує поняття «безоплатної приватизації» та «надання в користування».

Адже всі спірні земельні ділянки надавалися Відповідачу в порядку ст. 7 ЗУ «Про фермерське господарство» в оренду.

Так дійсно ст. 116, 118, 121-124 Земельного кодексу України передбачають процедуру та норми щодо разового надання громадянину земельних ділянок для різних цілей АЛЕ застосування даних положень в контексті спірних правовідносин є безпідставним та абсолютно не припустимим [145].

По-четверте: Позивач в даній категорії позовів завжди наголошує на праві отримання лише однієї земельної ділянки державної/комунальної власності для ведення фермерського господарства.

Даючи відповідь на цей тезис Позивача слід зауважити, що на момент виникнення спірних правовідносин діяли норми ЗУ «Про фермерське господарство» та Земельний кодекс України в іншій редакції, якою передбачалась можливість отримання декількох земельних ділянок для ведення фермерського господарства.

Дані положення прямо витікали з гіпотези статті 7 ЗУ «Про фермерське господарство»: «Стаття 7. Порядок надання (передачі) земельних ділянок

¹⁴³ Закон України «Про землеустрій» від 22 травня 2003 року. Відомості Верховної Ради України, 2003, № 36, ст.282. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-15#top>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

¹⁴⁴ Закон України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 45, ст.363. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15#top>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

¹⁴⁵ Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року. Відомості Верховної Ради України, 2002, № 3-4, ст.27. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#top>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

для ведення фермерського господарства» і в подальшому не одноразово підтверджується в диспозиції статті [146].

Відповідно до ст.5 ЦК України «Дія актів цивільного законодавства у часі»:

«...1. Акти цивільного законодавства регулюють відносини, які виникли з дня набрання ними чинності.

2. Акт цивільного законодавства не має зворотної дії у часі, крім випадків, коли він пом'якшує або скасовує цивільну відповідальність особи.

3. Якщо цивільні відносини виникли раніше і регулювалися актом цивільного законодавства, який втратив чинність, новий акт цивільного законодавства застосовується до прав та обов'язків, що виникли з моменту набрання ним чинності...» [147].

З вищезазначених положень вбачається, що застосування до правовідносин які виникли в 2014 році, нормативно-правових актів у теперішній редакції 2016 року є помилковим та неприпустимим, а тому даний тезис Позивача є хибним.

По-п'яте: Позивач в Позовній заяві звертає увагу на те, що громадянин стаючи членом фермерського господарства до моменту укладання безпосередньо договорів оренди, тим самим нібито порушує вимогу ст.8 ЗУ «Про фермерське господарство»:

«...Стаття 8. Державна реєстрація фермерського господарства. Після одержання засновником державного акта на право власності на земельну ділянку або укладення договору оренди земельної ділянки та його державної реєстрації фермерське господарство підлягає державній реєстрації у порядку, встановленому законом для державної реєстрації юридичних осіб...»

Вказану правову норму не можливо розглядати і застосовувати окремо від інших норм ЗУ «Про фермерське господарство» адже:

«...Стаття 12. Склад земель фермерського господарства

1. Землі фермерського господарства можуть складатися із:

а) земельної ділянки, що належить на праві власності фермерському господарству як юридичній особі

б) земельних ділянок, що належать громадянам – членам фермерського господарства на праві приватної власності;

в) земельної ділянки, що використовується фермерським господарством на умовах оренди.

¹⁴⁶ Закон України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 45, ст.363. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15#top>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

¹⁴⁷ Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 40-41, 42, ст.492. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#top>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

Права володіння та користування земельними ділянками, які знаходяться у власності членів фермерського господарства, здійснює фермерське господарство...»

А тому слід зважати, що громадяни України мали право звернення (відповідно до норм ЗУ «Про фермерське господарство», що діяли на момент спірних правовідносин) для отримання права користування земельними ділянками державної чи комунальної власності – ст.7 ЗУ «Про фермерське господарство» - і реалізація такого права не пов'язана з процедурою державної реєстрації фермерського господарства у випадках коли будь-хто з членів фермерського господарства має належну на праві власності (успадковану, отриману у вигляді паю і т.д.) земельну ділянку – п. б ч.1, ч.2 ст. 12 ЗУ «Про фермерське господарство»^[148].

Окрім вищезазначеного слід підкреслити, що відповідно до ст. 11 Цивільного кодексу України однією з підстав виникнення цивільних прав та обов'язків є, зокрема, договори та інші правочини ^[149].

Правочин – це такий юридичний факт, який слугує належною правовою підставою виникнення, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків. Коли йдеться про цивільні права та обов'язки, важливо встановити момент, з якого вони виникають, змінюються або припиняються.

Так в даних відносинах моментом (юридичним фактом) є звернення з клопотанням про виділ земельних ділянок (кожної в окремість) до уповноважених органів за дозволом на розроблення проектів землеустрою, а безпосереднім початком правовідносин – є момент видачі уповноваженим органом наказів про дозвіл на розроблення такої документації.

Законом не передбачені строки щодо вироблення та затвердження землевпорядної документації, а відповідно і відсутні санкції за їх порушення.

По-шосте: Правова позиція щодо застосування позовної давності в даній категорії справ висвітлена в Рішенні від 16 січня 2020 року по справі №922/3742/19 Господарським судом Харківської області та підтримано Постановою Східного Апеляційного Господарського суду.

Відповідно до статті 256 ЦК України, позовну давність визначено, як строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу ^[150].

¹⁴⁸ Закон України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 45, ст.363. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15#top>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

¹⁴⁹ Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст.356. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#top>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

Згідно з усталеною практикою Європейського суду з прав людини позовна давність – це законне право правопорушника уникнути переслідування або притягнення до суду після закінчення певного періоду після скоєння правопорушення. Термін позовної давності, що є звичайним явищем у національних законодавствах держав - учасниць Конвенції, виконує кілька завдань, в тому числі забезпечує юридичну визначеність та остаточність, запобігаючи порушенню прав відповідачів, які можуть трапитись у разі прийняття судом рішення на підставі доказів, що стали неповними через вплив часу (пункт 570 рішення від 20 вересня 2011 року за заявою №14902/04 у справі відкрите акціонерне товариство «Нафтова компанія «Юкос» проти Росії»; пункт 51 рішення від 22 жовтня 1996 року за заявами №№ 22083/93, 22095/93 у справі «Стаббінгс та інші проти Сполученого Королівства»).

Відповідно до статті 257 ЦК України загальна позовна давність встановлюється тривалістю у три роки. При цьому згідно частини 1 статті 261 ЦК України перебіг позовної давності починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила.

При цьому встановлення початкового моменту перебігу позовної давності має важливе значення, оскільки від нього залежить і застосування норм матеріального права, і правила обчислення позовної давності, і захист порушеного права.

Порівняльний аналіз термінів «довідався» та «міг довідатися», що містяться в статті 261 ЦК України, дає підстави для висновку про презумпцію можливості та обов'язку особи знати про стан своїх майнових прав, а тому доведення факту, через який позивач не знав про порушення свого цивільного права і саме з цієї причини не звернувся за його захистом до суду, недостатньо.

Оскільки держава зобов'язана забезпечити належне правове регулювання відносин і відповідальна за прийняті її органами незаконних правових актів, їх скасування не повинне ставити під сумнів стабільність цивільного обороту, яку покликані підтримувати норми про позовну давність, тому, на відміну від інших учасників цивільних правовідносин, держава несе ризик впливу строку позовної давності на оскарження незаконних правових актів державних органів, якими порушено право власності чи інше речове право. При цьому, держава в такому випадку може нести ризик впливу строку позовної давності на оскарження нею незаконних дій державних органів, зокрема шляхом укладання правочинів з

¹⁵⁰ Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст.356. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#top>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

порушенням вимог законодавства (аналогічна правова позиція викладена в Постановках Верховного Суду від 06 червня 2018 року по справі № 348/1237/15-ц, від 10 травня 2018 року по справі № 914/1708/17) [¹⁵¹, ¹⁵²].

Аналіз наведених правових норм дає підстави для висновку, що положення закону про початок перебігу позовної давності поширюється і на звернення прокурора до суду із заявою про захист державних інтересів.

У даному випадку Держава в особі відповідного органу, дізналася про наявні обставини саме з моменту прийняття оскаржуваних наказів, а саме: 03.10.2014 року та 12.10.2016 року. Проте з відповідним позовом до суду в межах даної справи прокурор звернувся лише в травні 2020 року, тобто з пропуском встановленого законом строку позовної давності.

Враховуючи викладене, слід зробити висновок, що прокурором пропущено строк позовної давності для звернення до суду із позовом про скасування вказаних наказів, визнання недійсними вказаних договорів та додаткових угод до них зі скасуванням всіх реєстраційних дій та повернення земельних ділянок у власність держави.

Щодо визнання поважності причин пропуску прокурором строку позовної давності, слід зазначити наступне:

Позовна давність не є інститутом процесуального права та не може бути відновлена (поновлена) в разі її спливу, але за приписом ч. 5 ст. 267 ЦК України позивач вправі отримати судовий захист у разі визнання поважними причини пропуску позовної давності [¹⁵³].

В позовній заяві прокурором не наведено будь-якого фактичного та правового обґрунтування пропуску строку позовної давності та необхідності захисту порушеного права в зв'язку з таким пропуском. Не надано також в обґрунтування зазначених обставин будь-яких доказів.

Крім того, прокурором не обґрунтовано неможливість одержання ним необхідної інформації одразу після винесення оскаржуваних наказів та укладення спірних договорів (2014-2018 роки). Так прокурором не надаються жодних доказів, що ним у той період були вчинені відповідні запити, призначено проведення перевірок тощо, але ці заходи не дали результатів з незалежних від прокурора причин.

Таким чином, підсумовуючи вищевикладене та враховуючи принципи справедливості, добросовісності та розумності, з урахуванням правових позицій Верховного Суду, практики Європейського суду з прав людини,

¹⁵¹ Постанова Верховного Суду від 06 червня 2018 року по справі № 348/1237/15-ц. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/709548/>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

¹⁵² Постанова Верховного Суду від 10 травня 2018 року по справі № 914/1708/17 . URL : <https://court.gov.ua/> (дата звернення 22.08.2020 р.).

¹⁵³ Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст.356. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#top>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

слід дійти висновку, що застосування позовної давності може стати надійним інструментом захисту для сільськогосподарських товаровиробників при захисті свої земельних прав.

Аналогічна правова позиція висвітлена в Рішенні від 16 січня 2020 року по справі №922/3742/19 Господарським судом Харківської області та підтримано Постановою Східного Апеляційного Господарського суду [154].

Узагальнюючи вищевикладене, слід відмітити, що нормативне регулювання застосування позовної давності тісно пов'язане із практикою провозастосовчої діяльності судових органів яка є динамічною та адаптованою до відповідних змін суспільних відносин.

3.4. Деякі особливості договору контрактації сільськогосподарської продукції

Осташова В. О., Липій Є. А.

Полтавська державна аграрна академія

Серед договорів про передачу майна у власність особливе місце займає договір контрактації сільськогосподарської продукції, що пов'язано, у першу чергу, зі специфікою виробництва, що детермінується різними факторами навколишнього світу: погодними умовами, хворобами тощо. У таких зобов'язаннях виробник виявляється більш слабкою стороною та потребує нормативного захисту. Так ми бачимо призначення договору контрактації у ХХІ ст., проте ще 100 років тому законодавець керувався зовсім іншими мотивами.

Поява на теренах України нормативного врегулювання договору контрактації пов'язана із намаганням радянської влади гарантувати задоволення державних потреб щодо постачання сільськогосподарської продукції. У 1918-2019 рр. договори контрактації застосовуються щодо технічних сільськогосподарських культур (льон, цукровий буряк, бавовна), а з 20-х років ХХ ст. їх дія розповсюджується на іншу продукцію [155]. Таким чином створюється механізм організації збутової діяльності сільськогосподарських товаровиробників виключно в інтересах держави. Посилення державної зацікавленості було співзвучне з курсом на

¹⁵⁴ Рішення від 16 січня 2020 року по справі №922/3742/19 Господарським судом Харківської області URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/87150764>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

¹⁵⁵ Щетініна Т. О. Історичні аспекти правового регулювання договору контрактації сільськогосподарської продукції. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. № 9-2. Т.1. С. 49.

колективізацію та появою типових договорів, що мали ознаки нормативних актів і містили імперативні норми (Постанова ЦВК та РНК СРСР від 21 вересня 1935 р.). У подальшому статус договору контрактації сільськогосподарської продукції було закріплено у ст. 254 і 255 Цивільного кодексу УРСР 1963 р. та інших підзаконних актах.

Проте з кінця 80-х років ХХ ст. актуальність регламентації даного виду договорів втрачала свою актуальність у контексті старої парадигми із переходом від командно-адміністративної системи господарювання до ринкової економіки.

Якісно нова віха регламентації договору контрактації сільськогосподарської продукції мала б настати у 2003 р. із прийняттям Цивільного та Господарського кодексів України (далі – ЦК та ГК). Стаття 713 ЦК України містить визначення зазначеного договору, відповідно до якої виробник сільськогосподарської продукції зобов'язується виробити визначену договором сільськогосподарську продукцію і передати її у власність заготівельникові (контрактанту) або визначеному ним одержувачеві, а заготівельник зобов'язується прийняти цю продукцію та оплатити її за встановленими цінами відповідно до умов договору [156]. Відповідно до Закону України «Про сільськогосподарський перепис» виробниками сільськогосподарської продукції є юридичні особи всіх організаційно-правових форм господарювання та їх відокремлені підрозділи, фізичні особи (фізичні особи-підприємці, домогосподарства), які займаються сільськогосподарською діяльністю, передбаченою класифікацією видів економічної діяльності, мають у володінні, користуванні або розпорядженні землі сільськогосподарського призначення чи сільськогосподарських тварин [157]. До таких виробників, на нашу думку, можуть бути віднесені також особисті селянські господарства, фізичні особи, які виростили (виготовили) сільськогосподарську продукцію на присадибних або дачних ділянках. Конкретизації або законодавчих обмежень щодо кола заготівельників за договором контрактації ЦК не надає. Відповідно, виходячи з принципу диспозитивності, це можуть бути будь-які особи – юридичні особи різних форм власності, фізичні особи-підприємці.

Разом з тим, ГК України звужує поняття договору контрактації сільськогосподарської продукції, конкретизуючи сторону заготівельника: «Державна закупка сільськогосподарської продукції здійснюється за

¹⁵⁶ Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40. Ст. 356.

¹⁵⁷ Про сільськогосподарський перепис: Закон України від 23 вересня 2008 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/575-17#Text> (дата звернення: 11.09.2020).

договорами контракції, які укладаються на основі державних замовлень на поставку державі сільськогосподарської продукції» (ч. 1 ст. 271 ГКУ) [158]. Отже, через фактично різне трактування одного й того ж договору Цивільним та Господарським кодексами України виникають варіації у правозастосуванні норм, підтримувані тлумаченнями науковців. В. М. Єрмоленко стверджує, що згадані положення ГК України можуть застосовуватися лише у сфері регулювання державної закупівлі сільськогосподарської продукції, а в інших випадках за участю широкого кола суб'єктів господарювання необхідно керуватись вимогами ЦК України [159]. Такої ж думки дотримується й В. Ю. Уркевич [160].

Ч.2 ст. 272 ГУ України закріплює обов'язок контрактанта сприяти виробникові у виробництві продукції. В. П. Станіславський вважає, що лише держава може надати безпосередню допомогу сільськогосподарським товаровиробникам шляхом надання субсидій, дотацій із державного бюджету, допомоги у придбанні сільськогосподарської техніки, забезпеченні необхідною науковою літературою і кваліфікованими кадрами [161]. Проте така теза, на нашу думку, залишає недооціненими можливості суб'єктів інших форм власності, сприяння яких може виражатися у наданні кадрової, науково-методичної, інформаційно-аналітичної допомоги, передачі насіннєвого, паливно-мастильних матеріалів, добрив, техніки тощо. Х. Марич вважає, що включення до ГК України обов'язку контрактанта щодо надання допомоги в організації виробництва сільськогосподарської продукції до змісту договору контракції не відповідає вимогам сьогодення [162].

Л. О. Святченко запропонувала нову редакцію ч.1 ст. 272 ГК України: «Закупка сільськогосподарської продукції (у тому числі й державна) здійснюється за договорами контракції. У разі здійснення державної закупка сільськогосподарської продукції договір контракції укладається на основі державних замовлень на поставку державі сільськогосподарської продукції» [163]. Зазначене визначення усунуло б колізію у вітчизняному законодавстві та полегшило б практику застосування відповідних норм, сприяло б однакову їх тлумаченню.

¹⁵⁸ Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18. Ст. 144.

¹⁵⁹ Правові основи майнових і земельних відносин : навч. посіб. / Колектив авторів ; За заг. ред. В. М. Єрмоленка. Київ : Магістр – XXI сторіччя, 2006. С. 150.

¹⁶⁰ Уркевич В. Ю. Договір контракції сільськогосподарської продукції: проблеми вдосконалення правового регулювання. *Договір як універсальна правова конструкція*: монографія / за ред. А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. Харків: «Право», 2012. С. 310.

¹⁶¹ Станіславський В. П. Договір контракції продукції насінництва. Університетські наукові записки. 2008. № 2. С. 117.

¹⁶² Марич Х. Договір контракції сільськогосподарської продукції. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 3. С. 90.

¹⁶³ Святченко Л. О. Правове регулювання цукробуряківництва в Україні: автореф. дис. ... канд. наук: 12.00.06. Київ, 2010. С. 15.

Ч. 1 ст. 535 Цивільного кодексу Російської Федерації містить визначення договору контрактації, за яким «виробник сільськогосподарської продукції зобов'язується передати вирощену (вироблену) ним сільськогосподарську продукцію заготівельникові – особі, яка здійснює закупівлі такої продукції для переробки або продажу» [164]. Те саме визначення подане у ч. 1 ст. 478 Цивільного кодексу Республіки Казахстан [165]. Практично дослівно трактується досліджуваний вид договору у ч. 1 ст. 505 Цивільного кодексу Республіки Білорусь: «За договором контрактації виробник сільськогосподарської продукції зобов'язується передати вирощену (вироблену) ним сільськогосподарську продукцію особі, яка здійснює закупівлі такої продукції для переробки або продажу (заготівельникові)» [166]. Таким чином, пострадянські країни відійшли від старого підходу, який звужував сферу дії договору контрактації до державних закупівель, зумовлених адміністративно-командною системою. Такий же крок було зроблено Україною у контексті цивільного законодавства, проте формулювання норми ГК України поставили під сумнів зазначені надбання.

Здійснивши ґрунтовний аналіз законодавства та доробку науковців-цивілістів і теоретиків права, А. Мартинюк дійшла до висновку, що «об'єктом договору контрактації сільськогосподарської продукції є сільськогосподарська продукція, яка самостійно вирощена виробником такої продукції у процесі виконання договору контрактації» [167]. Авторка вважає, що перероблена сільськогосподарська продукція також може бути об'єктом договору: якщо переробку здійснено на власних або орендованих потужностях виробника у тому випадку, коли переробка є мінімальною, обмеженою і без додавання несільськогосподарської продукції (переробка зерна пшениці в борошно млином виробника; переробка цукрових буряків у цукор з використанням потужностей виробника; переробка гречки у гречану крупу) [168]. А. В. Яровицька зазначає, що об'єктом договору може бути продукція, що пройшла первинну обробку для кращого збереження або підвищення якості [169]. З. І. Носова наголошує, що така продукція не

¹⁶⁴ Гражданский кодекс Российской Федерации от 21 октября 1994 г. URL: <https://www.zakonrf.info/gk/gl30/> (дата звернення: 15.09.2020).

¹⁶⁵ Гражданский кодекс Республики Казахстан от 01 июля 1999 г. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1013880#pos=1264;-52 (дата звернення: 15.09.2020).

¹⁶⁶ Гражданский кодекс Республики Беларусь от 07 декабря 1998 г. URL: <https://etalonline.by/document/?regnum=НК9800218> (дата звернення: 15.09.2020).

¹⁶⁷ Мартинюк А. Об'єкт та предмет договору контрактації сільськогосподарської продукції. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2016. № 1. С. 84. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2016/1/part_2/17.pdf (дата звернення: 15.09.2020).

¹⁶⁸ Там само. С. 83.

¹⁶⁹ Яровицька А. В. Транспортне забезпечення господарської діяльності. *Проблеми правового регулювання договірних відносин суб'єктів господарювання*: монографія / за ред. М. С. Долинської. Львів: ТОВ «Галицька видавнича спілка», 2019. С. 153.

повинна піддаватися промисловій переробці [¹⁷⁰]. Законодавець не конкретизує вид сільськогосподарської продукції, відтак, це може бути як продукція галузі рослинництва, так і галузі тваринництва. Особливою ознакою договору контрактації сільськогосподарської продукції, що відмежовує його від інших суміжних договорів (купівлі-продажу, поставки) є те, що на момент укладання угоди об'єкта ще не існує.

Предметом будь-якого договору, за словами С. Шимон, до думки якої ми приєднуємося, є основна дія (сукупність дій), яку слід вчинити для досягнення мети договору. Науковець зауважує, що для поійменованих у законі договорів ця дія відображається у законодавчій дефініції договору [¹⁷¹]. Отже, предметом договору контрактації сільськогосподарської продукції є зобов'язання сторін щодо виробництва і передачі продукції однією стороною та отримання і оплати – іншою.

Ще однією особливістю договору контрактації є значна залежність погодних умов (в першу чергу, якщо мова йде про продукцію рослинництва), захворюваності (зокрема, епізоотій, якщо об'єктом договору є продукція тваринництва; епіфітотій – якщо об'єктом договору є продукція рослинництва). Для врівноваження правового становища сторін за договором контрактації на заготівельника покладається низка додаткових обов'язків, зокрема, забезпечення вивезення продукції, надання пакувальних матеріалів, тари тощо [¹⁷²].

У зв'язку із зазначеним набувають важливості розмежування понять «непереборна сила» та «форс-мажор» у договорі контрактації сільськогосподарської продукції, що не є тотожними. Вищий господарський суд України у Листі від 09.09.2001 № 01-2.2/279 зазначив, що категорія непереборної сили включає в себе лише стихійні природні явища, а категорія форс-мажору – тільки скінченний список подій, які сторони спільно визначають у договорі [¹⁷³].

Відповідно до ст. 617 ЦК України особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили. Таким чином виробник сільськогосподарської продукції не несе відповідальності, якщо невиконання умов договору спричинені відповідно

¹⁷⁰ Носова З. И. Договоры о закупках сельскохозяйственной продукции : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Москва, 2002. 24 с.

¹⁷¹ Шимон С. Об'єкт і предмет договору і цивільного правовідношення: нотатки до наукової дискусії. *Юридична Україна*. 2011. Вип. 4. С. 63.

¹⁷² Заїка Ю. О. Українське цивільне право: навч. посіб. 2-ге вид., змін. і доп. Київ.: Правова єдність, Всеукраїнська асоціація видавців, 2008. С. 238.

¹⁷³ Зауваження до Господарського кодексу: лист Вищого господарського суду України від 09.09.2001 р. № 01-2.2/279. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_279600-01#Text

до п. 2.11 ст. 2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» наступними обставинами: «обставини, що виникли внаслідок прийняття рішень законодавчого або нормативно-правового характеру, обов'язкових для суб'єктів аграрного ринку згідно із законодавством, або ті, що виникли внаслідок стихійного лиха, у тому числі пожежі, повені, посухи, заморозків, граду, землетрусу, військових дій або суспільних збурень, а також з інших обставин, які не могли бути керованими стороною договору (контракту), включаючи втрату врожаю або його частини внаслідок несприятливих погодних умов, раптового припинення поставки води, тепла, електроенергії, нафтопродуктів чи газу, не пов'язаного з несплатою їх вартості» [174].

Дозволимо собі не погодитися з думкою деяких науковців про те, що ціна і строк не є істотними умовами договору контрактації. Ч.3 ст. 272 ГК України чітко визначає необхідність передбачити ціну за одиницю, загальну суму договору, порядок і умови доставки, строки здавання-приймання продукції. При укладенні договорів контрактації сільськогосподарської продукції переважно застосовуються орієнтовні закупівельні ціни, що індексуються залежно від рівня інфляції, про що обов'язково робиться застереження у договорі. Розрахунки можуть здійснюватися шляхом попередньої оплати, авансованих платежів, після виконання зобов'язань виготовлювачем продукції. При встановленні договірних відносин сторонам доцільно оговорити знижки або надбавки при виявленні продукції нижчої або, відповідно, вищої якості.

Ч. 3 ст. 272 ГК України містить відсилочну норму із посиланням до неіснуючого законодавства – Типового договору контрактації сільськогосподарської продукції, затверджений в порядку, передбаченому Кабінетом Міністрів України. Не дивлячись на те, що вказаній нормі більше п'ятнадцяти років, такі договори наразі не розроблені, що не є винятковістю для вітчизняного законодавства. А. С. Проценко зауважує, що така ситуація не відповідає принципам економічності та ефективності, а також прозорості здійснення державних закупівель, а в майбутньому, при відкритті ринків закупівель, могла б спростити доступ іноземним замовникам і товаровиробникам до встановлення договірних відносин в Україні [175]. Наявність типових договорів значно полегшила б роботу й усім задіяним суб'єктам, оскільки, як зазначає В. М. Корнієнко, метою типового договору є однакове регулювання основних умов контрактації, хоча вони й не в змозі

¹⁷⁴ Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24.06.2004 р. №1877-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15#Text> (дата звернення: 10.09.2020).

¹⁷⁵ Проценко А. С. Правове регулювання договору контрактації сільськогосподарської продукції: адаптація із законодавством ЄС. *Журнал східноєвропейського права*. 2017. № 40. С. 45.

охопити та врахувати специфіку заготівлі усіх видів сільськогосподарської продукції [176].

Аналогічною є ситуація зі змістом ч.5 ст. 273 ГК України, якою встановлено, що додаткові умови договору контрактації можуть бути встановлені Положенням про контрактацію сільськогосподарської продукції, яке затверджується Кабінетом Міністрів України. Згаданий нормативний акт наразі не затверджений.

За своєю юридичною природою договір контрактації є складним, оскільки регулює як товарно-грошові, майнові, так і організаційні відносини. Виробництво включає дії щодо вирощування, виготовлення, відгодівлі, вилову, переробки і обробки сільськогосподарської продукції. До прикладу, виробництво зерна пшениці передбачає підготовку посівних площ, посів насіннєвого матеріалу, обробіток рослин, удобрення, збір урожаю, передача зерна заготівельнику чи іншій вказаній ним особі, транспортування тощо. Разом з тим, дії контрагента також можуть включати в себе цілий перелік дій.

Отже, відмінними рисами договору контрактації є:

- спеціальна сфера застосування (опосередкування товарних відносин між містом і селом);
- обмеження кола суб'єктів виробником сільськогосподарської продукції з однієї сторони і заготівельником – з іншої;
- специфічний предмет договору – сільськогосподарська продукція, тобто вирощена (вироблена) продукція, що не піддавалася переробці;
- циклічний характер виконання договору (особливо для рослинництва), що залежить від природних чинників, а не від волі сторін;
- мета укладення договору полягає у використанні сільськогосподарської продукції у підприємницькій діяльності або в інших цілях, що не пов'язані з особистим використанням;
- момент укладення і виконання договору не співпадають, оскільки предметом договору є продукція, що тільки підлягає вирощенню (виготовленню) [177].

Проведене дослідження деяких особливостей договору контрактації сільськогосподарської продукції дає підстави стверджувати про існування колізій та прогалин у його нормативному регулюванні. Х. Марич бачить законодавче удосконалення у виключенні норм щодо контрактації з Цивільного і Господарського кодексів України і прийнятті Аграрного

¹⁷⁶ Кирниенко В. Н. Правовое регулирование контрактации сахарной свеклы: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харьков, 1991. С. 27.

¹⁷⁷ Осташова В. О. Обмеження свободи договору контрактації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2015. Вип. 33(1). С. 146.

кодексу України з регламентацією щодо предмету, об'єкта, істотних умов такого договору [178]. Ми не є прихильниками детальної регламентації договірних правовідносин, проте удосконалення формулювання поняття договору контрактації в ГК України, елементів його змісту, а також розроблення та затвердження Типових договорів контрактації сільськогосподарської продукції спростять роботу сторонам як на етапі розробки проекту, так і за умов виникнення потреби у вирішенні спорів.

¹⁷⁸ Марич Х. Договір контрактації сільськогосподарської продукції. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 3. С. 91.

3.6. Правове становище адвоката свідка у кримінальному провадженні

*Дубович О. В., Козаченко Ю. А.
Полтавська державна аграрна академія*

Актуальність даного питання полягає в тому, що жодний громадянин України не застрахований від того, що може бути викликаний для допиту та набутти статус свідка у кримінальному провадженні, оскільки випадково може побачити якусь подію або дізнатися про фактичні дані, що в подальшому може стати предметом кримінального провадження. Держава прийняттям обов'язкових законів закріпила права та обов'язки фізичної особи, яка має статус свідка у кримінальному провадженні. У свою чергу, фізична особа з таким статусом, має підпорядковуватися певному порядку поведінки, що створює для неї певний дискомфорт у повсякденному житті. Проблема визначення правого статусу адвоката свідка була предметом досліджень низки науковців. Серед учених, котрі досліджували окремі аспекти цієї проблеми, доцільно виокремити О.В. Белькова, М.Ю. Брежнєву, Т.В. Варфоломєєву, П.В. Кучевського, В.А. Меланчука, О.В. Панчука, В.Г. Пожар, С.Ф. Сафулько, С.М. Стахівського, Д.П. Фіолєвського, М.М. Шейфера, В.М. Швілєва та інших.

Свідок, відповідно до п. 25 ч. 1 ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) є одним з учасників кримінального провадження, який, з урахуванням ст. 59 Конституції України, ст. 66 КПК України, має право на всіх стадіях кримінального провадження отримати професійну правничу допомогу та користуватися нею. У п. 2 ч. 1 ст. 66 КПК України визначено і єдиного суб'єкта надання професійної правничої допомоги свідку, яким є адвокат [¹⁷⁹]. Свідок має наступні права (ч. 1 ст. 66 КПК України):

- 1) знати у зв'язку з чим і в якому кримінальному провадженні він допитується;
- 2) користуватися під час свідчень та участі у проведенні інших процесуальних дій правовою допомогою адвоката;
- 3) відмовитися давати показання щодо себе, близьких родичів та членів своєї сім'ї, що можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні ним, близькими родичами чи членами його сім'ї кримінального

¹⁷⁹ Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012р. № 4651-VI /Дата оновлення 23.04.2020. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

правопорушення, а також показання щодо вищезазначених відомостей, які не підлягають розголошенню;

4) давати показання рідною або іншою мовою, якою він вільно володіє, і користуватися допомогою перекладача;

5) користуватися нотатками і документами при даванні показань у тих випадках, коли показання стосуються будь-яких розрахунків та інших відомостей, які йому важко тримати в пам'яті;

6) на відшкодування витрат, пов'язаних з викликом для давання показань;

7) ознайомлюватися з протоколом допиту та заявляти клопотання про внесення до нього змін, доповнень і зауважень, а також власноручно робити такі доповнення і зауваження;

8) заявляти клопотання про забезпечення безпеки у випадках, передбачених законом;

9) заявляти відвід перекладачу.

До одного з найважливіших прав свідка можна віднести право користуватися під час давання показань та участі у проведенні інших процесуальних дій правовою допомогою адвоката. Допомога адвоката в цьому випадку може бути вирішальною для захисту прав та інтересів свідка.

Необхідно зазначити, що свідок має і обов'язки, а саме (ч. 2 ст. 66 КПК):

1) прибути за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду;

2) давати правдиві показання під час досудового розслідування та судового розгляду;

3) не розголошувати без дозволу слідчого, прокурора, суду відомості, які безпосередньо стосуються суті кримінального провадження та процесуальних дій, що здійснюються (здійснювалися) під час нього, і які стали відомі свідку у зв'язку з виконанням його обов'язків.

Особа викликається до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду шляхом вручення повістки про виклик, надіслання її поштою, електронною поштою чи факсимільним зв'язком, здійснення виклику по телефону або телеграмою (ст. 135 КПК України).

Особі, яку викликають для допиту у якості свідка, слід звернути увагу на зміст повістки про виклик, у якій відповідно до ст. 136 КПК України, повинно бути зазначено:

1) прізвище та посада слідчого, прокурора, слідчого судді, судді, який здійснює виклик;

2) найменування та адреса суду або іншої установи, до якої здійснюється виклик, номер телефону чи інших засобів зв'язку;

- 3) ім'я (найменування) особи, яка викликається, та її адреса;
- 4) найменування (номер) кримінального провадження, в рамках якого здійснюється виклик;
- 5) процесуальний статус, в якому перебуває викликана особа;
- 6) час, день, місяць, рік і місце прибуття викликаної особи;
- 7) процесуальна дія (дії), для участі в якій викликається особа;
- 8) наслідки неприбуття особи за викликом із зазначенням тексту відповідних положень закону, в тому числі можливість застосування приводу, та здійснення спеціального досудового розслідування чи спеціального судового провадження;
- 9) поважні причини, через які особа може не з'явитися на виклик, та нагадування про обов'язок заздалегідь повідомити про неможливість з'явлення;
- 10) підпис слідчого, прокурора, слідчого судді, судді, який здійснив виклик [180].

На наше стійке переконання, перш ніж покласти на свідка обов'язок захищати правопорядок шляхом дачі правдивих показань, держава зобов'язана розробити дієвий механізм забезпечення прав та свобод свідка, його особистої безпеки. Свого часу І. Я. Фойницький зазначав, що із покладання на свідка публічного обов'язку служіння правосуддю своїми показаннями витікають його особливі права [181, с. 284]. Слід визнати, що протягом багатьох років інтереси свідка не були предметом правового захисту, а органи досудового слідства, прокуратури та суду нерідко нігілістично-зневажливо ставилися до вимог кримінального процесуального законодавства щодо забезпечення прав, законних інтересів та безпеки свідків. Цим держава, за влучним висловом І. Л. Петрухіна, певною мірою перекладає на своїх громадян обов'язок протидії злочинності, вимагаючи, щоб вони в певних ситуаціях жертвували своїми правами та свободами заради досягнення загальносуспільної мети – підтримання правопорядку [182, с. 220–222].

Потрібно звернути увагу на те, що в юридичній літературі наявна й інша точка зору щодо статусу адвоката свідка в кримінальному провадженні. Так, серед науковців досить поширеною є думка, за якою адвокат свідка повинен набувати статус представника. Зокрема, такої позиції дотримується І.В. Гловюк, яка зазначає : «... незважаючи на те, що

¹⁸⁰ Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012р. № 4651-VI /Дата оновлення 23.04.2020 URL: <http://zakon.rada.gov.ua>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

¹⁸¹ Кримінальний процес: підручник /Ю.М. Грошевий, В.Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін. Харків: Право, 2013. 824 с.

¹⁸² Пожар В.Г. Інститут представництва в кримінальному судочинстві : автореф. дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». О., 2010. 20 с.

свідок не належить до сторін кримінального провадження, він має власний інтерес у кримінальному провадженні: наприклад, щоб допит був проведений із дотриманням вимог КПК, щоб за наявності для того підстав до нього були застосовані заходи безпеки тощо, тому, відповідно, може користуватися допомогою адвоката для забезпечення реалізації цих та інших законних інтересів. Відсутність у суб'єкта матеріально-правового інтересу не виключає наявності процесуальних інтересів. Відповідно, варто визнати можливість існування договірної представництва інтересів свідка; складно заперечувати при цьому представницький характер діяльності адвоката свідка» [183, с. 200–201]. Подібної точки зору притримується й В.Г. Пожар, який звертає увагу на те, що «представник свідка – це самостійний суб'єкт кримінальнопроцесуального провадження, який вступає в процес виключно з метою захисту прав та законних інтересів особи, яку він представляє. Такий представник захищає процесуальний інтерес свідка (оскільки матеріального інтересу у свідка немає), який полягає у тому, щоб свідок найбільш повно реалізував належні йому права у кримінальному процесі» [184, с. 15].

Відповідно до чинного законодавства особа, яка надає свідку професійну правничу допомогу, названа законодавцем як адвокат, повноваження якого підтверджуються згідно з положеннями ст. 50 КПК України.

Ми вважаємо, що термін «адвокат», який застосовує законодавець відносно особи, яка надає свідку професійну правничу допомогу, не відображує процесуального статусу цієї особи.

Слід зауважити, що адвокат виконує відповідну функцію, набуває власних процесуальних прав й обов'язків, які повинні мати нормативне закріплення у КПК України. На сьогодні КПК України не містить відповідних норм, які закріплюють процесуальний статус адвоката свідка, його права, обов'язки і гарантії цих прав й обов'язків.

Звернувшись до ч. 1 ст. 19 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 20.03.2020 р. № 5076-VI, в якій перелічені види адвокатської діяльності [185], «надання правової допомоги свідку у кримінальному провадженні» визнано окремим видом адвокатської діяльності, що є, на мій погляд, підтвердженням потреби визначення

¹⁸³ Белькова О.В. Правовий статус свідка в кримінальному процесі України : автореф. Дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза». Х., 2005. 20 с.

¹⁸⁴ Брежнева М.Ю. Участие адвоката в уголовном судопроизводстве для оказания юридической помощи свидетелю : дисс. канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. М., 2008. 163 с.

¹⁸⁵ Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012р. № 5076-17 /Дата оновлення 20.03.2020 URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

процесуального статусу адвоката, який надає свідку професійну правничу допомогу у кримінальному провадженні.

Відсутність визначеності у КПК України процесуального статусу адвоката свідка викликає ряд запитань, а саме: яку функцію виконує адвокат свідка у кримінальному провадженні; який процесуальний статус даного адвоката у кримінальному провадженні; які межі його прав й обов'язків?

Для вирішення зазначених вище питань, слід йти шляхом дослідження правового становища самого свідка у кримінальному провадженні.

Як відомо, в теорії кримінального процесу існує класифікація учасників кримінального провадження. За даною класифікацією свідка віднесено до учасників, які «сприяють кримінальному провадженню» [186, с. 112]. Беручи до уваги вищенаведене, у свідка будь-який процесуальний інтерес у кримінальному провадженні взагалі повинен бути відсутній. Проте це не завжди так.

Виходячи із загальних положень кримінального процесуального законодавства щодо учасників кримінального провадження, свідок, обізнаний про обставини кримінального правопорушення, викликається для давання показань. Зауважимо, що показання свідка є засобом процесуального доказування, які підлягають у всякому разі перевірці й оцінці на визнання їх достовірними.

Але, законодавець наділяє свідка правом відмовитися давати показання щодо себе, близьких родичів та членів своєї сім'ї, що можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні ним, близькими родичами чи членами його сім'ї кримінального правопорушення (п.3 ч.1 ст. 66 КПК).

Свідок, не лише допитується в процесі кримінального провадження, але й за участю якого проводяться слідчі (розшукові) дії. Доречно вказати, що проведення слідчих (розшукових) дій, забезпечуване заходами державного примусу, іноді обмежує права і свободи особи (а це може бути свідок), за участю якої вони проводяться. Інтереси свідка суттєво відрізняються від інтересів сторін та інших учасників кримінального провадження, інтереси яких захищають (представляють) адвокати. Ми дотримуємося тієї точки зору, що свідок являє собою іншого учасника процесу, який не має юридичної зацікавленості в результаті вирішення справи.

Вищенаведене, свідчить про можливість існування процесуального (законного) інтересу свідка, який пов'язаний саме із здійсненням кримінального провадження, що не тільки зумовлює необхідність надання

¹⁸⁶ Грошевий Ю.М., Тацій В.Я., Туманянц А. Р. та ін. Кримінальний процес: підручник. Харків: Право, 2013. 824 с.

свідку професійної правничої допомоги, а й підтверджує необхідність нормативного визначення процесуального статусу адвоката, який надає свідку у кримінальному провадженні професійну правничу допомогу. Так, адвокат свідка не наділений на даний час рядом прав, яких має захисник. Зокрема, це передбаченні статтею 46 Кримінального процесуального кодексу України право захисника бути присутнім під час допиту та іншої процесуальної дії. Також для захисника передбачена така гарантія діяльності як заборона огляду, вилученню чи розголошенню слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом документів, що пов'язані з виконанням захисником його обов'язків. Однак, такі гарантії не поширені на адвокатів захисників, що на практиці може призводити до зловживань та порушень їх прав та прав свідків.

Вважаємо, що процесуальний статус свідка в повній мірі вимагає розширення його прав, в першу чергу, шляхом надання його адвокату прав на участь у процесуальних діях, що здійснюються відносно свідка, та надання його адвокату інших прав, з тим щоб гарантувати свідку у повній мірі реалізацію права на правову допомогу, як це передбачено статтею 59 Конституції України.

Більш того, рівні процесуальні права для адвокатів свідків, а також обвинувачених та підозрюваних встановлені правовими системами країн-членів Європейського Союзу. Так, наприклад в Латвії адвокат наділений правом отримувати пояснення, в якій справі викликано особа, яку, брати участь у всіх процесуальних діях, що проводяться щодо свідка, надавати консультації та роз'яснення, а також заявляти клопотання і подавати докази (ч. 2 ст. 112 КПК Латвії). КПК цієї країни надає адвокату свідка широке коло прав на участь в процесуальних діях, включаючи право надавати докази, що здатне істотно підвищити ефективність його дій у забезпеченні дотримання прав і законних інтересів свідка. Відтак, визначення правового статусу адвоката, що надає правову допомогу свідку дозволяє вести ефективний захист прав і законних інтересів особи, яку представляють та є втіленням права свідків на правову допомогу, що гарантовано 59 Конституції України.

Діяльність адвоката, що полягає в здійсненні захисту осіб, які притягуються до кримінальної відповідальності (ст. 45 КПК України), представництва інтересів потерпілого (ст. 58 КПК), цивільного позивача, цивільного відповідача (ст. 63 КПК), юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження (ст. 641 КПК), третьої особи, щодо майна якої вирішується питання про арешт (ст. 642 КПК), а також надання професійної правничої допомоги свідку у кримінальному провадженні (ст. 66 КПК),

об'єднані спільною метою - забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захист цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення.

Отже, на мою думку, вищезазначені позиції, а також наведені в їх обґрунтування аргументи дають можливість вважати, що професійна правнича допомога свідку у кримінальному провадженні повинна здійснюватися адвокатом у формі представництва, що є одним з видів адвокатської діяльності.

Відповідно, є сенс у КПК України передбачити норму, в якій нормативно закріпити загальні правила участі адвоката – представника свідка у кримінальному провадженні, серед яких визначити процесуальний порядок залучення адвоката – представника до участі у кримінальному провадженні, його процесуальні права й обов'язки (також право на оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів, що ведуть кримінальне провадження), можливість (або 116 заборону) відмови від участі у кримінальному провадженні (із вказівкою підстав для цього), а також гарантії збереження відомостей, що мають статус адвокатської таємниці.

РОЗДІЛ 4. СУЧАСНІ АСПЕКТИ УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

4.1. Вплив міжнародних правил Інкотермс на сучасну практику проведення експортно-імпортних операцій

*Мороз С. Е., Калашник О. В., Тимошенко І. В.
Полтавська державна аграрна академія*

Актуальність даного дослідження зумовлена інтернаціоналізацією світового господарства та інтенсифікацією глобалізаційних процесів, які створили для суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності більший та вільніший доступ до різноманітних ринків в усьому світі. Товари випускаються у більших обсягах, різноманітності та ширшою номенклатурою і продаються ширшому колу споживачів. При цьому суттєво підвищується складність здійснення міжнародних торгових операцій, і, як наслідок, зростає ймовірність виникнення непорозумінь та спорів щодо розподілу витрат та ризиків при неналежному укладанні договорів купівлі-продажу. Посилання у зовнішньоекономічній угоді (контракті) на базисні умови поставок Інкотермс є одним із важливих факторів, які впливають на мінімізацію ризиків і витрат суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, пов'язаних зі здійсненням зовнішньоекономічної операції.

Метою виконання завдання дослідницького характеру з окресленої проблеми є з'ясування сутності та особливостей застосування правил інтерпретації міжнародних комерційних термінів Інкотермс у сучасних умовах.

Осмислення і визначення власних позицій у розумінні ролі правил інтерпретації міжнародних комерційних термінів у сучасній міжнародній торгівлі потребує теоретичного підґрунтя, у тому числі дослідження та співставлення термінологічної бази.

Довідник Вікіпедія так пояснює термін Інкотермс: (*англ.* International commerce terms) – міжнародні комерційні умови, комплект міжнародних правил з тлумачення найбільш широко використовуваних торговельних термінів (умов) у галузі міжнародної торгівлі. Англomовна версія тексту є офіційною версією Incoterms 2000, яка була затверджена Комісією ООН з

міжнародного торговельного права (англ. United Nations Commission on International Trade Law) скорочено (англ. UNCITRAL) [187].

У передмові до офіційного видання 2000 року зазначено, що метою Інкотермс є забезпечення єдиного набору міжнародних правил для тлумачення найбільш уживаних торговельних термінів у зовнішній торгівлі. Таким чином можна уникнути або, щонайменше, значною мірою скоротити невизначеності, пов'язані з неоднаковою інтерпретацією таких термінів у різних країнах [188].

Цікавим, на наш погляд, є те, що у 1994 році в Україні офіційно було забезпечено ведення правил Інкотермс. Указом Президента України було визначено, що при укладанні суб'єктами підприємницької діяльності всіх форм власності зовнішньоекономічних угод, предметом яких є товар (роботи, послуги), варто застосовувати міжнародні правила «Інкотермс – 1990» [189], що свідчить про особливу роль цих правил в урегулюванні окремих питань зовнішньої торгівлі. Не зважаючи на те, що з 26.05.2011 р. цей Указ втратив чинність, аналіз досліджень і публікацій дає підстави стверджувати, що правильність застосування умов поставки у зовнішньоекономічних угодах і нині не втратила актуальності.

Як зазначає О. Марцінковська, ефективність Інкотермс є беззаперечною, адже позбавляє ділових людей необхідності кожного разу придумувати та калькулювати формули поставки, переходу ризиків та понесених витрат щодо кожного окремого договору й занурюватись у юридичні аспекти операції [190, с. 266].

Отже, торгові терміни, оформлені у вигляді словника, використовуються для приведення до єдиних стандартів умов поставок при укладанні договорів на міжнародному рівні. Вони пояснюють процес розподілу обов'язків, витрат і ризиків між сторонами, які укладають договір: продавцем і покупцем. При цьому дія умов Інкотермс поширюється на відносини тільки між сторонами договору купівлі-продажу і не зачіпають права та обов'язки третіх осіб.

Проаналізуємо терміни Інкотермс на прикладі правил, викладених у редакції 2000 року (табл. 1).

¹⁸⁷ Інкотермс. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BD%D0%BA%D0%BE%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BC%D1%81>. (дата звернення 01.09.2020).

¹⁸⁸ Інкотермс. Офіційні правила тлумачення торговельних термінів Міжнародної торгової палати (редакція 2000 року). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/988_007#Text (дата звернення 01.09.2020).

¹⁸⁹ Про застосування Міжнародних правил інтерпретації комерційних термінів : Указ Президента України від 4 жовтня 1994 року № 567/94 URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/567/94#Text> (дата звернення 01.09.2020).

¹⁹⁰ Марцінковська О. «ІНКОТЕРМС-2010» як інструмент регулювання зовнішньоекономічної діяльності. Економічний аналіз. 2013. Т. 12(3). С. 265-268.

1. Класифікація торгових умов ^[191]

ІНКОТЕРМС 2000		
Група Відправлення	E	EXW Франко завод (... назва місця)
Група Основне перевезення не оплачене	F	FSA Франко перевізник(...назва місця призначення) FAS Франко уздовж борта судна (...назва порту відвантаження) FOB Франко борт(...назва порту відвантаження)
Група Основне перевезення оплачене	C	CFR Вартість і фрахт (...назва порту призначення) CIF Вартість, страхування і фрахт (...назва порту призначення) CPT Фрахт/перевезення оплачені до (...назва місця призначення) CIP Фрахт/перевезення і страхування оплачені до (... назва місця призначення)
Група Доставка до	D	DAF Постачання до кордону (... назва місця доставки) DES Постачання із судна (... назва порту призначення) DEQ Постачання з пристані (... назва порту призначення) DDU Постачання без оплати мита (... назва місця призначення) DDP Постачання з оплатою мита (... назва місця призначення)

Як показує аналіз даних таблиці, всі ризики і витрати, пов'язані з доставкою товарів у рамках виконання зовнішньоекономічних контрактів, поділяються на 4 групи: E, F, C, D. У інтерпретаціях умов поставок групи E та групи F декілька раз вживається термін франко, який походить від фран. *franco*, що означає «вільно». Тобто покупець звільняється від ризиків і витрат по доставці товарів до пункту, зазначеного словом «франко». У контрактах після обумовлення базисних умов обов'язково зазначається назва географічного пункту. Цими пунктами можуть бути морські і річкові порти, станції залізничних доріг, аеродроми, склади, місця знаходження продавців, покупців, отримувачів вантажів, прикордонні пункти, заводи-виробники тощо.

Отже, головним завданням Інкотермс є уніфікація базисних умов поставки товарів, що включаються у договори купівлі-продажу, що

¹⁹¹ ІНКОТЕРМС 2020: особливості можливого застосування. URL : <http://www.visnuk.com.ua/ru/news/100015209-inkoterms-2020-osoblivosti-mozhlivogo-zastosuvannya-1> (дата звернення 01.09.2020).

дозволяє контрагентам з різних держав використовувати в своїх правовідносинах найбільш прийнятні для них терміни, що відповідають специфіці товару, способам поставки товарів тощо.

Окрім того, що базисні умови Інкотермс, зазначені у зовнішньоекономічних контрактах, забезпечують контрагентів від непередбачуваних ризиків втрати товару, вони ще безпосередньо впливають на визначення митної вартості товару під час імпорту товарів. Проаналізуємо стан експортно-імпортних операцій в Україні (табл. 2).

2. Зовнішньоторговельний баланс України (млн. грн.) ^[192]

Номинальний ВВП за рік		експорт		імпорт		сальдо	
			%ВВП		%ВВП		%ВВП
2005	441452	227252	51.5	-223555	-50.6	+3697	+0.8
2006	544153	253707	46.6	-269200	-49.5	-15493	-2.8
2007	720731	323205	44.8	-364373	-50.6	-41168	-5.7
2008	948056	444859	46.9	-520588	-54.9	-75729	-8.0
2009	913345	423564	46.4	-438860	-48.0	-15296	-1.7
2010	1082569	549365	50.7	-580944	-53.7	-31579	-2.9
2011	1316600	707953	53.8	-779028	-59.2	-71075	-5.4
2012	1408889	717347	50.9	-835394	-59.3	-118047	-8.4
2013	1454931	681899	46.9	-805662	-55.4	-123763	-8.5
2014	1566728	770121	49.2	-834133	-53.2	-64012	-4.1
2015	1979458	1044541	52.8	-1084016	-54.8	-39475	-2.0
2016	2383182	1174625	49.3	-1323127	-55.5	-148502	-6.2
2017	2982920	1430233	47.9	-1618749	-54.3	-188519	-6.3
2018	3558706	1608893	45.2	-1914893	-53.8	-306003	-8.6
2019	3974564	1636416	41.2	-1947599	-49.0	-311183	-7.8

Як бачимо, разом з ростом обсягів експортно-імпортних операцій, імпорт в Україну в останні роки хронічно випереджає експорт, а їх різниця досягає часом 8% ВВП. Для кращого сприйняття інформації, візуалізуємо її за допомогою графіка (рис.1).

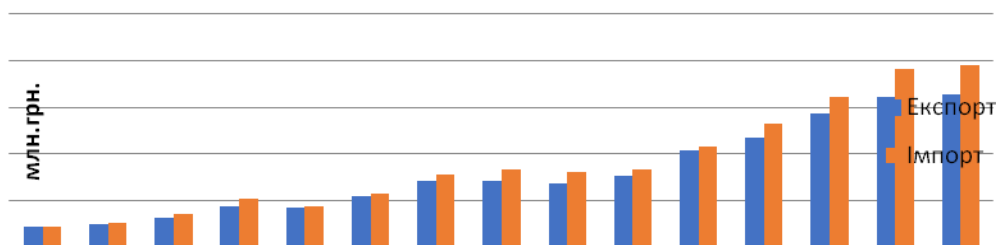

Рис.1. Динаміка експортно-імпортних операцій в Україні

¹⁹² Державна служба статистики України. URL : www.ukrstat.gov.ua (дата звернення 01.09.2020).

Як зазначалося вище, базисні умови поставок Інкотермс безпосередньо впливають на визначення митної вартості товарів. У ст. 50 Митного кодексу України зазначено, що відомості про митну вартість товарів використовуються для: нарахування митних платежів; застосування інших заходів державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності України; ведення митної статистики; розрахунку податкового зобов'язання, визначеного за результатами документальної перевірки [¹⁹³].

Ми акцентуємо увагу саме на імпорті товарів, оскільки митна вартість слугує основою для митного оподаткування, а митному оподаткуванню підлягають саме зовнішньоекономічні операції, пов'язані із ввезенням товарів. Проаналізуємо, як саме впливають умови Інкотермс на визначення митної вартості (табл. 3).

Витрати суб'єкта зовнішньоекономічної діяльності під час розмитнення імпорту можуть становити до 50 % ціни товару. Витрати по доставці товарів, які несе продавець включають в ціну товару (вони позначені у вертикальній колонці 1 табл. 3).

Терміни Інкотермс можна розглянути у вигляді зустрічного співвідношення ризиків і інтересів продавця і покупця.

Як показує аналіз табл. 3, термін EXW, який передбачає мінімальні ризики і витрати продавця, покладає весь тягар доставки на покупця. Своєю чергою термін DDP встановлює, що продавець повністю за свій рахунок забезпечує доставку товару. Крім того, істотною відмінністю термінів є момент виникнення ризиків, а також те, наскільки та чи інша група термінів вигідна / невигідна для певної сторони контракту. Наприклад, терміни групи «С» передбачають, що ризик загибелі або псування товару лягає на покупця ще до моменту доставки цього товару. Група «D» включає такі умови поставки, за якими продавець несе всі ризики і витрати.

¹⁹³ Митний кодекс України від 13.03.2012 року № 4495-VI. Голос України. 2012 № 73-74 (5323-5324). С. 21-62.

3. Визначення митної вартості залежно від умов поставки при імпорті товарів в Україну ^[194]

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
	EX W	FC A	FA S	FO B	CF R	CI F	CP T	CI P	DA F	DE S	DE Q	DD U	DD P
1. Пакування													
2. Навантаження на транспортний засіб	+												
3. Доставка основному перевізнику	+	+											
4. Вивізне мито													
5. Страхування перевезення	+	+	+	+									
6. Навантаження на основний транспорт	+	+	+										
7. Оплата основного транспорту*	+	+	+	+									
8. Розвантаження											-	-	-
9. Імпортне мито											-		-
10. Доставка від основного транспорту													-
11. Розвантаження на склад підприємства													-

Примітка:

1. У рядках 1 - 7 враховуються витрати, понесені до моменту перетину митного кордону України.
2. У рядках 8 - 11 враховуються витрати, понесені на території України.
3. * — До моменту перетину митного кордону України.
4. — Витрати, що включаються в ціну товару відповідно до Інкотермс.

¹⁹⁴ Умови поставки (ІНКОТЕРМС) URL : qdpro.com.ua/export/catalogue/15020000 (дата звернення 01.09.2020).

5. "+" – При визначенні митної вартості витрати додаються.

6. — – При визначенні митної вартості витрати віднімаються незалежно від того, хто їх несе.

Диференціація ризиків і витрат залежно від застосовуваних умов поставки Інкотермс зображено на рис. 2.

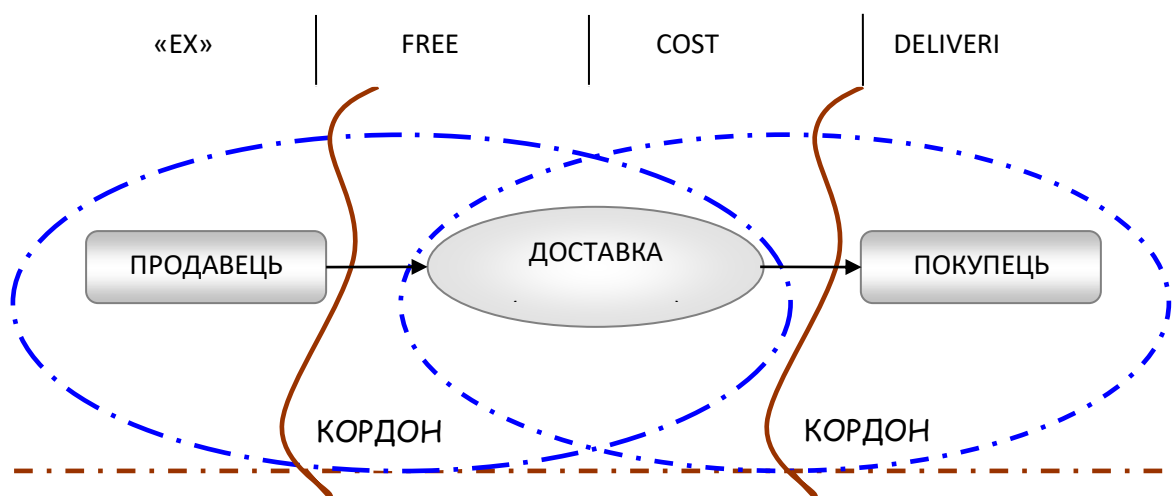

Рис. 2. Схематичне зображення розподілу ризиків і витрат, пов'язаних із доставкою товарів залежно від умов поставок Інкотермс
Джерело: авторська розробка

Як зазначено на професійному сайті розробника програмного забезпечення для митних брокерів, базисні умови поставки використовуються для калькуляції вартості товару в контракті (фактурна вартість) і відіграють найважливішу роль у визначенні митної вартості товару. Правила Інкотермс, будучи за своїм змістом сукупністю спеціалізованих умов, які визначають обов'язки контрагентів щодо поставок товару й установлюють момент переходу ризиків від однієї сторони до іншої, а також конкретний строк поставки товару або окремих його партій, також регламентують обов'язки «митного очищення» товару для експорту або імпорту (митні формальності), особливості упакування товару, повідомлення про хід здійснення поставок контрагентам тощо.

Оскільки визначення митної вартості – ключовий момент процедури митного оформлення товару, який є об'єктом експортно-імпортних операцій, варто з'ясувати, чи можна впливати шляхом вибору певних базисних умов поставки на оподаткування товарів у разі імпорту. Як показує аналіз, можна. Для цього доцільно урахувати наступні особливості застосування правил Інкотермс.

Так, при ввезенні товарів на митну територію України їх митна вартість визначається шляхом приведення фактурної вартості у відповідність до бази цін CIF – український порт, CIP – пункт призначення на кордоні України, CPT – пункт призначення на кордоні України чи DAF – кордон України.

Якщо товари куплено на умовах, які свідчать, що поставка здійснюється в пункт призначення, розташований поза митною територією України (наприклад, EXW – Варшава, FOB – Батумі, CIF – Анталія, DAF – Брест), то до фактурної вартості додаються витрати на доставку товарів до моменту перетину митного кордону України, що не входять до вартості товару на зазначених умовах.

Якщо умовами передбачено поставку в пункт призначення, розташований на митній території України (наприклад, CIP – Іллічівськ, DDP – Полтава), то від фактурної вартості віднімаються витрати, що мали місце після моменту перетину митного кордону України й підтверджені належним чином.

Підсумовуючи проведені дослідження, можна зробити наступні висновки.

1. Сутність правил Інкотермс – усунення ризиків у зовнішній торгівлі та визначення відповідальних за здійснення торговельної операції на всіх її етапах.

2. Застосування міжнародних умов поставки передбачає розподіл обов'язків з доставки товару між продавцем, перевізником та імпортером – покупцем.

3. У сучасних умовах за допомогою правил Інкотермс можна розв'язувати завдання, пов'язані із оптимізацією ризиків при доставці товарів та їх митним очищенням.

4.2. Антикризове управління в підприємницькій діяльності суб'єктів господарювання

Воронько-Невіднича Т. В., Федірець О. В., Олійник А. С.

Полтавська державна аграрна академія

Сучасний рівень нестабільності економічного розвитку та зростання внутрішніх та зовнішніх загроз, що провокують дестабілізацію фінансового стану суб'єктів господарювання, вимагають від управління впроваджувати екстрені заходи, які спрямовані на недопущення або вихід з кризи. Критична фінансова ситуація, яка склалась на багатьох підприємствах засвідчує неможливість їх існування без належної системи управління і в першу чергу антикризового.

Необхідно підкреслити, що проблематика антикризового управління охоплює широкий спектр проблем: проблеми своєчасного розпізнавання

кризових ситуацій, проблеми запобігання кризі, проблеми функціонування організації в кризовому стані, проблеми виходу з кризи з найменшими втратами та подолання наслідків кризи, методологічні проблеми антикризового управління, фінансово-економічні проблеми антикризового управління, правові проблеми антикризового управління, проблеми організаційного забезпечення антикризового управління, соціально-психологічні проблеми антикризового управління [195].

Антикризове управління також має особливості у процесах та технологіях підприємницької діяльності. Серед таких особливостей слід виділити наступні:

- мобільність та динамічність у використанні ресурсів, проведенні змін, реалізації інноваційних програм;
- здійснення програмно-цільових підходів у технологіях розробки та реалізації управлінських рішень;
- збільшення чуттєвості до фактору часу під час управління, реалізація своєчасних дій в динаміці ситуації;
- посилення уваги до попередніх та остаточних оцінках управлінських рішень та вибору альтернатив поведінки і діяльності;
- використання антикризового критерію якості рішень під час їх розробки та реалізації [196].

Враховуючи особливості функціонування та розвитку суб'єктів господарювання, необхідно виділити основну характерну рису кризи, яка полягає у тому, що криза має як негативні наслідки – призводить до руйнації елементів соціально-економічної системи, або руйнації самої системи, так і позитивні наслідки – є поштовхом до впровадження інновацій, стимулом до позитивних змін у діяльності підприємства. Таким чином, з моменту створення підприємства завданням управління є формування стратегії діяльності та прогнозування потенційних криз на кожному етапі життєвого циклу підприємства [197] (табл. 1).

Доведено, що розвиток підприємницької діяльності суб'єктів господарювання можливий лише за умови подолання кризових явищ, що виникають на відповідному етапі розвитку, шляхом необхідного коригування системи управління підприємством. Криза може виникати на будь-якій стадії життєвого циклу і має свою специфіку, у залежності від

¹⁹⁵ Оборська С.В. Концептуальні засади формування системи антикризового управління промисловим підприємством. *Вісник Київського національного економічного університету імені В. Гетьмана. Сер. Економіка*. Вип. 3 (46). С. 592–595

¹⁹⁶ Ткаченко А.М., Михайленко А.В. Антикризова складова управління промисловим підприємством. URL: www.zgia.zp.ua.

¹⁹⁷ Мартинець В. В. Особливості антикризового управління промисловим підприємством. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Економічні науки*. 2015. Вип. 11(4). С. 48–51.

якої керівництву підприємства необхідно вірно здійснити вибір заходів для усунення її проявів. Залежно від стадії життєвого циклу підприємства змінюється мета, основні цілі його діяльності, а отже, змінюється ефективність конкретних заходів у системі управління та маркетингу. Тому забезпечення стабільного функціонування підприємства неможливе без постійного вибору управлінських стратегій і тактичних заходів.

1. Причини виникнення кризи на стадіях життєвого циклу

Стадії	Головна мета	Проміжні цілі	Причини кризи
Народження	Вживання	Вихід на ринок	Неефективна стратегія виходу на ринок. Високі транзакційні витрати виходу на ринок. Неконкурентоспроможна продукції підприємства.
Дитинство	Короткостроковий прибуток	Укріплення становища на ринку	Непрозора конкуренція на ринку. Високі транзакційні витрати подолання адміністративних бар'єрів. Неефективна кадрова політика підприємства.
Юність	Прискорене зростання обсягів продажу та прибутку	Захоплення своєї частини ринку	Неефективна система збуту. Відсутність потенційних споживачів. Неефективна маркетингова політика підприємства.
Рання зрілість	Постійне зростання обсягів діяльності	Диверсифікація діяльності	Підприємство не застосовує методи диверсифікації. Висока собівартість продукції та логістичні витрати. Вузький або відсутній спектр послуг після продажного обслуговування.
Зміцнення	Формування іміджу підприємства та збалансоване зростання	Зміцнення становища підприємства на освоєному ринку	Негативний імідж підприємства на ринку. Укладання короткострокових контактів зі споживачами продукції, відсутність довгострокового співробітництва. Високі транзакційні витрати пошуку інформації.
Старіння	Збереження позицій	Забезпечення стабільності господарської діяльності	Неефективна система управління підприємством. Застаріле обладнання та технології. Висока плинність кадрів.
Відродження	Пошук додаткових імпульсів у діяльності підприємства	Технічне переозброєння, нові постачальники, впровадження нових технологій	Скрутне фінансове положення підприємства. Дефіцит коштів на інноваційний розвиток підприємства. Нечітка стратегія діяльності підприємства.

Джерело: [198]

Слід зазначити, що більшість суб'єктів господарювання переважно перебувають на стадії занепаду і фінансової кризи, причому невіршені

¹⁹⁸ Ромашова Я. В. Криза на різних стадіях життєвого циклу підприємства: причини та напрями реагування. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 4. С. 45–49.

частини загальної проблеми набули ще більшого негативного результату за ринкових економічних відносинах. Така ситуація пояснюється тим, що у підприємств відсутні складові системи управління, а саме:

- відсутність ефективного планування;
- належної координації діяльності різних підрозділів;
- інформаційного управління;
- внутрішнього контролю [199].

Контроль є одним із завдань контролінгу. Наявність ефективної внутрішньої системи контролю дає змогу інвесторам бути впевненими у тому, що їх кошти використовуються на планові цілі.

Саме впровадження служби контролінгу повинно бути одним із елементів організації системи управління з попередження банкрутства підприємств. Властивістю контролінгу є його направленість на перспективу, на пошук шляхів подальшого розвитку процесів на базі аналізу факторів, які обумовили отримання тих чи інших результатів. Призначенням контролінгу є:

1. Створення системи раннього попередження і реагування – це особлива інформаційна система, яка сигналізує керівництву про потенційні ризики і можливості, які можуть з'явитися на підприємстві як із зовнішнього, так і з внутрішнього середовища. Першочерговими завданням системи раннього попередження банкрутства підприємств є своєчасне виявлення кризових явищ, які загрожують існуванню суб'єкта господарювання.

2. Створення надійної системи прогнозування. При формуванні служби контролінгу слід виділити окрему, самостійну структурну одиницю, яка повинна бути підпорядкована керівництву. Основними завданнями групи кризового управління є (рис. 1):

- попередження незворотних наслідків кризового стану підприємства завдяки його чіткій ідентифікації;
- аналізу і діагностиці основних причин його формування;
- розробка та реалізація концепції відродження нормального функціонування підприємства з одночасним оновленням.

Для реалізації поставлених завдань необхідно:

- аналізувати фінансовий стан підприємства для раннього виявлення ознак його кризового розвитку, які викликають загрозу банкрутства;
- досліджувати масштаби кризового стану підприємства;

¹⁹⁹ Славіна Н. А. Антикризове управління сільськогосподарськими підприємствами. *Інноваційна економіка*. 2013. № 6. С. 86–89

- вивчати основні фактори, які зумовили кризовий розвиток;
- формувати цілі та вибір основних механізмів антикризового фінансового управління при загрозі банкрутства;
- знаходити внутрішні і зовнішні механізми стабілізації.

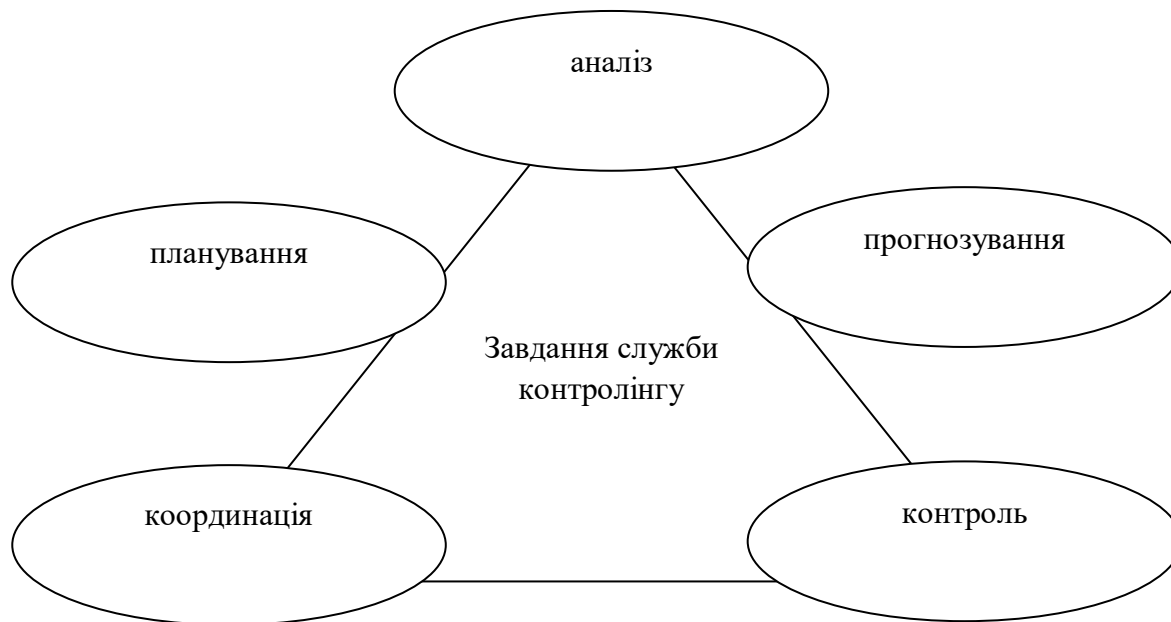

Рис. 1. Основні завдання служби контролінгу

Джерело: [200]

Успішність антикризового управління значною мірою залежить від дотримання його принципів, які охоплюють весь процес управління, об'єднуючи його елементи в єдине ціле, чим забезпечують його ефективність, а саме, подолання кризи та відновлення функціонування підприємства.

Система антикризового управління має включати особливі властивості. Головними з яких є:

- гнучкість та адаптивність, що найчастіше присутні матричним системам управління;
- схиленість до посилення неформального управління, мотивації ентузіазму, терпіння, впевненості;
- диверсифікація управління, пошук найбільш сприятливих типологічних ознак ефективного управління в складних ситуаціях;
- зменшення централізму для забезпечення своєчасного ситуаційного реагування на проблеми, що виникають;

²⁰⁰ Остапенко О.М. Служби контролінгу та антикризового управління в сільськогосподарських виробничих кооперативах. *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво*. 2007. № 4. С. 175–178.

– посилення інтеграційних процесів, що дозволяють концентрувати зусилля та більш ефективно використовувати потенціал підприємства.

Для прийняття обґрунтованих рішень у рамках антикризового управління необхідним є вирішення таких завдань, як обґрунтування системи антикризового управління підприємством і її елементів та удосконалення методичних підходів до вибору обґрунтованих управлінських заходів у рамках антикризової стратегії.

Розробка антикризової стратегії підприємницької діяльності підприємства складається з таких етапів:

- 1) визначення місії новостворених підприємств або перегляд місії і системи цілей для вже існуючих;
- 2) аналіз внутрішніх і зовнішніх факторів кризової ситуації на підприємстві;
- 3) аналіз альтернатив і вибір адекватної антикризової стратегії [201].

Відповідно до складових стратегії можна виділяти основні групи цілей антикризового управління (рис. 2).

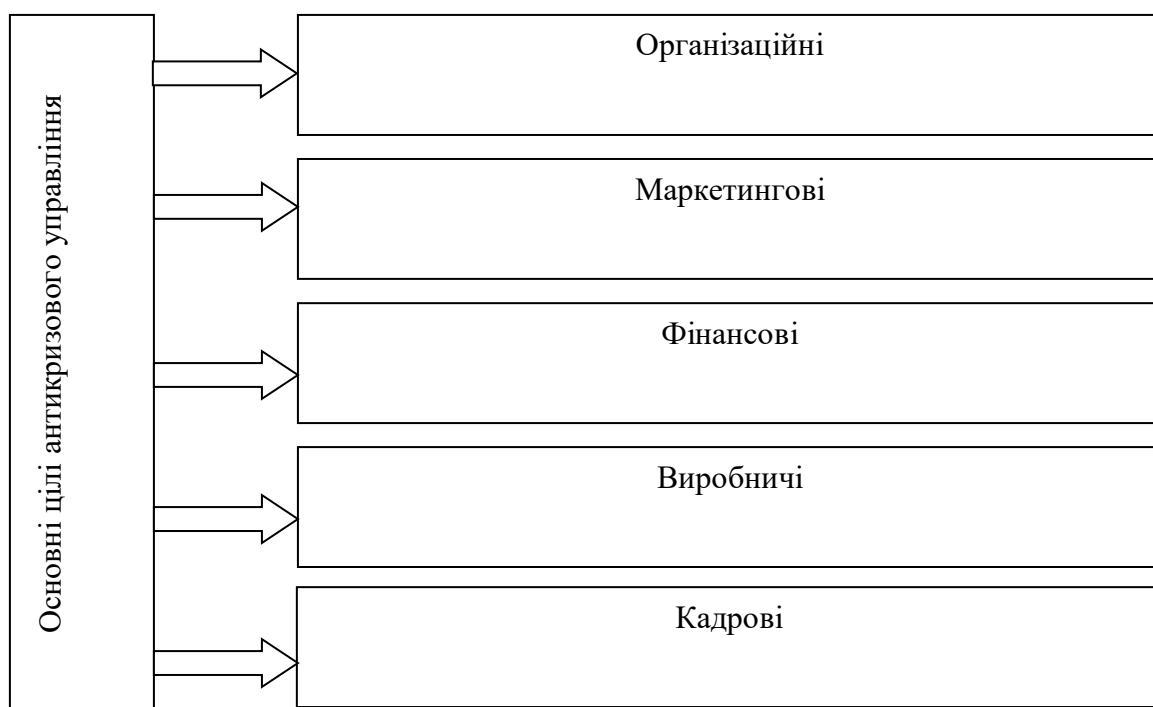

Рис 2. Основні групи цілей антикризового управління

Джерело: [202]

Маркетингова група цілей антикризового управління зосереджена на виявленні симптомів кризи збутової діяльності.

²⁰¹ Гончарова, М.Л. Реалізація антикризової стратегії підприємства як необхідна складова ефективного менеджменту. *Економіка: проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 2002. Вип. 163. С. 8–14.

²⁰² Мішеніна Н.В., Кривущенко М.В., Стратегічна модель антикризового управління підприємством. *Науковий вісник ЧДІЕУ. Сер. Управління підприємством*. 2001. № 3 (11). С. 170–175.

Фінансова спрямована на збільшення платоспроможності, підвищення і запобігання зниження ліквідності, мінімізацію наслідків фінансової кризи.

Виробничі цілі націлені на зниження відсотку браку, запобігання моральному зносу обладнання, підтримку інноваційної активності, організацію виробництва без простоїв.

Організаційні направлені на стабільні комунікаційні процеси між відділами, формування гнучкої до кризи організаційної структури підприємства.

Кадрові цілі антикризового управління скоординовані на зниження плинності кадрів та запобігання різноманітним кризам у робочому колективі (психологічним, байдужості до праці, кризі взаємовідносин).

Для досягнення поставлених цілей необхідно визначити основні функції системи антикризового управління:

- передкризове управління підприємством – своєчасна діагностики негативних тенденцій розвитку підприємства з метою запобігання кризи;
- управління в умовах кризи – метою, якого є відновлення прибутковості, платоспроможності та конкурентоспроможності;
- управління процесами виходу з кризи – спрямоване на мінімізацію витрат та втрачених можливостей під час та після кризових процесів;
- після кризове управління підприємством – відновлення життєздатності соціально-економічної системи та подальший розвиток підприємства;
- фінансова функція – спрямована на формування ефективної фінансової політики, прибутковості, фінансової стійкості, ліквідності;
- соціальна функція – передбачає дії по збереженню трудового потенціалу підприємства та врахування соціальної складової в антикризовій програмі діяльності підприємства;
- також системі антикризового управління притаманні загальні функції управління: планування, організація, мотивація та контроль, що мають певну специфіку застосування з урахуванням стадії розвитку кризи і видів антикризових інструментів [²⁰³].

Усі зазначені групи функцій є однаково важливими з точки зору ефективного функціонування системи антикризового управління на підприємстві. Тому навіть у тих випадках, коли виконання вказаних функцій покладено на різних осіб чи різні служби, у структурі підприємства обов'язково має бути особа, яка координує і контролює дії усіх суб'єктів антикризового управління через певний інструментарій.

²⁰³ Мартинець В. В. Особливості антикризового управління промисловим підприємством. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Економічні науки*. 2015. Вип. 11(4). С. 48–51.

Інструментарій антикризового управління може суттєво відрізнятися за напрямом дії і силою впливу, за групами суб'єктів антикризового управління, що їх застосовують. Тому групування інструментів антикризового управління дасть можливість наочніше відобразити їх функціональне призначення та допоможе спростити надання рекомендацій щодо вибору конкретного набору інструментів для подолання перепон, що призводять до виникнення кризи (рис. 3).

Рис. 3. Групування інструментів антикризового управління

Джерело: [204]

Зображений на рис. 3 перелік інструментів антикризового управління на підприємстві не є вичерпним. У залежності від ситуації на рівні конкретного суб'єкта господарювання, галузі чи регіону, може бути розширений перелік інструментів кожної з груп. Крім того, тут не зазначені ті заходи антикризового регулювання, які може застосовувати держава у рамках антикризової політики. До таких заходів В. Радченко рекомендує віднести:

– прийняття законодавства про банкрутство та санацію неплатоспроможних підприємств;

²⁰⁴ Грибан С. В. Система антикризового управління підприємством. Ефективна економіка. 2013. № 11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2013_11_22.

– створення рівних умов для ведення бізнесу, захист справедливих вимог та майнових інтересів підприємств, протидія монополістичним тенденціям та недобросовісній конкуренції;

– державний контроль за функціонуванням банківсько-кредитної сфери та фінансових посередників для протидії платіжній кризі і недопущення втрат коштів підприємств;

– створення спеціалізованого державного органу для розробки методичних засад антикризового управління, надання консалтингової методичної допомоги неплатоспроможним підприємствам, проведення підготовки та перепідготовки кадрів [²⁰⁵].

Таким чином, ключовими аспектами антикризового управління підприємницькою діяльністю суб'єктів господарювання є вибір методики аналізу фінансового стану підприємства та оцінки ймовірності банкрутства; проведення розрахунків за обраними методиками; обґрунтування результатів проведених розрахунків та обрання подальших дій, розробка заходів запобігання банкрутству підприємства і покращення його фінансового стану за рахунок повного використання потенціалу підприємства.

4.3. Роль соціального підприємництва та неформальної зайнятості на сучасному ринку праці

*Дядик Т. В. Rogozin A. Ю., Труш В. В.
Полтавська державна аграрна академія*

Ринок праці являє собою найбільш важливий і складний сегмент сукупного ринку, є «фундаментом» економічної системи, від ефективності його функціонування значною мірою залежить економічна стабільність держави. На цьому ринку знаходять свій прояв практично всі соціально-економічні явища, що відбуваються в суспільстві, з такими проявами на ринку праці як зайнятість і безробіття, соціально-трудова відносина, система оплати праці стикаються практично всі країни. У міру розвитку ринкових відносин зростає необхідність досліджень проблем, що зачіпають відносини між суб'єктами ринку праці та визначають його стан. Проблеми функціонування ринку праці та зайнятості населення мегаактуальні для

²⁰⁵ Родченко В. В. Концептуальні підходи до проблеми побудови системного антикризового управління підприємством. URL: http://www.nbuv.gov.ua/ejournals/PSPE/2010_2/Rodchenko_210.htm. (дата звернення 22.08.2020 р.).

національної економіки, оскільки стосуються питань збереження та ефективного використання трудового потенціалу.

Наслідки світової економічної кризи, складна політична ситуація, істотне зростання цін на товари першої необхідності, високий курс долара і євро, серйозне падіння рівня виробництва в цілому ряді галузей, спричиняють найбільш негативний вплив на стан вітчизняної економіки. Логічним наслідком всіх цих процесів стало істотне збільшення числа безробітних. На жаль, у нашого населення міцно утвердилося уявлення про те, що ринок праці України – це в основному безробіття, а пропозиція праці пов'язується з незайнятим населенням. Доля правди в цьому є, але останнім часом політика нашої країни, окремих громадських організацій, розвиток соціального підприємництва спрямовуються на вирішення різних трудових проблем, в тому числі на: захист від безробіття, стимулювання працевлаштування молоді шляхом реформ і введення різних законів, норм і правил, стимулювання розвитку підприємництва в напрямку вирішення соціальних проблем соціально-вразливих категорій населення: молоді, жінок, осіб з обмеженими фізичними можливостями, осіб, що потрапили в складну життєву ситуацію. В останні роки стало зрозуміло, що, перш ніж створювати конкурентоспроможну економіку, треба здійснити підготовку висококваліфікованої робочої сили, а існуючу на сьогоднішній момент – підтримувати в оптимальному стані. Всі сили необхідно сфокусувати на механізмі регулювання ринкової економіки, при цьому не варто забувати про найголовніше: на який трудовий потенціал покладатиметься нова економіка.

Вивченню феномену неформальної зайнятості останнім часом приділяється все більше уваги, що зумовлюється зростанням її масштабів, потребами статистичного обліку та оцінки, а також значним впливом неформальних процесів на загальноекономічну ситуацію в державі. Вагомий внесок у дослідження зазначеної проблеми здійснено українськими вченими, зокрема А. Баландою, Е. Лібановою, В. Мортіковим, О. Макаровою, І. Петровою, М. Соколик та ін.

Соціальне підприємництво в Україні має зайняти вільну нішу в економіці та суспільстві, адже воно має ряд позитивних економічних, соціальних, інформаційних ефектів (рис. 1) [206] та частково вирішує проблеми малих груп: допомагає у подоланні соціальної ізоляції, працевлаштовує людей з обмеженими фізичними та психічними

²⁰⁶ Горбенко А. Особливості розвитку та переваги соціального підприємництва. URL: <http://iqholding.com.ua/articles/osoblivosti-rozvitku-ta-perevagi-sotsialnogo-pidpriemnistva> (дата звернення 12.09.2020).

можливостями, безробітних, представників груп ризику; знаходить шляхи для реформування державних соціальних послуг; знижує навантаження на місцеві бюджети у вирішенні суспільних проблем. З'являються нові види сервісу, які залишаються поза увагою звичайного бізнесу через малоприбутковість, відсутність належної професійної підготовки та відповідного рівня кваліфікації ²⁰⁷. Використання підприємницьких підходів до вирішення соціальних проблем дозволяє менше орієнтуватись на державний бюджет, якого катастрофічно не вистачає на все, і забезпечує більш-менш сталий розвиток для вразливих груп суспільства, що підносить соціальне підприємництво на новий рівень розвитку в Україні.

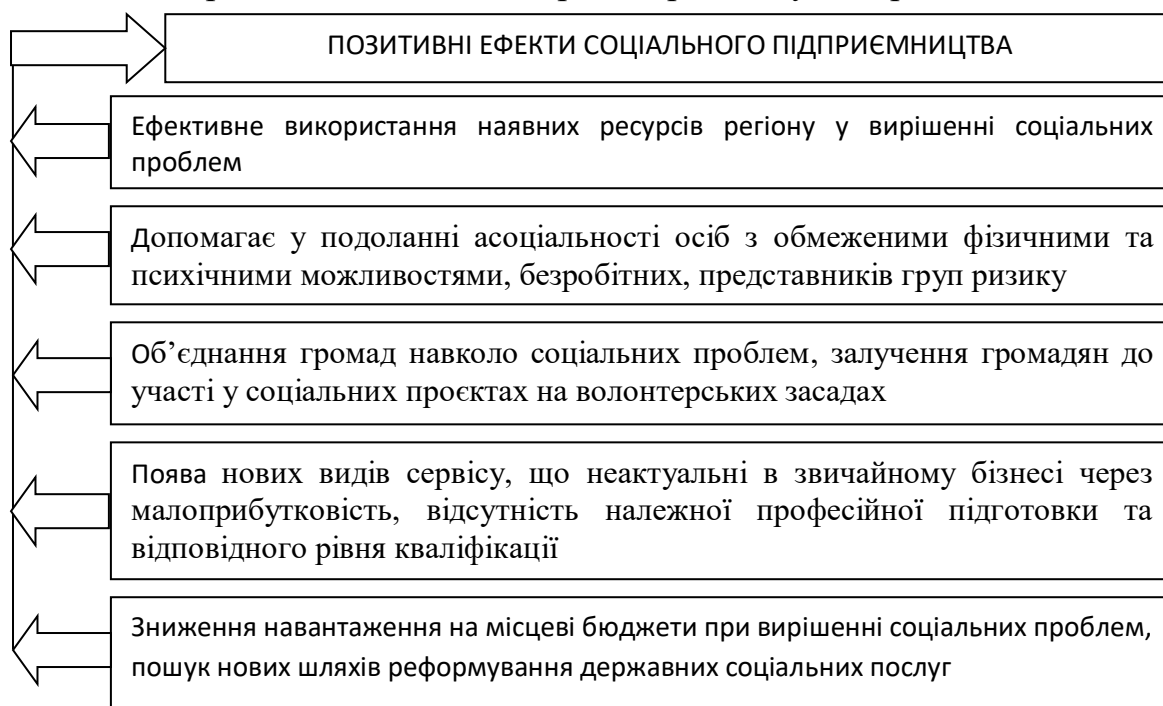

Рис. 1. Позитивні ефекти соціального підприємництва

Сучасний ринок праці України характеризується скороченням робочої сили, як за рахунок скорочення зайнятого населення, так і за рахунок зменшення безробітних. Пов'язано це з рядом економічних та неекономічних чинників: негативна демографічна ситуація та скорочення населення, зростання трудової еміграції, тривала економічна криза ситуація на Сході країни, пов'язана в воєнними діями, загальна економічна криза в країні. Так, чисельність робочої сили у віці 15-70 років у 2019 р. проти 2010 р. скоротилась на 2,8 млн. осіб – у тому числі за рахунок скорочення чисельності зайнятих – на 2,6 млн. осіб та зменшення чисельності безробітних – на 226,2 тис. осіб. рівень робочої сили у 2019 р. складав

²⁰⁷ Соціальне підприємництво – неоцінена необхідність. URL: https://zn.ua/ukr/economics_of_regions/socialne-pidpriyemnictvo-neocinena-neobhidnist-.html (дата звернення 12.09.2020).

63,4 %, зайнятих – 58,2, безробітних, що шукали роботу – 8,2 %. Відповідно, рівень економічно-неактивного населення склав 33,6 % (табл. 1).

1. Динаміка основних показників ринку праці України, 2010-2019 рр.

Роки	Робоча сила у віці 15-70 років		у тому числі			
			зайняте населення		безробітне населення (за методологією МОП)	
	у середньому, тис. осіб	у % до населення відповідної вікової групи	у середньому, тис. осіб	у % до населення відповідної вікової групи	у середньому, тис. осіб	у % до населення відповідної вікової групи
2010	20 894,1	63,6	19 180,2	58,4	1 713,9	8,2
2011	20 893,0	64,2	19 231,1	59,1	1 661,9	8,0
2012	20 851,2	64,5	19 261,4	59,6	1 589,8	7,6
2013	20 824,6	64,9	19 314,2	60,2	1 510,4	7,3
2014	19 920,9	62,4	18 073,3	56,6	1 847,6	9,3
2015	18 097,9	62,4	16 443,2	56,7	1 654,7	9,1
2016	17 955,1	62,2	16 276,9	56,3	1 678,2	9,3
2017	17 854,4	62,0	16 156,4	56,1	1 698,0	9,5
2018	17 939,5	62,6	16 360,9	57,1	1 578,6	8,8
2019	18 066,0	63,4	16 578,3	58,2	1 487,7	8,2
2019 до 2010, +,-	-2 828,1	-0,2	-2 601,9	-0,2	-226,2	0,0

* Дані за 2010-2014 роки наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, з 2015 року – також без частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: побудовано за даними [208]

З усієї сукупності зайнятого населення у 16,5 млн. осіб, середньооблікова чисельність штатних працівників складає всього 7,4 млн. осіб, високими залишаються показники руху персоналу – 28,2 % – рівень прийому, 32,7 % – звільнення. Заробітна в нашій країні плата формує майже 70 % доходів населення, тому є основним індикатором якості життя середньостатистичного українця. За 10 останніх років номінальна заробітна плата зросла у 4,7 рази і становила 10497 грн у 2019 р., реальна заробітна плата у 2019 р. проти 2018 р. зросла на 9,8 %, зменшення спостерігалось у 2014-2015 рр. (табл. 2).

208 Державна служба статистики України: Інтернет-видання. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення 09.09.2020 р.).

2. Динаміка руху персоналу та заробітної плати в Україні, 2010-2019 рр.*

Роки	Середньо-облікова кількість штатних працівників, тис. осіб	Коефіцієнт обороту робочої сили		Середньомісячна заробітна плата		
		по прийому	по звільненню	номінальна		реальна
		у % до середньооблікової кількості штатних працівників		грн	у % до прожиткового мінімуму для працездатних осіб	у % до попереднього року
2010	10 262	25,0	27,7	2 250	244,0	110,2
2011	10 083	28,3	30,5	2 648	263,7	108,7
2012	10 123	26,1	29,9	3 041	268,2	114,4
2013	9 720	26,6	30,3	3 282	269,5	108,2
2014	8 959	22,8	30,3	3 480	285,7	93,5
2015	8 065	24,0	30,2	4 195	304,4	79,8
2016	7 868	26,1	29,2	5 183	323,9	109,0
2017	7 679	30,5	31,8	7 104	403,2	119,1
2018	7 661	29,2	31,6	8 865	461,5	112,5
2019	7 443	28,2	32,7	10 497	499,4	109,8
2019 до 2010, +,-	-2 819,0	3,2	5,0	8 247,0	255,4	x

* Дані за 2010-2014 роки наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, з 2015 року – також без частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: побудовано за даними [209]

Вагомим та важливим сектором у забезпечення зайнятості населення України та подолання безробіття стає неформальний сектор ринку праці, проте має свої особливості. Зростання неформальної зайнятості підтримує рівень безробіття низьким, але в той же час гальмує зростання продуктивності праці – а значить, і зростання національної економіки. У неформальному секторі зайнятий приблизно кожен п'ятий працюючий, на цей сектор припадає майже половина відпрацьованих годин. Всього неформально зайняте населення України становило у 2019 р. 3,46 млн. осіб, що на 6,4 % менше ніж у 2017 р. За весь період, вікові категорії, що намагаються працевлаштувати себе неформальними способами суттєво відрізняються – найбільшу питому вагу становлять особи у віці 40-60 років,

209 Державна служба статистики України: Інтернет-видання. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>. (дата звернення 09.09.2020 р.).

тобто це особи, які мають життєвий досвід та високий рівень кваліфікації (табл. 3).

Серед територіального розподілу, діяльність за межами формального сектору, більшою мірою притаманна населенню сільської місцевості. Така ситуація спричинена низькою кон'юнктурою ринку праці на селі, через яку вибір роботи для багатьох сільських жителів є обмеженим. Водночас, на основі аналізу поширення видів неформальної діяльності, можна дійти висновку, що значна частина сільських жителів працює за межами села, адже саме тут відносно велика частина неофіційних доходів у вигляді заробітної плати в «конверті»²¹⁰.

3. Неформально зайняте населення за статтю, місцем проживання та віковими групами України, 2017-2019 рр., тис. осіб*

Показники	Усього	у тому числі за віковими групами (років)						
		15–24	25–29	30–34	35–39	40–49	50–59	60–70
2017 р.								
Всього	3695,6	385,6	494,2	512,7	468,5	873,2	741,8	219,6
Жінки	1514,7	140,7	165,4	173,3	185,2	375,6	355,1	119,4
Чоловіки	2180,9	244,9	328,8	339,4	283,3	497,6	386,7	100,2
Міські поселення	1697,2	148,1	245,2	281,3	247,7	408,9	312,2	53,8
Сільська місцевість	1998,4	237,5	249,0	231,4	220,8	464,3	429,6	165,8
2018 р.								
Всього	3541,3	344,6	451,9	515,5	444,4	864,6	722,0	198,3
Жінки	1469,5	128,7	153,6	187,2	172,4	375,7	341,2	110,7
Чоловіки	2071,8	215,9	298,3	328,3	272,0	488,9	380,8	87,6
Міські поселення	1599,6	126,5	212,2	271,7	236,8	406,5	288,4	57,5
Сільська місцевість	1941,7	218,1	239,7	243,8	207,6	458,1	433,6	140,8
2019 р.								
Всього	3460,4	331,0	433,1	492,1	452,2	834,6	713,9	203,5
Жінки	1403,3	118,0	142,9	168,5	168,3	358,2	337,8	109,6
Чоловіки	2057,1	213,0	290,2	323,6	283,9	476,4	376,1	93,9
Міська місцевість	1586,2	147,8	198,9	248,8	242,2	384,7	303,8	60,0
Сільська місцевість	1874,2	183,2	234,2	243,3	210,0	449,9	410,1	143,5
2019 до 2017 р. ,%								
Всього	93,6	85,8	87,6	96,0	96,5	95,6	96,2	92,7
Жінки	92,6	83,9	86,4	97,2	90,9	95,4	95,1	91,8
Чоловіки	94,3	87,0	88,3	95,3	100,2	95,7	97,3	93,7
Міська місцевість	93,5	99,8	81,1	88,4	97,8	94,1	97,3	111,5
Сільська місцевість	93,8	77,1	94,1	105,1	95,1	96,9	95,5	86,6

*Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м.Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: розраховано за даними [211]

²¹⁰ І.В. Ангелко. Неформальна зайнятість населення України в сучасних умовах господарювання. URL: <https://ukr-socium.org.ua/uk/archive/no-3-34-2010/neformalna-zajnjatist-naselennja-ukraini-v-suchasnih-umovah-gospodarjuvannja/> (дата звернення 12.09.2020 р.).

²¹¹ Державна служба статистики України: Інтернет-видання. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення 13.09.2020 р.).

Неформальний сектор зайнятості України можна розділити на декілька різновидів зайнятості:

а) за видами діяльності: кваліфікована (репетиторство, медичні послуги, пошиття одягу, ремонт автомобілів, побутової техніки, установка програмного забезпечення, складні будівельні роботи тощо), що не вимагає кваліфікації (дрібна торгівля, прибирання приміщень, надання різних послуг);

б) за способом здійснення неформальної діяльності та отримання доходів: індивідуально зайняті, працівники та власники незареєстрованих виробничих одиниць, офіційно не оформлені працівники в зареєстрованих підприємствах, працівники формального сектора, що здійснюють невраховану діяльність на своєму робочому місці (прийом «своїх» лікарями, додаткові заняття в освітніх установах, виконання послуг і робіт виробів на замовлення знайомих і т.д.), працівники формального сектора, які отримують доходи від неврахованої діяльності та уникали оподаткування діяльності своїх підприємств;

в) за статусом зайнятості: зайняті тільки у неформальному секторі (для них неформальна зайнятість є основною), поєднують роботу у формальному і неформальному секторах (для них неформальна зайнятість є вторинною).

Незважаючи на існуючі негативні наслідки від існування неформальної зайнятості, обійтися без неї сьогодні видається нереальним. Заборонні і репресивні заходи по відношенню до неформального сектору, незважаючи на всі його недоліки, на сьогоднішній день також не виправдовують себе. Посилення політики держави щодо незареєстрованої зайнятості, звичайно, призведе до скорочення неформальної зайнятості. При цьому треба розуміти, що без державного стимулювання створення додаткових робочих місць у формальному секторі це викличе різке збільшення безробіття, оскільки значна частина неформально зайнятих самотійно не зможе знайти роботу, а це, в свою чергу, призведе до додаткових витрат держави по виплатах допомоги цим громадянам і здійсненню програм по їх перекваліфікації та працевлаштування.

Для працюючих у неформальному секторі на умовах додаткової зайнятості така політика призведе до різкого зниження доходів, погіршення рівня життя, що в підсумку призведе до падіння внутрішнього попиту, погіршивши тим самим економічну ситуацію в країні. Також не виключено, що заборонений неформальний сектор прийме кримінальну форму. Врахування специфіки соціального середовища в розвитку підприємництва та підприємницької активності у всіх формах має стати одним із

пріоритетних напрямів діяльності місцевих органів влади по реалізації державної регіональної політики, особливо в умовах економічної кризи ²¹².

Україна, як відомо в міжнародному поділі праці є аграрною, тому проблеми трудової сфери села є першочерговими у вирішенні. Рішення соціально-економічних проблем периферійних територій часто розглядається односторонньо і використовувані сучасні підходи до їх вирішення, в основному, виходять з концептуальної основи, яка відображає реалії вже застарілої централізовано-директивної господарської системи. Домінує переконання, що ключ до вирішення найгостріших соціально-економічних проблем периферійних територій полягає в державних дотаціях і інвестиціях. Однак очевидно, що можливості для утримання за рахунок держбюджету територій-реципієнтів, для подолання депресивності величезних периферійних територій за допомогою державних інвестицій об'єктивно будуть звужуватися. Головним напрямком вирішення названих проблем має стати раціональне використання наявного у даних територій виробничого, матеріально-технічного, соціального, історико-культурного та природно-рекреаційного потенціалу на основі радикального підвищення ролі господарських ініціатив «знизу» і суттєвої активізації соціально-економічної активності населення.

Найгострішими проблемами у сільській місцевості України є безробіття і злиденність, занепад соціальної сфери, низький рівень культури, тяжкі умови праці, обезлюднення та відмирання сіл. Разом з трансформацією в національній економіці, відбулися негативні зміни в соціально-трудовому житті селян: майже зруйнована виробнича та соціальна інфраструктури; відбулося звуження сфери прикладання праці на селі; припинилось оновлення матеріально-технічної бази; продовжується рух робочої сили з аграрного сектора до інших сфер економічної діяльності; скорочуються історичні професії – агронома, зоотехніка механізатора та ін.; через зайнятість в особистих господарствах люди втратили соціальні відносини; працюючі члени сільських сімей не відчують належного мотиваційного ефекту; через відсутність відтворювальної функції заробітної плати у сільському господарстві не реалізуються повноцінне навчання, підвищення рівня кваліфікації, відпочинок, оздоровлення, побут тощо.

Неможливо подолати безробіття одними лише антикризовими заходами без забезпечення зміни економічної парадигми і переходу до розумної і моральної економіки. Комплекс регулюючих заходів в нестандартних видах зайнятості повинен включати наступні напрямки:

²¹² Олександр Пелін. Соціальний розвиток неформальних практик підприємництва в умовах економічної кризи. URL: <http://a-pelin.info/?go=pub&item=111> (дата звернення 12.09.2020 р.).

спрощення процедури реєстрації, зниження податкового навантаження на певні суми доходів, введення адекватної системи патентів на ті види діяльності, дохід від яких нестабільний і не здатний приносити великий дохід (прибирання приміщень, репетиторство, догляд за хворими, дітьми, людьми похилого віку тощо). Також необхідна розробка заходів щодо державного захисту малого підприємництва від дій чиновників, яка дозволить ввести заборону на прийняття законів, що обмежують права і погіршують становище малого підприємництва, розробити стимулюючі заходи по легалізації неформально зайнятих в секторі малого підприємництва.

Отже, рух до реформування ринку праці України відбувається, але не в значній мірі: створюються різні програми з подолання сформованих посткризових проблем, таких як зростання безробіття, нестача фахівців, диференціація регіонів, але побоювання серед громадян нашої країни залишаються стійкими, вони не впевнені в завтрашньому дні, не знають, чи будуть їх професії затребувані, не зміняться закони, чи не станеться чергове зростання цін і інфляції. Вирішення соціальних проблем і досягнення соціальних змін через соціальне підприємництво в більшості випадків відбувається за рахунок залучення соціально уразливих та незахищених категорій населення спочатку як споживачів виробленої соціальної цінності, а в подальшому – як учасників соціально орієнтованої підприємницької діяльності. В макроекономічному вимірі соціальні підприємства, використовуючи інноваційні ресурси, створюватимуть реальне конкурентне середовище та додану вартість, що сприятиме висхідному руху економічної системи в цілому.

4.4. Управління впровадженням інновацій в діяльність сільськогосподарських підприємств

*Макаренко П. М., Дем'яненко Н. В., Палатай Я. М.
Полтавська державна аграрна академія*

У сучасній теорії підприємства інноваційний шлях розвитку є основним джерелом тривалого і могутнього економічного підйому сільськогосподарського виробництва. За допомогою збалансованості інноваційної стратегії, що забезпечує узгодження якісних і кількісних зав'язків всіх елементів інноваційної діяльності підприємств аграрного сектору створюються умови для безперервного інноваційного розвитку,

підвищення ефективності виробництва та зростання конкурентоспроможності в довгостроковій перспективі.

Інноваційний розвиток сільськогосподарського підприємства – це еволюційний нерівномірний процес удосконалення і радикальної зміни, що підпорядковуються законам циклічної діяльності, яка виникає внаслідок розробки, освоєння і дифузії базисних інновацій у вигляді їх трансферу у всі сфери діяльності сільськогосподарського підприємства.

Інноваційний розвиток сільськогосподарських підприємств являє собою динамічний процес взаємодії науки, освіти і виробництва, результатом якого є розробка і впровадження науково-технічних нововведень, інноваційних технологій та функцій управління.

У ході проведених досліджень інноваційний розвиток сільського господарства Миргородського району базується на здійсненні державної аграрної та інвестиційної політики, спрямованої на активізацію нововведень, як пріоритетної складової загальної стратегії підвищення національної конкурентоспроможності, створення умов для реалізації вітчизняними сільськогосподарськими підприємствами наступальної стратегії на зовнішніх ринках, підтримки конструктивної конкуренції на внутрішньому ринку, що буде стимулювати аграрні формування до інноваційної діяльності, забезпечення тісної інтеграції виробництва і науки, з метою сприяння випереджальному розвитку науково-технологічної сфери.

Сільське господарство Миргородського району має специфічні особливості розвитку, пов'язані з впливом на результати господарювання природних, кліматичних і економічних чинників, які в комплексі формують виробничий потенціал, що є найважливішим показником економічної оцінки сільського господарства. Ефективність розвитку сільськогосподарського виробництва та його потенційні можливості визначають географічні та кліматичні умови, забезпеченість земельними угіддями та їх якість, наявність живої та уречевленої праці тощо. Миргородський район займає 5 % у виробництві валової сільськогосподарської продукції Полтавської області. Обстеження різних форм господарювання у розрізі району, очевидно зумовлює специфіку впровадження стратегії підвищення ефективності інноваційно-інвестиційної діяльності підприємств. Так, серед підприємств кількість державних налічує 2 (10,5 %) підприємства, 17 (84,2 %) – приватної форми власності ²¹³.

У Законі України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в

²¹³ Офіційний сайт Миргородської районної ради. URL :<https://myrhorod-rada.gov.ua> (дата звернення: 01.09.2020).

Україні» одним зі стратегічних пріоритетів визначено високотехнологічний розвиток сільського господарства і переробної промисловості, але оцінити ефективність впровадження нововведень серед величезної кількості сільськогосподарських підприємств неможливо, оскільки інформація про інноваційну активність таких підприємств не акумулюється у формах звітності, що в свою чергу гальмує розвиток теорії та методології управління інноваційними процесами в сільськогосподарських підприємствах²¹⁴.

У зв'язку з відсутністю статистичного спостереження за інноваційною діяльністю сільськогосподарських підприємств, і приватних підприємств зокрема, з метою аналізу їх інноваційної активності нами було проведено вибіркове обстеження у формі анкетування керівників досліджуваних підприємств. На основі опитування підприємств нами виділено 4 групи сільськогосподарських підприємств Миргородського району за рівнем їх залучення до інноваційно-інвестиційного процесу (на основі методики О. І. Янковської)²¹⁵:

– 1 група – «активні інноватори» – це приватні сільськогосподарські підприємства, які займаються інноваційною діяльністю і в яких відбувається повний інноваційний процес від дослідження до впровадження (до цієї категорії нами віднесено підприємства, які здійснюють власні дослідження або співпрацюють з науковою установою);

– 2 група – «пасивні інноватори» – це приватні сільськогосподарські підприємства, які займаються інноваційною діяльністю і в яких відбувається неповний інноваційний процес, тобто лише комерціалізація інновацій (до цієї категорії нами віднесено підприємства, які визначили себе інноваційно активними, але не здійснюють власних досліджень та не співпрацюють з науковими установами);

– 3 група – «потенційні інноватори» – це приватні сільськогосподарські підприємства, які не займаються інноваційною діяльністю, але керівники у анкеті зазначили, що за наявності фінансових ресурсів колектив підприємства готовий до впровадження інновацій;

– 4 група – «консерватори» – це приватні сільськогосподарські підприємства, які не займаються інноваційною діяльністю, а керівники даних підприємств зазначили в анкеті, що навіть за наявності фінансових

²¹⁴ Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні : Закон України від 08.09.2011 р. № 3715-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3715-17#Text> (дата звернення: 11.09.2020).

²¹⁵ Янковська О. І. Інноваційна активність приватних сільськогосподарських підприємств Житомирської області. Обліково-аналітичне та фінансове забезпечення розвитку АПК України: проблеми і перспективи. Зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 40-річчю економічного факультету, Житомир, 25–26 лист. 2010 р.: ЖНАЕУ, 2010. С. 155-159.

ресурсів колектив не готовий до впровадження інновацій.

Розподіл приватних сільськогосподарських підприємств Миргородського району на основі анкетування наведено на рис. 1.

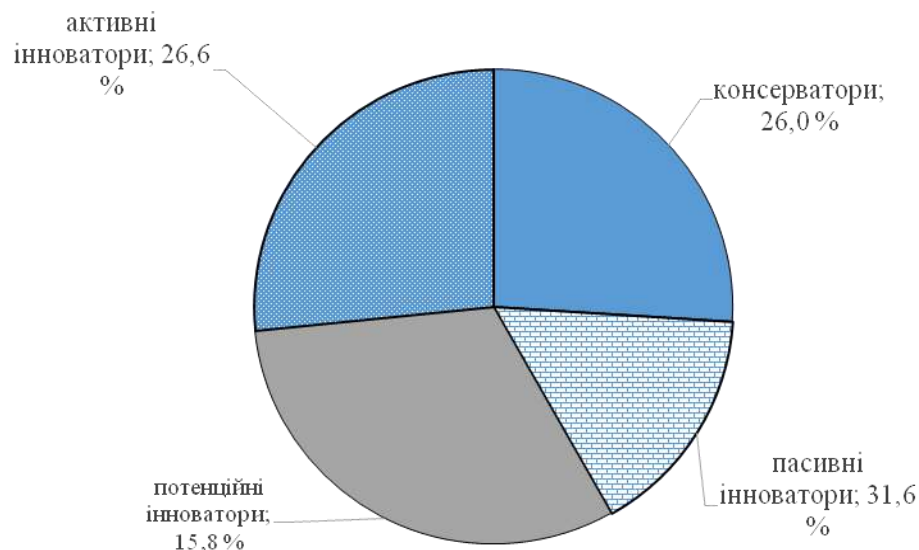

Рис. 1. Розподіл сільськогосподарських підприємств Миргородського району за рівнем їх залучення до інноваційного процесу, 2019 р.

Джерело: побудовано авторами за даними [1]

За результатами анкетування головних спеціалістів 19-ти сільськогосподарських підприємств, визначено, що всі вони здійснюють інноваційну діяльність, з них до 1-ї групи – «активні інноватори» – відносяться 5 підприємств (26,6 % від загальної кількості опитаних), до 2-ї групи – «потенційні інноватори» – 6 підприємств (31,6 % від загальної кількості опитаних). До 3-ї групи – «пасивні інноватори» відносяться 3 підприємства (15,8 % від загальної кількості опитаних), до 4-ї групи – «консерватори» – 5 підприємств (26,0 % від загальної кількості опитаних). Отже, найчисельнішою є група «потенційні інноватори», яка складає майже 31,6 %, що свідчить про наявність значного потенціалу до інноваційної діяльності в приватних сільськогосподарських підприємствах, готовність до її здійснення за умов достатності фінансових ресурсів.

Для надання пропозицій щодо розробки та обґрунтування стратегії підвищення ефективності інноваційно-інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств Миргородського району здійснимо їх розподіл за розміром сільськогосподарських угідь (табл. 1).

ТОВ «Промінь-Приват» входить до складу групи підприємств «Приват» як потенційних інноваторів разом з такими підприємствами як ПП ім. Зубковського, ДП «ДГ «ім. Декабристів», ТОВ «Агрофірма «Зоря-Агро», ДП «ДГ ім. Іваненка». Материнська компанія розробляє стратегічний план дій сільськогосподарського підприємства та визначає основні напрями його

розвитку, підтримуючи впровадження інновацій за рахунок інвестицій від ПГРУ «Приват-Банк».

1. Розподіл сільськогосподарських підприємств Миргородського району за рівнем впровадження інновацій, 2019 рр.

№ групи	Групи підприємств за активністю впровадження інновацій	Кількість підприємств	У % до загальної кількості	Площа сільськогосподарських угідь на одне підприємство, га	Питома вага підприємств, що займаються стратегічним управлінням в загальній кількості у групі, %
1	Активні інноватори	5	26,6	7154,0	100,0
2	Потенційні інноватори	6	31,6	3775,5	85,7
3	Пасивні інноватори	3	15,8	1411,5	66,7
4	Консерватори	5	26,0	475,0	40,0
	Всього	19	100,0	62015,3	x

Джерело: побудовано авторами за даними [1]

Обстеження інноваційної активності ТОВ «Промінь-Приват» вказує на високу частку інновацій що запроваджувались в підприємстві, серед них продуктові інновації – 32,5 %, процесні – 26,9 %, організаційні – 26,3 %, маркетингові – 10,6 %. Власних інноваційних розробок лише 3,7 %. Аналіз стану інноваційного розвитку ТОВ «Промінь-Приват» засвідчив його низький рівень внаслідок слабого зв'язку між стадіями інноваційного процесу, неефективністю регулюючих заходів держави, їх невідповідністю еволюційним обмеженням, неспроможності інституту агроінновацій виконувати в повній мірі стабілізуючу, адаптаційну та регулюючу функції. Домінування серед джерел фінансування інновацій власних коштів; низький рівень інформаційного забезпечення інноваційного процесу; спрямованість інноваційної діяльності підприємства залежно від спеціалізації; низька мотивація виробника до інноваційної діяльності і неефективність державних регуляторних інструментів в її стимулюванні; існування фактично лінійного зв'язку між інноваційною активністю підприємства та його прибутковістю.

Оцінка адаптивності інституту агроінновацій засвідчила значний вплив інституціональної пастки на інноваційний процес, наслідком чого стали фінансові, кадрові, організаційні проблеми: відбулось скорочення загальної кількості організацій, які здійснюють наукові дослідження в Україні – на 24,3 %, а в основного продуцента агроінновацій Національної академії аграрних наук – на 32,3 %; зменшилась чисельність науковців на

26,2 %, в основного продуцента – на 30,5 % [²¹⁶].

Діючі інституції не сприяють безперервності інноваційного процесу через високі витрати і низьку мотивацію, а вплив інституційної пастки порушує розвиток агропромислового виробництва. Державна підтримка агропромислового виробництва здійснюється на низькому рівні, а непрямі методи стимулювання інноваційного розвитку не сприяють активізації інноваційного процесу. У сільському господарстві впровадження інновацій відбувається послідовно в 4 етапи: розробка інновацій, їх перевірка, відтворення та впровадження у діяльність [²¹⁷]. Набір ознак класифікації інновацій дозволяє раціонально організувати інноваційну діяльність ТОВ «Промінь-Приват».

Особливості формування стратегії підвищення ефективності інноваційно-інвестиційної діяльності підприємства доцільно розглядати на трьох рівнях:

1. Корпоративному – в межах відділу стратегічного управління Групи «Приват», на якому розробляються загальні засади інноваційно-інноваційної стратегії як складової загальноекономічної стратегії розвитку (поряд з маркетинговою, кадровою, фінансовою, технологічною та іншими складовими), проводиться її взаємне узгодження з іншими функціональними стратегіями. Особливу увагу приділяють взаємному узгодженню інноваційної, маркетингової та фінансових стратегій, які, власне, і визначають успіх інноваційно-інвестиційної діяльності.

2. Бізнес-рівень (директор та головні спеціалісти ТОВ «Промінь-Приват») щодо розробки й впровадження інновацій для кожної з стратегічних зон господарювання (для кожного з бізнес-проектів, які охоплюють окремий ринок, його сегмент чи нішу або окрему товарну групу) в рамках інноваційно-інвестиційної заходів. На цьому рівні приймають стратегічні рішення щодо модифікації існуючої товарної номенклатури й товарного асортименту, які передбачають генерування ідей нових (модифікованих) продуктів і їх відбір, розробку задуму (концепцій) продукту і перевірку.

3. На власне продуктовому рівні (відділи ТОВ «Промінь-Приват») розробляють продуктову інноваційно-інвестиційну стратегію і маркетингові програми з просування кожної з товарних інновацій (у межах окремих бізнес-проектів) на ринку. Вони містять: аналіз поточної маркетингової ситуації на ринку і перспектив її розвитку, аналіз ринкових позицій і

²¹⁶ Інноваційна Україна 2020 : національна доповідь / за заг. ред. В.М. Гейця та ін. ; НАН України. К., 2015. 336 с.

²¹⁷ Соловчук К. О. Державна підтримка інноваційного розвитку агропромислового комплексу України. *Економіка та управління національним господарством*. 2014. Випуск №3(153). С. 126-133.

перспектив підприємства і його продукції (як традиційної, так і нової), детальний опис комплексу маркетингу для кожної асортиментної групи і товарної одиниці.

Стратегічне управління інноваційним процесом відбувається відповідно до вимог системного підходу – від загального до окремого, – при цьому через зворотні зв'язки відбувається уточнення (коригування) стратегій більш високих рівнів. Тобто процес є ієрархічним і циклічним, він може включати декілька ітерацій (їх кількість визначається на основі розрахунків економічної доцільності) [218].

Види управління інноваційно-інвестиційною діяльністю в Групі «Приват» з виокремленням ТОВ «Промінь-Приват» наведено в табл. 2. Основні напрямки діяльності агрохолдингу виробництво зерна, молока та м'яса великої рогатої худоби.

2. Види управління інноваційною діяльністю Групи «Приват» з виокремленням ТОВ «Промінь-Приват», 2015-2019 рр.

Складові Групи «Приват»	Ціль	Напрямок діяльності	Вид управління / вид стратегії
Група «Приват» (стратегічний та маркетинговий підрозділи)	Досягнення стійкої ефективної діяльності	Пошук інвестора. Об'єднання, купівля чи продаж бізнесу	Стратегічний / Корпоративна стратегія
Стратегічний інвестор, що не належить до сфери агробізнесу	Диверсифікація діяльності, пошук напрямів ефективного вкладання коштів	Придбання частки підприємства	Стратегічний / Інноваційна стратегія
Дочірні компанії (у т. ч. і ТОВ «Промінь-Приват»)	Ефективна виробнича діяльність	Організація виробництва (оренда землі тощо), реалізація агроінновацій	Середньостроковий, річний, ситуаційний план / Функціональні стратегії (у т. ч. і інноваційна як складова корпоративної)

Джерело: побудовано авторами за даними [213]

Стратегічне управління в корпорації Групи «Приват» здійснює стратегічний відділ головної компанії. Корпоративна стратегія формується на основі формування стратегій розвитку дочірніх компаній. Великі підприємницькі структури, інвестуючи в сільське господарство, прагнуть

²¹⁸ Єфремов О. С. Взаємозв'язок основних елементів стратегії інноваційного розвитку підприємства. *Маркетинг і менеджмент інновацій*, 2012, Вип. 1. С. 228-233.

формувати повний цикл «виробництво – переробка – продаж», впроваджувати сучасні агротехнології, оновлюючи парк сільгосптехніки, забезпечуючи активну присутність на ринках збуту.

У даний час масштабні інтеграційні процеси, що відбуваються в сільському господарстві України, дозволяють говорити про становлення галузі – і в організаційному плані, і в плані придбання галуззю стійких навичок високоефективної діяльності [²¹⁹].

Отже, всі стратегічні рішення щодо розвитку ТОВ «Промінь-Приват» приймаються в стратегічному відділі Групи «Приват» та узгоджуються з засновниками підприємства. У ТОВ «Промінь-Приват» здійснюють ситуаційне управління, що ґрунтується на оперативному прийнятті управлінських рішень виходячи з наявної ситуації, обставин, подій у виробництві й на ринку продукції, пов'язаних із розвитком економіки держави та можливих погодних умов. При цьому управлінні, порівняно зі стратегічним, ширше враховуються умови розвитку підприємства, порушуються питання, які в них зазначаються [²²⁰].

У ТОВ «Промінь-Приват» впровадження інновацій пов'язане з виведенням нових сортів рослин, порід тварин, виготовленням техніки, новими ресурсозберігаючими технологіями тощо. Тому інновації у діяльність ТОВ «Промінь-Приват» впроваджуються у трьох напрямках:

1) інновації у сфері людського фактору – підготовка спеціалістів, здатних експлуатувати нову техніку, обладнання і технології, підвищення їх кваліфікації, перепідготовка;

2) інновації у сфері біологічного фактору – розробка і освоєння нововведень, які забезпечують підвищення родючості земель сільськогосподарського призначення та урожайності сільськогосподарських культур – протягом 2015-2019 рр. в ТОВ «Промінь-Приват» застосовувалась ресурсозберігаюча технологія при вирощуванні зернових та зернобобових культур; висівався новий сорт сої «Аполло».

3) інновації у сфері техногенного фактору – забезпечують удосконалення техніко-технологічного потенціалу сільськогосподарського підприємства. Придбана техніка (комбайн Case 2388, сівалку зернову СЗ-2 12-тирядну та трактор CASE IH).

За підсумками опитування виявлено, що основними мотивами використання агроінновацій на підприємствах області є покращення якості продукції, розширення ринків збуту, вдосконалення технології виробництва

²¹⁹ Юрченко В. І. Особливості розвитку державного регулювання агропромислової інтеграції в Україні. Державне управління: удосконалення та розвиток, 2019. Вип. 4. С. 145-152.

²²⁰ Руденко Г. Р. Особливості впровадження інновацій у діяльність сільськогосподарських підприємств. *Бізнес-інформ*. 2015. Вип. 5. С. 128-132.

і зменшення витрат праці та матеріалів на одиницю продукції. Відтак, найважливішими сферами впровадження інновацій є технологія виробництва, реалізація виробленої продукції та забезпечення ресурсами. Отже, під впливом зростаючої конкуренції інвестиції та інновації стають основним елементом управління на підприємстві. Нові ідеї, прогресивні технології та організаційні рішення визначають успіх підприємницької діяльності, забезпечують виживання і фінансову стабільність підприємств.

4.5. Логістична інфраструктура як стратегічний елемент розвитку зовнішньоекономічної діяльності вітчизняних підприємств

Решетнікова О. В, Боровик Т. В., Даниленко В. І.

Полтавська державна аграрна академія

В умовах глобалізації економіки ефективність зовнішньо-економічної діяльності підприємств значною мірою залежить від раціонального формування логістичної інфраструктури. Раціонально сформована логістична інфраструктура та ефективне управління нею сприяє одержанню конкурентних переваг усіма учасниками логістичного ланцюга шляхом їх чіткої взаємодії. Розвиток логістичної інфраструктури є однією з передумов активізації зовнішньоекономічної діяльності підприємств на базі розширення ділових взаємозв'язків та міжнародного співробітництва.

Не зважаючи на зміни в політичній та економічній ситуації, зовнішньоекономічна діяльність завжди була, є та залишатиметься важливою частиною господарської діяльності підприємства. Вона тісно пов'язана з міжнародною виробничою та науково-технічною кооперацією, експортом та імпортом товарів і послуг, виходом підприємства на зовнішній ринок. Глобалізація міжнародної торгівлі й транснаціоналізація національних компаній припускають безперешкодне переміщення сировини, ресурсів і товарів, що неможливо здійснити без добре організованого логістичного комплексу. Саме логістика забезпечує повномасштабний розвиток ринкової економіки. Тож, неможливо переоцінити роль логістичної інфраструктури в розвитку зовнішньоекономічної діяльності підприємств.

Логістичні послуги являються специфічним товаром, що продається й купується на міжнародних транспортних ринках, які відрізняються між

собою за видами транспорту, географічними регіонами перевезення та видами перевезених вантажів [221].

Бондаренко О.С. зазначає, що: «на відміну від ринкової інфраструктури логістична інфраструктура відображає той склад суб'єктів ринку, з якими у підприємства встановлено взаємовідносини та які є дійсними чи потенційними учасниками логістичних ланцюгів. Будь-які зміни в ринковій інфраструктурі викликають зміни в логістичній інфраструктурі. В результаті підприємства змушені корегувати власні рішення відповідно до змін логістичної інфраструктури або максимально швидко адаптуватися до змін її кон'юнктури» [222].

В своїх дослідженнях Крикавський Є.В. та Чорнописька Н.В. зазначають, що «логістична інфраструктура – це система засобів просторово-часового перетворення логістичних потоків (матеріальних, інформаційних, фінансових, людських), а також сукупність підприємств різних організаційно-правових форм, які створюють організаційно-економічні умови проходження цих потоків шляхом створення потенціалу відповідних логістичних послуг» [223].

Логістична інфраструктура формується логістичною системою підприємства з урахуванням специфіки діяльності. Вона включає в себе наступні складові: виробнича, інформаційна, транспортна, складська, контрагентська, фінансово-кредитна, економіко-правова, екологічна (рис. 1).

Сучасна логістична інфраструктура України характеризується доволі низьким рівнем розвитку, значним рівнем монополізації та суттєвими ціновими диспропорціями. В зв'язку з цими особливостями першочерговими заходами національної політики щодо розвитку зовнішньоекономічної діяльності вітчизняних підприємств, повинні стати: розвиток логістичної інфраструктури, розширення попиту на вітчизняні товари та послуги, формування рівноправних економічних стосунків між учасниками ринку, інформаційно-аналітичне забезпечення учасників ринкової системи.

На думку експертів, логістична система України прогресує. Це виразно демонструє динаміка національного індексу ефективності логістики, який являється одним із провідних індексів, що дозволяє проводити

²²¹ Решетнікова, О. В., Даниленко, В. І., Боровик, Т. В. (2020). Роль логістичного менеджменту та маркетингу у сфері надання логістичних послуг. Економічний простір, (156), 151-154. <https://doi.org/10.32782/2224-6282/156-27>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

²²² Бондаренко О.С. Обґрунтування сутності логістичної інфраструктури та ролі в управлінні фінансовими потоками підприємств. Інвестиції: практика та досвід. 2015. № 8. С. 51–55.

²²³ Крикавський Є.В. Логістичні системи / Є.В. Крикавський, Н.В. Чорнописька. – Львів: Нац. ун-т «Львівська політехніка», 2009. – 264 с.

порівняльний аналіз розвитку логістики в різних країнах. Індекс ефективності логістики (Logistics Performance Index) складається Світовим банком кожні 2 роки по 160 країнах і являє собою середньозважений показник по країні за шістьма ключовими показниками: 1) ефективність процедур митного і прикордонного оформлення, тобто швидкість, простота та передбачуваність формальностей (customs); 2) якість торгівельної та транспортної інфраструктури, наприклад, порти, залізниці, дороги, інформаційні технології (infrastructure); 3) міжнародні поставки (international shipments); 4) якість та компетентність логістичних послуг, наприклад, транспортних операторів, митних брокерів (logistics competence); 5) можливість відстеження проходження вантажів (tracking and tracing); 6) своєчасність поставок (timeliness) [²²⁴].

²²⁴ Решетнікова О. В., Боровик Т. В., Терещенко І. О. Аналіз та перспективи розвитку ринку логістичних послуг в Україні. Економіка і управління. Київ. № 2. 2020. С. 24-29.

Рис. 1. Складові логістичної інфраструктури підприємства

Джерело: розроблено авторами на основі [225]

При розрахунку Logistics Performance Index використовуються два джерела інформації: 1) результати опитування фахівців з логістики (міжнародних, національних або регіональних логістичних і складських операторів, транспортно-експедиторських компаній); 2) кількісні дані про ефективність ключових елементів ланцюга поставок (час, витрати й необхідні процедури для імпорту та експорту товарів).

Індекс ефективності логістики оцінює легкість здійснення поставок товарів і стан торгової логістики на національному та міжнародному рівнях. У табл. 1 наведені дані щодо динаміки національного індексу ефективності

²²⁵ Бондаренко О.С. Обґрунтування сутності логістичної інфраструктури та ролі в управлінні фінансовими потоками підприємств. Інвестиції: практика та досвід. 2015. № 8. С. 51–55.

логістики за період з 2012 по 2018 роки згідно рейтингу Logistics Performance Index [²²⁶].

1. Динаміка Індексу ефективності логістики (Logistics Performance Index) в Україні, 2012-2018 рр.

Показники	Роки			
	2012	2014	2016	2018
Місце в рейтингу	66	61	80	66
Загальна сума балів	2,85	2,98	2,74	2,83
Ефективність процедур митного і прикордонного оформлення (customs)	2,41	2,69	2,30	2,49
Якість торгівельної та транспортної інфраструктури (infrastructure)	2,69	2,65	2,49	2,22
Міжнародні поставки (international shipments)	2,72	2,95	2,59	2,83
Якість та компетентність логістичних послуг (logistics competence)	2,85	2,84	2,55	2,84
Можливість відстеження проходження вантажів (tracking and tracing)	3,15	3,20	2,96	3,11
Своєчасність поставок (timeliness)	3,31	3,51	3,51	3,42

Як свідчать наведені дані, рейтинг LPI є досить динамічним. У 2018 році за рівнем ефективності роботи логістичної системи Україна посідає 66-е місце серед 160 країн світу. Значення індексу ефективності логістики у 2018 році дорівнює 2,83 бали, проти 2,74 у 2016 році. Однак у 2014 році цей показник був значно вищим (2,98 бали). Найбільш розвиненим компонентом вітчизняної системи логістики є своєчасність поставок вантажів (3,42), а найменш розвиненим – якість торгівельної та транспортної інфраструктури (2,22). Можна відмітити, що в 2018 році ми спостерігаємо суттєві покращення більшості показників, що свідчить про якісний розвиток логістичного потенціалу в країні. Україна має всі шанси стати однією з логістично розвинених країн світу. Саме логістика має стати тією рушійною силою в економіці країни, яка виведе її на якісно новий рівень.

На сьогодні більшість вантажів у світі доставляються водним, залізничним і автомобільним транспортом. Інфраструктура кожного з цих видів транспорту в Україні має свої проблеми.

Під час обробки вантажів у портах важливу роль відіграють декілька факторів, які зменшують ймовірність додаткових витрат у власників вантажу: 1) високоякісний транспортно-технологічного процес обробки

²²⁶ Connecting to Compete 2018. Trade Logistics in the Global Economy. The Logistics Performance Index and its Indicators. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/29971/LPI2018.pdf> (дата звернення: 18.09.2020).

судна, а, відповідно, і вантажу; 2) своєчасне оформлення платіжних та супровідних документів; 3) чіткий та правдивий процес обміну інформацією. Такий результат може досягатись в українських портах за рахунок поєднання всіх ключових елементів з надання комплексних послуг на єдиній території та в єдиному інформаційному просторі мультимодальних транспортно-логістичних центрів [227].

Технічний стан річкового флоту постійно погіршується. Кількість технічно та морально застарілих суден становить 81,9 %. Найбільша частка старих суден припадає на вантажо-пасажирські – 97,1 % [228].

Залізничний транспорт України також переживає не найкращі часи. Накладають обмеження на успішне функціонування залізничного транспорту зношеність та невідповідність за багатьма показниками стану залізничної колії європейським стандартам (зокрема, необхідність будівництва переходу стиків колій 1435 мм і 1520 мм), відсутність розвинутих термінально-складських комплексів для обслуговування товарних потоків, низький рівень інформатизації обслуговування транспортних потоків [229].

Важливою проблемою логістики в Україні є все ще неналежна якість великої частини транспортних шляхів, насамперед автомобільних. Адже навіть найсучасніший логістичний центр не може забезпечити швидку та якісну доставку вантажів без участі організацій, що відповідають за стан автомобільних доріг у регіоні [230].

На нашу думку, основними перешкодами активного розвитку логістичної інфраструктури в Україні є: 1) загальна економічна криза, зниження обсягів ВВП та зовнішньоторговельного обороту, інфляція; 2) відсутність належного державного підходу до проблем логістики, що виявляється у недосконалої законодавчої бази в області логістики, відсутності висококваліфікованих спеціалістів та центрів їх підготовки; 3) високі адміністративно-бюрократичні бар'єри при вирішенні питань щодо розвитку транспортно-логістичної інфраструктури та розміщення складських об'єктів; 4) технологічне відставання вітчизняної транспортної системи в порівнянні з розвиненими країнами; 5) нестача приватних інвестицій тощо.

²²⁷ Корнійко Я. Р. Технологічні та інформаційні переваги формування мультимодальних транспортно-логістичних центрів [Електронний ресурс] // Водний транспорт. 2016. Вип. 1. С. 113-117. –URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vodt_2016_1_20 (дата звернення: 18.09.2020).

²²⁸ Гуржій Н. М., Городова А. В., Одинець Т. Є. Состояние и перспективы экономического развития предприятий транспортной инфраструктуры Украины // Економіка і суспільство. 2016. Випуск № 3. С. 61–65.

²²⁹ Кузьменко А. В. Концептуальні основи розвитку транспортно-логістичної інфраструктури залізничного транспорту України // Вісник Хмельницького національного університету. 2015. № 2, Т. 1 (222). С. 165–170.

²³⁰ Ценклер Н. І. Логістичний потенціал регіону: сутність і методичний підхід щодо його оцінювання // Економічний форум. 2016. № 1. С. 84–91.

Організація перевезень зовнішньоторговельних вантажів – це складний логістичний процес, який стосується значної кількості ключових аспектів діяльності як самих перевізників, так і інших суб'єктів, які забезпечують їх організацію та контроль виконання. Реалізація цього процесу призводить до виникнення матеріальних, інформаційних і фінансових потоків і, як наслідок, до витрат, що визначають рівень цін на експертні товари. Згідно оцінок фахівців, транспортні витрати складають від 40 до 60 % в загальній вартості продукції. Отже, зниження рівня цих витрат є однією з головних задач транспортної логістики.

Як зазначає Кутах О.П.: «особливостями транспортного забезпечення зовнішньоекономічної діяльності є:

- розвиток транспортного забезпечення зовнішньоекономічної діяльності перебуває в прямому взаємозв'язку з формуванням і розвитком світових ринків товарів, причому цей зв'язок є двостороннім;

- при перевезеннях зовнішньоторговельних вантажів клієнт висуває підвищені вимоги до якості транспортної послуги, у зв'язку з тим, що: умови зовнішньоторговельних контрактів і штрафні санкції в них завжди суворіше, ніж у внутрішніх контрактах; відстань перевезення і вартість товару вища, ніж у внутрішніх перевезеннях; на світовому ринку транспортних послуг вище конкуренція між транспортними організаціями» [231].

Однією з головних умов підвищення частки ринку логістичних послуг, що надаються вітчизняними перевізниками й експедиторами, в тому числі, й для реалізації зовнішньоекономічної діяльності підприємств, є досягнення значного рівня якості транспортно-логістичного обслуговування, яке б відповідало міжнародним стандартам. Потрібна розробка системних галузевих і міжгалузевих стандартів, які регламентують експедиторську діяльність під час реалізації мультимодальних транспортних проектів.

З погляду експортерів, варто, щоб логістичні компанії надавали послуги, які характеризуються гнучкими тарифами, короткими термінами доставки, забезпеченням інформації про доставку, можливістю складувати товар для подальшої доставки, а також переадресовувати замовлення.

Транспортно-логістичне забезпечення зовнішньоекономічної діяльності повинно бути спрямоване на:

²³¹ Кутах О.П. Логістичні послуги транспортних систем в умовах глобалізації економіки // Економіко-математичне моделювання соціально-економічних систем: Зб. наук. пр. К.: МННЦТС НАН та МОН України, 2014. Вип. 19. С. 208-220.

- оцінку системи транспортно-логістичного обслуговування щодо відповідності вимог клієнтів, структурі транспортного попиту, виходячи з ринкових тенденцій;
- визначення спеціалізованих транспортно-логістичних потреб, стану та динаміки попиту на логістичні послуги;
- вивчення системи організаційно-економічної взаємодії учасників спеціалізованого транспортно-логістичного обслуговування перевезень вантажів підприємств.

У сучасному світовому господарстві організація міжнародних перевезень є неможливою без розвинутої логістичної інфраструктури, як на національному, так і на міжнародному рівні. До того ж під час обслуговування міжнародного товарного потоку в процесі постачання часто задіяні кілька національних логістичних інфраструктур. Разом вони утворюють міжнародну логістичну інфраструктуру, якою, як правило, користуються транснаціональні корпорації. Специфічний вид логістичної інфраструктури представлений логістичними терміналами або транспортно-логістичними центрами, які є вузловими мультимодальними центрами на перетині міжнародних товаропотоків.

В умовах вільного руху транскордонних товарних потоків у межах інтегрованого ринку Європейського Союзу відбувається зменшення кількості національних терміналів і їх заміна єдиними міжнародними господарськими логістичними комплексами, що означає оптимізацію елементів інфраструктури. Одночасно з формуванням регіональних розподільчих центрів, великими компаніями-виробниками товарів створюються інфраструктурні об'єкти, що здійснюють накопичення, переробку, обслуговування, розділення і поставку своїх товарів суб'єктам транскордонного співробітництва та в треті країни світу. Тобто спостерігається тенденція до консолідації транскордонних логістичних комплексів, об'єднання їх у міжнародні логістичні платформи, що сприяє ефективному руху транскордонних товарних потоків [²³²].

Таким чином, наявність державної логістичної стратегії та державно-приватного партнерства могли б дати потужний поштовх розвитку ринку логістичних послуг в Україні. Роль держави полягає в наступному: розробка законодавчої бази щодо діяльності на логістичному ринку; участь у визначенні місць розміщення логістичних центрів з точки зору розвитку продуктивних сил країни й обслуговування глобальних вантажопотоків;

²³² Румянцев А. П., Яремович П. П. Інфраструктура транскордонних товарних потоків // Вісник Хмельницького національного університету. 2016. № 2, Том 1. С. 232–235.

виділення земельних ділянок, що дає можливість сконцентрувати ресурси в одному місці та зменшити накладні витрати всіх зацікавлених сторін.

Держава повинна визначати умови інвестування і можливі преференції (у тому числі податкові пільги, преференції з ввезення імпортного обладнання, умови зайнятості місцевого населення), залучати інвестиції в розвиток логістичної інфраструктури на умовах державно-приватного партнерства.

Найголовнішою проблемою всіх структурних елементів національної логістичної інфраструктури є високий рівень її фізичного та морального зносу. Фактично логістична інфраструктура всіх видів транспорту багато років не підтримувалася належним чином, не оновлювалася, і на сьогодні не відповідає вимогам міжнародних логістичних операторів.

Розвиток логістичної інфраструктури є важливим чинником інтеграції України у світовий економічний простір. Завданням модернізації логістичної інфраструктури є не лише заміна застарілого обладнання та інженерних споруд, а й комплексна та системна їх переробка відповідно до нових технологій обробки вантажних потоків. Відповідно актуалізується проблематика досліджень впровадження інновацій у логістичну інфраструктуру.

Серед основних рекомендацій щодо розвитку національної логістичної інфраструктури слід відмітити наступне: формування рівноправних економічних стосунків між учасниками ринку; інформаційно-аналітичне забезпечення учасників ринкової системи; узгодження проєктів розвитку транспортної інфраструктури на національному, регіональному та місцевому рівнях; зосередження уваги на взаємодії вузлових пунктів переробки вантажопотоків; управління розвитком об'єктами логістичної інфраструктури в рамках державно-приватного партнерства; узгодження стратегії розвитку транспортно-логістичних центрів і програми створення транспортної інфраструктури з бізнес-спільнотою та громадськими організаціями, формування законодавчої бази щодо надання логістичних послуг.

4.6. Формування системи управління економічною безпекою аграрного підприємства

*Березіна Л. М., Братанов Б. В.
Полтавська державна аграрна академія*

Загострення світової економічної кризи призвело до перегляду існуючих підходів забезпечення стабільного розвитку національної економіки, передусім, у напрямі розробки та реалізації заходів попередження дестабілізуючих явищ та процесів [233]. Негативний вплив факторів зовнішнього та внутрішнього середовищ аграрних підприємств неможливо уникнути, але можливо знизити до мінімуму. Тому в останні роки усе частіше науковці приділяють увагу питанням економічної безпеки підприємств. Саме організація та управління економічною безпекою вітчизняних аграрних підприємств дозволить покращити фінансово-економічне становище українських підприємств аграрного сектору та сприятиме сталому розвитку економіки України в цілому.

Для забезпечення безпеки підприємства необхідний взаємозв'язок всіх учасників цього процесу (персоналу, служб, відділів), варто щоб їх зусилля були взаємоузгоджені і скоординованими, адже саме дасть змогу досягти бажаного кінцевого результату. При реалізації заходів з безпеки кожний із учасників процесу повинен мати чітке уявлення про коло свої обов'язків та відповідальності. А тому задля своєчасного виявлення потенційних та реальних загроз, небезпек і ризиків, попередження їх виникнення і/або зменшення негативного впливу на роботу підприємства, доцільно донести зміст основних заходів не лише безпосереднім учасникам, а всьому колективу підприємства. Однак, при цьому існує цілий ряд засобів, способів, методів забезпечення безпеки, який має бути засекреченим і до них матиме доступ лише обмежена кількість осіб цього процесу [234]. Саме з цією метою і має створюватися підрозділ для забезпечення економічної безпеки підприємства.

На нашу думку, управління економічною безпекою аграрного підприємства – це складний динамічний процес, що поєднує управлінські

²³³ Хоменко О.А. Теоретичні аспекти фінансової безпеки підприємств агропромислового комплексу та необхідність її забезпечення. Наукові пріоритети розвитку аграрної сфери в умовах глобальних змін: матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (м. Тернопіль, 4-5 грудня 2014 р.). Тернопіль, 2014. С. 177-179.

²³⁴ Орлик, О. В. Напрямки формування надійної системи економічної безпеки суб'єктів господарювання. Соціально-економічні аспекти розвитку економіки та управління : міжнар. наук.-практ. конф., 16-17 січня 2014 р. : матеріали конф. Дніпропетровськ : "ФОРМ Дробязко С.І.", 2014. С. 306–309.

функції з використанням наявних ресурсів (включаючи земельні) з метою забезпечення ефективності і результативності діяльності підприємства у поточному періоді функціонування та у довгостроковій перспективі, враховуючи наявні і потенційні загрози, небезпеки, ризики зовнішнього та внутрішнього середовищ.

Ідея про практичну необхідність створення такого самостійного об'єкту в організаційній структурі аграрного підприємства повинна бути обговорена, ще на етапі рішення про утворення підприємства. Перш за все на це впливає розмір і специфіка (напрямок) діяльності майбутнього підприємства. Для багатьох аграрних підприємств створення окремого підрозділу, який займається економічною безпекою підприємства не є пріоритетним напрямком роботи, що в майбутньому може значно вплинути на економічну успішність його роботи. Найчастіше нехтування цією важливою функціональною складовою призводить до погіршення роботи всього підприємства чи, навіть, до банкрутства.

Наразі аграрні підприємства України опинилися в умовах, коли необхідно самостійно забезпечувати виробничу діяльність і стійкий розвиток. За таких обставин важливою умовою підвищення ефективності та стійкого розвитку аграрних підприємств в умовах ринкових відносин є формування системи управління економічною безпекою таких підприємств.

Під системою управління економічною безпекою підприємства (СЕБП) доцільно розуміти комплекс організаційно-управлінських, технологічних, технічних, профілактичних і маркетингових заходів, що забезпечують захист підприємства від негативного впливу оточуючого середовища і дозволяють досягти поставлених цілей.

Необхідність формування системи управління економічною безпекою аграрних підприємств зумовлена наступними чинниками:

- постійна взаємодія підприємств з факторами оточуючого середовища як основного джерела загроз, що можуть спричиняти дестабілізуючий вплив на їх діяльність;
- наявність слабких місць у діяльності підприємств і можливість розробки заходів щодо їх своєчасного усунення;
- управління економічною безпекою є головним резервом оптимізації основних виробничих процесів виготовлення продукції рослинництва і тваринництва;
- вимоги ринкової економіки до забезпечення економічної безпеки як фактору сталого розвитку підприємств та забезпечення їх конкурентоспроможності.

Формування системи управління економічною безпекою підприємства,

передбачає використання сукупності заходів, які тісно пов'язані між собою. Серед них виокремлюють: підготовчий етап створення економічної безпеки підприємства, розробка економічно доцільного проекту створення, затвердження і узгодження, побудова системи економічної безпеки, розроблення сценаріїв дій для різних можливих ситуацій (звичайних та надзвичайних), контроль над виконанням поставлених завдань. Їхня задача полягає у захисті від дій, що можуть призвести до значних економічних втрат у процесі функціонування підприємства.

За допомогою стратегії формування системи економічної безпеки підприємства відбувається застосування певних процедур і виконання конкретних дій. Однак, система економічної безпеки не може бути шаблонною для всіх підприємств. Кожним підприємством має бути розроблена особлива (під себе) стратегія і тактика, а також можливі варіанти забезпечення економічної безпеки. Удосконалення методів аналітичної та силової роботи щодо її забезпечення вимагає розвитку аналітичних функцій всіх служб підприємства.

На початковому етапі необхідно провести попередні підготовчі роботи на підприємстві, що дасть змогу визначитись з типом організації СЕБП. Зокрема, досліджується ринкова позиція, характер, масштаби та напрям діяльності, оцінка наявних та потенційних зовнішніх і внутрішніх загроз, фінансові можливості, аналіз нинішніх заходів щодо забезпечення економічної безпеки. Для виконання цієї роботи на підприємстві має бути призначена відповідальна особа яка буде керувати не тільки цим етапом, а в подальшому зможе очолити новостворений структурний підрозділ.

У процесі розробки економічно доцільного проекту впровадження СЕБП необхідно провести:

- виправлення чи ліквідацію, виявлених на підготовчому етапі, недоліків;
- пошук варіантів щодо удосконалення системи безпеки та розрахунок необхідних для цього ресурсів;
- планування матеріальних втрат.

На цьому етапі також потрібно обґрунтувати доцільність (недоцільність) створення такої служби, враховуючи можливі збитки у разі, наприклад, неповернення дебіторської заборгованості, крадіжок або псування продукції, витоку важливої інформації про діяльність підприємства, незаконних дій правоохоронних чи державних органів та інших негативних економічних дій (як то рейдерство). Ефективна СЕБП здатна значно зменшити збитки у цьому напрямку.

Перед початком формування системи управління економічною безпекою підприємства визначають основні завдання, котрі вона має виконувати у майбутньому:

- охорона інтересів і прав підприємства та її працівників;
- моніторинг стану оточуючого середовища;
- визначення потенційних загроз економічній безпеці та впровадження своєчасних, адекватних заходів для попередження або зменшення деструктивних дій на діяльність підприємства;
- ідентифікація можливих клієнтів, партнерів та конкурентів;
- захист конфіденційної інформації;
- прогнозування подій на ринку, на якому функціонує підприємство, та визначення можливостей виходу на нові ринки;
- розробка заходів для підвищення іміджу і ділової репутації підприємства;
- контроль за ефективністю роботи підприємства в цілому.

Після визначення завдань і окреслення основних параметрів, котрим повинна відповідати економічна безпека підприємства, можна переходити до побудови організаційної структури служби економічної безпеки. До класичної структури входять такі підрозділи: охорони; інформаційно-аналітичний; внутрішньої безпеки; захисту конфіденційної інформації; експертний. Доцільно зауважити, що у процесі затвердження і узгодження системи безпеки мають брати участь керівник підприємства та менеджери усіх структурних підрозділів.

Проаналізовані етапи алгоритму формування системи економічної безпеки підприємства та визначена можлива структура служби дозволяє визначитись з суб'єктами і об'єктами економічної безпеки. Об'єкт і суб'єкт системи забезпечення економічної безпеки підприємства тісно взаємопов'язані. Основними об'єктами її захисту виступає: продукція підприємства, працівники, комерційні таємниці та внутрішня інформація, інтелектуальна власність, фінансові ресурси, основні оборотні та виробничі фонди, нематеріальні активи, репутація і імідж підприємства.

Суб'єкти системи управління економічною безпекою поділяються на партнери, конкуренти, посередники, споживачі, постачальники).

Заключним етапом формування системи економічної безпеки підприємства є впровадження заходів щодо ефективного контролю за діяльністю підрозділу. Систему контролю доцільно будувати, враховуючи специфіку роботи підприємств аграрного сектору. Якщо впродовж певного часу результати роботи по забезпеченню економічної безпеки підприємства

визначаються як не задовільні, тоді варто повернутися до етапу розробки економічно доцільного проекту.

У довгостроковій перспективі впровадження ефективної системи економічної безпеки на підприємстві допоможе керівництву і персоналу підприємства бути готовими до непередбачуваних обставин як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Саме підприємства з ефективним і високим рівнем економічної безпеки мають позитивну економічну віддачу не тільки через зменшення витрат у зв'язку з непередбачуваними обставинами але і завдяки комплексному підвищенню загального рівня економічної безпеки.

Для сучасної економіки України характерні ринкові процеси пов'язані з негативним впливом фінансово-економічної кризи, великою і складною структурою інституційного оточення переплетеність та складність ринкових процесів характеризують взаємовплив та взаємопроникнення елементів, чинників, умов внутрішнього та зовнішнього середовищ.

Скорочення експорту і зростання імпорту на сільськогосподарську продукцію може викликати руйнацію українського аграрного виробництва. Пільги імпортерам сільськогосподарської сировини можуть спричинити зниження ціни на вітчизняну продукцію протягом кількох місяців, тоді українські товаровиробники одержать менші суми коштів і не збільшуватимуть обсяги посівів та поголів'я на перспективу.

Пільговий імпорт та сукупність інших причин негативно впливають на рослинницьку і тваринницьку галузі та зумовлюють скорочення площ посівів зернових, поголів'я великої рогатої худоби і свиней. Все це вимагає докорінної реструктуризації ринку сільськогосподарської продукції. Потребує також якісного поліпшення законодавча база, на основі якої регулюються експортно-імпортні операції із зерном, молоком та м'ясом.

Саме всі ці фактори можуть стати каталізатором для виникнення загроз у різних сферах діяльності підприємства. У разі відсутності належного контролю ці фактор можуть спричинити появу кризових ситуацій. Дуже важливим є розроблення в умовах кожного підприємства спеціального механізму забезпечення економічної безпеки із врахуванням усіх можливих обставин.

Підприємство як соціально економічна система функціонує у мінливому середовищі, яке ніколи не буває стабільним. Продуктивна діяльність підприємства передбачає можливість адекватно реагувати на зміни цього середовища. Невдала або несвоєчасна реакція може спричинити великі збитки. Визначення чинників зовнішнього і внутрішнього середовища стає важливою частиною для побудови і створення цілісної структури економічної безпеки підприємства.

Структурування та комбінування елементів системи економічної безпеки відбуваються задля її забезпечення на всіх рівнях. Нестримне підкріплення факторів, які загрожують економічній безпеці та обумовлюють пригнічення його розвитку, сприяють створенню системи моніторингу економічної безпеки на підприємстві, щоб завчасно реагувати на можливе виникнення небезпеки чи ризиків, що загрожують діяльності підприємства, і вживання адекватних заходів захисту й протидії.

Моніторинг економічної безпеки підприємства має бути результатом синергії між усіма відповідними відділами та службами підприємства. Під час здійснення моніторингу доцільно застосовувати принцип безперервності спостереження за станом об'єкта моніторингу з урахуванням фактичного стану і тенденцій розвитку його потенціалу, а також рівня загального розвитку економіки, політичної ситуації та дії інших загальносистемних елементів. Результати систематичного моніторингу дадуть змогу отримати інформацію про загрози економічній безпеці підприємства, стан оточуючого середовища, провести моделювання впливу можливих загроз на операційну діяльність підприємства, спрогнозувати наслідки і визначити можливі варіанти попередження чи протидії.

Для забезпечення стабільного стану економічної безпеки підприємства важливо впровадити нові якісні рішення в сфері економічної безпеки для реального підвищення її рівня. Охорона комерційної таємниці є обов'язковою умовою збереження стабільних позицій фірми, високого прибутку і стабільності. Зарубіжний досвід показує, що недбале ставлення до цих питань може призвести до втрати до 30% виручки. Для збереження комерційної таємниці, захисту персоналу і керівництва підприємства, забезпечення її інформаційної безпеки потрібно створити відповідну технічну базу.

Особливу увагу при забезпеченні ефективної роботи підприємства відіграє перевірка партнерів та контрагентів. Економія в цьому плані може призвести до значних економічних втрат. Відсікання ненадійних партнерів є важливою функцією групи, що займається економічною безпекою на підприємстві. Послідовна робота у цьому напрямку зможе не тільки поліпшити загальний стан економічної безпеки, а й можливо підвищити рівень якості продукції і знизити загальновиробничі витрати.

Для підвищення фінансової стабільності на підприємстві доцільним є проведення періодичного прогнозування розвитку зовнішнього та внутрішнього середовища.

Терміни проведення прогнозування загроз залежить від потреб підприємства і тенденцій змін на ринку. Час між двома послідовним

спостереженнями також має великий вплив на точність передбачень, адже чим коротший проміжок часу - тим більша ймовірність правильної оцінки. Однак, чим частіше будуть проводитися спостереження, тим більшими будуть витрати підприємства.

Особливу увагу, при проведенні прогнозування загроз, варто звернути на використання методу «контрольних точок». Їх визначення ґрунтується на дослідженні впливу відхилень на витрати та прибуток. Як правило «контрольні точки» визначаються певними структурними підрозділами - «центрами витрат» або «центрами прибутку».

«Центри витрат» - це місця на підприємстві, де концентруються найбільші за величиною виробничі та трансакційні витрати, а «центри прибутку» - підрозділи чи процеси, які забезпечують найбільшу прибутковість та рентабельність функціонування підприємства. Як приклад «контрольної точки» є різке зниження попиту на основну продукцію. Ці точки також відображають найсуттєвіші можливі впливи зовнішнього середовища на ефективну діяльність підприємства.

Наступним етапом у механізмі реалізації управління економічною безпекою буде визначення стратегічних проблем, які найбільше впливають на стан економічної безпеки підприємства. Далі варто створити новий функціональний підрозділ, який повинен займатися економічною безпекою підприємства. Основним функціональним завданням якого є здійснення управління на стратегічному, тактичному та оперативному рівнях.

Завершальним етапом буде створення системи контролю за виконанням поставлених завдань і перевірки результатів виконаної роботи. Удосконалення системи економічної безпеки передбачає ліквідацію виявлених недоліків, а також розробку пропозицій щодо удосконалення уже існуючої системи забезпечення економічної безпеки.

Головними критеріями оцінювання ефективності та надійності сформованої системи є:

- сталий розвиток, збереження і примноження матеріальних цінностей підприємства, високий рівень конкурентоспроможності продукції;
- використання інноваційних технологій у виробничій діяльності;
- недоторканість комерційної інформації і всіх ресурсів;
- своєчасне попередження кризових ситуацій і нейтралізація негативних факторів, які впливають на діяльність підприємства.

При цьому до обов'язків працівників буде входити також пошук можливостей для розвитку підприємства, побудови партнерських відносин а також розширення ринків збуту готової продукції підприємства.

У сьогоdnішньому бізнес-середовищі українські аграрні підприємства

відчувають постійний вплив несприятливих факторів як всередині, так і зовні. Вплив цих чинників можна відчуту у всіх сферах діяльності підприємства. В результаті компанії втрачають свої позиції на українському та зовнішньому ринках. Для стабільної роботи варто створювати і систематично проводити оцінку системи управління економічною безпекою підприємства.

Ефективне управління економічною безпекою, яке повинне базуватися на засадах комплексності, безперервності, законності, тощо, та спрямоване на покращення роботи усіх функціональних сфер діяльності підприємства, сприятиме дієвій роботі українських аграрних підприємств та усієї економіки країни в цілому.

4.7. Сучасні тенденції формування та реалізації стратегії розвитку переробних підприємств

Волкова Н. В.

Полтавська державна аграрна академія

Переробні підприємства з виробництва харчових продуктів наразі змушені працювати у мінливому конкурентному середовищі, яке характеризується радикальними змінами пріоритетів держави, оновленням технологій, асортименту продукції, запитів, інтересів і смаків покупців, збільшенням кількості конкурентів та посиленням їх тиску. А тому переробникам доцільно окреслювати стратегічні напрями свого розвитку.

Бізнес-середовище діяльності переробних підприємств України в сучасних умовах характеризується підвищенням рівня складності, динамічності та невизначеності (як то нові інформаційні технології, різкі зміни поведінки споживачів, підвищені вимоги до якості продукції та ін.), що свідчить про доцільність і необхідність впровадження у роботу підприємств переробної промисловості засад і технологій стратегічного управління.

Такі умови спонукають переробні підприємства мати в арсеналі набір мобільних і найбільш ефективних видів діяльності, форм та методів поведінки, котрі можуть підкреслити вигідні сторони і закріпити позиції в конкурентному середовищі, що дозволить підприємству досягти поставлених цілей.

Стратегія розвитку переробних підприємств з виробництва харчових продуктів формується на основі аналізу зовнішнього оточення і можливих

внутрішніх перспектив його діяльності з урахуванням непередбачених ринкових обставин, з метою адаптації для успішного проходження основних стадій розвитку. Її мета полягає у встановленні довгострокової орієнтації на найбільш ефективний вид діяльності і завоюванні та/або утриманні лідируючих позицій як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку. Разом з цим, уточнюються стратегічні питання щодо з вибору продукції, яка перероблюється, обслуговуванням споживачів, застосуванням виробничих процесів, використанням усіх видів ресурсів, а також формуванням загальної лінії поведінки на ринку з урахуванням наявних та потенційних можливостей і сил конкурентів.

Планування діяльності переробних підприємств з виробництва харчових продуктів відбувається з врахуванням можливих стратегій розвитку наступних ринкових послуг: вихід на ринок із новим або поліпшеним продуктом; залучення нових постачальників і споживачів продукції, розширення (або припинення) виробництва та продажу виду, асортименту чи номенклатури колишніх товарів. Основною задачею стратегії розвитку виступає забезпечення необхідного економічного зростання і досягнення бажаного рівня розвитку переробних підприємств у довгостроковій перспективі.

Вважаємо що стратегію розвитку переробних підприємств переробної з виробництва харчових продуктів доцільно розробити на основі синтезу стратегій диференціації, інтеграції та стратегічного управління витратами.

Дослідження свідчать, що рівень доходів тісно пов'язаний з обраною стратегією. Тобто, підприємства, які керуються принципом надання відповідно високої якості за високою ціною, отримують більший дохід (мірою його є доходи на інвестиції), аніж підприємства, що пропонують гіршу якість за більш низькою ціною. Іншими словами, підприємства, що мають чітко виражений імідж, є більш прибутковими.

Розвиток підприємства нерідко супроводжується підвищенням рівня основних фіксованих затрат, який перевершує темпи росту продажів. Таким чином, першочерговим завданням стратегії є забезпечення прийнятної для клієнтської бази затрат. Оскільки всі підприємства здійснюють свою діяльність в умовах конкуренції, будь-які витрати, що відрізняються від звичайних, виправдані лише в тому випадку, якщо сприяють створенню спеціальної цінності для клієнта. Решта витрат має бути скорочена до мінімуму.

Незважаючи на те, що саме зменшення собівартості продукції підприємств є реальним шляхом підвищення ефективності, матеріальні витрати розраховуються, так званим «котловим» методом. При цьому

методі затрати складають основну частку в собівартості продукції і відповідно формують ціну на неї. Тому саме стратегічне управління витратами і собівартістю в тому числі, покликане віднайти ефективні шляхи нарощування економічного потенціалу підприємств переробної промисловості. Можна стверджувати, що стратегічне управління витратами створює базові стратегічні установки для системи управління витратами.

Для багатьох підприємств досягнення більш високого рівня продуктивності меншими засобами означає диференціацію їх продукції і скорочення бази затрат. Встановлення балансу між низькою ціною та диференціацією є ключовим елементом стратегії розвитку.

Рішення проблеми зниження витрат пропонуємо розпочати з впевненості в тому, що продукти, які випускаються переробними підприємствами з виробництва харчових продуктів дійсно відповідають потребам споживачів. Тут необхідно зауважити, що в основному, на продукцію, яка випускається цими підприємствами, є постійний попит, оскільки продукти харчування є товарами першої необхідності. Найбільше, що може зробити в цьому випадку керівництво підприємств, – це переглянути асортиментний ряд своєї продукції. Якщо виявиться продукт, дешевизна якого обумовлена низькою якістю, від нього краще відмовитися, адже це не сприяє розвитку підприємства і забезпеченню його стабільного стану навіть протягом відносно короткого періоду часу. Важливо, щоб продукція підприємства відповідала очікуванням споживачів і приносила їм задоволення.

Суть затратоформуючих факторів стратегії зниження витрат полягає в тому, що при оцінці витрат доцільно піднятися на вищий рівень причин виникнення витрат. При цьому виникає потенційна можливість, прийнявши вірне стратегічне рішення на топ-рівні, в той же час позбутися значної кількості елементів нижнього рівня, як то виробничих або комерційних носіїв витрат. Така ідея з точки зору вищого керівництва виглядає дуже привабливою. Однак, необхідно брати до уваги, що важливі стратегічні рішення нерідко призводять до великих інвестиційних витрат, а тому такі рішення у кожному конкретному випадку повинні підлягати ретельній перевірці при розгляді інвестиційних проектів. Особливо великий вплив на витрати чинять функціональні фактори, тобто ті, які безпосередньо відбиваються на витратах підприємства і його здатністю ефективно функціонувати.

Також необхідно визначити і контролювати основні фактори, що визначають величину затрат. У випадку переробних підприємств з виробництва харчових продуктів – це сировина, основна вимога до якої

якість та харчова безпека. У зв'язку із зменшенням поголів'я тварин та посівів основних культур, зростанням цін на сільськогосподарську продукцію на міжнародних ринках ціна на сировинну базу росте. Пропонуємо укласти контракти безпосередньо із сільськогосподарськими виробниками. Це дасть змогу переробним підприємствам з виробництва харчових продуктів обійти посередників, а отже, мати нижчу ціну та постійні поставки, з'явиться можливість контролювати якість отримуваної сировини у процесі виробництва. Для сільськогосподарських підприємств це також вигідно, оскільки буде впевненість у реалізації виготовленої продукції, відпаде необхідність у пошуку шляхів збуту.

У сфері переробки продукції важливо забезпечити взаємозв'язок факторів: зниження затрат і підвищення цінності з точки зору споживача.

Потрібно пам'ятати, що зниження вартості – це той процес, який можна використовувати за необхідності, це стиль ведення бізнесу і менеджменту.

Виходячи звідси можна зробити висновок, що лідерство по витратах може бути досягнуте за допомогою наступних підходів:

- економії за рахунок масштабу виробництва;
- використання досвіду керування собівартістю у вигляді побудови емпіричних залежностей витрат від різних факторів бізнесу;
- жорсткого контролю витрат;
- зведення до мінімуму витрат у таких сферах, як дослідження і розробки, обслуговування клієнтів, реклама і просування товару, господарські зв'язки.

Ідея стратегії диференціації полягає в основі розвитку виробничої політики підприємства і передбачає досягнення бажаних конкурентних переваг при задоволенні потреб споживачів. Іншими словами, запровадивши стратегію диференціації підприємство зможе досягнути конкурентних переваг у таких аспектах як: висока якість продукції, підвищення рівня репутації та іміджу, формування ефективної політики ціноутворення та інш.

Необхідними передумовами для реалізації стратегії диференціації є висока якість продукції, використання підприємством якісної матеріально-технічної бази, застосування новітньої техніки та технології, проведення низки досліджень у галузі, в якій працює підприємство тощо. Застосовуючи стратегію диференціації, підприємство досягне конкурентних переваг у високій якості продукції, підвищенні іміджу підприємства, формуванні досконалої політики ціноутворення тощо. Зазвичай диференціація веде за собою підвищення рівня затрат. Керівництву підприємств варто брати до

уваги, що додаткові витрати є доречними лише у випадку отримання додаткового прибутку від продукції.

Важливо, яким би не був аспект диференціації, його необхідно розповсюджувати на всі аспекти діяльності підприємства – спосіб збуту, доставки і т.п. Не варто концентруватися лише на диференціації власне продукту.

Для отримання вигоди від підвищення обсягів продажів, викликаного стратегією диференціації, необхідно прослідкувати за тим, щоб споживачі повною мірою відчували всю цінність товару і осмислювали, що більш висока ціна цілком виправдана. При випуску нової продукції, слід більше уваги звертати не на характеристику продукту, а на користь від цієї характеристики для споживача.

Підприємства переробної промисловості фактично є сполучною ланкою між сільськогосподарськими підприємствами-постачальниками сировини і споживачами кінцевого продукту – торгівлею, покупцем. На сучасний розвиток переробної промисловості суттєвий вплив мають виробники продовольчої сировини, заготівельні організації, що здійснюють операції з закупівлі продовольства в державний та регіональний фонди, підприємства з оптової та роздрібної торгівлі продовольчими товарами, мережа підприємств високоорганізованих форм торгівлі (біржі, ринки, аукціони, ярмарки), маркетингові, консалтингові, юридичні, постачальницькі структури. У цьому зв'язку важливим чинником динамічного розвитку переробної промисловості, нарощування обсягів і підвищення ефективності виробництва харчових продуктів є розвиток раціональних організаційних форм виробництва в усіх сферах, що забезпечують виробництво і доведення до споживача продовольчих товарів на основі інтеграції.

Сучасні умови зумовлюють необхідність розвитку інтеграційних процесів у сфері виробництва харчових продуктів у зв'язку з існуванням макроекономічних проблем, які виникли через недосконалість системи оподаткування, ціновий диспаритет, низький рівень налагоджування зв'язків системи руху товарних потоків, відокремленістю окремих учасників господарських відносин та по ряду інших причин.

Світовий і вітчизняний досвід засвідчує, що об'єднання зусиль сільськогосподарських і переробних підприємств – найбільш ефективне спрямування дій щодо подолання кризових явищ та реалізації завдань у сфері виробництва продовольства. Інтеграція дозволяє скоротити виробничі витрати, пов'язані з вивченням кон'юнктури ринку, пошуком ділових партнерів, запобігає витрачання коштів на бартерні операції та

посередників. Централізація маркетингової діяльності в рамках інтеграції вирішує завдання організації конкурентоздатного виробництва відповідно до споживчого попиту. Ще однією важливою перевагою інтеграції є централізація фінансових коштів і можливість їх перерозподілу та інвестування саме в ті ділянки виробництва і реалізації продовольчих товарів, які найбільше цього потребують.

Суть диференціації та інтеграції в переробній промисловості полягає в тому, що вони виявляються не лише у використанні засобів виробництва, але і об'єктів природи, які безпосередньо беруть участь у переробці сільськогосподарської продукції, шляхом біологічних процесів, фотосинтезу і т.п. Інтеграція і диференціація повинні забезпечити відтворення природних ресурсів, екологічної рівноваги, підвищення родючості основного засобу виробництва – землі – і тим самим усунути суперечності між суспільством, яке намагається з найменшими затратами отримати необхідний суспільний продукт, і раціональним використанням природних ресурсів, що вимагає також немалих затрат.

Специфіка переробної промисловості зумовлює необхідність проведення інтеграційних процесів у двох напрямках: постачання та збут. Наразі прима закупівля урожаїв є значно вигіднішою, оскільки об'єднавшись з сільськогосподарськими виробниками, переробник має можливість слідкувати за агротехнічними заходами захисту рослин, контролювати рівень врожайності та якість продукції через вибір кращого насіннєвого матеріалу. А також вигідною є інтеграція з постійними покупцями великих обсягів продукції.

З точки погляду економічного процесу агропромислова інтеграція характеризується двома видами інтеграційних зв'язків: горизонтальними та вертикальними. Горизонтальна інтеграція виступає в ролі процесу концентрації аграрного виробництва, розподілу праці, поглиблення спеціалізації і розвитку технологічних зв'язків. При цьому вертикальна виступає як невід'ємна складова розвитку продуктивних сил, що сприяє індустріалізації аграрного виробництва та найкращому забезпеченню населення у продовольстві.

Інтеграційні процеси вертикального характеру зумовлені наявністю «вузьких місць» у сфері постачання сировинних ресурсів та збуту продукції харчових підприємств. Відповідно, в умовах перехідної економіки ефективним шляхом їх усунення є встановлення контролю над постачальниками (зворотна інтеграція) та покупцями (пряма інтеграція). Це дозволить також знизити сукупні витрати на виробництво кінцевої продукції і підвищити її конкурентоспроможність на ринку за ціною.

Горизонтальні інтеграційні процеси у класичному розумінні пов'язані з встановленням контролю над конкурентами (виробниками аналогічних товарів та товарів-замінників). Українська специфіка цих процесів у переробній промисловості полягає в тому, що поглинання та злиття здійснюється, як правило, в інтересах збільшення виробничих потужностей галузевих лідерів за рахунок фінансово нестійких або взагалі непрацюючих підприємств.

Так, горизонтальна інтеграція переробної промисловості може набирати форми спілки декількох підприємств однієї з підгалузей під опікою сторонньої юридичної особи, у якій в наявності є достатньо фінансових ресурсів та їх роботи та забезпечення конкурентоспроможності всього об'єднання.

Вертикальна інтеграція дає змогу координувати темпи і співвідношення взаємозв'язаних галузей виробничо-господарської системи, раціонально використовувати сировинні зони переробних підприємств, підвищувати рівень керованості взаємопов'язаних виробництв і, як результат, досягати інтегрованого ефекту, що не можливо робити, керуючи господарюючими суб'єктами нарізно.

Пропонуємо модель інтегрованої структури виробництва продовольчих товарів на макрорівні, у якій центральну позицію посідає переробне підприємство з виробництва харчових продуктів, інші ж структурні одиниці формуються навколо нього: фінансова установа, сільськогосподарські підприємства, заготівельно-постачальницькі підприємства, сервісно-обслуговуюча служба, оптово-збутові підприємства, транспортно-експедиційна фірма та підприємства фірмової роздрібної торгівлі.

Мета такої інтегрованої структури полягає у максимально повному задоволенні загальних інтересів виробників сільгосппродукції, переробних, обслуговуючих і торговельних підприємств. На практиці ці структури залежно від галузевих особливостей, масштабів виробничої діяльності, відмінностей в ієрархії пріоритетних цілей інтеграції тощо, можуть мати інший, більш розширений склад або обмежитися лише частиною з наведених. Тобто вибір конкретних організаційних форм інтеграції є творчим процесом, оскільки в кожній галузі, в кожному регіоні потрібні власні конкретні рішення з урахуванням місцевих умов, зокрема: відмінності у потребах на продукцію, досягнутий рівень використання потужностей діючих підприємств, розвиток сировинної бази, транспортної мережі, сезонність виробництва та ін.

За формою інтеграційні утворення являють собою агрокомбінати, агрофірми, агрооб'єднання, агропромислові холдинги, агропромислово-

фінансові групи, агропромислові корпорації, інші види об'єднань.

Утворення інтегрованих виробничих формувань у сфері переробної промисловості є найважливішим напрямом розвитку організаційних форм виробництва, який забезпечує високу ефективність і конкурентноздатність галузі; із просуванням до ринку кількість цих формувань і їхня роль зростатимуть.

До числа стратегічних напрямів системної трансформації переробної промисловості належить прискорений розвиток інтеграційних процесів, наслідком чого є ускладнення організаційної структури підприємств галузі.

Пріоритетними, з нашої точки зору, є шляхи економічного зростання для двох груп підприємств (первинної та вторинної переробки), а саме: вертикальна (пряма та зворотна) та горизонтальна інтеграція.

Для підприємств первинної переробки сільськогосподарської сировини пріоритетне значення має зворотна вертикальна інтеграція (у традиційній системі економічних понять агропромислова інтеграція) в напрямку встановлення контролю над джерелами сировинних ресурсів (сільськогосподарськими товаровиробниками).

Однак в умовах, коли не проведена радикальна земельна реформа, і земля не є товаром (тобто відсутня можливість її купівлі-продажу, використання в якості забезпечення банківських кредитів та відчуження з метою погашення кредиторської заборгованості), становлення інтеграційного зв'язку цього типу у класичній формі (шляхом організації власного сільськогосподарського виробництва) є недоцільним. Невизначеність у сфері земельного права гальмує процес агропромислової інтеграції, з одного боку, та надає йому специфічних форм, з іншого. Взаємини переробних підприємств із сільськогосподарськими товаровиробниками на сучасному етапі, на нашу думку, більш ефективно будувати у вигляді довгострокового партнерства.

У цілому широке розповсюдження інтеграційних зв'язків вертикального типу є феноменом перехідної економіки, визначальними характеристиками якої є криза неплатежів, розбалансованість ресурсних ринків та застосування складних схем бартерних розрахунків. В умовах розвиненого ринку для підприємств переробної промисловості вертикальна інтеграція доцільна в разі, застосовування галузевої стратегії мінімальних витрат.

Горизонтальна інтеграція у переробній промисловості є доцільною, незалежно від характеристик підгалузі, в межах якої вона здійснюється. Харчові виробництва у переважній більшості належать до числа масових, а, отже, характеризуються наявністю ефекту масштабу. Тому нарощування

виробничих потужностей шляхом поглинання конкурентів позитивно впливає на прибутковість господарської діяльності. Однак при проведенні горизонтальної інтеграції необхідно враховувати обмеження, які встановлюються фактичним обсягом платоспроможного попиту на продукцію, що виробляється, а також нормативними актами Антимонопольного комітету України. Якщо продукція є конкурентоспроможною та користується підвищеним попитом на ринку або на певному регіональному ринку відчувається її дефіцит, такий тип економічного зростання є обґрунтованим.

На підставі визначених вище концептуальних засад формування стратегії розвитку переробних підприємств з виробництва харчових продуктів України в умовах перехідної економіки можна зробити висновок, що основу їх стратегічного розвитку повинне складати широке застосування інтеграційних зв'язків. З урахуванням виходу на ринок продовольчих товарів сільськогосподарських та торгівельних підприємств це призведе до реструктуризації задіяного в галузі капіталу та зміни рівня галузевої економічної концентрації.

4.8. Регулювання регіональних процесів економічних перетворень розвитку підприємництва

Ложачевська О. М.

Національний транспортний університет

Шлях України до ринкової економіки належного рівня передбачає створення нею ефективного поєднання важелів державного впливу на підприємницьку діяльність із ринковими умовами її існування.

В сучасних умовах економічного розвитку найбільш суттєве значення має регіональне управління як складова розвитку загальнодержавної економіки. Тим більше, що регіональна економіка виступає як частина економічної системи в цілому.

Управління розвитком регіону охоплює всю сукупність організацій різних форм власності, які ведуть свою господарську діяльність на визначеній території. Найбільш ґрунтовною є точка зору, згідно якої в якості об'єкту регіонального управління розглядаються процеси найбільш раціонального використання різного роду територіальних ресурсів з урахуванням умов відтворювання. Тому і завдання місцевих органів самоврядування полягають в раціональному використанні промислового

потенціалу, трудових ресурсів, в покращенні природокористування, охороні навколишнього середовища.

Визначенню поняття регіону, його економічних факторів зростання присвячено досить велика кількість досліджень таких вчених в галузі регіональної економіки як Гранберг А.Г., Дорогунцов С.І., Єпіфанов А.О., Лукінов І.І., Мазур А.Г., Морозова Т.Г., Сігов І.І., Стеченко Д.М., Чернюк Л.Г., Фашевський М.І. та інші.

Особливо важливим елементом та стадією стратегічного прогнозування на рівні регіону є вірне визначення пріоритетів як територіального, так і галузевого розвитку окремих підприємств з урахуванням всіх чинників, що на них впливають. Відомо, що галузевий і територіальний розподіл суспільної праці є різновидом розподілу праці взагалі.

Галузевий розподіл впливає з необхідності організації та управління упорядкованого суспільного виробництва як галузевої системи. З іншого боку, наявність територіального розподілу зумовлена об'єктивною необхідністю організації та упорядкування суспільного виробництва як територіальної системи. Зв'язок між ними обумовлюється суспільними інтересами, що виникають при виробництві, розподілу, обліку та споживанні результатів виробництва. Виходячи з аналізу ситуації, яка існує, можна констатувати, що галузева структура управління розвитком в тій чи іншій мірі уже склалась, має свою структуру, склад окремих елементів тощо, чого не можна сказати про розвиток та функціонування регіональних систем.

Особливістю сучасного етапу розвитку регіональної економіки є вирішення проблем охорони природного середовища, підвищення ефективності функціонування існуючих виробничих потужностей, їх модернізація і подальший розвиток інвестування капіталу в розвиток регіону, підвищення життєвого рівня населення. Без сумніву вирішення цих проблем можливе тільки на основі правильного визначення пріоритетів, а також розробки стратегічних цілей і шляхів їх досягнення. Все це можливе лише на базі безперервного удосконалення форм і методів регіонального управління.

Досвід високорозвинених країн засвідчує - державне втручання в ринкові процеси необхідне. Вільний ринок потребує постійного контролю задля попередження створення ним економічного хаосу [²³⁵, с. 42].

²³⁵ Дорогунцов С.І., Чернюк Л.Г., Борщевський П.П., Данилишин Б.М., Фашевський М.І. Соціально-економічні системи продуктивних сил регіонів України. К.: Нічлава, 2002. 690 с.

Державне управління має бути спрямоване на обґрунтування стратегій розвитку всієї економічної системи, визначення загальних критеріїв та цілей розвитку економіки в цілому, розробці шляхів та методів досягнення високих результатів діяльності. Методи державного регулювання територіального розвитку ілюструє рис.1.

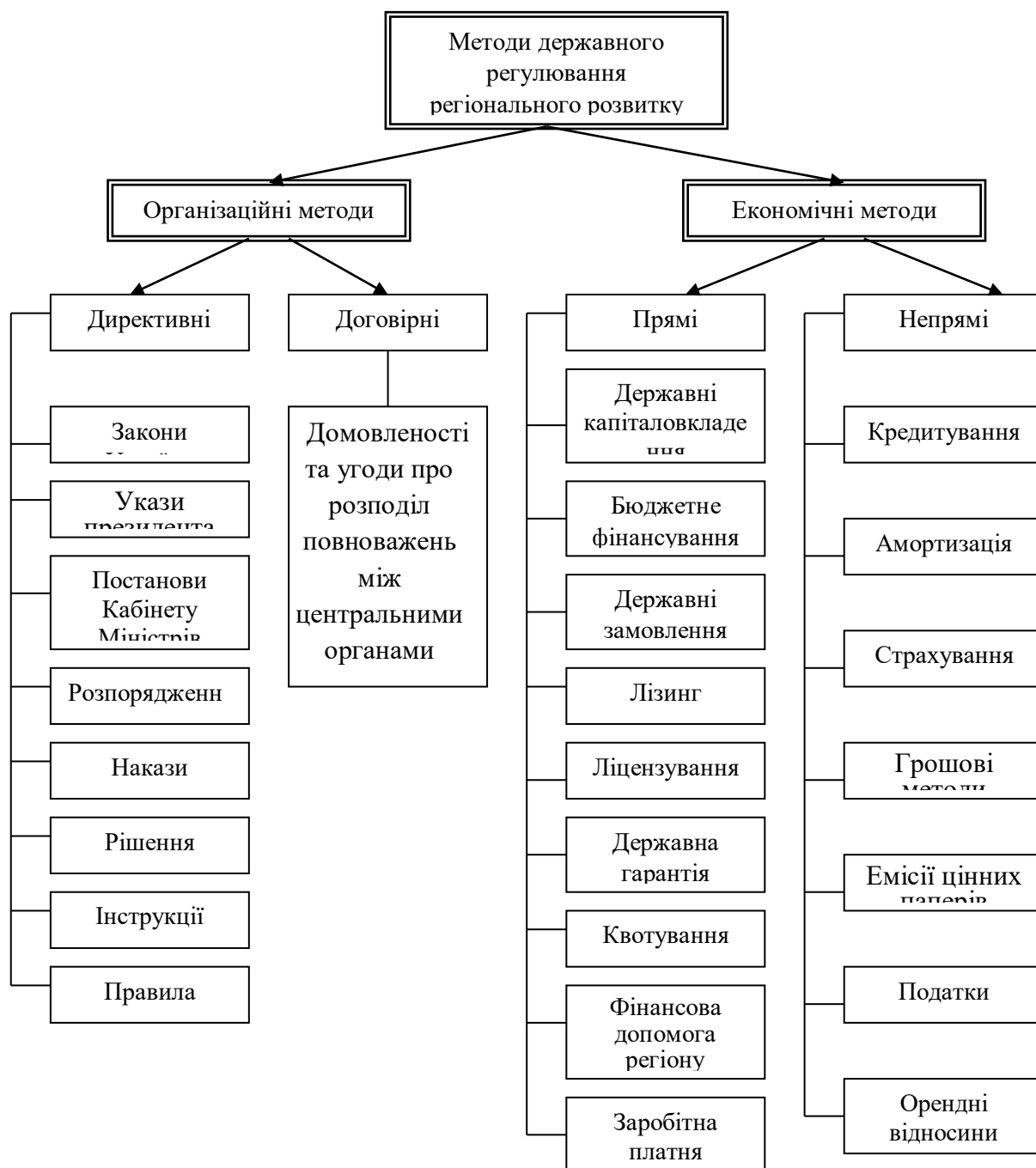

Рис. 1. Класифікація методів державного регулювання регіонального розвитку

Як відомо, основним елементом суспільного виробництва є підприємство, головним завданням якого є задоволення потреб населення в товарах та послугах. Для того, щоб підприємства на загальному рівні виконували свою місію в ринкових умовах, державне регулювання територіального розвитку має бути досить специфічним, цілеспрямованим та комплексним.

Особливого значення в ринковій економіці набувають економічні методи управління, які базуються на економічних відносинах суб'єктів господарювання та органів влади різних рівнів, на відповідних законодавчих актах та нормативах^[236].

В ринкових умовах суттєве значення набуває комплексний соціально-економічний розвиток регіонів. Під цим розуміється цілеспрямований процес, зорієнтований на взаємопов'язаний і не суперечний розвиток галузевих підприємств різних форм власності, економічних суб'єктів господарювання, які забезпечують соціальний розвиток населення та рівень його життя. Звідси випливають завдання регіонального розвитку:

- створення найбільш сприятливих умов соціального розвитку регіону, створення робочих місць, підвищення зайнятості населення;
- забезпечення раціонального співвідношення розвитку виробничої і невиробничої сфери, соціальної і виробничої інфраструктури;
- розумного використання природно-економічного потенціалу регіону, збереження природного середовища та покращення його стану;
- забезпечення сприятливих умов для розвитку та зростання ринкових засад;
- формування внутрішньорегіональної структури виробництва та розміщення продуктивних сил;
- підтримка малого бізнесу, а також тих секторів економіки, які дуже необхідні для забезпечення життєвого рівня населення, але не в змозі забезпечити себе фінансовими ресурсами;
- стабільне забезпечення регіону необхідною продукцією та послугами;
- пропорційний розвиток виробничої сфери та транспортного забезпечення;
- невідпинне підвищення фінансового стану регіону^[237].

Розглянемо найважливіші фактори регіонального управління, які

²³⁶ Дорогунцов С.І., Чернюк Л.Г., Борщевський П.П., Данилишин Б.М., Фашевський М.І. Соціально-економічні системи продуктивних сил регіонів України. К.: Нічлава, 2002. 690 с.

²³⁷ Ложачевська О.М. Регулювання процесів економічних перетворень у регіоні. Залізничний транспорт України. 2003. №2. С. 40-42.

необхідно врахувати при розробці стратегічних напрямків. Одним з них є форма територіальної організації суспільного виробництва. До цих форм слід відносити, по-перше, спеціалізацію суспільного виробництва.

Спеціалізація виробництва в регіоні визначається територіальним розподілом праці на виробництві одного або декількох видів продукції. В свою чергу рівень спеціалізації в регіоні є також і галузевою характеристикою. Тому рівень спеціалізації може бути виміром галузевого управління. Звичайно спеціалізація в рамках господарського комплексу дозволяє значно ефективніше використовувати сучасні технології, стимулювати впровадження нової техніки тощо, але чим більший рівень спеціалізації, тим більшу роль відіграє кооперування. Слід мати на увазі, що кооперація може бути як на регіональному рівні, так і на міжрегіональному рівні. Як в першому, так і в другому випадку в цих умовах різко зростає роль транспорту як зв'язуючої ланки між господарськими спеціалізованими виробництвами, так і між регіонами.

Як слідує зі сказаного, рівень спеціалізації та кооперації має найважливіший вплив на рівень розвитку транспортного комплексу.

Велике значення як фактор регіонального розвитку має комбінування виробництва. Комбінування виробництва ґрунтується на комплексному використанні місцевої сировини, її переробці, створенні безвідходного виробництва, а також створює передумови до появи нових матеріалів, які можуть бути використані в суміжних галузях замість традиційних.

Різне сполучення будь-яких стадій обробки, а також технологій переробки сировини можуть забезпечити місцеві підприємства необхідними напівфабрикатами та комплектуючими, що значно підвищить ефективність їх функціонування. Слід відмітити, що комбінування виробництва дає можливість зменшити необхідність транспортних послуг, що має велике значення для регіону.

Наступний фактор – це концентрація виробництва, яка проявляється в розмірах або потужностях підприємств. Концентрація виробництва в регіоні дає можливість значно покращити інноваційну діяльність шляхом створення дослідно-експериментальних центрів окремих підрозділів та комплексів. Доречно відмітити, що спеціалізація, кооперування та комбінування, як фактори зростання, суттєво впливають на стадію “споживання”, а комбінування має значний вплив на стадію “виробництво і споживання”. Взагалі на рівень суспільного виробництва і всіх його складових великий вплив має і такий фактор як науково-технічний потенціал. Це наявність науково - дослідних, навчальних закладів, інших

структурних підрозділів, що реалізують функцію наукових розробок та інноваційних процесів^[238].

Суттєве значення на регіональному рівні має галузева структура виробництва. Це один з найважливіших факторів впливу на ефективність регіонального управління. Як правило, галузева структура виробництва регіону формується залежно від природних ресурсів, які є на території регіону, і це в більшій мірі історичний процес. Так, наприклад, східний регіон характеризується добувною промисловістю, тому і структура промисловості відноситься до цієї галузі. Є регіони, в яких переважають переробні галузі, що формує відповідну промислову структуру. З точки зору управління це створює умови господарювання з максимальним використанням матеріальних ресурсів, умови планування їх видобування чи переробки, раціонального економічного зв'язку між окремими підприємствами та на міжрегіональному рівні, розробки стратегії розвитку, залучення інвесторів тощо.

Регіональна структура виробництва тісно пов'язана зі структурою та асортиментом промислової продукції, що виробляється в регіоні, а це вже є основою вирішення проблеми збуту, визначення ціни на продукцію, що виробляється, а також формування місцевого бюджету.

Територіальна структура суспільного виробництва створює передумови розвитку продуктивних сил, збільшенню робочих місць і, як слідство, збільшенню зайнятості населення, розробки структури капітальних вкладень, підвищенню добробуту населення регіону. Рівень спеціалізації, кооперування, комбінування та взагалі структури суспільного виробництва регіону визначає рівень розвитку інфраструктури та транспортного комплексу як складової інфраструктури.

Рівень та розвиток інфраструктурного комплексу на регіональному рівні багато в чому характеризує та визначає використання місцевих ресурсів як матеріальних, так і трудових, їх мобільність та ефективність. В цілому транспортний комплекс є показником якості та кількості матеріального виробництва. Крім транспортного комплексу до інфраструктури відносяться енергопостачання, водопостачання, будівництво як промислових об'єктів, житла, так і шляхів сполучення (автомобільних доріг, залізниць, міських мереж електротранспорту інших).

Інфраструктура та ступінь її розвитку є характеристикою стану економічної системи регіону. Тому рівень розвитку виробничої структури, спеціалізації, концентрації, внутрішня і міжрегіональна кооперація

²³⁸ .Сімків Л.Є., Проданова І.І. Регіональна економіка: навч.посіб., Івано-Франківськ. ІФНТУНГ Факел, 2010. 235с.

визначають рівень використання основних засобів виробництва, умов праці, задовільнення матеріальних та духовних потреб населення регіону, забезпечує належний рівень комплексного вирішення проблем науково-технічного прогресу, підвищення ефективності капітальних вкладень, розвитку зовнішньоекономічних міжрегіональних зв'язків^[239].

Відсутність дієвих, ефективних форм державного регулювання економіки поглиблює кризові тенденції в її розвитку. Нечіткість принципів організації господарювання в регіонах є чинником, що провокує територіальну дезінтеграцію в цілому. Тому розгляд цього аспекту економічної політики є важливим і своєчасним.

На етапі розвитку ринкових відносин в економіці роль держави в регулюванні господарських процесів має бути більшою, ніж у сформованих ринкових умовах. Це зумовлюється тим, що в період розвитку ринку властиві йому стабілізатори, що реалізують функцію саморегуляції, ще не дозволяють повною мірою уникати втрат, характерних для будь-якої перехідної ситуації. Крім того, вдосконалення ринкових відносин має регулюватися. Тому процес соціально-економічної трансформації неодмінно має бути керованим, насамперед з метою мінімізації як самих втрат, так і їх наслідків. Усе це визначає необхідність інтенсивного державного втручання в економічні процеси. В результаті впливу факторів державного регулювання економіки в Україні відбулося збільшення витрат, пов'язаних із соціально-економічною трансформацією, що призвело до загострення кризових ситуацій^[240].

Економіка України характеризується науково-технічним потенціалом, зосередженим у галузях, пов'язаних з військово-промисловим комплексом. Разом з тим існує нерівномірність індустріального розвитку регіонів (областей) і їх районів, неоднорідність технічного оснащення галузей господарства. Дуже розтягнута в часі трансформація державної функції регулювання, суперечливість її законодавчого забезпечення створили сучасним владним структурам умови для заповнення вивільнюваного господарсько-правового поля. У зв'язку з цим, збільшуючи охоплення економічних ніш, створена система стала виступати у ролі дестимулятора ринку^[241].

Досвід соціально-економічної трансформації у постсоціалістичних країнах показав, що перетворення господарювання в багатьох випадках

²³⁹ Ложачевська О.М. Регулювання процесів економічних перетворень у регіоні. Залізничний транспорт України. 2003. №2. С. 40-42.

²⁴⁰ Сімків Л. Є., Проданова І. І. Регіональна економіка: навч. посіб./Л.Є. Сімків, Івано-Франківськ. ІФНТУНГ Факел, 2010. 235с.

²⁴¹ Лишилєнко В. І. Регіональна економіка : підручник. К.: Центр учбової літератури, 2013. 225 с.

супроводжувалося негативною економічною динамікою. Не демонтовані цілком інструменти командної системи керування в ході проведених замін ставали гальмом для об'єктивних ринкових процесів.

Ринок не може автоматично розвиватися в будь-якій господарській системі на засадах цілеспрямованого руйнування економічного базису, що існував раніше. При цьому обґрунтоване теоретико-методологічне керування процесом соціально-економічної трансформації часто суперечить жорстко детермінованому механізму, що викликає об'єктивну необхідність зміни суспільно-економічних укладів. Тому взаємозумовленість різноманітних функцій державного регулювання економіки в період розвитку ринкових відносин стає очевидною, що передбачає і забезпечення функціонування економіки правовою базою. Закони мають бути адекватними умовам ринку. Потрібна стабільна правова основа, яка в той же час буде здатна постійно трансформуватися відповідно до потреб і задач соціально-економічного розвитку. Ця діалектична колізія, деякою мірою, об'єктивно ускладнює створення правової бази адекватної розвитку ринкових відносин^[242]. Тому необхідно чітко відслідковувати зміни, що відбуваються, у суспільстві й економіці, намагатися мати на увазі наступне:

- критичні точки траєкторії соціально-економічної трансформації;
- орієнтацію державного регулювання на стимулювання розвитку конкурентного ринкового середовища, економічної та інвестиційної активності;
- всебічне враховування ринкових регуляторів з метою підвищення ефективності економіки і її секторів;
- доповнення відповідних механізмів державними важелями там, де функціонування ринку не призводить до бажаних, з погляду держави, результатів.

До системи державного регулювання мають бути включені не тільки економічні, але й адміністративні заходи. Їхня роль та ефективність сьогодні багато в чому істотно понижені та перевернуті. У цілому диверсифікація набору способів впливу на економіку повинна стати основним напрямком зміни принципів формування системи державного регулювання. Це має стосуватися і її регіонального рівня.

Крім того, до системи державного регулювання доцільно включати і спеціальні соціальні й екологічні індикатори. Їхнє наближення до граничних значень означатиме необхідність внесення змін у поточну економічну політику. Для цього можна враховувати такі показники, як рівень соціально-

²⁴² Мазур А.Г. Регіональна економіка: проблеми відтворення і управління. НАН України. Рада по вивченню продуктивних сил України. Вінниця, 2000. 263с.

економічного добробуту, масштаби безробіття, ступінь екологічної напруги в області (регіоні) і її районах. Зазначені показники мають носити нормативний характер і неухильно витримуватися при виробленні економічної політики як на державному, так і на регіональному рівнях^[243].

Оцінка їх методологічних підходів до обґрунтування ролі держави в період соціально-економічної трансформації дозволяє зробити низку узагальнень. Так, практична діяльність в галузі державного регулювання соціально-економічного розвитку України дотепер була орієнтована на вирішення задач поточного моменту. Цільові установки регіональних програм не спираються на об'єктивний аналіз стану областей і районів, на неупереджену оцінку результатів проведених перетворень. Вони не мають діючих коригувальних впливів, спрямованих на вихід з депресивного стану, не користуються об'єктивними критеріями, що допомагають здійснювати поточний і кінцевий контроль результатів реалізації прийнятих рішень. Крім того, регулювання на рівні регіону не завжди спирається на ресурси, механізми і принципи, що забезпечують можливість створення умов для стійкого, збалансованого і соціально орієнтованого розвитку. Усе це разом не сприяє стабілізації економіки взагалі та на її територіальному рівні. Сьогодні необхідно вирішувати задачу системного упорядкування регіональних ситуацій. Здійснювати це можна в контексті загальнодержавних зусиль щодо створення ефективної територіальної структури управління економікою.

Нині для будь-якого регіону України типовими є наступні явища:

- більшість підприємств перебувають у кризовому чи занедбаному стані, тобто підпадають під формальні ознаки банкрутства; у той же час набуто вже досить великого досвіду, який показує, що велика частина підприємств має власні резерви для успішної діяльності.

- наявний дефіцит бюджетних коштів, викликаний як низьким рівнем економіки, так і недостатнім надходженням податків, істотно ускладнює вирішення соціальних задач. В результаті знижується рівень життя, погіршується демографічна ситуація.

- в той же час на рівні регіональних адміністрацій поступово складається розуміння того, що подолання кризового становища, піднесення економіки неможливі без прямої участі влади, зміни всієї регіональної системи управління, перетворення її в антикризовий штаб комплексного розв'язання проблем. Рішення задач такої складності вимагає серйозного методичного забезпечення, розробки моделей і методів оптимізації

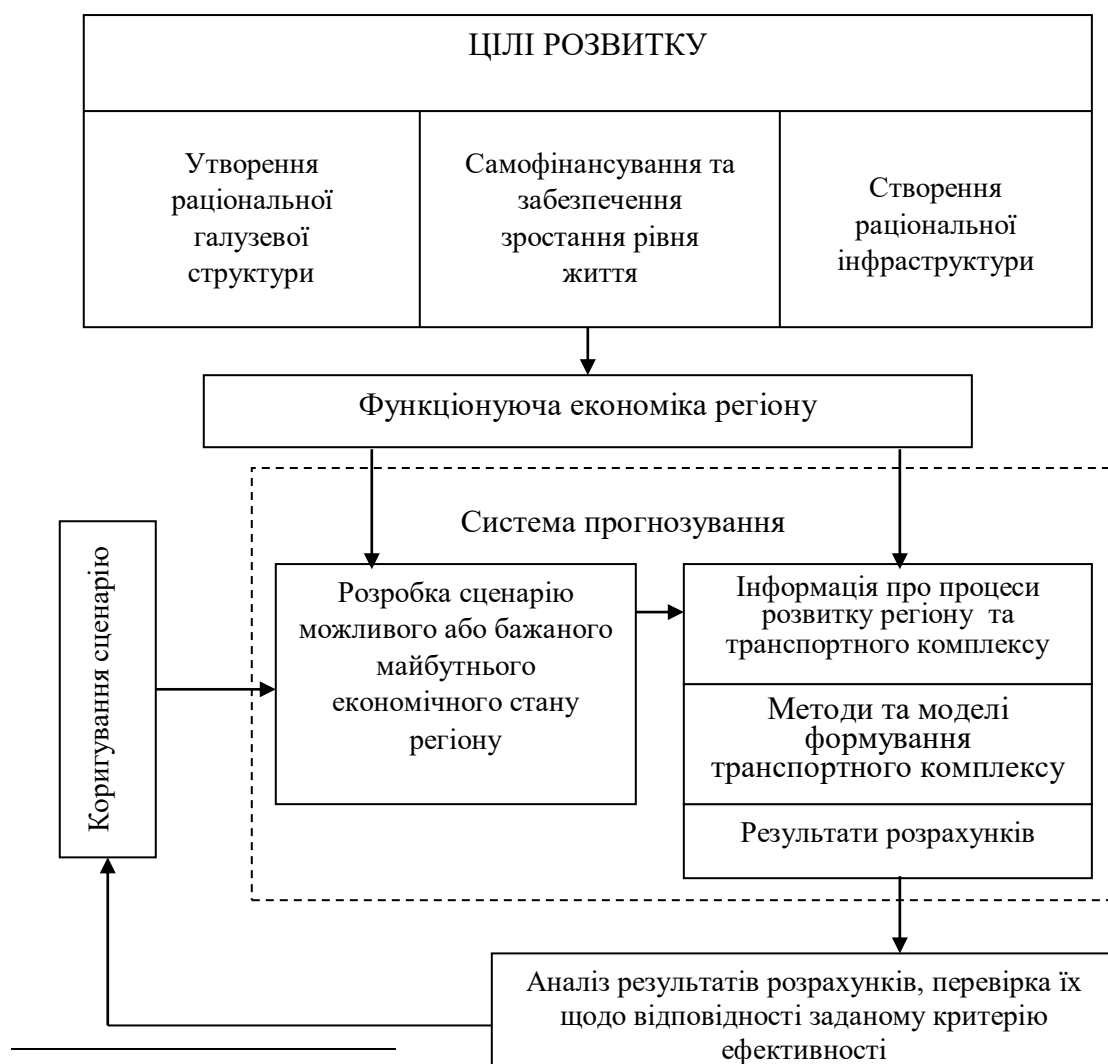
²⁴³ Дорогунцов С.І., Чернюк Л.Г., Борщевський П.П., Данилишин Б.М., Фашевський М.І. Соціально-економічні системи продуктивних сил регіонів України. К.: Нічлава, 2002. 690 с.

регіональних програм розвитку і створення на цій основі систем підтримки прийняття рішень^[244].

Основною метою прогнозування соціально-економічного зростання регіонів та транспортного комплексу, зокрема, має бути розробка системи науково обґрунтованих уявлень про напрямки розвитку, що ґрунтуються на законах ринкової економіки. При цьому головною задачею буде ефективний вибір конкретних варіантів розвитку економіки регіонів, з урахуванням їх особливостей і наявних внутрішніх можливостей та резервів.

Особливо слід підкреслити суттєві регіональні відмінності в економічній ефективності використання виробничих ресурсів, в темпах та рівні продуктивності живої та уречевленої праці, рівні і динаміці фондівддачі, матеріалоемності суспільного продукту та резервах її скорочення.

Взаємодію елементів системи прогнозування й аналізу соціально-економічного розвитку регіону та його транспортного комплексу відображає рис. 2.

²⁴⁴ Ложачевська О.М. Регулювання процесів економічних перетворень у регіоні. залізничний транспорт України. 2003. №2. С. 40-42.

Рис. 2. Взаємодія системи прогнозування й аналізу соціально-економічного розвитку регіону та його транспортного комплексу

Регіональне господарство – це взаємозалежне функціонування частин регіону (міст, районів, селищ), кожна з яких має свою специфіку і відповідні органи місцевого самоврядування. Тому необхідно знати соціально-економічні процеси, що протікають на місцях, у всіх їх розмаїтті і в динаміці. А обґрунтовувати питання соціально-економічного розвитку регіонів правомірно й доцільно на двох рівнях: у муніципальних утвореннях (мікрорівень) і на рівні держави (макрорівень).

Сьогодні багато регіонів змушені самостійно визначати і мобілізувати джерела свого розвитку для того, щоб адаптуватися до ринкових умов господарювання і забезпечити оздоровлення своєї економіки. Найважливішою рушійною силою регіонального розвитку виступає місцевий потенціал, ефективна реалізація якого дедалі більше стає найнагальнішою задачею органів регіонального управління.

Стратегія соціально-економічного розвитку регіону сьогодні має бути цілком орієнтована на створення структури та інфраструктури господарства регіону, що найбільш повно задовольняє матеріальні і духовні потреби населення, зберігає його кількість і сприяє виживанню.

Основні завдання економічної політики регіонів на найближчу і більш віддалену перспективу визначені як стабілізація та зростання економічного потенціалу суб'єктів України, що є основою для зміцнення єдиного економічного простору.

Регіони, що обрали стратегію саморозвитку, здійснюють і такі заходи, як запровадження цільових податків, випуск муніципальних цінних паперів, активізують недержавні джерела фінансування. Крім того, у регіонах, як правило, налагоджено конструктивну взаємодію між владою і різними асоціаціями та об'єднаннями, що виражають інтереси галузевих професійних співтовариств, соціально-культурного комплексу і населення.

Регіони ж, що орієнтуються на зовнішнє фінансування, послідовно проводять утриманську політику, також практикуючи цільові податки, звертаючись за допомогою до міжнародних організацій, прагнучи додати регіональним соціальним проектам статус державних цільових програм. Для цих регіонів характерні спроби влади переорієнтувати невдоволення професійних співтовариств і населення на уряд, виправдовуючи цим власну бездіяльність "неправильною" політикою країни.

При стратегічному управлінні необхідно враховувати специфіку сучасного етапу розвитку ринкових відносин у регіонах. Особливості поведінки регіональних органів управління зумовлює перетворення територій з їхніми ресурсами й інфраструктурою у місце вкладення капіталів, забезпечення самостійності, незалежності підприємців, інвесторів у виборі сфери вкладання своїх капіталів.

Для соціально-економічного розвитку регіону важливо поступово перетворити структуру регіональної економіки. При цьому слід враховувати тісний взаємозв'язок складових відтворювального процесу в регіональному господарстві і звертатися до альтернативних варіантів розвитку. Оптимальне вирішення такої задачі буде можливим, по-перше, коли регіонам не нав'язуватимуть згори бажані шляхи розвитку (нехай навіть перевірені й успішні для інших регіонів, оскільки кожний з них має свою специфіку), по-друге, коли регіони здійснюватимуть кілька стратегій розвитку, по-третє, коли враховуватимуться складність та неоднозначність процесу розвитку, що припускає наявність як позитивних зрушень, так і деяких негативних тенденцій, по-четверте, коли визначатимуться показники, що характеризують ті чи інші позитивні та негативні зміни.

Таким чином, стратегічне управління неможливе без усвідомленого цілеспрямованого, зацікавленого професійного керівництва з боку регіональних органів влади, без їхньої різнобічної підтримки у виконанні окремих стратегічних планів.

Для успішного розвитку підприємництва України перш за все необхідно розробити ефективну законодавчу базу регулювання діяльності суб'єктів господарювання. Держава повинна розробити гнучку систему оподаткування підприємців з метою створення сприятливих умов для отримання ними стабільного прибутку. Державна підтримка підприємців повинна включати їх правовий захист, створення відповідної інформативної й консультаційної бази, сприяння залученню інвестицій у розвиток вітчизняного підприємництва [²⁴⁵, с. 96].

Значну роль в досягненні стратегічних цілей та при врахуванні зовнішніх факторів відіграє транспортний комплекс, який забезпечує ефективне функціонування регіональних економік. Особливого значення він набуває на регіональному (територіальному) рівні. Так історично склалось, що розвиток виробництва продуктивних сил, їх структури, виробничих процесів має регіональні відмінності. Ці відмінності тісно пов'язані із транспортними артеріями, які створюють найбільш сприятливі умови для

²⁴⁵ Кондратьев В. Підприємництво як спосіб здійснення господарської діяльності. Господарське законодавство. К., 2009. 468с.

формування і реалізації матеріальних потоків як з точки зору забезпечення необхідними ресурсами виробничої сфери, так і наповнення внутрішнього ринку необхідною продукцією споживання.

Транспортний комплекс сам по собі не може виступати без тісної взаємодії з регіональною сферою матеріального виробництва. З одного боку, транспортний комплекс виступає як інфраструктура виробничої сфери, без якої неможливе її існування, з іншого – транспортний комплекс має свою, досить розгалужену інфраструктуру, без якої неможливо реалізувати транспортні послуги. Тому виникає проблема узгодження темпів розвитку як сфери матеріального виробництва, так і транспортного комплексу з його складною і розгалуженою інфраструктурою. Основою для такого узгодження є рівень розвитку регіональної виробничої структури, а також обсяги виготовляємої продукції. Це ті фактори, що диктують вимоги до транспортного обслуговування.

4.9. Напрямки підвищення ефективності інноваційної діяльності в сфері управління персоналом аграрних підприємств

*Махмудов Х.З., Михайлова О.С., Чухліб В. Є.
Полтавська державна аграрна академія*

Оскільки працівники підприємства є його стратегічним ресурсом, питання розвитку інноваційних технологій управління персоналом є актуальним. В європейських економічно розвинених країнах пошук шляхів підвищення продуктивності праці базується на інноваційних персонально-технологіях. В Україні в аграрній сфері використовуються традиційні методи управління персоналом, а сучасні інноваційні підходи майже не застосовуються. Керівники аграрних підприємств ігнорують стратегічні інструменти в сфері управління персоналом, що означає неготовність витрачати кошти і час на розвиток людських ресурсів. За таких умов виникає ймовірність дефіциту кадрів на різних рівнях управління та ризик втрати здібних досвідчених працівників, що призведе до зниження ефективності використання персоналу. Якість персоналу, високий інтелектуальний і виробничий потенціал працівників – головні умови конкурентоспроможності й ефективності виробництва, за яких можуть народжуватися нові технології, продукція, послуги. Отже, працівники є найважливішим ресурсом інноваційного розвитку аграрних підприємств, а успіх інноваційної діяльності залежить від рівня ефективності менеджменту

персоналу.

Проблеми управління персоналом досліджували багато вітчизняних та закордонних вчених. Так, П.Ф. Друкер, Дж.А. Макьярелло вперше використали поняття інновації саме стосовно до управління трудовими ресурсами [246]. А. Антоненко запропонував використовувати методіку LAB-profile в практиці управління персоналом [247], а Н. Заярна, О. Каралюс довели, що інновації більш ймовірні там, де є можливість кидати виклик обмеженням і владі; де дозволяється ігнорувати правила поведінки, стимулюється перемішування ідей, людей та культур [248]. О. Мельник запропонував систему мотивування працівників інноваційно-креативного профілю на українських підприємствах [249]. Л. Червінська довела, що інновації дійсно почнуть відбуватися тільки з розумінням того, що світ швидко змінюється, що він надзвичайно динамічний і мінливий і що майбутнє є непередбачуваним [250]. З урахуванням складності ситуації в економіці країни на ринку праці, актуальним залишається питання удосконалення управління персоналом аграрних підприємств [251].

Основу концепції управління персоналом становить зростаюча роль особистості, працівника, знання його мотиваційних установок, вміння їх формувати і спрямовувати відповідно до тих завдань, які стоять перед аграрним підприємством. Як об'єкти управління виступають керівники і спеціалісти, виробничий персонал і потенційні працівники, яких потребує підприємство. Зв'язки в структурі системи управління персоналом реалізуються організацією виділенням спеціальних функцій і горизонтальних взаємозв'язків функціональних підсистем і підсистем лінійного управління. Функція управління персоналом на підприємстві при застосуванні системного підходу розглядається як цілісна система. Управління нею тоді ефективніше, якщо досконаліші підібрані елементи системи і скоординовані їх дії.

Дослідження, проведені у сфері структурних складників системи управління персоналом в аграрних підприємствах, дають змогу виділити ключові її підсистеми: управління розвитком персоналу; створення умов праці; інформаційного забезпечення системи управління персоналом;

²⁴⁶ Друкер П.Ф., Макьярелло Д. А. Менеджмент. М.: Вільямс, 2012. 704 с.

²⁴⁷ Антоненко А. Використання методіки LAB-profile в практиці управління персоналом. Менеджер по персоналу. 2006. № 10. С. 70–77.

²⁴⁸ Заярна Н.М., Каралюс О.М. Проблеми і перспективи розвитку трудових ресурсів в Україні. Науковий вісник НЛТУ України: зб. наук.-техн. праць. Львів: РВВ НЛТУ України, 2011. С. 172–175.

²⁴⁹ Мельник О.Г. Система мотивування працівників інноваційно-креативного профілю на українських підприємствах. Львів: Видавництво Львівської політехніки. 2013. С. 52–55.

²⁵⁰ Червінська Л.П. Управління інноваційною діяльністю персоналу: монографія. К.: КНЕУ, 2014. 194 с.

²⁵¹ Щербак В.Г. Інноваційні аспекти управління трудового потенціалу: [монографія]. Харків: Вид. ХНЕУ, 2009. 320 с.

підсистема правового забезпечення; підсистема аналізу та планування персоналу; підсистема найму та обліку персоналу; підсистема мотивації персоналу; підсистема оцінки персоналу [252]. Окремі фахівці з кадрового забезпечення до системи управління персоналом відносять такі підсистеми: персонал-маркетингу; HR-орієнтирів і планування; розвитку та активізації трудового потенціалу; соціального розвитку та соціального партнерства; атестації та ротації кадрів; формування та використання персоналу [253]. З погляду ієрархічної побудови менеджменту організацій можна виокремити три рівні підпорядкування функцій управління персоналом: стратегічне формування напрямків кадрової роботи, загальне управління кадровою підсистемою та управління в конкретних областях управління персоналом [254]. Таким чином, можна відзначити, що до системи управління персоналом підприємства можуть належати багато підсистем, кожна з яких спрямована на оптимізацію управління визначеного елементу.

Деякі науковці та вчені до системи управління персоналом відносять гнучкий та жорсткий підходи. Перший передбачає свободу творчої реалізації та максимізацію використання інтелектуального потенціалу кожного працівника. Сутність другого становить жорсткий контроль та регламентація дій персоналу з установленням чітких вимог та формалізованих заходів їх професійних обов'язків без можливостей самореалізації та прояву своїх творчих якостей [255].

Більш сучасні методи управління пропонують використання так званих 3-х стилів [256]:

- стиль участі (пояснити чому працівник важливий у команді, створити відчуття власної значущості; застосовується для нових членів команди та працівників низових ланок);
- стиль безпосереднього керівництва (дати працівникам відповідь на 5 запитань: що? Де? Як? Чому? Коли? Працівники повинні знати, що необхідно робити, які їхні обов'язки, коли робота повинна бути завершена);
- стиль командної роботи (обмін досвідом, спільне вирішення проблем,

²⁵² Дідур Г.І., Смирнова Н.В. Підсистема управління персоналом як складова менеджменту аграрних організацій. Економічний аналіз: зб. наук. праць Тернопільського національного економічного університету. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний центр Тернопільського національного економічного університету “Економічна думка”, 2018. Том 28. № 1. С. 222-230.

²⁵³ Продан І.О. Становлення системи управління персоналом підприємства на інноваційних засадах. Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. 2013. № 776. С. 61–66.

²⁵⁴ Дідур Г.І., Смирнова Н.В. Підсистема управління персоналом як складова менеджменту аграрних організацій. Економічний аналіз: зб. наук. праць Тернопільського національного економічного університету. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний центр Тернопільського національного економічного університету “Економічна думка”, 2018. Том 28. № 1. С. 222-230.

²⁵⁵ Годящев М.О. Управління персоналом підприємства як фактор підвищення його ділової активності. Інтелект XXI. 2017. № 3. С. 74–79. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/int XXI_2017_3_12

²⁵⁶ Розметова О.Г. Інноваційні методи управління персоналом як фактор підвищення конкурентоспроможності підприємств індустрії гостинності. Ефективна економіка. 2013. № 3. С. 89–93.

колективні поради).

Ураховуючи наявні підходи до системного управління персоналом, аграрним підприємствам для досягнення його ефективності та підвищення власної ділової активності слід використовувати оптимальний симбіоз розглянутих прийомів і способів, ураховуючи умови господарювання, специфіку діяльності, розміри підприємства, його організаційну структуру тощо.

Основним структурним підрозділом з управління персоналом в аграрних підприємствах є відділ кадрів, що виконує функції планування трудових ресурсів, приймання та звільнення працівників, організації курсової підготовки щодо підвищення кваліфікації та перепідготовки. Головною проблемою залишається незначний статус працівників відділу кадрів та їх низький рівень професійної підготовки. Система управління персоналом, яка існує в більшості аграрних підприємств України, є традиційною і включає такі елементи: орієнтація на поточні питання; орієнтація на стабільність; найважливіший ресурс – організаційна структура; максимальний розподіл робіт, прості та вузькі спеціальності; зовнішній контроль; пірамідальна та жорстка організаційна структура, розвиток вертикальних зв'язків; авторитарний стиль керівництва; конкуренція та політична гра; низька зацікавленість працівників, підприємства в його успіху; діяльність тільки в інтересах підприємства та його підрозділів; низька схильність до ризику.

Ефективна система управління персоналом на підприємстві повинна включати періодичні інноваційні та капітальні вкладення в розвиток трудового потенціалу працівників для максимізації їх продуктивності праці та особистої інтелектуальної реалізації. Елементи сучасної системи управління персоналом передбачають орієнтацію на стратегію; орієнтацію на своєчасну адаптацію системи управління персоналом до змін у зовнішньому середовищі; орієнтацію на працівників як найважливіший ресурс; оптимальне групування робіт, багатоаспектні спеціальності; самоконтроль та самодисципліна; плоску та гнучку організаційну структуру, розвиток горизонтальних зв'язків, які забезпечують ефективну взаємодію підрозділів та працівників; стиль керівництва збудований на зацікавленості усіх працівників у спільному успіху підприємства у цілому; співробітництво; високу зацікавленість працівників у спільному результаті; діяльність в інтересах суспільства; орієнтацію на інновації та пов'язану із цим схильність до ризику [²⁵⁷].

²⁵⁷ Лизунова О.М., Іщенко Я.Г., Кондрашова Г.В. Використання інноваційних методів управління персоналом підприємства. Економіка і суспільство. 2018. № 14. С. 52–55.

Для створення покращеного, інноваційного продукту необхідна рушійна сила – інноваційний персонал. Це персонал, який не боїться кидати виклики, бути творчим, створювати нове, пропонувати керівництву своє бачення майбутнього підприємства та при всьому цьому залишатись клієнтоорієнтованим [258]. Вдосконалення механізму управління персоналом у підприємствах аграрної сфери має бути спрямоване на активізацію творчого, організаторського, професійного, інтелектуального і людського потенціалу персоналу, збільшення його відповідальності за кінцевий результат [259]. Отже, для ефективного управління персоналом слід максимально використовувати його явний та прихований потенціал. До сучасних методів пошуку інноваційних ідей серед персоналу можна віднести наступні (табл. 1):

1. Сучасні методи пошуку інноваційних ідей персоналу

Назва методу	Характеристика
1	2
Альтер-его	Вирішення будь-якого питання з точки зору відомої людини. Для того, щоб вирішити конкретну проблему за цим методом, необхідно подивитись на неї очима історичної особи, персонажу книги, видатного спеціаліста в певній сфері, відомого корпоративного лідера. Застосування цього методу дозволяє спрогнозувати рішення, використовуючи стиль та ідеї відомих особистостей
Сесія питань	Мозковий штурм, мінімум критики, максимум свободи думки. Представляє собою обговорення ряду попередньо сформульованих питань у форматі мозкового штурму (брейнстормінгу) з повною свободою висловлювань думок без обтяження критикою
Символ	Представлення проблеми чи питання певним символом, який максимально відповідає цій проблемі; кожний елемент символу може бути відповіддю на питання. За цією методикою керівник формулює проблему та пропонує групі працівників придумати аналогію у вигляді певного символу, який би максимально відповідав висунутій проблемі по суті та характеру.
Виклик	Керівник формує уявну проблему, а персонал повинен вирішити її без будь-якої допомоги. За цим методом керівник кидає виклик підлеглим, впливаючи на їх підсвідоме бажання довести свою спроможність самостійно вирішувати проблеми та приймати рішення
Метод SCAMPER	Вирішення проблеми шляхом заміни, комбінації, адаптації, модифікації, застосування, ліквідації, створення протилежності. Назва методу включає перші букви дій, які потрібно зробити персоналу над продуктом, послугою чи явищем в організації. Це дозволить знайти безліч несподіваних ідей для модифікації існуючих та створення нових продуктів чи послуг.
Метод провокацій	Пошук вигоди від незвичайних, навіть безглузвих ідей). Цей метод сприяє генеруванню серед персоналу ідей, які виходять за межі стандартних моделей мислення і особливо корисний, коли підприємство

²⁵⁸ Касич А.О., Бурба О.А. Інноваційні підходи в практиці управління персоналом конкурентоспроможного підприємства. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2017. Вип. 16 (1). С. 130–134. URL:[http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2017_16\(1\)_31](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2017_16(1)_31)

²⁵⁹ Булгакова А.К. “Сучасні методи управління персоналом на підприємствах готельного господарства” [Електронний ресурс] - Режим доступу http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/kgm_econ/2012_102/494-498.pdf

	хоче створити абсолютно новий товар, розпочати новий бізнес
Рефреймінг	Використовується для вирішення важливих бізнес-проблем. Найбільш поширеною формою рефреймінгу є оцінка працівниками проблеми з точки зору людей різних професій. Керівник доручає підлеглим грати різні ролі при критичній оцінці різних складових продукту чи послуги підприємства та вислуховує їх думку, фіксуючи нові ідеї.
Метод інверсії	Пошук раціональних рішень проблеми при аналізі протилежного завдання. За цим методом керівник ставить перед підлеглими завдання, протилежне тому, яке він хоче вирішити. В результаті можна отримати перелік дій та рішень, які не допустимі для даного продукту чи послуги і використати ці знання для їх покращення. Цей метод дозволяє працівникам побачити те, чого б вони не помітили при прямому формулюванні проблеми
Лінзи сприйняття	Перша “лінза” – це заперечення стереотипів, які протягом багатьох років діють у підприємстві. Більшість проривних інновацій виникають, саме завдяки цьому. Існують такі методи подолання стереотипів: виявлення догми, пошук абсурдності (погляд на свій бізнес очима клієнта, в результаті народжується нова ідея для покращення результатів своєї діяльності), прийняття “екстремальних” рішень. Другою “лінзою” є виявлення і комбінування трендів, що являє собою аналіз тенденцій не лише своєї сфери діяльності, але й демографічної, технологічної, геополітичної та інших сфер. Для того щоб успішно використати цю “лінзу” необхідно звернути увагу на зміни зовнішнього середовища і виявити його вплив на бізнес. Третя “лінза” – актив в роботу, поєднання ключових активів і компетенцій, кожна з яких може надати нові можливості для розвитку, а не виокремлення в бізнесі ряду підрозділів. Це стало можливим після того, як підприємство визначила чим вона володіє і використала свої ресурси для створення нового продукту. І четверта “лінза” – неявні потреби клієнтів, тобто це дослідження бажань клієнтів шляхом прямого спостереження, складання карти клієнтського досвіду, аналогії з других галузей, краудсорсінгу (використання “розуму тисяч людей”, тобто створення інтернет-форумів і соціальних мереж, де люди самі зможуть запропонувати нові ідеї і виразити думки; проте слід фільтрувати те, що пропонує “натовп”).

Джерело: див. [260]

На думку П.Ф. Друкера, існує єдиний правильний принцип управління персоналом – використання диференційованих підходів і стилів управління для різних груп працівників і навіть окремих працівників у різних ситуаціях. При цьому той чи інший спосіб впливу, певний набір операцій і процедур у процесі формування та реалізації трудового потенціалу визначають персонал-технологією або технологією управління персоналом [261].

Під персонал-технологією розуміють механізм взаємодії керівників усіх рівнів управління зі своїм персоналом із метою ефективного використання тих обмежених економічних ресурсів, що є на виробництві, насамперед робочої сили, трудового потенціалу всіх категорій працівників.

²⁶⁰ Годящев М.О. Управління персоналом підприємства як фактор підвищення його ділової активності. Інтеллект XXI. 2017. № 3. С. 74–79. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/int_XXI_2017_3_12

²⁶¹ Друкер П.Ф. Макьярелло Д. А. Менеджмент. М.: Вільямс, 2012. 704 с.

У сучасному виробництві технологія управління персоналом – це наука управління людьми, механізм взаємозв'язку між суб'єктом та об'єктом управління персоналом, система взаємодії між керівником і працівником, стратегія вироблення рішень і тактика їх виконання у сфері ефективної зайнятості працівників в управлінні кадровим складом підприємства.

Розробка і впровадження інноваційної технології управління персоналом в аграрних підприємствах повинна включати наступні етапи:

- 1) всебічний аналіз кадрової ситуації;
- 2) коригування діючих положень;
- 3) розробка та затвердження розробленої технології;
- 5) впровадження розроблених заходів у практику;
- 6) навчання персоналу інноваційної технології;
- 7) призначення відповідальних осіб за впровадження технології.

Усі персонал-технології можна об'єднати в групи (табл. 2).

2. Характеристика персонал-технологій

Назва технології	Особливості технології
Персонал-технології позикової праці	
Аутсорсинг	Передача здійснюваних завдань, функцій і процесів у межах підприємства. Пов'язано це з тим, що окремі функції (інформаційні, маркетингові, фінансові тощо) працівники спеціалізованих компаній можуть виконати краще або швидше
Аутстафінг	Співробітники, що раніше числилися в штаті компанії-замовника, переводяться в організацію, що надає послуги з аутстафінгу, тобто дана організація оформлює у свій штат вже наявний персонал підприємства і стає формальним роботодавцем (це дає змогу вирішити питання тимчасового вивільнення працівників, для яких на даний момент немає праці)
Лізинг персоналу	Форма тимчасового або строкового залучення персоналу, що дає змогу вирішити проблеми підприємства в умовах зміни пріоритетних напрямів діяльності; в умовах необхідності зменшення витрат на персонал (залучення персоналу для тимчасової зайнятості)
Навчальні персонал-технології	
Коучинг	Метод безпосереднього навчання менш досвідченого працівника більш досвідченим в процесі їх взаємодії. Відбувається у формі наставництва, консультування. Використовується як ефективний інструмент персонального та особистого розвитку, який сприяє реалізації внутрішнього потенціалу людини, й підвищенню ефективності праці.
Персонал-технології підбору та найму персоналу	
Хедхантинг	Кадрові агентства здійснюють пошук висококваліфікованих фахівців вищої ланки з урахуванням особливостей діяльності замовника, вимог до кандидатів, робочого середовища, використовуючи прямі методи пошуку
Рекрутинг	Кадрові агентства здійснюють пошук кваліфікованих фахівців середньої ланки з урахуванням вимог до особистісних та професійних якостей кандидатів, використовуючи наявні бази кандидатів й надаючи об'яви в ЗМІ
Скринінг	Кадрові агентства здійснюють пошук необхідного допоміжного та обслуговуючого персоналу нижньої ланки, враховуючи формальні ознаки: стать, вік, освіту, досвід роботи тощо. Кадрові агентства отримують резюме кандидатів й віддають їх замовнику, який сам приймає рішення щодо відбору персоналу
“Плетіння мереж” та прямий пошук	Консультант використовує власні зв'язки для пошуку кандидатури, у другому випадку – разом із замовником визначається компанія, в якій

	може працювати необхідний працівник, з'ясовується його можлива посада, потенційному претенденту робиться ділова пропозиція
Персонал-технології підвищення ефективності роботи персоналу	
Реінженіринг	Радикальна перебудова (перепроєктування) бізнес-процесів підприємства для отримання істотних ефектів. Його використання може сприяти як підвищенню ефективності управління персоналом за рахунок удосконалення цього процесу, а також дасть змогу підвищити ефективність праці персоналу підприємства
Персонал-технології стимулювання персоналу	
Внутрішній маркетинг	Використання маркетингового підходу до управління персоналом, який полягає у формуванні, стимулюванні, координуванні та інтеграції персоналу з метою забезпечення задоволення споживача
Персонал-технології контролю праці персоналу	
Таємний покупець	Метод прихованого спостереження за роботою персоналом, яке проводить підготовлена особа в якості клієнта. Його використання дає змогу встановити рівень дотримання працівниками правил і норм під час здійснення професійних обов'язків, стандартів обслуговування клієнтів, а також виявити компетентність персоналу
Інформаційні персонал-технології	
Метод SCAMPER	Вирішення проблеми шляхом заміни, комбінації, адаптації, модифікації, застосування, ліквідації, створення протилежності. Назва методу включає перші букви дій, які потрібно зробити персоналу над продуктом, послугою чи явищем в організації. Це дозволить знайти безліч несподіваних ідей для модифікації існуючих та створення нових продуктів чи послуг.
Метод провокацій	Пошук вигоди від незвичайних, навіть безглузвих ідей. Цей метод сприяє генеруванню серед персоналу ідей, які виходять за межі стандартних моделей мислення і особливо корисний, коли підприємство хоче створити абсолютно новий товар, розпочати новий бізнес
Рефреймінг	Використовується для вирішення важливих бізнес-проблем. Найбільш поширеною формою рефреймінгу є оцінка працівниками проблеми з точки зору людей різних професій. Керівник доручає підлеглим грати різні ролі при критичній оцінці різних складових продукту чи послуги підприємства та вислуховує їх думку, фіксуючи нові ідеї.
Метод інверсії	Пошук раціональних рішень проблеми при аналізі протилежного завдання. За цим методом керівник ставить перед підлеглими завдання, протилежне тому, яке він хоче вирішити. В результаті можна отримати перелік дій та рішень, які не допустимі для даного продукту чи послуги і використати ці знання для їх покращення
Лінзи сприйняття	Перша “лінза” – це заперечення стереотипів, які протягом багатьох років діють у підприємстві. Більшість проривних інновацій виникають, саме завдяки цьому. Іноді важко відмовитись від установлених правил і порядку, тому існують такі методи подолання стереотипів: виявлення догми, пошук абсурдності (погляд на бізнес очима клієнта, в результаті народжується нова ідея для покращення результатів своєї діяльності), прийняття “екстремальних” рішень.
	Другою “лінзою” є виявлення і комбінування трендів, що являє собою аналіз тенденцій не лише своєї сфери діяльності, але й демографічної, технологічної, геополітичної та інших сфер. Для того щоб успішно використати цю “лінзу” необхідно звернути увагу на зміни зовнішнього середовища і виявити його вплив на бізнес. Це можливо здійснити, виконуючи такі дії: йти туди, де ще не було конкурентів; посилювати слабкі сигнали; досліджувати контекст; шукати взаємозв'язки. Третя “лінза” – актив в роботу, поєднання ключових активів і компетенцій, кожна з яких може надати нові можливості для розвитку, а

	не виокремлення в бізнесі ряду підрозділів. Це стало можливим після того, як підприємство визначила чим вона володіє і використала свої ресурси для створення нового продукту. І четверта “лінза” – неявні потреби клієнтів, тобто це дослідження бажань клієнтів шляхом прямого спостереження, складання карти клієнтського досвіду, аналогії з других галузей, краудсорсінгу (використання “розуму тисяч людей”, тобто створення інтернет-форумів і соціальних мереж, де люди самі зможуть запропонувати нові ідеї і виразити думки; проте слід фільтрувати те, що пропонує “натовп”, адже це може призвести до створення чогось абсурдного і провального).
--	--

Джерело: див. [262]

Інноваційні підходи підприємства щодо розвитку персоналу повинні базуватися на інвестуванні засобів у персонал, що дозволить досягти стійкого економічного росту в перспективі, а не хвилинного економічного ефекту.

Інвестиції в людський капітал дають у 5-6 разів більше приросту, ніж у будь-яке матеріальне виробництво. Як і інші інвестиції капіталу, інвестування в освіту та професійну перепідготовку являють собою одноразові витрати ресурсів, що передбачають підвищення продуктивності праці в майбутньому [263]. В стратегічній перспективі – це практично безальтернативний спосіб різнобічного впливу на фінансово-економічний стан підприємства. Інноваційними підходами в роботі з персоналом мають бути: участь в розробці ділової стратегії підприємства; прогнозування і планування персоналу; своєчасне підвищення кваліфікації всіх працівників; зміцнення зв'язків з іншими підприємствами й освітніми структурами щодо навчання і тренінгу персоналу; атестація персоналу і визначення навчальних потреб; створення системи професійного росту; аналіз і постійного удосконалювання організаційної культури [264].

Таким чином, основу концепції сучасної системи управління персоналом аграрних підприємств становить зростаюча роль особистості робітника, знання його мотиваційних установок, вміння їх формувати та направляти згідно із завданнями, що стоять перед підприємством. Сучасний процес управління персоналом в аграрних підприємствах повинен містити в собі комплекс інноваційних механізмів, організованих навколо взаємодії працівників, активізації творчого й організаційного персоналу, інтеграції його зусиль на досягнення поставлених цілей. Абсорбуючи традиційні світові підходи до управління людськими ресурсами, він розширює існуючі

²⁶² Лизунова О.М. Використання інноваційних методів управління персоналом підприємства / О.М. Лизунова, Іщенко Я.Г., Кондрашова Г.В. // Економіка і суспільство. – 2018. – № 14. – С. 52–55.

²⁶³ Щукін І. О., Морщенок Т. С. Формування системи управління персоналом на підприємстві. Економічний вісник Донбасу. 2005. №1 (2). С. 116–120.

²⁶⁴ Островерхов В. Підвищення конкурентоспроможності управління персоналом як напрям інноваційної діяльності підприємства. Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України. 2014. Вип. 19. С. 100–110.

рамки, виводячи управлінські процеси на потенційно новий рівень.

РОЗДІЛ 5. ЯКІСТЬ ТА БЕЗПЕЧНІСТЬ ТОВАРІВ ЯК СКЛАДОВА ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

5.1. Якість пшениці ярої твердої для виробництва харчових продуктів

Бараболя О.В., Жемела Г.П., Олефір О.
Полтавська державна аграрна академія

Пшениця тверда яра цікава для зернового господарства країни насамперед як сировина для макаронних виробів, а також для хлібопечення як поліпшувач борошна м'якої пшениці. Вона має високоякісне зерно для виготовлення неперевершеної якості круп високої харчової цінності. Її виробництво могло би не лише забезпечити потребу населення у високоякісних виробах, але й бути досить прибутковою статтею експорту. Науковцями Миронівського інституту імені В.М. Ремесла створено сорти пшениці твердої ярої з потенціалом врожаю зерна 5,5-7,5 т/га.

У збільшенні виробництва високоякісного продовольчого зерна у країні велика роль – належить пшениці ярій. Слід зауважити, що на початку минулого століття в Україні яра пшениця була основною продовольчою культурою, площі якої доходили до 6 мільйонів гектарів, або в два рази більше ніж озимої. Пізніше, завдяки досягненням світової і вітчизняної селекції, створенням високопродуктивних сортів озимої пшениці площі під ярою стали поступово зменшуватись, і на початку нинішнього століття її висівали на незначних площах (біля 2%), як страхову культуру, здебільшого при загибелі або зрідженні озимих [²⁶⁵].

Тому одним із шляхів зменшення ризику недобору продовольчого зерна є розширення площ посівів ярої пшениці з урахуванням досягнень селекції і новітніх агротехнологій. Останнім часом культура поступово набуває позицій стратегічної. В останнє десятиріччя площі під нею почали збільшуватись і нині становлять понад 10% пшеничного клину [²⁶⁶,²⁶⁷].

Раніше сортовий склад пшениці ярої був представлений напівінтенсивними й екстенсивними сортами, які за урожайністю

²⁶⁵ Єрмоленко Ю. Жнива 2008 - прибутковий бізнес чи все ще збиткове сільське господарство. Агроном, 2008. № 4. С. 90–91.

²⁶⁶ Рекомендації по вирощуванню ярої пшениці в Лісостепу України: Харків, 2006. 24 с.

²⁶⁷ Власенко, В. А. Оцінка адаптивності сортів пшениці м'якої ярої: Сортовивчення та охорона прав на сорти рослин. Київ : 2006. № 4. С. 93–103.

поступалися озимим формам пшениць і мали ряд вад. Останнім часом селекційними закладами створено ряд нових високоврожайних напівкарликових і короткостеблових інтенсивних та високоінтенсивних сортів з досить високими продовольчими якостями зерна і стійкістю до вилягання. Потенціал нових сортів ярої пшениці складає 6-8 т/га, що свідчать показники закладів державного сортовипробування, селекційних установ, багатьох господарств, фермерів. Так, урожайність пшениці ярої на великих площах щороку сягає 6-7 т/га. По 5-6 тонн з гектара отримують хлібороби агрофірм Таращанського району Київської області [²⁶⁸,²⁶⁹].

Продуктивність пшениці ярої у великій мірі залежить від адаптивних властивостей, стійкості сортів до несприятливих факторів середовища, стресових явищ. Кожному сорту притаманний певний рівень стійкості до стресів. У різних ґрунтово-кліматичних умовах такими стресами можуть бути несприятливі умови весняно-літнього періодів, посухи, суховії, пізні весняні приморозки, епіфітотії хвороб тощо.

При доборі сортів особливу увагу селекціонерам варто звертати на показники рівня стійкості до комплексної посухи. Незважаючи на те, що високі температури рідко викликають летальний ефект [²⁷⁰,²⁷¹], зате втрати врожаю від посухи бувають досить значні. Слід врахувати, що пшениця яра вимогливіша до вологи ніж озима і потерпає від посухи в більшій мірі. Вкрай несприятливі умови для росту і розвитку рослин, формування урожаю, які склалися дали змогу нам вивчити рівень стійкості досліджуваних сортів. Жорсткі повітряна і ґрунтова посухи, підвищений температурний режим, які встановились ще у квітні місяці й утримувались весь вегетаційний період, викликали велике стресове навантаження на рослини, яке призвело до значного зниження продуктивності всіх сортів. Якщо в сприятливих по вологозабезпеченню роках урожайність ярої пшениці на Білоцерківській сортостанції по дослідках становила від 5,68, до 5,81, то у несприятливі р. - лише 2,41 т/га.

Виявлено, що сорти по-різному реагували на посуху. Це свідчить про генетичну основу посухостійкості. Всі досліджувані сорти в значній мірі знизили продуктивність. Найбільше зниження урожайності відмічено в сортів Ажурная, Етюд, Вітка. В сприятливих роках їхня врожайність становила відповідно 5,20; 6,22 і 4,75 т/га, а у посушливих роках відповідно 0,65; 0,85 і 0,83 т/га або на 87.5-82.5% нижча. Дещо в меншій мірі зниження

²⁶⁸ Рекомендації по вирощуванню ярої пшениці в Лісостепу України: Харків, 2006. 24 с.

²⁶⁹ Власенко, В. А. Оцінка адаптивності сортів пшениці м'якої ярої: Сортовивчення та охорона прав на сорти рослин. Київ : 2006. № 4. С. 93–103.

²⁷⁰ Шелепов В. В., Маласай В.М., Пензев А. Ф. и др. Морфология, биология, хозяйственная ценность пшеницы. Мионовка, 2004. 526 с.

²⁷¹ Лелли, Я. Селекция пшеницы. Теория и практика. / Пер. с англ. Н. Б. Ронис. Москва : Колос, 1980. 384 с.

відмічено в сортів Харківська 26, Рассвет, Стависька і Харківська 30 - на 42,7-56,9 відсотків. Це свідчить про низьку результативність селекції на 40 посухостійкість та обмаль сортів степового еко типу^[272].

Якість зерна пшениці ярої твердої, як і іншої агропромислової продукції, визначається сукупністю її корисних властивостей, які задовольняють конкретні потреби споживачів і досягаються системним регулюванням споживчих властивостей і характеристик продукції з їхньою оцінкою на кожній стадії проектування, виробництва, зберігання, транспортування і переробки ^[273]. Зерно пшениці ярої твердої використовується для виготовлення круп, макаронних виробів та продуктів дитячого і дієтичного харчування. Тому поняття якості зерна потрібно розглядати в двох аспектах: з точки зору харчової цінності і як вираз його технологічних властивостей.

Важливою ознакою, за допомогою якої можна охарактеризувати зерно, є його розмір. Він визначається масою 1000 зерен, якій у переробній промисловості надається важливе значення. Вихід крупок з крупнозерної пшениці більший, ніж з дрібнозерної. Вважається, що в дрібному зерні міститься більше білка, ніж у крупному ^[274]. О. І. Марушев довів, що у пшениць твердих залежність вмісту білка від маси 1000 зерен проявляється меншою мірою, ніж у м'яких. Математична обробка даних, одержаних за ряд років внаслідок лабораторного аналізу великої кількості зразків з різною масою 1000 зерен і неоднаковим вмістом білка, показала, що коефіцієнт кореляції між цими величинами у пшениць м'яких становив мінус $0,90 \pm 0,08$, у твердих – мінус $0,55 \pm 0,14$.

Натура зерна характеризує його фізичні властивості (крупність, виповненість, щуплість, шорсткість). Від натури зерна залежить вихід і доброякісність крупи. Чим вона більша, тим кращі ці показники. За показником натури зерна проводять поділ пшениці твердої на товарні класи. Згідно ДСТУ 3768:2019 Пшениця. Технічні умови, норма для першого і другого класів – не менше 750 г/л, для третього – не менше 730 г/л, для четвертого – не менше 710 г/л. ^[275]

У процесі визначення якості зерна пшениці твердої серед інших показників склоподібності надається одне з перших місць. За цим показником, згідно ДСТУ 3768:2019, визначають клас пшениці ярої твердої. У тих випадках, коли склоподібність становить не менше 70 %, зерно

²⁷² Шелепов В. В., Маласай В.М., Пензев А. Ф. и др. Морфология, биология, хозяйственная ценность пшеницы. Мироновка, 2004. 526 с.

²⁷³ ДСТУ 3768:2019 «Пшениця. Технічні умови».[Чинний від 2019-06-10] Київ 2019. 19 с.

²⁷⁴ Бараболя О.В. Якість зерна пшениці твердої ярої залежно від строків збирання. / 36. Наук. праць УНУС Агрономія Частина 1 Вип.77. Умань 2011 С. 26–31.

²⁷⁵ ДСТУ 3768:2019 «Пшениця. Технічні умови».[Чинний від 2019-06-10] Київ 2019. 19 с.

відносять до першого класу, не менше 60 – до другого, не менше 50 – до третього і не менше 40 % – до четвертого класу. Як правило, в межах сорту склоподібні зерна багатші білком і клейковиною порівняно з борошністими, дають більший вихід доброякісного макаронного борошна та крупок. Основна вимога до макаронного борошна або крупок полягає в тому, щоб під час переробки вони давали тверде тісто, здатне формуватися в трубчасті вироби, які б добре зберігали форму під час сушіння або в процесі штампування в вироби різної форми. Після сушіння трубчасті вироби повинні мати хорошу міцність, не розламуватись на шматочки неправильної форми [²⁷⁶, ²⁷⁷].

Макаронні властивості пшеничного борошна, які дають можливість одержати вироби хорошої якості, визначаються кількістю і якістю клейковини, вмістом каротиноїдних пігментів, вмістом темних вкраплень і крупністю помелу.

Унікальність клейковини полягає в тому, що сформований під час пресування тіста клейковинний каркас, який утримує масу крохмальних зерен у випресуваних сирих виробах і зміцнюється потім в процесі сушіння виробів, під час варіння не лише не розварюється, а навпаки – фіксується, зміцнюється внаслідок денатурації клейковини. Характер зміни властивостей пластичності і міцності випресуваних сирих виробів залежно від вмісту клейковини в борошні показує, що оптимальне співвідношення між цими властивостями знаходиться на рівні вмісту клейковини 28 %. Такий вміст клейковини в борошні є оптимальним з технологічної точки зору [²⁷⁸].

До основних каротиноїдів борошна ярої твердої пшениці відносяться ксантофіл, ефіри ксантофілу і каротин. На їхнє співвідношення впливають вид, сорт і умови вирощування пшениці. В середньому на частку ксантофілу припадає близько 90 %, на частку його ефірів і каротину – по 5 % загальної кількості каротиноїдних пігментів. З усіх же каротиноїдів борошна пшениці біологічно активний лише каротин як провітамін А, тобто він синтезується в цей вітамін в організмі людини. Враховуючи мізерну кількість каротину в борошні, можна вважати, що каротиноїдні пігменти мають в макаронному виробництві, головним чином, естетичне значення, надаючи виробам приємного бурштино-жовтого кольору [²⁷⁹].

²⁷⁶ ДСТУ 3768:2019 «Пшениця. Технічні умови». [Чинний від 2019-06-10] Київ 2019. 19 с.

²⁷⁷ Вітвіцький М.А. Можливості ярої пшениці. Хлібороб України. К.: Урожай, 1981. №1, С. 12–16.

²⁷⁸ Вітвіцький М.А. Можливості ярої пшениці. Хлібороб України. К.: Урожай, 1981. №1, С. 12–16.

²⁷⁹ Колючий, В. Т., Власенко В. А., Борсук Г.Ю. Селекція, насінництво і технології вирощування зернових колосових культур у Лісостепу України / Київ: Аграрна наука, 2007. 800 с.

Присутні в борошні частинки оболонки, алеїронового шару, зародка пшеничного зерна і насіння інших культур виступають на поверхні макаронних виробів у вигляді темних цяток, погіршуючи зовнішній вигляд виробів. Крім того, наявність в борошні значної кількості периферійних частинок зерна свідчить про збільшений вміст амінокислот і ферментів, зокрема тирозину і поліфенолоксидази, які беруть участь у небажаному процесі потемніння макаронних виробів під час сушіння. Тому, з точки зору зовнішнього вигляду, для виготовлення макаронних виробів бажано брати борошно вищих сортів. Проте існує деяке протиріччя: чим нижчий сорт борошна, тим вища харчова цінність виробів – більший вміст білка, вітамінів, мінеральних речовин і харчових волокон. Хоч і тут треба зазначити: за несприятливих умов вирощування саме в периферійній частині зерна накопичуються шкідливі речовини – токсичні елементи, мікотоксини, пестициди [280].

Розмір частинок борошна в межах 150...400 мкм не впливає на якість сухих і зварених макаронних виробів. Більші частинки крупки, розміром від 400 до 500 мкм, не встигають повністю просякнутися водою під час замісу тіста і зберігають свою індивідуальність в процесі пресування. А оскільки в партіях зерна пшениці твердої, що йде на помел в крупку, може міститися до 10 % борошнистих зерен пшениці м'якої, а зерна пшениці твердої не завжди повністю схожі, білясті крупні частинки, що містяться в крупці, проявляються на поверхні сухих виробів у вигляді світлих цяток. Це порушує однобарвність виробів, погіршує їхній товарний вигляд [281].

Важливу роль відіграють специфічні для пшениці твердої структурні особливості ендосперму, його твердозерність. Під час розмелювання зерно пшениці твердої подрібнюється на крупні частинки з гострими кінцями, тоді як у пшениці м'якої стінки клітин руйнуються і зерна крохмалю висипаються, створюючи шпори і мікрощілини, які псують вигляд і властивості макаронних виробів.

Борошно з зерна пшениці твердої ярої забезпечує тверде, зв'язне тісто, з хорошою опірністю до розриву, достатньо пружне і еластичне, яке не деформується під час виготовлення, оброблювання. Макаронні вироби, виготовлені з такого борошна, характеризуються високою міцністю на злом, еластичністю, гладенькою блискучою поверхнею без тріщин, а в процесі варіння добре зберігають форму.

²⁸⁰ Колочий, В. Т., Власенко В. А., Борсук Г.Ю. Селекція, насінництво і технології вирощування зернових колосових культур у Лісостепу України / Київ: Аграрна наука, 2007. 800 с.

²⁸¹ Бараболя О.В. Вплив агроекологічних факторів на урожайність та якість зерна пшениці твердої ярої в Лівобережній лісостеповій зволоженій підзоні: дис. на здобуття к.с.-г. наук: 06.01.09 / Харків. Інститут рослинництва ім. В.Я. Юр'єва УААН 2009. 198 с.

З зерна пшениці ярої твердої виробляють великий асортимент круп, але не всі сорти придатні для цього. Перевагу мають сорти пшениць твердих, зерно яких має високу склоподібність і особливі властивості клейковини. Клейковина у них короткорвуча і малорозтяжна, що має значення для розварюваності крупи, вона становиться розсипчастою. За поживністю, смаковими якостями і засвоюваністю крупа пшениці твердої не поступається крупам з рису, проса, ячменю і кукурудзи. Манна крупа з пшениці твердої відрізняється від крупи з пшениці м'якої склоподібної. Вона має більш склоподібний злом, часточки її ребристі, жовтого або кремового кольору. Як правило, кремово-жовтий колір ендосперму і макаронних крупок свідчить про високий вміст клейковини, а, отже, й про високі технологічні властивості зерна [²⁸², ²⁸³].

Пшениця тверда яра має високоякісне зерно для виготовлення неперевершеної якості круп високої харчової цінності, зокрема для Різдвяної куті, галет, кус-куса, бурлуга та інших продуктів. При цьому макаронні вироби виготовляються з додаванням борошна пшениці м'якої, тому якість готової продукції залишає бажати кращого. Виробництво пшениці твердої могло б не лише забезпечити потребу населення у високоякісних харчових продуктах, але й бути досить прибутковою статтею експорту [²⁸⁴].

У пшениці вони характеризуються багатьма показниками: вмістом білка, силою борошна, об'ємним виходом хліба та ін. Хімічний склад зерна пшениці широко варіює залежно від ґрунтового-кліматичних факторів, умов року, сортових особливостей і агротехніки вирощування. У пшениці ярої селекція на якість зерна ускладнюється тим, що всі основні ознаки, що характеризують його технологічні і харчові показники, належать до кількісних, величина яких значно змінюється залежно від умов вирощування.

Проте жовтий колір у макаронних виробів зберігається не завжди. Встановлено, що пігменти у різних виробів руйнуються з різною швидкістю, яка не залежить від вмісту пігментів в борошні. Вивчення кінетики руйнування пігментів привело до гіпотези, що пшениці тверді містять фермент ліпоксидазу, в процесі окислення яким ненасичених жирних кислот макаронного тіста і відбувається руйнування пігменту.

²⁸² Вітвіцький М.А. Можливості ярої пшениці. Хлібороб України. Урожай, 1981. №1, С. 12–16.

²⁸³ Жемела Г.П., Бараболя О.В. Технологія борошномельного виробництва: навч. пос. Полтава 2012. 180с.

²⁸⁴ Колючий, В. Т., Власенко В. А., Борсук Г.Ю. Селекція, насінництво і технології вирощування зернових колосових культур у Лісостепу України / Київ: Аграрна наука, 2007. 800 с.

Активність ліпоксидази є ознакою, яка більше залежить від сортових властивостей пшениці твердої, ніж від умов вирощування [²⁸⁵].

Іншими дослідженнями встановлено, що у відношенні стійкості до окислення каротиноїдних пігментів під час зберігання зерна, борошна чи крупок важливе значення мають жирні кислоти, головним чином лінолева кислота. З її збільшенням зменшується стійкість жовтого пігменту. Вміст ліпоксидази не може бути надійною ознакою для визначення втрат жовтого пігменту в процесі виробництва макарон. В дозрілому борошні під час зберігання порівняно зі свіжим менше міститься ліпоксидази, більше токоферолів, в багато разів більше жирних кислот. Таке борошно характеризується зменшеною стійкістю пігментів [²⁸⁶].

Характерною ознакою низької якості виробів є їхній білястий або білий з сіруватим відтінком колір. Часто вироби з зерна пшениці твердої, яке піддалося несприятливому впливу під час досягання, мають темний, неприємний сірий колір. Таке потемніння макаронних виробів відбувається внаслідок підвищеної активності ферменту тирозиназа, який окислює продукти розпаду білка – амінокислоту тирозин в присутності кисню повітря в темнозабарвлені меланіни [²⁸⁷].

Харчова цінність макаронних виробів визначається вмістом білка в зерні пшениці твердої. Білок являє собою високомолекулярну органічну сполуку, що складається з амінокислот, до яких входять вуглець, сірка і фосфор [²⁸⁸]. На його вміст опосередковано впливають крупність, виповненість, склоподібність зерна [²⁸⁹].

Отже, якість зерна пшениці твердої оцінюють за комплексом показників, які включають як борошномельні, так і технологічні та харчові властивості, що характеризують його як сировину для виготовлення макаронних виробів та круп. До зерна пшениці твердої ставляться підвищені вимоги щодо склоподібності, натури, вмісту жовтих пігментів, кількості і якості клейковини, вмісту білка.

У світі спостерігається тенденція до збільшення виробництва продуктів із зерна пшениці твердої, які складають основну групу здорової, збалансованої і поживної продукції. Вона за своєю значимістю, як продукт харчування, є другою культурою після пшениці м'якої для багатьох країн і її посів складає близько 10 % від посіву пшениці м'якої, а світове

²⁸⁵ Вітвіцький М.А. Можливості ярої пшениці. Хлібороб України. Урожай, 1981. №1, С. 12–16.

²⁸⁶ Жемела Г.П., Бараболя О.В. Технологія борошномельного виробництва: навч. пос. Полтава 2012. 180с.

²⁸⁷ Бараболя О.В. Вплив агроекологічних факторів на урожайність та якість зерна пшениці твердої ярої в Лівобережній лісостеповій зволоженій підзоні: дис. на здобуття к.с.-г. наук: 06.01.09 / Харків. Інститут рослинництва ім. В.Я. Юр'єва УААН 2009. 198 с.

²⁸⁸ Вітвіцький М.А. Можливості ярої пшениці. Хлібороб України. Урожай, 1981. №1, С. 12–16.

²⁸⁹ Жемела Г.П., Бараболя О.В. Технологія борошномельного виробництва: навч. пос. Полтава 2012. 180с.

виробництво зерна досягає 30-35 млн. т. У світі спостерігається ріст її виробництва, незважаючи на коливання посівних площ і урожайності зерна. Загальноприйнято, що вирощування пшениці твердої являється яскравим показником стану економіки і високої культури землеробства [²⁹⁰⁻²⁹¹].

Особливе значення в економічному розвитку країни, насамперед у стабілізації та збільшенні обсягів виробництва продукції рослинництва, має селекція рослин. Одним із її важливих завдань є створення нових сортів пшениці ярої з високим генетичним потенціалом продуктивності та адаптивності. Несприятливі умови навколишнього середовища при вирощуванні пшениці ярої, що зумовлені глобальними змінами клімату, висувають надзвичайно важливе завдання – створення нових сортів з генетичним потенціалом високої продуктивності та адаптивності для одержання стабільних валових зборів зерна. Селекційно-генетичне поліпшення пшениці ярої особливої актуальності набуває на сучасному етапі сільськогосподарського виробництва.

На думку Г. П. Жемели селекціонерам необхідно розв'язати наступні питання: створити у гібридних рослин потрібні технологічні якості; інтенсифікувати нагромадження білка та клейковини в зерні; поліпшити їх якість і спадково закріпити її в сортах; використати досить велику відмінність у ступені пластичності та у варіюванні окремих біологічних процесів.

Відмічали зниження якості зерна пшениці за зростання рівня її урожайності. Так, наприклад спостерігали, що за врожайності сорту 5,0- 6,0 т/га вміст клейковини становив лише близько 20 %, а білка – 10,8-12,2 %.

Якість зерна пшениці ярої оцінюється рядом ознак, які в сукупності характеризують його харчові, фізико-хімічні і технологічні властивості [²⁹²]. Вона формується під час вирощування, де важливу роль відіграють як генетичний потенціал сорту, так і комплекс ґрунтово-кліматичних та агротехнічних умов. Величина урожаю залежить від ГТК за період від сівби до трубкування, а технологічні властивості зерна – від ГТК в період наливу зерна [²⁹³]. Найбільший вплив на якість зерна пшениці мають мінеральні добрива, і перш за все азотні, дози та терміни їх застосування, а також умови дозрівання та строки збирання врожаю. Технологічні властивості і товарну цінність різних сортів пшениці ярої визначають за силою зерна. Високоякісне зерно сильної пшениці повинно бути здоровим, скловидним,

²⁹⁰ Вітвіцький М.А. Можливості ярої пшениці. Хлібороб України. К.: Урожай, 1981. №1, С. 12–16.

²⁹¹ Колочий, В. Т., Власенко В. А., Борсук Г.Ю. Селекція, насінництво і технології вирощування зернових колосових культур у Лісостепу України / Київ: Аграрна наука, 2007. 800 с.

²⁹² Єрмоленко Ю. Жнива 2008 - прибутковий бізнес чи все ще збиткове сільське господарство. Агроном, 2008. № 4. С. 90–91.

²⁹³ Рекомендації по вирощуванню ярої пшениці в Лісостепу України: Харків, 2006. 24 с.

добре виповненим, мати високий рівень натури і високі хлібопекарські властивості; вміст білка – не нижче 14%, вміст клейковини – не нижче 28%. Встановлено, що чим більше клейковини містить зерно, тим кращі хлібопекарські властивості пшениці [²⁹⁴].

У контексті сказаного, якість продовольчої пшениці залежить від двох основних чинників – генетично зумовленої здатності сорту формувати за сприятливих умов зерно високих технологічних і хлібопекарських якостей та від відповідних умов вирощування. Звідси, важливе значення для отримання високоякісного зерна має вивчення реакції нових сортів на умови вирощування, для розроблення стратегії впливу на контрольовані (агротехнічні) чинники, та зниження впливу неконтрольованих (погодних) умов.

5.2. Сучасні моделі управління якістю продукції та послуг об'єктами готельно-ресторанного бізнесу

Толок Г.А.

Київський національний університет культури і мистецтв

Готельно-ресторанний бізнес є галуззю з високим рівнем конкуренції, основними умовами ефективного функціонування якої є максимальне задоволення потреб споживачів, забезпечення високого рівня комфорту, задоволення найрізноманітніших побутових, господарських і культурних запитів споживачів. Посилення конкуренції роблять цю проблему одним із пріоритетних завдань, успішне вирішення якого забезпечить ефективне функціонування підприємств в нових умовах господарювання. Проблема підвищення якості ресторанних та готельних послуг характеризується багатоваріантністю як можливих напрямків підвищення якості і досяжних рівнів підвищення якості послуг кожного виду, так і альтернативністю виробничо-технічних і організаційно-економічних заходів, що забезпечують досягнення планованого рівня якості. У таких умовах підвищення якості ресторанних та готельних послуг потребує від суб'єктів господарювання значних капітальних вкладень і визначає особливу актуальність точних оцінок економічної ефективності заходів щодо підвищення якості і вибору найкращого з множини альтернативних варіантів.

²⁹⁴ Власенко, В. А. Оцінка адаптивності сортів пшениці м'якої ярої: Сортовивчення та охорона прав на сорти рослин. Київ : 2006. № 4. С. 93–103.

Управління якістю є ключовою функцією управління будь - якої організації, основним засобом досягнення і підтримання його конкурентоспроможності. Відповідно до міжнародних стандартів ISO 9000 система управління якістю є загальновизнаним у світі запобіжним механізмом, який забезпечує високу якість процесів, робіт, послуг. Проблема підвищення якості може бути вирішена тільки при спільних зусиллях держави, місцевих органів управління, керівників і членів трудових колективів підприємств. Важливу роль у вирішенні цієї проблеми відіграють і споживачі, що диктують свої вимоги і запити виробникам товарів і послуг.

Заклади готельно-ресторанного бізнесу намагаються формувати універсальні моделі, які визначатимуть основні елементи управління якістю продукції та послуг, методи ефективного досягнення цілей. Такі моделі являють собою інтегровані системи управління якістю, які можуть бути використані в готельному та ресторанному господарстві із врахуванням особливостей технології обслуговування, специфіки послуг як продукту праці.

Інтегровані системи управління якістю (ІСУЯ) – це частина системи управління підприємством, спрямована на досягнення чітко визначених результатів відповідно до цілей у сфері якості, щоб задовольняти потреби, очікування та вимоги зацікавлених сторін. Цілі у сфері якості доповнюють інші цілі організації, пов'язані з управлінням персоналом, інвестиційною та інноваційною діяльністю, виробничим менеджментом, навколишнім середовищем, охороною праці тощо. Різні частини системи управління організацією можуть бути інтегровані разом із системою управління якістю в єдину систему менеджменту, що використовує спільні елементи.

Запровадження інтегрованої системи управління на готельно-ресторанних підприємствах – це найважливіша передумова зростання їх конкурентоспроможності та стійкого розвитку в ринкових умовах.

При цьому поняття інтегрованої системи управління асоціюється, по перше, з процесом об'єднання в одне ціле окремих систем менеджменту, а по-друге, з найбільш ефективним способом управління організацією в умовах конкуренції, яка все більше зростає. Мотиви запровадження систем наведені у табл.1.

Необхідними умовами для їх успішного впровадження є:

- залучення до процесу забезпечення якості всіх працівників організації;
- перехід від поняття "якість продукції", "якість процесів" до понять "якість роботи", "якість діяльності";

- системні підходи в управлінні якістю і організації виробництва;
- розвиток систем навчання керівників і фахівців тощо.

Розробка і впровадження ІСУ на підприємстві ГРБ складається з ряду етапів, представлених на рис.2 і потребує значних зусиль та фінансових ресурсів, але в результаті формується корпоративна система менеджменту, що направлена на досягнення стійких високих фінансових показників, з врахуванням інтересів персоналу, акціонерів або власників, споживачів, постачальників і суспільства в цілому.

Найчастіше ядром ІСУЯ є система менеджменту якості ISO 9000, однак це не є правилом, бо складові ІСУЯ кожного окремого підприємства визначаються його керівництвом та залежать від багатьох чинників, серед яких: сфера діяльності, обсяги виробництва, ринки збуту, потреби споживачів, фінансові можливості тощо ²⁹⁵.

Рис 1. Мотиви впровадження інтегрованої системи управління якістю (ІСУЯ)

²⁹⁵ Толоч Г. А. Сервісна діяльність як елемент культури в ресторанных практиках. Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. 2012. Вип. 18(2). С. 184-188.

До найбільш розповсюджених та актуальних стандартів на системи менеджменту окрім стандартів серії ISO серії 9000 на системи менеджменту якості, відносяться: стандарти серії 14000 на системи екологічного менеджменту (ISO 14000), стандарти ISO 45000 «Occupational health and safety management systems – Requirements with guidance for use» на системи управління гігієною та безпекою праці, стандарт серії ISO 26000 на системи управління соціальною відповідальністю, які мають багато спільних рис і надають підприємствам можливість інтегрованого впровадження передового міжнародного досвіду з побудови ефективних систем менеджменту і мінімізації ризиків стосовно якості, довкілля, безпеки і суспільства.

Рис. 2. Етапи розробки інтегрованих систем управління (ІСУЯ)

Система управління безпечністю харчових продуктів (НАССР) – є науково обґрунтованою системою, що дає змогу гарантувати виробництво

безпечної продукції шляхом ідентифікації і контролю небезпечних чинників (біологічних, хімічних, фізичних) в критичних точках технологічного процесу виробництва. Система НАССР є єдиною системою управління безпечністю харчової продукції, яка довела свою ефективність і прийнята міжнародними організаціями. Ретельна увага до систем управління безпекою харчових продуктів практично в усьому світі пояснюється тим, що їх визнають і застосовують як надійний спосіб захисту споживачів від небезпек, носіями яких може бути харчова. В Україні застосування системи НАССР є обов'язковим для усіх підприємств, які спеціалізуються на виробництві або реалізації харчових продуктів.²⁹⁶

Переваг від використання системи НАССР багато.

Найважливіші з них такі:

- НАССР є системним підходом, що охоплює усі аспекти безпеності харчових продуктів, починаючи від вирощування, збирання врожаю, закупівлі сировини і закінчуючи використанням кінцевим споживачем;
- використання НАССР перенесе акценти від випробування кінцевого продукту до використання превентивних методів забезпечення безпеності під час виробництва та реалізації;
- правильно проведений аналіз небезпечних чинників дає змогу виявити приховані небезпеки і направити відповідні ресурси в критичні точки процесу;
- зменшення втрат, пов'язаних із відкликанням продукції, штрафними санкціями та судовими позовами;
- НАССР може інтегруватися у загальну систему управління, досить органічно поєднуючись з іншими управлінськими концепціями;
- застосування НАССР може бути корисним для підтвердження виконання законодавчих і нормативних вимог, адже в багатьох країнах світу НАССР є обов'язковою законодавчо встановленою вимогою.

Отже, НАССР – це інструмент управління, що забезпечує більш структурований підхід до контролю ідентифікованих небезпек, у порівнянні з традиційними методами, такими як інспектування або контроль якості. Поряд із цим, він охоплює і якість управління, що передбачає залучення усіх членів команди у роботу та спрямований на досягнення довгострокових переваг шляхом задоволення потреб споживачів.²⁹⁷

Система екологічного менеджменту (СЕМ) - частина всієї системи менеджменту організації, що допомагатиме організації сформулювати

²⁹⁶ Толоч Г.А. Шляхи впровадження системи НАССР: українські реалії. Продовольча індустрія АПК, 2016. №1 ст. 4-6

²⁹⁷ Шутенко А.О. Практический опыт внедрения интегрированной системы менеджмента в соответствии с ISO 9001, GMP, ISO 14001, OHSAS 18001 на ОАО "Концерн Стирол". Міжнародний проект "Перлини якості та довкілля". Тези доповідей науково-практичного семінару. Ялта, 2004. С. 17-30.

екологічну політику. Впровадження системи екологічного менеджменту покращує екологічну ситуацію шляхом переходу від ліквідації наслідків позаштатних ситуацій до їхнього попередження. Таким чином, сертифікована система екологічного керування відповідно до вимог стандарту ДСТУ ISO 14001 підвищує економічні показники за рахунок скорочення фінансових витрат на виплату штрафних санкцій. Також, виконання вимог стандарту ДСТУ ISO 14001 допомагає організації проводити моніторинг і впроваджувати процедури вимірів, які дозволяють відслідковувати прямі або непрямі впливи на навколишнє середовище.

Система управління безпекою та гігієною праці (БіГП) – це частина загальної системи управління, яка спрямована на ідентифікацію небезпек, оцінку та управління ризиками в сфері безпеки та гігієни праці, що пов'язані з діяльністю організації.

Зазначені стандарти мають багато спільних рис, зокрема, всіх їх очолює вище керівництво, вони є частиною загальної політики підприємства, забезпечують врахування потреб і виробника, і споживача, декларують принципи превентивності та постійного вдосконалення систем менеджменту, забезпечують узгодженість власних інтересів із інтересами споживачів і надають підприємствам змогу інтегрованого впровадження передового міжнародного досвіду з побудови ефективних систем менеджменту і мінімізації ризиків стосовно якості, довкілля, безпеки і суспільства.

У результаті інтеграції систем менеджменту можна одержати суттєві переваги для організації: підвищення технологічності розробки ІСУЯ, впровадження і функціонування; створення єдиної гармонізованої структури менеджменту; зниження витрат на розробку, функціонування і сертифікацію систем; сполучення ряду процесів (планування, аналізу з боку керівництва, управління документацією, освіти, внутрішніх аудитів та ін.); підвищення мобільності і більшої адаптації до мінливих умов; більша привабливість для споживачів, інвесторів та інших зацікавлених сторін; функціонування ІСУ забезпечує високу узгодженість всередині організації; менші обсяги документації щодо створення систем; витрати на розробку, функціонування і сертифікацію менші тощо .

Крім того, створення та запровадження ІСУЯ на підприємстві має значні плюси по відношенню до конкурентів, споживачів, суспільства в цілому, а саме: зменшення кількості відходів виробництва, шкідливих матеріалів; збереження природних ресурсів; дотримання природоохоронного законодавства та інших видів законодавчо-нормативних документів; раціональне використання матеріалів, енергії; повторне

використання матеріалів - рециклінг; зменшення чи попередження штрафних санкцій; збільшення довіри інвесторів, страхових компаній, покращення іміджу організації²⁹⁸.

Впровадження системи управління якістю на кожному підприємстві базується на принципових положеннях:

1. Задоволення потреб споживачів. Головною метою впровадження системи менеджменту якості є орієнтування діяльності персоналу підприємства на задоволення вимог споживачів. Це досягатиметься за рахунок реалізації корпоративної політики, яка б сприяла найбільш повному розумінню вимог та смаків споживачів.

На практиці вимоги споживача розуміються широко з урахуванням всіх аспектів продукції та пов'язаних з нею послуг, які можуть впливати на задоволеність споживача. Вимоги споживача повинні визначатися та ідентифікуватися шляхом аналізу замовлень відповідно до діючих на підприємстві локальних нормативних актів. Одним із таких документів може розглядатися Положення про наскрізну систему управління контрактами, фінансами і поставками продукції.

2. Документарне забезпечення функціонування системи менеджменту якості на підприємстві. Перелік і зміст документації системи управління якістю визначається керівництвом підприємства з урахуванням положень відповідних міжнародних стандартів.

Документація системи управління якістю може бути представлена такими видами документів:

- політика у сфері якості;
- цілі і базові принципи розвитку підприємства;
- настанова з якості;
- документовані процедури (стандарти СМК, положення);
- записи (протоколи якості);
- стратегічні карти.

Настанова з якості є одним з основних документів системи управління якістю, що відображає загальне уявлення про систему. Настанова з якості включає базові принципи та політику в сфері якості, а також опис процесів системи менеджменту якості, їх взаємозв'язок, правила їх здійснення на підприємстві.

3. Внутрішні аудити (перевірки) функціонування системи менеджменту якості. Згідно з вимогами стандартів ISO серії 9000 всі бізнес-

²⁹⁸ Толок Г. А., Захарчук Д.М. Застосування інтегрованих систем управління якістю продукції та послуг в індустрії гостинності». Гостинність, сервіс, туризм: досвід, проблеми, інновації: тези доповідей VI Міжнар.наук.-практ.конф., Київ, 11-12 квіт. 2019 р. Київ: Вид.центр КНУКіМ, 2019.-250 с. С.189-190.

процеси в системі управління якістю мають бути ідентифіковані таким чином, щоб їх можна було перевірити.

Процеси в системі якості перевіряються за допомогою різноманітних підходів та методів, зокрема:

- проведення внутрішніх аудитів;
- проведення коригувальних і запобіжних дій;
- аналіз даних про показники якості продукції та тенденцій за показниками якості;
- аналіз результатів вимірювання задоволення клієнтів.

Внутрішня перевірка бізнес-процесів, процесів, під-процесів та функцій бізнес-процесів на підприємстві здійснюється відповідно до річного плану внутрішнього аудиту. Певні бізнес-процеси можуть перевірятися частіше залежно від важливості їх впливу на показники якості. Для проведення внутрішніх перевірок має призначатися голова комісії та внутрішні аудитори (працівники підприємства). При підготовці до перевірки аудитори аналізують стандарти, протоколи якості, паспорти бізнес-процесів, готують програму перевірки, контрольні питання.

У ході проведення перевірок аудитори знаходять об'єктивні свідчення щодо відповідності видів діяльності, що перевіряються, вимогам системи якості та міжнародним стандартам ISO 9001, ISO 14001 та ін.

При впровадженні системи управління якістю вітчизняні готельно-ресторанні підприємства стикається з проблемами²⁹⁹:

1. Застосування функціонального підходу до управління, який характеризується чіткою спеціалізацією праці, через що окремі групи робітників не бачать кінцевих результатів роботи всього підприємства, а значить не можуть бути зацікавленими у їх досягненні.

2. Відсутність необхідної теоретичної та методологічної бази у сфері управління якістю.

На жаль, сьогодні в Україні поки що відсутнє наукове підґрунтя щодо впровадження систем управління якістю на підприємствах, в основному застосовується теоретична та методологічна база, яка була створена в умовах адміністративно-планової економіки і яка дуже відрізняється від тої, що використовується зараз у всьому світі.

3. Ментальне сприйняття поняття якості з боку керівників підприємств, які тлумачать якість як ступінь виконання технічних умов та вимог замовника, що пред'являються до продукції підприємства

²⁹⁹ Сімченко Н. О., Мохонько Г. А. Впровадження систем управління якістю на підприємствах України: проблеми та перспективи. Економіка. Управління. Інновації. 2012. № 1.

4. Відсутність практичного досвіду щодо впровадження систем управління якістю. Україна тільки починає переходити на міжнародні стандарти якості та впроваджувати системи управління якістю на своїх підприємствах. У той час як провідні країни світу вже давно займаються даними проблемами і на основі власного досвіду постійно вдосконалюють свою теоретичну та методологічну базу.

5. Нестача кваліфікованих спеціалістів у сфері якості продукції і фінансових ресурсів на підприємствах для розроблення, впровадження та сертифікації систем управління якістю. В Україні дуже мало спеціалістів, які добре орієнтуються у системах управління якістю та їх впровадженні на промислових підприємствах, будівельних, торгівельних та інших.

6. Впровадження систем управління якістю в основному з метою отримання сертифікатів, а не для покращення ефективності управління якістю.

З метою підвищення якості та конкурентоспроможності вітчизняної продукції необхідно розробити і затвердити заходи щодо ефективного впровадження систем управління якістю на підприємствах, зокрема ³⁰⁰:

1) розроблення проектів нормативно-правових актів щодо державної підтримки впровадження систем управління якістю на підприємствах;

2) завершення перегляду та затвердження основоположних стандартів національної системи стандартизації з урахуванням вимог міжнародної та європейської систем стандартизації та сертифікації;

3) організацію та проведення постійного моніторингу впровадження систем управління якістю на підприємствах;

4) забезпечення підготовки та підвищення кваліфікації фахівців з управління якістю та розроблення відповідних навчальних програм, утворення розгалуженої мережі методичних і консультативних центрів, розвитку фундаментальних та прикладних досліджень, у сфері управління якістю;

5) проведення серед керівників і головних спеціалістів підприємств тренінгів та семінарів з метою роз'яснення сутності, необхідності, основних положень систем управління якістю;

6) запровадження фінансової підтримки вітчизняних підприємств шляхом здешевлення цільових кредитів для оплати вартості робіт з розроблення, впровадження та підтвердження відповідності систем управління якістю відповідно до національних або міжнародних стандартів.

³⁰⁰ Кокинз Г. Управление результативностью: как преодолеть разрыв между объявленной стратегией и реальными процессами / пер. с англ. Альпина Бизнес Букс, 2017. 315с.

5.3. Аналіз законодавчих засад формування безпеки харчових продуктів

Бородай А. Б., Басова Ю.О., Наконечна Ю.Г.

Вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

Складовою формування конкурентоспроможності підприємств є якість їх продукції. Під якістю продукції, як економічною категорією, розуміють відповідність властивостей та ознак товару вимогам і потребам кінцевих споживачів [301]. Останнім часом експерти неодноразово стали звертати увагу на погіршення якості більшої частини виробленої продукції. І ця проблема з'являється через те, що більшість товаровиробників не приділяють належної уваги якості своєї продукції.

В умовах реалізації Україною торгівельної політики, відповідно до правил Світової організації торгівлі, така тенденція ставить під загрозу конкурентоспроможність вітчизняних підприємств. У зв'язку з цим, в сучасних умовах, необхідно створити таку систему управління якістю продукції, яка б задовольняла потреби споживачів, а головне – підвищила б якість життя суспільства [302, 303].

Українські виробники харчової галузі, котрі впровадили на власних потужностях систему управління безпечністю (НАССР), стали акцентувати свою увагу на тому, що повністю задовольняють вимогам харчового законодавства, європейських стандартів та цілком відповідають за безпеку власної продукції. Без сумніву, НАССР є міжнародною визнаною моделлю виготовлення безпечної харчової продукції та становить основу багатьох стандартів, які регламентують вимоги до систем управління безпечністю. Проте, рекомендації провідних світових організацій, які стосуються проблематики функціонування систем безпечності, та аналіз статичних даних

³⁰¹ Циліорик Г.І. Якість товару – ключовий важіль забезпечення його конкурентоспроможності. URL: <http://magazine.faaf.org.ua/yakist-tovaru-klyuchoviy-vazhil-zabezpechennya-yogo-konkurentospromozhnosti.html> (дата звернення 10.10.2020)

³⁰² Вандяк Н.П. Значення підвищення якості продукції на підприємствах харчової промисловості / Стратегія ресурсозберігаючого використання аграрно-економічного потенціалу на основі активізації інноваційно-інвестиційної діяльності – об'єктивна передумова інтеграції країни в світове співтовариство. Збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції 18 травня 2007 р. Тернопіль, 2007. С. 38-40.

³⁰³ Батигіна О.М., Жушман В.М. Актуальні проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки України: Монографія. Х., 2013. 326 с.

щодо появи небезпек у харчових продуктах вказує на складність виявлення та контролю загроз впродовж всього життєвого циклу продукції [304].

На міжнародному рівні питаннями безпечності харчових продуктів, розробленням стандартів для підприємств, які виробляють зазначену продукцію, розроблення максимально допустимих рівнів показників безпечності та методів контролю таких показників у харчових продуктах займаються FAO (Продовольча та сільськогосподарська організація) ООН і Всесвітня організація охорони здоров'я. Зазначені органи створили комісію «Кодекс Аліментаріус» – збірник міжнародно схвалених стандартів на харчові продукти, спрямованих на захист здоров'я споживачів, зокрема, гарантування якості та безпеки харчових продуктів [305].

За інформацією Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, впровадження стандартів ЄС є одним із стратегічних напрямків розвитку харчової промисловості.

У зв'язку з цим в Україні внесені зміни в ряд законодавчих актів, зокрема, в Закон України "Про основні принципи та вимоги до безпеки та якості харчових продуктів" [306], яким передбачено обов'язкове впровадження системи НАССР на усіх підприємствах харчової галузі.

Також в Україні було прийнято Закон України "Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів" щодо врегулювання маркування харчових продуктів для споживачів [307]. Згідно даного Закону, харчові продукти, що перебувають в обігу на території України, повинні маркуватися державною мовою, забезпечувати споживача інформацією, яка надає йому можливість здійснити вибір харчового продукту відповідно до потреб споживача. Закон встановлює категорії обов'язкової інформації про харчові продукти та загальні вимоги до інформації та загальні вимоги до маркування харчових продуктів.

На харчових продуктах має міститися наступна інформація: 1) назва харчового продукту; 2) перелік інгредієнтів; 3) будь-які інгредієнти або допоміжні матеріали для переробки; 4) кількість певних інгредієнтів або категорій; 5) кількість харчового продукту в установлених одиницях вимірювання – номінальна кількість; 6) мінімальний термін придатності або дата "вжити до"; 7) особливі умови зберігання та/або умови використання (за

³⁰⁴ Сайт Міністерства аграрної політики та продовольства України. URL <http://www.minagro.gov.ua>: (дата звернення 9.10.2020)

³⁰⁵ Гриценко О.М., Гриценко О.І. Якість та безпека харчових продуктів України в контексті відповідності міжнародним та європейським стандартам / *Якість і безпека харчових продуктів*: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 20-21 листопада 2019 р. К. : НУХТ, 2019. С. 97-99.

³⁰⁶ Закон України "Про основні принципи та вимоги до безпеки та якості харчових продуктів" URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/771/97-вр#Text> (дата звернення 10.10.2020)

³⁰⁷ Закон України "Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів" URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2639-19#Text> (дата звернення 10.10.2020)

потреби); 8) найменування та місцезнаходження оператора ринку; 9) країна походження або місце походження; 10) інструкції з використання; 12) інформація про поживну цінність харчового продукту. Також закон встановлює зобов'язання надавати споживачеві інформацію про те, чи піддавався харчовий продукт розморожуванню (дефростації), що має унеможливити продаж розмороженого м'яса під виглядом охолодженого [³⁰⁸,³⁰⁹].

Особлива увага приділяється обов'язковому наданні інформації про перелік речовин та харчових продуктів, які спричиняють алергічні реакції або непереносимість. Назва речовини, яка може викликати алергічні реакції чи непереносимість, повинна бути виділена кольором або шрифтом і візуально відрізнитися від інших інгредієнтів. Для напоїв з вмістом спирту етилового понад 1,2 відсотка об'ємних одиниць вказується фактичний вміст спирту у напої. У разі наявності у харчовому продукті генетично модифікованих організмів (ГМО) позначка «з ГМО» проставляється, якщо частка ГМО перевищує 0,9%; «Без ГМО» - за підтвердження відсутності ГМО [³¹⁰,³¹¹].

Законом забороняється використання інформації, що може ввести споживача в оману, особливо у частині властивостей і характеристик харчових продуктів та наслідків їх споживання, а також у частині приписування харчовим продуктам лікувальних властивостей.

Також законом передбачені вимоги до розміру шрифту тексту, що розміщується на маркуванні та місця розміщення інформації про харчовий продукт. Законом посилюється і відповідальність операторів ринку за недотримання правил маркування та/або ненадання інформації споживачеві про харчовий продукт. Закон введений в дію, проте перехідний період закінчиться у 2022 році. За цей період маркування усіх харчових продуктів повинно бути приведене у відповідність до вимог Закону. Тож стандарти ЄС мають в собі норми регулювання в тому числі і мікробіологічних вимог. Всесвітня організація охорони здоров'я і Міжнародна комісія з мікробіологічних показників безпеки харчових продуктів схвалили використання системи НАССР [³¹²].

³⁰⁸ Закон України "Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів" URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2639-19#Text> (дата звернення 10.10.2020)

³⁰⁹ Золототерх К.В., Мазур М.В. Нові правила маркування харчових продуктів. *Якість і безпека харчових продуктів*: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 20-21 листопада 2019 р. К. : НУХТ, 2019. С. 93-94.

³¹⁰ Бабюк А., Макарова О., Рогозинський М., Романів Л. Безпека харчування: сучасні проблеми: посібник-довідник/ Чернівці: Книги-XXI, 2005. 456 с.

³¹¹ Сидор В.М. Вибір мікробіологічних критеріїв для встановлення показників безпечності харчових продуктів. *Якість і безпека харчових продуктів*: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 20-21 листопада 2019 р. К. : НУХТ, 2019. С. 51-52.

³¹² Сидор В.М. Вибір мікробіологічних критеріїв для встановлення показників безпечності харчових продуктів. *Якість і безпека харчових продуктів*: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 20-21 листопада 2019 р. К. : НУХТ, 2019. С. 51-52.

Мікробіологічний критерій визначає прийнятність харчового продукту, партії харчових продуктів або технологічного процесу та заснований на відсутності, присутності або кількості мікроорганізмів, їхніх токсинів/метаболітів на одиницю маси, об'єму, площі або партії. Оператори ринку повинні проводити відбір зразків для перевірки відповідності критеріям безпечності харчових продуктів, під час здійснення валідації та верифікації функціонування процедур, що базуються на принципах НАССР і аналогічних систем забезпечення якості та безпечності харчових продуктів. У цьому випадку виникають проблеми із прийняттям рішення щодо частоти відбору зразків та місця проведення такої операції [313].

Погіршенню якості і псуванню харчових продуктів запобігти неможливо, однак можна уповільнити процеси погіршення якості, для чого необхідно правильно вибирати рецептури, способи технологічної обробки, упаковку, режими зберігання та транспортування харчових продуктів [314,315].

Зазвичай харчовий продукт вважається зіпсованим, якщо він стає непридатним для споживання. Псування є причиною виникнення проблем безпеки харчування, коли продукт може стати небезпечним для споживача – викликати хворобу або навіть смерть.

Менш серйозні випадки псування можуть проявлятися у погіршенні кольору, смаку, аромату продукту до такої міри, що він стає непридатним до споживання. Зазвичай псування полягає у зниженні вмісту поживних речовин (наприклад, вітамінів) у продукті настільки, що продукт більше не відповідає необхідній харчовій цінності [316,317].

1. Процеси та основні чинники зниження якості харчових продуктів

³¹³ Сидор В.М. Вибір мікробіологічних критеріїв для встановлення показників безпечності харчових продуктів. *Якість і безпека харчових продуктів: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції*, м. Київ, 20-21 листопада 2019 р. К.: НУХТ, 2019. С. 51-52.

³¹⁴ Бабюк А., Макарова О., Рогозинський М., Романів Л. Безпека харчування: сучасні проблеми: посібник-довідник / Чернівці: Книги-XXI, 2005. 456 с.

³¹⁵ Ципріян В.І., Матасар І.Т., Слободкін В.І. Гігієна харчування з основами нутріціології. К.: Медицина, 2007. 544 с.

³¹⁶ Бабюк А., Макарова О., Рогозинський М., Романів Л. Безпека харчування: сучасні проблеми: посібник-довідник / Чернівці: Книги-XXI, 2005. 456 с.

³¹⁷ Рудавська, Г.Б. Санітарно-гігієнічна експертиза товарів / К.: Київ.нац. торг.- екон. ун-т, 2003. 409 с.

№ п/п	Харчовий продукт	Процеси погіршення якості	Фактори
1	М'ясо яловичини	Ріст мікроорганізмів, окислення, втрата вологи	Кисень, температура, вологість, дія світла
2	Заморожене м'ясо	Окислення, температурний опік (зневоднення), вимороження вологи	Кисень, температура, вологість
3	М'ясо птиці	Ріст мікроорганізмів	Кисень, температура
4	Свіжа риба та морепродукти	Ріст мікроорганізмів, окислення	Кисень, температура
5	Молоко та молочні продукти	Окислення, прогрівання, ріст мікроорганізмів, кристалізація сахарози	Кисень, температура, вологість

*Джерело – дані [³¹⁸].

³¹⁸ Баль-Прилипко Л.В. Технологія зберігання, консервування та переробки м'яса: Підручник. К., 2010. 469 с.

2. Мікроорганізми, які викликають псування харчових продуктів

Мікроорганізми	Порогові умови росту			Продукти
	темпера- тура, °C	актив-ність води	pH	
Мікроорганізми, що спричиняють псування продуктів				
Молочнокислі бактерії	4	0,94	3,5	Молоко, м'ясо у вакуумній упаковці
Мікрококи	4	0,90	5,0	Свіже і в'ялене м'ясо
<i>Acinetobacter spp.</i>	1	0,96	5,5	Свіже м'ясо, птиця, молоко
<i>Aspergillus niger</i>	0	0,80	1,2	Продукти
<i>Bacillus subtilis</i>	5	0,95	4,2...5,0	Свіже м'ясо і птиця, продукти
<i>Botrytis cinerea</i>	-2	0,93	2,5	Продукти
<i>Enterobacter aerogene</i>	2	0,95	4,4	Свіже м'ясо і птиця
<i>Penicillium spp</i>	-6	0,78...0,90	1,9	М'ясо, фрукти, овочі, продукти
<i>Pseudomonas spp.</i>	<0	0,97	5,5	Овочі, уражені гниллю, продукти
<i>Rhizopus stolonifer</i>	5	0,93	2,5	Свіже м'ясо
<i>Trichosporon spp.</i>		0,87	2,0	Морепродукти, м'ясо, продукти
Більшість плісень	<0	0,80	<2,0	Солена риба
Більшість дріжджів	-5	0,88	1...5	Солена риба
Галофільні бактерії		0,75	4,5	Солена риба
Ксерофільні цвілі		0,61	1,5...3,5	Солена риба
Осмофільні дріжджі		0,61	1,5...3,5	Солена риба
Мікроорганізми, що викликають отруєння				
<i>Bacils cereus</i>	10	0,92	4,9	Риба, свіже м'ясо, вода
<i>Campylobacter jejuni</i>	25	0,95	4,9	М'ясо, молоко
<i>Clostridium</i>	3,3	0,93	4,6	Консервовані продукти
<i>Escherichia coli</i>	15	0,95	4,0	Овочі, м'ясо, птиця, продукти
<i>Listeria</i>	0	0,92	4,3	Птиця, молочні
<i>Staphylococcus aureus</i>	6	0,86 (0,9 – утворення токсину)	4,0(4,5 – утворення токсину)	М'ясо, птиця
<i>Yersinia</i>	-2	0,96	4,2	Свіже м'ясо, молоко, продукти
<i>Salmonella spp.</i>	7	0,94	4,0	Птиця, молочні продукти
<i>Vibrio parahaemolyticus</i>	5	0,94	4,8	Риба і морепродукти
<i>Yersinia enterocolitica</i>	-2	0,96	4,2	Свіже м'ясо, молоко, морепродукти

*Джерело – дані [319].

Процеси, що призводять до псування харчових продуктів можна класифікувати за трьома основними типами: мікробіологічні, фізичні, хімічні (табл.1.) [320, 321]:

³¹⁹ Баль-Прилипка Л.В. Технологія зберігання, консервування та переробки м'яса: Підручник. К., 2010. 469 с.

³²⁰ Рудавська, Г.Б. Санітарно-гігієнічна експертиза товарів / К.: Київ.нац. торг.- екон. ун-т, 2003. 409 с

³²¹ Баль-Прилипка Л.В. Технологія зберігання, консервування та переробки м'яса: Підручник. К., 2010. 469 с.

Основна причина псування харчових продуктів і більшості випадків харчових отруєнь – це діяльність мікроорганізмів. До таких мікроорганізмів належать бактерії, гриби (плісені і дріжджі), віруси та мікропаразити. Перелік найважливіших мікроорганізмів, здатних викликати псування продуктів або харчові отруєння, наведено в табл. 2.

Інтенсивність та характер розвитку мікробіологічних процесів залежить від складу і властивостей продуктів, їх початкового мікробного обсіменіння і таких зовнішніх факторів, як температура, відносна вологість, тривалість зберігання, а також вмісту вологи, активності води, величини рН та окисно-відновного потенціалу.

Одним із підходів при вирішенні питання збільшення терміну зберігання м'яса та м'ясопродуктів є використання антисептиків, хімічних речовин, які пригнічують розвиток або викликають загибель мікроорганізмів. Цей метод відрізняється від інших простотою здійснення, економічністю, ефективною дією на мікроорганізми і дозволяє розширити сировинну базу продуктів, які готуються про запас.

Консерванти збільшують термін зберігання готових продуктів і сировини, запобігають псуванню сировини в процесі технологічної переробки; використовуються у дуже невеликих концентраціях, нешкідливих для вищих організмів і людини, оскільки, будучи токсичними для мікроорганізмів, вони є шкідливими для людини і тварини [^{322, 323}].

До числа хімічних консервантів, які найчастіше використовуються в харчовій промисловості як протимікробні засоби, належать: кухонна сіль, нітрит натрію, цукри, хлористий кальцій, бензоати (бензоат натрію), сорбати (сорбінова кислота або сорбат калію), пропіонати (пропіонат натрію або кальцію), оцтова, молочна, лимонна, аскорбінова та інші кислоти і їх солі [³²⁴]. При виборі консерванту враховують його концентрацію, тривалість дії, можливість одночасної поразки більшої кількості мікроорганізмів. Щоб створити консерванти з розширеним "спектром дії" необхідно знати причини відмирання мікроорганізмів під дією того чи іншого консерванту [^{325, 326}].

У зв'язку з необхідністю корекції харчування пересічних споживачів, як в Україні, так і в усьому світі, розвивається сектор функціональних продуктів і харчових дієтичних добавок, серед яких доволі високу частку

³²² Сирохман І.В., Раситюк Т.М. Товарознавство м'яса та м'ясних товарів: підруч. для студ. вузів / М-во освіти і науки України. К.: ЦУЛ, 2004. 384 с.

³²³ Попова Н. В., Арсеньєва Л. Ю., Мисюра Т. Г. Контроль якості та безпечності продукції галузі: Курс лекцій для студ. напрямку 6.051701 "Харчові технології та інженерія" ден. та заоч. форм навч. К.: НУХТ, 2012. 175 с.

³²⁴ Попова Н. В., Арсеньєва Л. Ю., Мисюра Т. Г. Контроль якості та безпечності продукції галузі: Курс лекцій для студ. напрямку 6.051701 "Харчові технології та інженерія" ден. та заоч. форм навч. К.: НУХТ, 2012. 175 с.

³²⁵ Рудавська, Г.Б. Санітарно-гігієнічна експертиза товарів / К.: Київ.нац. торг.- екон. ун-т, 2003. 409 с.

³²⁶ Чепурной И. П. Идентификация и фальсификация продовольственных товаров. М.: Издат. торговая корпорация «Дашков и К», 2002. 460 с.

складають біологічно активні харчові добавки до їжі. Харчові добавки додаються до харчових продуктів для покращення й підвищення їх безпеки, свіжості, смаку, текстури або зовнішнього вигляду [³²⁷].

У країнах ЄС з 2010 р. харчові продукти, що містять небезпечні для дітей барвники, повинні містити відповідний напис (Регламент ЄС № 1333/2008). Використання харчових добавок призводить до порушення технології обробки продовольчої сировини та значної втрати харчової і біологічної цінності харчових продуктів, їх фальсифікації.

Виробниками харчової продукції майже кожного дня розглядаються та утверджуються нові вироби харчової індустрії. Асортимент харчових продуктів розширюється, але завдання виробників залишається незмінним – підвищити якість та гарантувати їхню безпечність. Тому вимоги до нових видів продукції та порядок їх прийняття і поставлення на виробництво регламентується законодавчими актами та стандартами [³²⁸].

Кожен новий чи удосконалений харчовий продукт суттєво відрізняється від звичайних харчових продуктів, присутніх на ринку, тому він повинен бути оцінений з точки зору його впливу на здоров'я споживача [³²⁹].

Порядок розроблення новітніх харчових продуктів і поставлення їх на виробництво встановлено ДСТУ 3946-2018 “Система розроблення і поставлення продукції на виробництво. Продукція харчова. Настанова щодо розроблення і поставлення продукції на виробництво нових та новітніх та харчових продуктів”. Розроблення новітніх харчових продуктів може здійснюватися виробником продукції чи на його замовлення розробником [^{330, 331}].

Для створення новітнього продукту проводяться дослідження з метою вибору сировини, уточняється рецептура та встановлюються органолептичні та фізико-хімічні показники. Обираються оптимальні режими технологічних процесів та визначається біологічна й енергетична цінність у 100 г продукту. Для розроблення новітніх харчових продуктів, що підлягають державній класифікації складають технічне завдання (ТЗ), при

³²⁷ Гуменюк Г.Д. Регулювання і забезпечення якості й безпечності сільськогосподарської та харчової продукції / *Стандартизація, якість, сертифікація*. 2009. № 6. С. 63–70.

³²⁸ Гуменюк Г.Д. Регулювання і забезпечення якості й безпечності сільськогосподарської та харчової продукції / *Стандартизація, якість, сертифікація*. 2009. № 6. С. 63–70.

³²⁹ Малигіна В.Д., Титаренко Л.Д. Основи експертизи продовольчих товарів: навч. посіб. для студ. вищих навчальних закладів. К.: Кондор, 2009. 296 с.

³³⁰ Гуменюк Г.Д., Довгоп'ятий В.А. Особливості оформлення нормативно-технологічної документації на новітні харчові продукти / *Якість і безпека харчових продуктів*: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 20-21 листопада 2019 р. К.: НУХТ, 2019. С. 225-227.

³³¹ Зінченко Н.Ю., Сімурова Н.В. Сучасний стан системи технічного регулювання України / *Якість і безпека харчових продуктів*: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 20-21 листопада 2019 р. К.: НУХТ, 2019. С. 227-229.

наявності якого розробляється рецептура. Даний процес регулюється документом, що містить правила, методи та порядок виконання технологічних процесів і має назву технологічна експертиза. За умови відсутності класифікаційного стандарту на групу продукції, розробляються ТУУ, що містять вимоги до новітнього продукту, інгредієнтів та спрощений варіант рецептури, а рецептура, як окремий документ, не розробляється [332].

Норми показників якості та виходу продукції, що їх закладають у технологічну документацію, перевіряють, узгоджують, після чого проекти цих документів затверджує виробник продукції.

Зразки продукції і затверджені проекти технологічної документації подають спеціалізованій дегустаційній комісії. Після чого, за умови відповідності, дегустаційна комісія погоджує проекти вище наведеної документації, а текст маркування та етикетку узгоджують з Міністерством охорони здоров'я.

Одним із основних нормативно-правових актів став Закон України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів». Саме з даним законом набули чинності абсолютно нові для України принципи та вимоги до безпечності харчових продуктів, засновані на тих, що діють в ЄС, що тягнуть за собою суттєві зміни у сфері виробництва та обігу харчових продуктів. Головною перевагою для вітчизняного виробника стало суттєве зменшення кількості адміністративних процедур. При цьому основною вимогою нових правил є чітке закріплення відповідальності оператора ринку в межах свого виробництва за недотримання вимог законодавства про безпечність харчових продуктів. Іншою вагомою зміною стало обов'язкове запровадження особливого контролю, що базується на попереджувальних, запобіжних та превентивних заходах, при виробництві продукції. Тобто, контроль відбувається на всіх етапах виробництва та обігу харчової продукції [333, 334].

Введення даного Закону дозволяє отримати вичерпну інформацію про харчові продукти і, таким чином, подбати про своє здоров'я і захистити свої права. Головна вимога – інформація, зазначена на маркуванні, не повинна вводити в оману стосовно властивостей і характеристик харчових продуктів та наслідків їхнього споживання, наприклад лікувальні властивості, а також складу харчових продуктів.

³³² Зінченко Н.Ю., Сімурова Н.В. Сучасний стан системи технічного регулювання України / *Якість і безпека харчових продуктів*: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 20-21 листопада 2019 р. К. : НУХТ, 2019. С. 227-229.

³³³ Закон України "Про основні принципи та вимоги до безпеки та якості харчових продуктів" URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/771/97-вр#Text> (дата звернення 10.10.2020)

³³⁴ Смоляр В.І. Харчова експертиза: підручник / К.: Здоров'я, 2005. 448 с.

Нова система забезпечення безпечності харчових продуктів є більш гнучкою, зручною для бізнесу. При цьому вона зменшує вплив держави, перекладаючи відповідальність на самих суб'єктів, та забезпечує інтереси споживачів, надає свідомий вибір у споживанні якісних та безпечних харчових продуктів для здоров'я і життя самого споживача [³³⁵,³³⁶].

Консультативну й методологічну допомогу з розроблення та перевіряння ТУ можуть надавати територіальні центри стандартизації, метрології та сертифікації, перелік яких розміщено на офіційному сайті Міністерства. Разом з тим, відповідно до чинного законодавства, перевірка та облік технічних умов здійснюється на добровільних засадах за заявою їх власника. Отже, відміна державної реєстрації ТУ У та добровільність їх перевірки вводить в оману багатьох виробників. Така ситуація призводить до того, що ТУ У перевіряються та затверджуються тільки керівником підприємства, що робить даний документ таким, що не відповідає вимогам законодавства [³³⁷].

Отже, якість та безпечність продукції є одним з основних факторів підвищення її конкурентоспроможності на вітчизняних та зарубіжних ринках. Тому підприємствам харчової промисловості необхідно надавати значну увагу цьому фактору, хоча він і потребує додаткових витрат. Вирішення проблеми якості продукції на підприємстві - це високий його імідж у покупців, вихід не тільки на внутрішній, але і на зовнішній ринок, основа для отримання максимального прибутку і стійкого фінансового становища. Високі стандарти якості допоможуть вітчизняним підприємствам завоювати зарубіжні ринки, тож встановлення таких стандартів повинно бути першочерговим завданням державних органів управління.

³³⁵ Закон України "Про основні принципи та вимоги до безпеки та якості харчових продуктів" URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/771/97-вр#Text> (дата звернення 10.10.2020)

³³⁶ Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин: Закон України від 18 травня 2017 №2042-VIII// Голос України. 2017, 4 червня. №119-120.

³³⁷ Гуменюк Г.Д., Кійко В.В., Юрасова В. Сучасні вимоги до актуалізації технічних умов України на харчову продукцію / *Якість і безпека харчових продуктів*: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 20-21 листопада 2019 р. К. : НУХТ, 2019. С. 216-220.

5.4. Вплив біологічних особливостей сорту на якість насіння тритикале озимого

*Шакалій С. М., Баган А. В., Юрченко С. О.
Полтавська державна аграрна академія*

Використання сорту як фактора підвищення урожайності тритикале озимого є особливо актуальним при виробництві насіннєвої продукції. Враховуючи, що в умовах різких гідротермічних коливань, пов'язаних із глобальним потеплінням, сорти з низьким рівнем адаптивності, мають велику розбіжність між потенційною та реальною врожайністю, яка значно варіює за роками, важливого значення набуває правильний добір сортів з метою максимальної реалізації генетичного потенціалу закладеного при їх створенні [338].

Із щорічним впровадженням нових сортів виробники зернової продукції вимагають наукового обґрунтування оптимальної схеми взаємодоповнення сортів, що й обумовило тему наших досліджень [339].

Зростаюче значення удосконалення добору сортів у інтенсифікації виробництва насіння зумовлене їх біологічними можливостями. Але в зв'язку із динамічними змінами екологічних і технологічних ситуацій та з метою зменшення тиску стресових факторів середовища на агроценози рослин, а також із змінами можливостей використання досягнень селекції постійно існує потреба у систематичній зміні вирощуваних сортів у напрямі їх більшого пристосування до умов вирощування, забезпечення вищого рівня врожайності та стабільності [340].

Збільшення видового складу сортів сільськогосподарських рослин, які використовують виробники України, забезпечує певну стабілізацію виробництва сільськогосподарської продукції на досить високому рівні, сприяє повнішому використанню матеріально-технічних ресурсів і ґрунтово-кліматичного [341].

Для промисловості рекомендуються сорти з високими хлібопекарськими властивостями, збалансованим вмістом цукрів і підвищеним рівнем

³³⁸ Щипак Г. В. Селекція і насінництво тритикале озимого. *Спеціальна селекція і насінництво польових культур*. Харків, 2010. С. 70–107.

³³⁹ Зубець М. В. Сій тритикале і жито – господарем будеш. *Зерно і хліб*. 2004. № 1. С. 30–33.

³⁴⁰ Ковальчук О. І. Тритикале озиме – цінна зернова культура. *Актуальні проблеми агропромислового виробництва України* : матеріали Всеукр. наук.- практ. конф. молодих вчених, 12 листоп. 2015 р. Львів-Оброшине : [Б. в.], 2015. С. 27–28.

³⁴¹ Шишлова Н. П., Буштевич В. Н., Бондарчук В. А. Физикохимические свойства озимого тритикале. *Земледелие и селекция в Беларуси*. 2004. Вып. 40. С. 198–204.

екстрактивності для виробництва біоетанолу, зниженим проростанням зерна на корені, пивоварного напрямку з зниженим вмістом білка [342].

Зростання перенасиченості внутрішнього ринку за останні роки іноземною сільськогосподарською продукцією ще раз підтверджує, що власні сортові ресурси і високоякісне насіння сільськогосподарських культур являються стратегічними засобами держави, які сприяють розвитку економіки, стабільності й завоюванню лідируючих позицій на світовому ринку [343].

У сучасних умовах господарювання виробництво продукції рослинництва вимагає технологій вирощування, які б передбачали збереження матеріальних ресурсів, зменшення використання засобів захисту рослин та їхнього впливу на навколишнє середовище і підвищення частки використання природних джерел, зокрема погодних факторів та поживних речовин ґрунту [344].

Сучасні підходи в створенні технологій вирощування високоякісного посівного матеріалу повинні базуватися на знаннях біологічних основ розвитку рослин, формуванні, зберіганні та проростанні насіння [345].

Основою технології вирощування біологічно повноцінного насіння є правильно спланована й освоєна спеціалізована сівозміна та комплекс заходів пов'язаних з висівом насіння, доглядом за рослинами впродовж вегетації та збиранням врожаю й доведенням до посівних кондицій насінням [346].

Інтенсивні технології вирощування тритикале, основою яких є оптимізація рівня азотного живлення за рахунок диференційного їх внесення за етапами органогенезу, на фоні достатнього забезпечення фосфором та калієм у поєднанні з ретардантним захистом дають змогу суттєво збільшити продуктивність цієї культури [347].

Величина й якість врожаю тритикале озимого залежить від коефіцієнта використання сонячної енергії, оскільки агрофітоценоз функціонує як єдина фотосинтезуюча система. Збільшення листової поверхні до 5–8 м² на одиниці площі, досягнення селекційними методами відповідної архітектури рослин, висока інтенсивність фотосинтезу впродовж вегетації залежить від сорту [348].

³⁴² Плакса В. М., Каленська С. М., Король П. П. Поширення тритикале в світі. *Сучасні аграрні технології*. 2013. № 1. С. 34–38.

³⁴³ Харченко М. В. Адаптивність сортів тритикале озимого в умовах Лісостепу України. *Миронівський вісник*. 2016. Вип. 2. С. 129–140.

³⁴⁴ Волощук С. І., Харченко М. В. Екологічна оцінка перспективних ліній тритикале озимого. *Миронівський вісник*. 2017. Вип. 5. С. 126–151.

³⁴⁵ Шишлова Н. П., Буштевич В. Н., Бондарчук В. А. Физикохимические свойства озимого тритикале. *Земледелие и селекция в Беларуси*. 2004. Вып. 40. С. 198–204.

³⁴⁶ Пашенко Л. П., Сtryчин В. В. Использование тритикале в хлебопечении. *Пищевая технология*. 2001. № 2. С. 20–22.

³⁴⁷ Гребенюк І. В. Методи збагачення генофонду тритикале. *Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка*. 2010. Т. 2. № 15 (202). С. 100–117.

³⁴⁸ Еркінбаєва Р. К. Технологии хлебобулочных изделий из тритикалевой муки. *Хлебопечение России*. 2004. № 4. С. 14–15.

Проблема вирощування високоякісного насіння є однією з найбільш важливих і актуальних для сучасного вітчизняного сільськогосподарського виробництва.

В оцінці посівного матеріалу тритикале озимого відіграє фракційний склад насіння. Із крупності насіння що характеризує його розміри, найстійкішими є довжина, ширина і товщина насінини які сильно варіюють під впливом умов зовнішнього середовища.

Системний зв'язок екологічних ресурсів поля з біологічними особливостями вирощуваних сортів є основним завданням технологічних розробок [³⁴⁹].

Висока урожайність тритикале в наступний рік може бути одержана лише за умов висіву якісного насіння отриманого від високопродуктивних рослин за сприятливих умов їх росту й розвитку [³⁵⁰].

Одним із показників якості насіння є маса 1000 насінин, яка оцінюється взаємодією генотипу сорту з факторами зовнішнього середовища. У 2017 р. температурний режим був нижчим порівняно з 2018 р. на 38 °С, а кількість опадів на рівні багаторічного показника.

Маса 1000 насінин в усіх сортів коливалася від 42,9 г (Раритет) до 47,5 г (Обрій Миронівський) (табл. 1). Вплив сорту на даний показник був достовірним за НІР₀₅ 0,55 відмінності між сортами становили 0,6–3,6 г. Різницю між сортами лісостепового і степового екологічного типу відмічали в межах 4 г.

1. Маса 1000 насінин тритикале озимого залежно від особливостей сорту (2017-2019 рр.), г

Сорт	2017 р.	2018 р.	2019 р.	середнє
Поліський 7 (контроль)	46,5	48,2	47,4	47,4
Мольфар	46,9	49,3	48,0	48,1
Маркіян	47,1	49,1	48,6	48,3
Обрій Миронівський	47,5	49,0	48,2	48,2
Лісостеповий екотип	47,0	48,9	48,0	47,9
Ратне	43,0	46,7	45,1	44,9
Харроза	43,2	45,5	44,0	44,2
Раритет	42,9	50,4	45,6	46,3
Степовий екотип	43,0	47,5	44,9	45,1
Різниця за екотипом	4,0	1,4	3,2	2,9

Джерело: авторська розробка

³⁴⁹ Еркінбаєва Р. К. Технологии хлебоулучных изделий из тритикалевой муки. *Хлебопечение России*. 2004. № 4. С. 14-15.

³⁵⁰ Каленська С. М., Кононюк І. В., Майстер О. А. Адаптивні технології вирощування тритикале і жита. *Землеробство*. 2000. Вип. 74. С. 86–90.

За вищого температурного режиму в період дозрівання насіння (III декада червня – II липня) – 574 оС та нижчої на 16 мм кількості опадів порівняно з середньобогатірічними даними у 2017 р. сорти сформували найвищу масу 1000 насінин (45,5–50,4 г) (табл. 1).

Нижча кількість опадів у 2018 р. сприяла одержанню високого показника маси 1000 насінин.

За НІР₀₅ 0,83 недостовірною була різниця у сорту Обрій Миронівський. У погодних умовах, які склалися найвищим показником маси 1000 насінин вирізнявся сорт Раритет – 50,4 г, а найнижчим сорт Харроза – 45,5 г. Різниця між екотипами сортів становила 1,4 г і була достовірною порівняно з найменшою істотною різницею 0,83.

Найнижчий показник маси 1000 насінин забезпечив сорт Харроза (44,0 г), а найвищий сорт Маркіян (48,6 г). За виключенням сорту Мольфар достовірні відмінності становили 0,8–3,6 г у всіх сортів (НІР₀₅ 0,63), між екотипами сортів – 3,2 г.

Стабільним показником маси 1000 насінин, за роки досліджень, характеризували сорти: Маркіян, Обрій Миронівський, Мольфар з відмінностями між сортами лісостепового і степового екотипів у 2,9 г.

Кореляційна залежність між масою 1000 насінин і виходом кондиційного насіння тритикале озимого виявлена зворотною сильною (табл. 2).

У сортів лісостепового екологічного типу найбільшою в Мольфар (-0,996), степового – Харроза (-0,971), а найнижчою, відповідно в Маркіян (-0,848), Ратне (-0,963).

2. Кореляційна (r) залежність між масою 1000 насінин та виходом кондиційного насіння сортів тритикале озимого (2017–2019 рр.)

Сорт	Маса 1000 насінин, г	Вихід кондиційного насіння, %	r
Поліський 7 (контроль)	47,4	79,3	-0,973*
Мольфар	48,1	80,3	-0,996*
Маркіян	48,3	80,8	-0,848*
Обрій Миронівський	48,2	81,0	-0,977*
Ратне	44,9	77,4	-0,963*
Харроза	44,2	76,8	-0,971*
Раритет	46,3	78,7	-0,966*
Середнє	46,8	79,1	-

Примітка. Від 0 до 0,33 – слабка, 0,33 до 0,66 – середня, 0,66 до 1,00 – сильна, 1,00 – повна, як для прямої, так і зворотної кореляції (r). Достовірно при 5-відсотковому рівні значимості – *.

Джерело: авторська розробка

Насіння відсортоване за розміром і питомою вагою дозволяє вирішити дві основні задачі в підготовці посівного матеріалу, а саме: відібрати з найбільшим вмістом поживних речовин і виділити з нього найбільш зріле, що повно корелюється з біологічно-господарськими якостями посівного матеріалу, оскільки найбільшій питомій вазі відповідає найвища повнота фізіологічної стиглості, схожості, більш раннє дозрівання насіння і т.д. [351].

Виробництво в необхідних об'ємах власного високоякісного продовольчого і кормового зерна є стратегічним завданням агропромислового комплексу на сучасному етапі забезпечення продовольчої безпеки країни і в майбутньому матиме вирішальне значення для світової спільноти, оскільки щорічне збільшення чисельності населення у світі підтверджує той факт, що значна частина не доїдає і голодує. Максимальне використання генетичного потенціалу нової зернової культури – тритикале, як вагомої за урожайністю й якістю зерна переважає традиційні зернові культури й може бути одним із шляхів вирішення даного завдання [352].

Зростання величини і якості рослинницької продукції на 50 % залежить від біологічних чинників, при цьому домінуюча роль відводиться селекції й насінництву. Чим гірші природні умови регіону та недостатня оснащеність технічна господарства, його економічна неспроможність, тим значніша роль біологічної інтенсифікації процесів в рослинництві на основі селекції й насінництва.

Якість зерна тритикале включає як фізичні властивості так і його хімічний склад. Основним показником є вміст у зерні білка, який визначає його поживну цінність, зокрема кількість незамінних амінокислот і властивостей клейковини. Вміст клейковини в зерні і її якість характеризують технологічні властивості зерна.

Хлібопекарські якості зерна залежать головним чином від фізико-хімічних властивостей білків, які складають клейковину, яка являє собою фракції протеїну, що вимиваються із борошна і визначає об'єм та пружність тіста. Вміст клейковини в зерні залежить від сортових особливостей, умов вирощування і коливається в межах: сирої – від 16 до 52 %, сухої – від 5 до 20 %. Крім білків до складу клейковини входять вуглеводи (крохмаль, вуглеводи, клітковина), жироподібні речовини і т.д., їх вміст в межах 2–12 %. Основою клейковини є нерозчинні у воді складні білкові речовини – гліадин і глютенін. Якість зерна визначається низкою пов'язаних між собою

³⁵¹ Зубець М. В. Сій тритикале і жито – господарем будеш. *Зерно і хліб*. 2004. № 1. С. 30–33.

³⁵² Плакса В. М., Каленська С. М., Король П. П. Поширення тритикале в світі. *Сучасні аграрні технології*. 2013. № 1. С. 34–38.

факторів, які можна розділити на такі групи: (агromетeоролoгiчнi – кiлькiсть опадiв, температура повітря впродовж вегетації та під час достигання зерна); організаційно-господарські (попередники, сорти, насіння); агротехнічні (спосіб обробітку гранту, строк сівби, норма висіву насіння, строки збирання врожаю); фіто-санітарні (інтегрована система захисту рослин від хвороб, бур'янів та шкідників); агрохімічні: науково-обґрунтована система застосування добрив).

Залежність вмісту білка і відповідно якості зерна від погодних умов виявляється в добре відомій закономірності – за умов посушливого року, коли урожайність знижується, вміст білка зростає. За несприятливих посушливих умов призупинення процесів накопичення крохмалю відбувається більш швидкими темпами, ніж накопичення білка, а за оптимальної кількості опадів і температури формується високобілкове зерно [353].

За одержаними нашими даними натура зерна досліджуваних сортів варювала в межах 636–695 г/л за НІР₀₅ 8,48.

Вміст білка в зерні тритикале залежав як від генотипу сорту, так і умов вирощування. Найвищий цей показник 12,9 % був у сорту Обрій Миронівський, а найнижчий – 11,3 % у Раритет (НІР₀₅ 0,75).

Відсоток клейковини у зерні тритикале залежно від сорту становив 18,7–21,1, з різницею між сортами 0,3–1,4 % (НІР₀₅ 1,13). Достовірну різницю за вмістом білка й клейковини спостерігали в сорту Обрій Миронівський.

Найважливіша властивість сорту – урожайний потенціал. Виявлення окремих ознак, які вагомо впливають на формування елементів продуктивності, що дає можливість вести цілеспрямований добір на її підвищення є надзвичайно важливим завданням селекційно-генетичних досліджень. Оцінювання сортів на початкових етапах прискореного розмноження оригінального насіння, коли добирають елітні рослини за продуктивністю родоначальних рослин, зберігає своє значення, але воно суттєво ускладнюється внаслідок значної модифікації її складових ознак [354].

За показником врожайності найвищою вона була в 2018 році в сорту Мольфар Лісостепоного екотипу (5,66 т/га) та Степоного екотипу сорту

³⁵³ Гребенюк І. В. Методи збагачення генофонду тритикале. *Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка*. 2010. Т. 2. № 15 (202). С. 100–117.

³⁵⁴ Ковальчук О. І. Тритикале озиме – цінна зернова культура. *Актуальні проблеми агропромислового виробництва України* : матеріали Всеукр. наук.- практ. конф. молодих вчених, 12 листоп. 2015 р. Львів-Оброшине : [Б. в.], 2015. С. 27–28.

Раритет – 5,72 т/га. Дещо меншу врожайність в 2018 році мали інші сорти в межах 5,23 – 5,60 т/га.

2019 рік характеризується нижчою врожайністю ніж 2018 рік. Кращі результати були в сорту Обрій Миронівський та сорту Ратне. Найменшу врожайність мав сорт Раритет Степового екотипу – 5,04 т/га.

Найменшу врожайність по роках досліджень мав 2017 рік. Лісостеповий екотип був на рівні від 4,79 т/га у сорту Поліський 7 до 4,91 т/га у сорту Обрій Миронівський. По Степовому екотипу врожайність коливалась від 4,56 т/га у сорту Раритет до 4,71 т/га у сорту Харроза.

За середніми показниками врожайності найбільша врожайність була в Лісостепового екотипу у сорту Маркіян 5,28 т/га.

РОЗДІЛ 6. ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ РОЗВИТКУ У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ, ПІДПРИЄМНИЦТВА ТА ВИРОБНИЦТВА

6.1. Інноваційні технології кондитерських виробів з використанням пюре з обліпихи

Горобець О.М., Левченко Ю.В., Герעדчук А.М.

Вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

Інтенсивний розвиток ресторанного господарства створює оптимальні умови для удосконалення технологій борошняних кондитерських виробів та желейних виробів як найпоширенішого сегменту продовольчого ринку України. В таких умовах підвищення якості та конкурентоспроможності продукції реалізується шляхом використання нових видів сировини та підвищення рівня функціональності продукції, інтенсифікації виробництва за рахунок впровадження нових технологічних рішень. Постійне розширення асортименту та зростання попиту на кондитерські вироби свідчить про зростаючу зацікавленість споживача та є фактором заохочення для виробників. Печиво та мармелад – група харчових продуктів, що користується популярністю в населення різних вікових груп. До недавнього часу вони не розглядалось як перспективний об'єкт удосконалення в силу традиційних споживчих властивостей, що визначаються високим вмістом цукру та жиру і обумовлюються процесом структуроутворення [355, 356].

Для підвищення біологічної цінності виробів доцільним є пошук комплексних натуральних інгредієнтів, які можуть забезпечувати як технологічне підвищення якості продуктів, так і збільшення вмісту біологічно активних речовин [357]. Перспективною у цьому відношенні є рослинна сировина, яка є природним та безпечним джерелом усіх необхідних організму людини біологічно активних речовин, що знаходяться в доступній формі та здатні засвоюватись організмом майже на 100 %.

Цінною в цьому відношенні є обліпиха – місцева рослинна сировина. Плоди обліпихи багаті на пектинові речовини: їх загальна кількість

³⁵⁵ Лисюк, Г. М., Чуїко, А. М. Шляхи підвищення харчової цінності пісочного печива. *Прогресивні техніка та технології харчових виробництв ресторанного господарства і торгівлі*. 2005. (1). С. 210-2015.

³⁵⁶ Functional jelly and preparation method thereof: pat. CN106858488A, A23V2002/00 / Ma Yanfang, Wang Xiaoyun, Dai Gang, Chen Wei, Zhou Wenting, Pan Yi, Duan Xiaoling, Huang Tao. CN 201710057276; app. 26.01.2017; pub. 20.06.2017.

³⁵⁷ Jha, M. (2003) Modern Technology of Confectionery Industries with Formulae & Processes. New Delhi: Asia Pacific Business Press Inc. (2nd Revised Edition), 169.

знаходиться в межах від 0,6 до 1,22 % ^[358]. Для забезпечення нормальної життєдіяльності людини особливе значення мають мінеральні речовини. У плодах і ягодах вони знаходяться в легкозасвоюваній формі і оптимальному для організму співвідношенні.

Ці ж фактори значно впливають на вміст органічних кислот. Так їх кількість знаходиться в межах від 1,11 до 4,0 %, знижуючись до кінця періоду дозрівання плодів. При цьому переважають яблучна, сорбінова та аскорбінова кислоти ^[359].

Каротиноїди в плодах обліпихи представлені в основному β-каротин (провітамін А). Від вмісту цих речовин залежить колір плодів (від жовтого до червоного). У середньому концентрація каротиноїдів у плодах становить 50 мг %, що в кілька разів вище, ніж у моркви та гарбуза ^[360]

Р-активні сполуки обліпихи представлені флавоноїдами, загальна кількість яких становить від 100 до 200 мг% і більше ^[361]. Серед них ідентифіковані кверцетин, кампферол, ізокверцетин, рутин і деякі інші флавоноїди, а також лейкоантоціани, катехіни і дубильні речовини – похідні галлової кислоти. Фенольні з'єднання беруть участь у формуванні жовтого кольору соку і плодів обліпихи, а також обумовлюють їх бактерицидні властивості.

Говорячи про переробку обліпихи в харчовій промисловості необхідно відзначити, що існуючі технологічні схеми не дозволяють отримувати одночасно весь можливий асортимент продуктів з обліпихи (консервовані види продуктів, масла, біодобавки та ін.) Із забезпеченням високого збереження природних біологічно активних речовин ^[362].

Вагомий внесок у розробку теоретичних і практичних засад застосування рослинних добавок при виробництві кондитерських виробів внесли вітчизняні та зарубіжні науковці ^[363, 364].

Однак, питання перспективності використання напівфабрикатів з обліпихи залишається до кінця невивченим, що підтверджує доцільність подальших досліджень.

³⁵⁸ Облепиха – источник здоровья. *Наука и жизнь*. 2000. (№ 10) С. 68-71.

³⁵⁹ Кислухина О. В. Витаминные комплексы из растительного сырья. М.: ДеЛи принт, 2004. 308 с.

³⁶⁰ Дубинина А.А., Пархаева Н.В., Щербакова Т.В. Изучение ингибирования окисления β-каротина биоантиоксидантами. *«Хранение и переработка сельхозсырья»*. 2000. (№ 8). С. 60—62.

³⁶¹ Филима, Є. Біохімічна характеристика обліпихи, її використання в консервуванні. *Збірник тез V Всеукраїнської студентської науково-технічної конференції „Природничі та гуманітарні науки. Актуальні питання“*. 2012. (1). С. 263-263.

³⁶² Науменко Л. С., Попова Н. В. (2020). Обліпиха крушиноподібна—перспективне джерело створення дієтичних добавок.

³⁶³ Гончаренко Є. В. Пастило-мармеладні вироби функціонального призначення // *Збірник наукових праць молодих учених, аспірантів та студентів*. 2014. С. 162–163.

³⁶⁴ Каліновська Т. В., Оболкіна В. І., Кияниця С. Г., Онофрійчук Т. В. Використання пюре з виноградних вичавок в технології фруктово-желейних цукерок. *Нові ідеї в харчовій науці – нові продукти харчової промисловості: міжнар. наук. конф., присв. 130-річчю НУХТ, 13–17 жовтня 2014 р.* К.: НУХТ, 2014. С. 83.

Мета статті - обґрунтування доцільності використання пюре з обліпихи при виробництві вівсяного печива та мармеладу, а також дослідження впливу пюре на фізико-хімічні та органолептичні показники готових виробів.

Методи дослідження загальноприйняті хімічними, фізико-хімічними для визначення якості сировини і готових продуктів з використанням сучасних приладів і обладнання, комп'ютерних технологій.

Якість готових виробів контролювали за органолептичними та фізико-хімічними показниками, серед яких особливу увагу приділили показникам крихкості, ламкості, намоочуваності, лужності, кислотності, динамічної в'язкості.

Інформаційна база дослідження спирається на дослідження висвітлені у наукових статтях та тезах доповідей провідних учених України та закордону [365, 366].

Для проведення досліджень використовували плоди обліпихи зібрані восени. За результатами органолептичної оцінки встановлено, що плоди мають овальну форму, насіння - чорне, блискуче з рівчачком – щільно прилягає до м'якоті, в основному важко відділяється від неї. М'якоть має інтенсивне жовте забарвлення. Маса плоду складає приблизно 3...4 г [367].

На початкових етапах досліджень аналізували хімічний склад вихідної сировини. Отримані результати експериментальних досліджень наведені у таблиці 1

1. Хімічний склад сировини

Найменування сировини	Масова частка, %			Масова концентрація, мг/100г	
	сухих речовин	титрованих кислот*	пектинових речовин	L-аскорбінової кислоти	каротин
Обліпиха	15,30	3,71	1,46	88,40	8,80

*-в перерахунку на яблучну кислоту

Джерело: авторська розробка

Ягоди обліпихи є сировиною, яка має високі барвні властивості, підвищений вміст поживних речовин і у повній мірі володіє антиоксидантними властивостями.

Дослідження хімічного складу обліпихи показали (табл. 1), що вона має достатній вміст L-аскорбінової кислоти, органічних кислот та пектинів.

³⁶⁵ Хомич Г. П., Горобець О. М., Ткач Н. І., Левченко Ю. В. Використання продуктів переробки рослинної сировини в технології печива. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія: Технічні науки*. 2018. (1). С. 51-56.

³⁶⁶ Passion fruit jelly and preparation method thereof: pat. CN107411000A, A23V2002/00 / Cheng Hao, Huang Wenyi, Li Yanqing, Zhang Shuai. CN 201710491585; app. 26.06.2017; pub. 01.12.2017.

³⁶⁷ Мельник А. Облепиха – источник здоровья. *Наука и жизнь*. 2000. (10) С. 83-90.

Органічні кислоти впливають на процеси обміну речовин в організмі людини: затримують розвиток бактерій, розчиняють в організмі небажані відкладення, виявляють сприятливий вплив на кислотно-лужну рівновагу. Наявність пектину також підтверджує високі функціонально-технологічні властивості плодів обліпихи і підтверджує можливість використання в технології кондитерських виробів.

В технології вівсяного печива та мармеладу обліпиху використовували у вигляді пюре, отриманого з попередньо заморожених плодів.

Пюре обліпихи вносили до рецептури печива у кількості 10 %, 20 % та 30 % від маси борошна, а до рецептури мармеладу - у кількості 25 %, 50 %, 75 % та 100 % від маси яблучного пюре.

Вівсяне печиво відноситься до виробів з нетривалим циклом підготовки. Одразу після формування вироби підлягають термічній обробці.

Після випікання і охолодження при кімнатній температурі провели органолептичну оцінку готового вівсяного печива. Оцінку проводили згідно вимог стандарту ДСТУ 3781-98. «Печиво. Загальні технічні умови».

За результатами органолептичної оцінки дослідних зразків встановлено, що внесення обліпихового пюре до рецептури виробів суттєво впливає лише на смак та аромат готових виробів, надаючи їм легкого кислуватого післясмаку та приємного фруктового аромату.

Зі збільшенням кількості пюре в рецептурі збільшується розпливчастість печива, але показники залишаються в допустимих межах, підгорілість країв незначна. Після випікання вівсяне печиво з обліпиховим пюре зберігає характерну пористу структуру на зламі і шорсткувату поверхню з тріщинками.

В цілому, вівсяне печиво з додаванням пюре має кращі органолептичні показники, порівняно з контрольним зразком. Аналіз результатів дегустації показав, що найвищу загальну оцінку експертів отримав зразок печива з вмістом 20 % обліпихового пюре.

Згідно з вимогами нормативної документації вівсяне печиво проаналізували на відповідність стандартним нормам фізико-хімічних показників, таких як масова частка вологи, лужність, а також на додаткові показники, які характеризують споживчі властивості готового виробу.

За результатами експериментальних досліджень вівсяного печива з пюре обліпихи встановлено, що зі збільшенням масової частки пюре вміст вологи в тісті та готових виробах зростає, що пояснюється збільшенням вмісту харчових волокон (пектинів, клітковини), які утримують вологу в зв'язаному стані в тісті та у виробі в процесі випікання. В експериментальних зразках з додаванням пюре вологість готового виробу

збільшується на 1,1 - 4,7 % порівняно з контрольним зразком.

Після замішування виробу формувались за певними параметрами: товщиною 10 мм і діаметром 70 мм. Після випкання оцінювали вплив пюре з обліпихи на формостійкість виробів (рис.1).

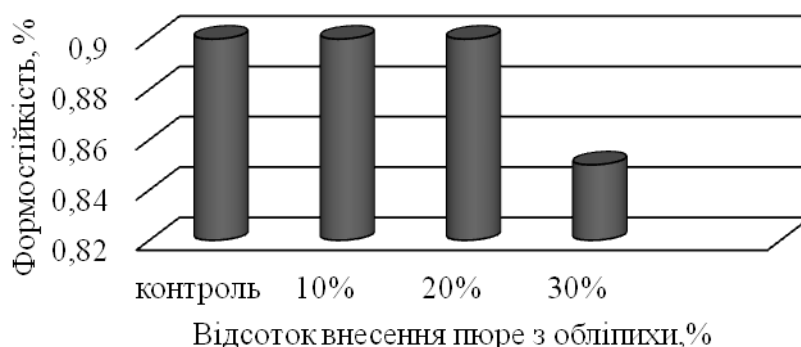

Рис. 1. Зміна формостійкості печива в залежності від вісотку внесення пюре з обліпихи

Джерело: авторська розробка

З наведених даних можна зробити висновок, що погіршення формостійкості спостерігається лише в зразку з максимальною кількістю пюре, що ймовірно пов'язано з розслаблюючим впливом органічних кислот на клейковину пшеничного борошна, що в поєднання з вівсяним борошном призводять до розпливання виробів.

Не менш важливим показником для печива є крихкість. Підвищена крихкість печива призводить до надмірної ламкості при зберіганні та транспортуванні виробів. Тому зниження даного показника важливо для зменшення втрат у виробництві. Результати дослідження наведені на рис. 2.

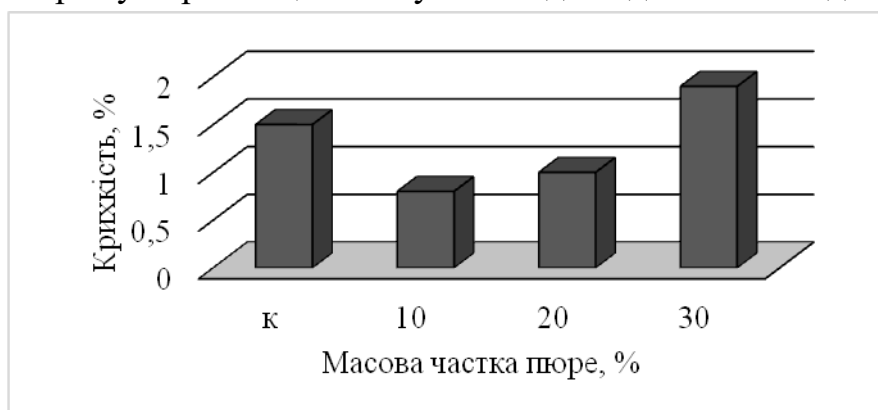

Рис. 2. Зміна крихкості охолодженого печива залежно від кількості доданого пюре з обліпихи.

Джерело: авторська розробка

Аналіз зміни крихкості підтвердив, що додавання пюре з обліпихи впливає на крихкість виробів, зменшуючи цей показник – при заміні пшеничного борошна на 10 % пюре крихкість зменшилася на 0,7 %, у зразку з 20 % - на 0,6 %. У зразках з вмістом пюре 30 % крихкість зростає аналогічно ламкості – збільшується розпливчастість, краї печива більш підсушені і легко кришаться, хоча основна маса печива досить еластична. Крихкість збільшилася порівняно з контролем на досить невелику кількість – 0,3 %.

Одним з завдань дослідження було збільшення вмісту біологічно активних речовин в готових виробах.

2. Фізико-хімічні показники готових виробів

Найменування показника	Одиниці виміру	Зразки			
		контроль	10	20	30
Вміст каротиноїдів	мг/100 г	0,005	0,32	0,64	0,96
Вміст L- аскорбінової кислоти	мг/100 г	0,50	1,86	4,21	6,07

Джерело: авторська розробка

Пюре з обліпихи є джерелом L-аскорбінової кислоти (вітаміну С) і каротиноїдів, тому було визначено їх вміст у готових виробах. Проведенні дослідження демонструють збільшення вмісту вітаміну С і каротиноїдів зі збільшення вмісту пюре в дослідних зразках. Порівняно з контрольним зразком вміст вітаміну С збільшився у 3,7...12,1 рази, а вміст каротиноїдів значно перевищив їх вміст у контрольному зразку.

За результатами органолептичної оцінки дослідних зразків встановлено, що внесення обліпихового пюре до рецептури виробів суттєво впливає лише на смак та аромат готових виробів, надаючи їм легкого кислуватого післясмаку та приємного фруктового аромату.

Згідно з нормативною документацією термін зберігання вівсяного печива складає 3 місяці за умови герметичного пакування. Негативним наслідком тривалого зберігання є небажані зміни жиру, а саме його окислення.

Значна кількість антиоксидантних речовин у складі обліпихового пюре, таких як токоферолі, аскорбінова кислота, каротиноїди та інші, впливають на зниження негативних процесів у жирах і підвищення якості печива протягом всього гарантованого терміну зберігання. Результати зміни властивостей жирового компоненту наведено на рисунку 3.

Рис. 3. Зміни кислотних чисел жиру контрольного і дослідного зразків вівсяного печива під час зберігання

Джерело: авторська розробка

Відмічено, що через 3 місяці зберігання, кислотне число зразка з додаванням обліпихового пюре має нижчий показник, ніж в контрольному зразку. Тобто і через 3 місяці зберігання, коли в дослідних зразках з'являються органолептичні ознаки прогірклого жиру, їх кислотне число не перевищує значення 2 мг КОН/г, яке встановлене нормативними документами.

Гальмування процесу окиснення жиру пояснюється високими антиоксидантними властивостями обліпихового пюре за рахунок органічних кислот, каротиноїдів, L- аскорбінової кислоти, тощо.

Для виявлення впливу обліпихового пюре на показники безпеки готових виробів проводили ряд експериментів, з метою дослідження змін мікробіологічних показників вівсяного печива.

Встановлено, що впродовж першого місяця кількість МАФАМ в контрольному зразку перевищувала дослідний в 1,4 рази, але залишалась у межах встановлених норм, але через 2 місяці зберігання зміни в контрольному зразку відбувались значно інтенсивніше, ніж в дослідному. Порівняльна характеристика зразків на 2 і 3 місяць зберігання свідчить про збереження відмінностей в контрольному та дослідному зразках. У цей період відбувається значне збільшення росту мікроорганізмів в контрольному зразку в порівнянні з дослідним, так показник мікробіологічного забруднення в контролі перевищує в 17 разів під час зберігання протягом 2 місяців і в 16 разів при зберіганні протягом 4 місяців.

Отже, дослідження змін показників якості печива під час зберігання показали, що додавання обліпихового пюре дозволить отримати виріб, який

і через 4 місяці зберігання за всіма показниками задовольняє вимогам документів, регламентуючих його якість.

У технології виготовлення мармеладів безперервно ведеться пошук нових вітчизняних сировинних ресурсів, проводяться дослідження щодо зменшення у виробі масової частки цукру, желуючих речовин та інших видів основної сировини. Основний шлях вирішення даного завдання полягає в використанні пюре з ягід і фруктів [368].

На процес утворення драглів і якість кінцевого продукту впливають вид та вміст пектинових речовин, наявність різних компонентів рецептури, температура желювання, значення рН, час відсаджування.

Пастило-мармеладні вироби характеризуються своєю специфічною структурою, яка надається виробам наявністю в рецептурах драглеутворювачів – пектин різного походження, агар, агароїди, карагінан, а також пюре з рослинної сировини з підвищеним вмістом пектинових речовин та органічних кислот.

Показники якості пастило-мармеладних кондитерських напівфабрикатів виготовлених на основі фруктов-ягідної сировини залежать від в'язкості перероблюваного пюре, різке зниження якої уповільнює процеси драглеутворення, це призводить до збільшення часу на виробництво, а різке підвищення призводить до зниження видалення вологи та до погіршення органолептичних і фізико-хімічних показників готових напівфабрикатів.

Встановлено, що в'язкість пюре з обліпихи вища в'язкості яблучного пюре, даний показник вимірювали при різних температурах та через певний проміжок часу у різних співвідношеннях (рисунк 4,5).

Отриманий графік показує, що в'язкість яблучного пюре при додаванні до нього пюре з обліпихи збільшується, але при доданні пюре обліпихи в кількості більше ніж 50 %, динамічна в'язкість пюре різко зростає, що призведе до зниження видалення вологи з виробів і до можливого погіршення їх органолептичних показників. Оптимальним співвідношенням яблучного пюре та пюре з обліпихи є 50:50.

³⁶⁸ Overchuk, N. O. Zharuk, T. Using the varieties of sugars in the technology of fruit and berry marmalade mass production. *GISAP: Technical Sciences, Construction and Architecture*. 2016. 10. С.38- 39.

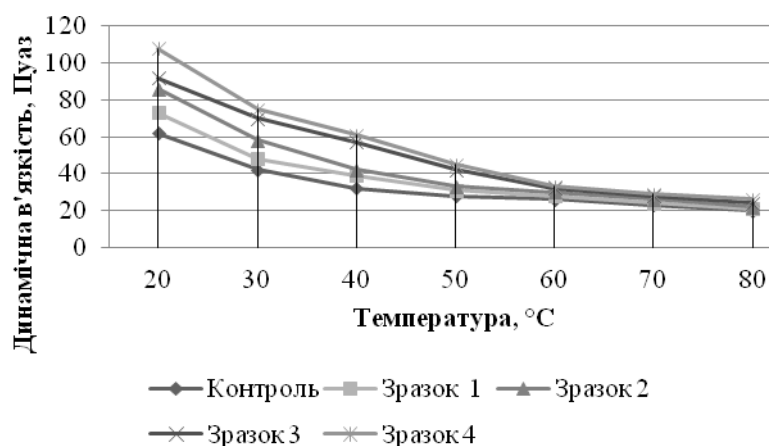

Рис. 4. Вплив температури на динамічну в'язкість фруктового пюре:

контроль – пюре яблучне; зразок 1 – 75 % яблучного пюре і 25 % пюре з обліпихи; зразок 2 – 50 % яблучного пюре і 50 % пюре з обліпихи; зразок 3 – 75 % яблучного пюре і 25 % пюре з обліпихи; зразок 4 – пюре з обліпихи.

Джерело: авторська розробка

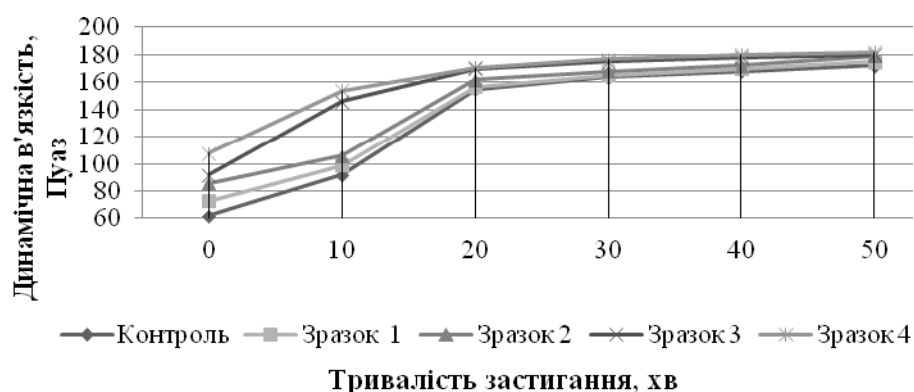

Рис. 5. Вплив часу на динамічну в'язкість фруктового пюре:

контроль – пюре яблучне; зразок 1 – 75 % яблучного пюре і 25 % пюре з обліпихи; зразок 2 – 50 % яблучного пюре і 50 % пюре з обліпихи; зразок 3 – 75 % яблучного пюре і 25 % пюре з обліпихи; зразок 4 – пюре з обліпихи.

Джерело: авторська розробка

Динамічна в'язкість пюре з часом, значно зростає і в кінцевому результаті призводить до застигання пюре, це показує нам графік, але з часом, в'язкість кожного з зразків збільшується майже до однакової кількості. При доданні пюре обліпихи в кількості більше ніж 50 %, динамічна в'язкість пюре з часом різко зростає. Оптимальним співвідношенням яблучного пюре та пюре з обліпихи є 50:50.

При виготовленні в мармеладної маси визначили основні фізико-хімічні показники, які нормуються згідно нормативної документації на основних ділянках виробництва та безпосередньо впливають на якість

готового виробу і його фізико-хімічні показники, результати яких наведені в таблиці 3.

3. Фізико-хімічні показники мармеладної маси

Дослідні зразки	Масова частка, %		
	сухих речовин	титрованих кислот	редукувальних речовин
Контроль	72,3	5,6	18,0
25 % пюре з обліпихи	73,1	6,1	24,6
50 % пюре з обліпихи	72,5	6,9	28,4
75 % пюре з обліпихи	72,8	7,3	32,6
100 % пюре з обліпихи	71,9	7,9	36,7

Джерело: авторська розробка

Аналізуючи отримані результати фізико-хімічних показників (табл. 3), встановлено, що в пюре обліпихи міститься велика кількість органічних кислот, і під час уварювання мармеладної маси в ній проходить кислотний гідроліз сахарози з утворення великої кількості редукуючих речовин. Потрібно відмітити, що високе значення даного показника негативно впливає на якість готового виробу, призводить до зтягнутої структури мармеладного студня, високої гігроскопічності виробу, і як наслідок, в процесі зберігання цукор на поверхні мармеладу зволожується, що приводить до втрати його первинної форми. А низький вміст редукуючих речовин спричиняє утворення кристалів сахарози, які в процесі зберігання викликають зацукрювання мармеладу.

Отже, аналізуючи дані проведеного експерименту можна зробити висновок, що при використанні пюре обліпихи при виготовленні мармеладу, оптимальним співвідношенням яблучного пюре та пюре з обліпихи є: 50 на 50.

Під час проведення органолептичної оцінки було відмічено, що зразки мармеладу в яких купажоване яблучне пюре з пюре обліпихи, в процесі зберігання не втрачають своїх смакових якостей, а смак вирізняється приємним цукрово-кислотним індексом.

За результатами органолептичної оцінок кращими зразком визначений зразок мармеладу, в яких співвідношення пюре з обліпихи та яблучного пюре склало – 50:50.

Введення в рецептуру пюре з обліпихи доповнили желейний мармелад яскраво вираженим смаком ягідних добавок, при цьому зменшили інтенсивність солодкого смаку, що властиво желейного мармеладу за рахунок введення цукру-піску. Мармелад, виготовлений з використанням напівфабрикатів з обліпихи, надав кисло-солодкий смак, характерний для свіжої ягоди. В готових оптимальних зразках визначили показники якості, які наведені в порівнянні з контрольним зразком в табл. 4.

4. Хімічний склад мармеладу

Найменування зразка	Масова частка, %			Вміст, мг/100 г
	сухих речовин	титрованих кислот	редукувальних речовин	L-аскорбінової кислоти
Контроль	18,9	2,1	17,8	9,06
Зразок №2	18,6	2,4	18,3	18,17

Джерело: авторська розробка

Проведені дослідження підтверджують, що технологія виготовлення мармеладу на основі пюре з обліпихи при виробництві харчових продуктів з метою збагачення їх вітаміном С та поліпшення їх органолептичних показників шляхом використання природних джерел біологічно активних речовин є доцільною.

Таким чином, за результати органолептичних, фізико-хімічних та мікробіологічних досліджень встановлено, що фруктовий мармелад відповідають нормам якості та безпечності.

Отже, доведена доцільність використання пюре з обліпихи в технології вівсяного печива та мармеладу з метою створення нових виробів із заданими властивостями, що дозволить використовувати їх для профілактики та нормалізації роботи організму людини. Аналіз фізико-хімічних та органолептичних показників якості вівсяного печива та мармеладу з різним вмістом пюре з обліпихи дозволяє рекомендувати використання його в технології печива в кількості 20 % до маси борошна, а в технології мармеладу - 50 % від маси яблучного пюре.

Практичне значення одержаних результатів виявляється в удосконаленні технології переробки обліпихи з отриманням пюре, розробленні рецептур і технологій виробництва вівсяного печива та мармеладів з пюре з обліпихи.

6.2. Розроблення рецептури м'ясо-рослинних паштетів для дітей шкільного віку

*Кайнаш А. П., Будник Н. В., Ванько Ю. А.
Полтавська державна аграрна академія*

На сьогодні розв'язання проблеми здорового харчування дітей є найважливішим та актуальним державним завданням, пов'язаним із соціальною стабільністю суспільства і здоров'ям населення. Одним із шляхів

вирішення цієї проблеми є розроблення рецептур харчових продуктів, заснованих на теорії функціонального харчування, здатних покрити дефіцит незамінних речовин за рахунок підвищення харчової цінності продуктів внаслідок комбінування компонентів рецептури. Цільове комбінування рецептурних інгредієнтів забезпечує одержання харчової композиції із заданим хімічним складом, та з підвищеною користю для дитячого організму [369].

Повноцінне харчування дитини має забезпечувати організм достатньою кількістю основних поживних речовин, вітамінів, мінеральних речовин і води, включати незамінні та деякі поліненасичені жирні кислоти, більшість вітамінів і мінеральних речовин, повністю забезпечувати енергією організм, що росте.

Під час створення дитячих продуктів повинен дотримуватися принцип збалансованості основних нутрієнтів. Також на динаміку розвитку дитини впливає наявність в їжі достатньої кількості ПНЖК і співвідношення омега-3 і омега-6 жирних кислот. Продукти для дошкільнят і школярів повинні містити незначну кількість солі, не містити фосфати, консерванти та інші добавки [370].

У наші дні харчування дітей шкільного віку характеризується зниженням споживання найбільш цінних у біологічному відношенні харчових продуктів, таких як м'ясо і м'ясопродукти, молоко і молочні продукти, риба й рибні продукти, яйця, олія, фрукти та овочі. Разом з тим, істотно збільшується споживання хліба і хлібопродуктів, а також картоплі. Нині в Україні, внаслідок нераціонального харчування, 3% дітей мають дефіцит маси тіла, а 15% - відставання росту [371].

В Україні виробництво паштетів для дитячого харчування складає лише незначну частку в загальному об'ємі м'ясних продуктів для дитячого харчування та навіть відсутня державна нормативна документація на дану групу продукції, що регламентує її якість та безпечність. Тому, розроблення паштетів з додаванням рослинної сировини для харчування дітей шкільного віку є актуальним напрямом.

Особливу увагу необхідно приділяти збагаченню вітамінами продуктів дитячого харчування, тому що дитяче харчування за своїм призначенням є унікальним. Воно розробляється таким чином, щоб відповідати усім фізіологічним потребам дитячого організму, і в багатьох випадках є єдиним

³⁶⁹ Капрелянц Л. В. Функциональные продукты питания: современное состояние и перспективы развития : пособие. Москва, 2004. 329 с.

³⁷⁰ Сулейменова Р. А., Калдибай І. Е., Оксханова Е. К. Роль і користь курячого м'яса в харчуванні людини. *Молодий вчений*. 2017. №2. С. 252-257.

³⁷¹ Смоляр В. І. Сучасні проблеми дитячої нутриціології. *Проблеми харчування*, 2007. веб-сайт. URL: http://medved.kiev.ua/arh_nutr/art_2007/n07_3_3.htm (дата звернення: 21.09.2020).

джерелом життєво важливих харчових речовин для дітей. Тому дитяче харчування повинно представляти собою збалансовану їжу, що досягається збагаченням продуктів незамінними факторами харчування, в тому числі і вітамінами. Рівень збагачення продуктів дитячого харчування повинен повністю покривати потреби зростаючого організму в усіх харчових речовинах, в тому числі і вітамінах [372].

Для розроблення рецептури м'ясо-рослинних паштетів для дітей шкільного віку, в якості м'ясної сировини було заплановано використання: філе курячого та субпродуктів птиці (печінки, серця та м'язових шлунків).

Куряче м'ясо є одним з кращих джерел білка. Більше 85% білкових речовин м'язової тканини відносяться до повноцінних. М'ясо птиці по більшості незамінних амінокислот майже не поступається м'ясу забійних тварин. У м'ясі птиці колагену і еластину (сполучної тканини) міститься відносно менше, ніж в м'ясі худоби, і за рахунок цього збільшується вміст повноцінних білків. Тому, м'ясо птиці засвоюється організмом людини легше. У м'язовій тканині птиці наявні майже всі водорозчинні вітаміни. Також м'язова тканина птиці багата мінеральними речовинами: залізом в легкозасвоюваній формі, а також сіркою, фосфором, селеном, кальцієм, магнієм [373].

Субпродукти птиці (м'язовий шлунок, печінка та серце) характеризуються високою масовою часткою білка (до 20 %) з превалюванням водо- і солерозчинних фракцій, що наближається до показників м'язової тканини. Переважає значна частка замінних смако- і ароматоутворюючих амінокислот. Незначна частка метіоніну та триптофану свідчать про доцільність використання субпродуктів в складі продуктів в комбінації з іншими білками, багатими незамінними амінокислотами. Вторинні продукти збагачені поліненасиченими жирними кислотами та вітамінами [374].

Куряча печінка має високу харчову цінність, більше половини ліпідів курячої печінки це фосфатиди, решта – нейтральні жири. Вміст білків в ній досягає 20,4 %. У печінці міститься набагато більше залізовмісних сполук, таких як гемоглобін і міоглобін, ніж у м'ясі. Також печінка багата вітамінами групи В, РР, фолієвою кислотою, містить калій, фосфор, залізо,

³⁷² Тюрин Л. Е., Табаков Н. А. Технология производства функциональных мясных продуктов : монография. Краснояр. гос.аграр.ун-т. Красноярск, 2011. 102 с.

³⁷³ Віннікова Л. Г., Поварова Н. М., Синиця О. В. Основи птахівництва та переробки птиці. Київ : Освіта України, 2020. 216 с.

³⁷⁴ Д'якова А. К. Перспективи виробництва м'ясорослинних консервованих паштетів. *Харчова наука і технологія*. 2009. №4. С. 58-60

марганець, мідь, цинк [³⁷⁵]. Залізо з печінки добре засвоюється організмом дитини.

В якості рослинної сировини заплановано використання цибулі, моркви, квасолі, сочевиці, волоського горіха та гарбуза сорту «Доля» з підвищеним вмістом β -каротину. За рахунок включення в рецептуру рослинних компонентів відбувається додаткове збагачення м'ясної продукції харчовими волокнами, вітамінами та мінеральними речовинами.

Хімічний склад рослинних добавок, використання яких планується при розробленні паштетів для дитячого харчування, наведено в табл. 1.

1. Хімічний склад рослинних добавок в м'ясо-рослинні паштети для дітей шкільного віку

Найменування продукту	Вміст у 100 г засвоюваної частини продукту (нетто)				Вітаміни
	білки, г	жири, г	вуглеводи, г	енергетична цінність, ккал	
Цибуля ріпчаста	1,40	—	9,80	41,00	В, С, Е, РР
Морква	1,30	0,10	8,40	34,00	А, В, С, D, Е
Квасоля	21,00	2,00	46,60	292,00	А, С, В ₁ , В ₂ , В ₆ , Е, РР
Сочевиця	8,40	0,12	20,50	116,00	РР, В ₁ , В ₂ , Е, А
Волоський горіх	16,20	60,80	11,10	656,00	РР, β -каротин, А, В ₁ , В ₂ , В ₅ , В ₆ , В ₉ , С, Е, К
Чорнослив	2,30	-	58,40	242,00	А, С, В ₁ , В ₂ , В ₃ , В ₅ , В ₆ , В ₉ , Е, К, РР
Гарбуз сорту «Доля»	1,00	0,10	4,40	21,40	А ₁ , В ₁ , В ₂ , В ₃ , С, β -каротин

Джерело: авторська розробка, дані [³⁷⁶]

Дані табл.1 свідчать, що і до складу чорносливу входить велика кількість вітамінів (Е, β -каротин, РР, С і вітаміни групи В), що надзвичайно корисно при авітамінозах. Чорнослив також містить цукор, клітковину, пектини, органічні кислоти, білки, залізо, калій, кальцій, натрій, магній, фосфор, кобальт, йод, цинк, фтор, марганець, мідь.

Чорнослив підвищує імунну систему, зміцнює опорно-руховий апарат, активізує роботу головного мозку, покращує працездатність і пам'ять, що підтверджує доцільність його використання в паштетах для дитячого

³⁷⁵ Борсолук Л. М. Розроблення рецептури та дослідження властивостей паштетного продукту для харчування дітей дошкільного та шкільного віку. *Вісник міжнар. наук.-практ. конф. Луцький НТУ*. 2018. Вип. 98. С. 116-117.

³⁷⁶ Химический состав пищевых продуктов. Кн. 2: Справочные таблицы содержания аминокислот, жирных кислот, витаминов, макро- и микроэлементов, органических кислот и углеводов / под ред. проф., д-ра техн. наук Скурихина И. М. и проф., д-ра мед. наук Волгарева М. Н. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Агропромиздат, 1987.

харчування. Висока його енергетична цінність дозволяє рекомендувати його для поповнення енергетичного балансу організму дітей [377].

Волоський горіх містить велику кількість жирних кислот, за допомогою яких, відбувається регуляція жирового обміну в дитячому організмі. Магній, який міститься у волоських горіхах, дуже корисний для школярів, які мають величезні розумові навантаження. Йод, що входить до складу горіхів, допомагає краще функціонувати щитовидній залозі дитини, а вітамін Е зміцнює кровоносні судини і серцевий м'яз дітей [378].

Сочевиця є справжнім джерелом білка та ефективно поєднує корисні властивості овочевих і м'ясних страв. Сочевиця позитивно впливає на роботу серця й нервових клітин, стан кісток, зубів і волосся, зміцнює судини, бере активну участь у рості й розвитку дитини, швидко насичує організм енергією [379].

Квасоля за вмістом білка поступається лише м'ясу. Вживання квасолі сприяє гармонійному росту і розвитку дітей; відновленню та регулюванню обміну речовин; насиченню організму енергією, вітамінами й корисними речовинами; виведенню з організму важких металів, токсинів та інших шкідливих елементів; підвищенню секреції шлункового соку, покращенню роботи травлення [380].

Гарбуз мускатний сорту «Доля», виведений Дніпропетровською дослідною станцією Інституту овочівництва і баштанництва НААН складається з 85-94 % води. Крім наведеного в табл.1 хімічного складу, гарбуз містить у достатній кількості кальцій, калій, фосфор, залізо, мідь, фтор, цинк і рідкісний вітамін Т. Бета-каротин, при потраплянні в організм перетворюється в ретинол, який є провітаміном вітаміну А. Провітамін, що міститься в гарбузі в кількості 8,2 мг/100 г, захищає клітини від онкологічних радикалів і попереджає серцево-судинні захворювання. Також бета-каротин рекомендують як засіб для зміцнення імунітету при лікуванні застуди, при посилених тренуваннях і розумових навантаженнях [381].

Таким чином, використання такої рослинної сировини, як: сочевиця, квасоля, волоський горіх, чорнослив, гарбуз у технології м'ясо-рослинних паштетів, дозволяє не тільки збагатити їх інгредієнтами функціонального

³⁷⁷ Від якої хвороби вбереже чорнослив. Телеканал 24 : веб-сайт. URL: https://health.24tv.ua/vid_yakoyi_hvorobi_vberezhe_chornosliv_n1014969 (дата звернення: 11.09.2019).

³⁷⁸ Штонда О. А., Вакалюк Я. А. Використання ядра волоського горіха у технології м'ясних хлібів. *Вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2016. Вип. 156. С.18-20.

³⁷⁹ Матко С. В., Мельник Л. М., Бессараб О. С. Використання сочевиці для виробництва харчових продуктів *Наукові праці ОНАХТ*. 2017. Вип. 46, Т.2. С. 72-75.

³⁸⁰ З якого віку можна давати дитині квасолі. веб-сайт. URL: <https://ua.waykun.com/articles/z-jakogo-viku-mozhna-davati-ditini-kvasolja-chi.php> (дата звернення: 01.02.2020).

³⁸¹ Competitive inhibition of carotenoids transport and tissue concentrations by high supplements of lutein, zeaxanthin and beta-carotene / Wang Y. et al. *European Journal of Nutrition*. 2010. № 49. P. 327-336.

призначення, підвищити засвоюваність, а й отримати продукт, що задовольняє вимогам фізіологічних норм споживання для дитячого організму.

Під час визначення оптимальної кількості рослинних добавок головною умовою було дотримання органолептичних характеристик готової продукції.

Результати вивчення впливу масової частки рослинних добавок на органолептичні показники м'ясо-рослинних паштетів для дітей шкільного віку, представлені на рис.1-4.

Отримані дані (рис. 1;2) підтвердили, що квасоллю та сочевицю необхідно додавати у вареному вигляді, адже в сирому вигляді вони взагалі не прийнятні для вживання, тому що містять отруйні речовини. Паштети із сирого сочевицею мали щільну консистенцію, на розрізі було видно включення сочевиці, а на смак дуже відчутні жорсткі крупинки сочевиці.

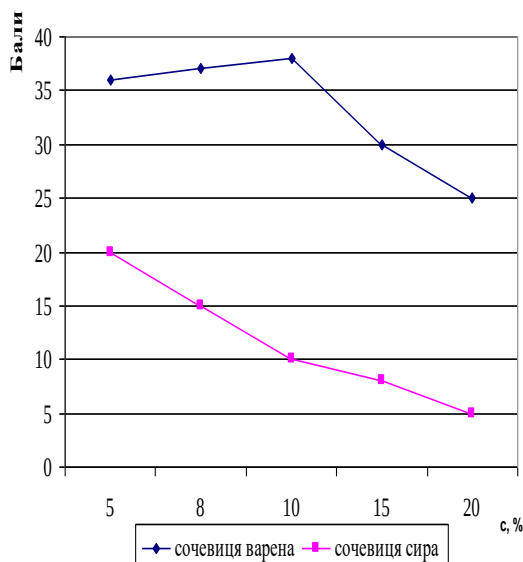

Рис. 1. Вплив масової частки сочевиці на органолептичні показники паштетів

Джерело: авторська розробка

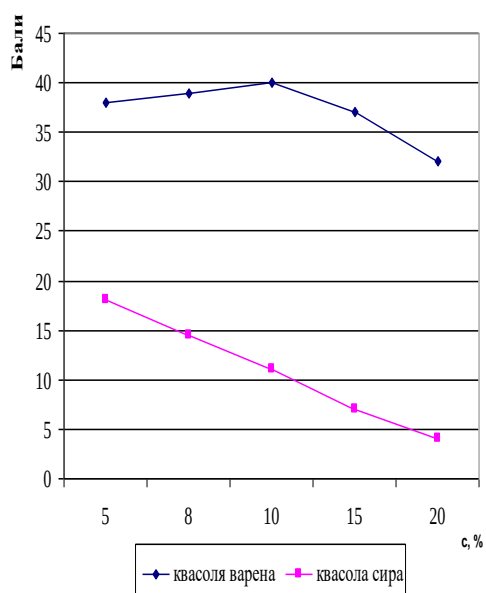

Рис. 2. Вплив масової частки квасолі на органолептичні показники паштетів

Під час внесення 5 % квасолі та сочевиці в паштетах слабо відчувається їх смак. Із збільшенням концентрації варених сочевиці та квасолі до 10 % паштети стають більш ніжніші та в них відчуються приємні присмаки добавок. А збільшення масової частки обраних овочів у паштетах до 15 % знижує значення органолептичних показників.

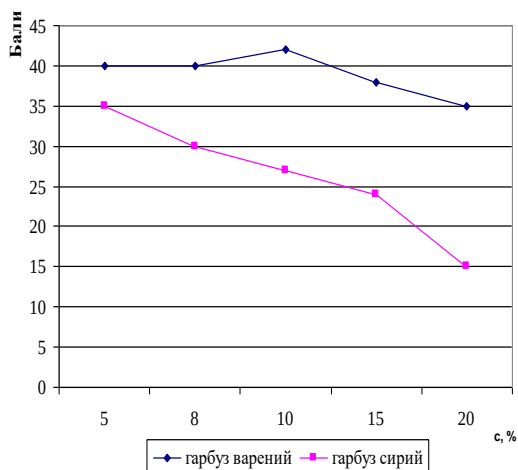

Рис. 3. Вплив масової частки гарбуза на органолептичні показники паштетів

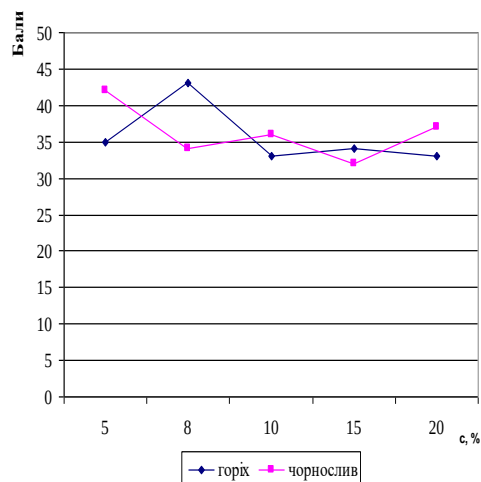

Рис. 4. Вплив масової частки горіха волоського та чорносливу на органолептичні показники паштетів

Джерело: авторська розробка

Як видно з даних рис. 3; гарбуз також доцільно додавати в паштети у вареному вигляді в кількості 10 % від маси паштетів, що позитивно впливає на смак, колір та консистенцію готового продукту.

З даних рис. 4 видно, що оптимальною масовою часткою чорносливу для внесення в паштет є 5 % від маси м'ясної сировини. Під час збільшення масової частки з 10 % до 20 % смак паштетів стає занадто солодким, з яскраво вираженим присмаком чорносливу, колір суттєво темніший порівняно з контролем.

Чорнослив, перед додаванням до паштетної маси, не піддавали термічній обробці, тому що він є уже готовим продуктом до вживання.

Стосовно оптимальної масової частки волоського горіху, то вона становить 8 %, що позитивно впливає на консистенцію паштетів, яка стає ніжною та має приємний присмак.

Для покращення смакових властивостей та запаху готового паштету, горіх, перед додаванням до паштетної маси, підсмажили в духовій шафі протягом 15 хвилин при температурі 160 °С.

На основі отриманих даних були розроблені рецептури м'ясо-рослинних паштетів для дітей шкільного віку, що представлені в табл. 2.

За розробленими рецептурами були вироблені дослідні зразки м'ясо-рослинних паштетів.

2. Рецептури м'ясо-рослинних паштетів для дітей шкільного віку

Назва компонентів	Контрольний зразок паштет «Сонячний»	Паштети для дитячого харчування			
		зразок №1 паштет з квасолею	зразок №2 паштет з сочевицею	зразок №3 паштет з горіхом та чорносливом	зразок №4 паштет з гарбузом
1	2	3	4	5	6
Масова частка компонентів у рецептурі, %					
Печінка куряча бланшована	45,0	35,0	35,0	35,0	35,0
Шпик	10,0	-	-	-	-
Стегно куряче	15,0	-	-	-	-
Філе куряче	-	15,0	15,0	15,0	15,0
Шлунки курячі	-	10,0	10,0	10,0	10,0
Серця курячі	-	10,0	10,0	10,0	10,0
Яєчний жовток	5,0	-	-	-	-
Яєчний білок	5,0	-	-	-	-
Морква	8,0	7,0	7,0	7,0	7,0
Цибуля смажена	-	7,0	7,0	7,0	7,0
Сироватка молочна суха	2,0	-	-	-	-
Сухе молоко	-	3,0	3,0	3,0	3,0
Білковий стабілізатор (шкурка свиняча)	10,0	-	-	-	-
Оливкова олія	-	3,0	3,0	-	3,0
Квасоля	-	10,0	-	-	-
Сочевиця	-	-	10,0	-	-
Горіх	-	-	-	8,0	-
Чорнослив	-	-	-	5,0	-
Гарбуз	-	-	-	-	10,0
Всього:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Бульйон на рецептуру	25,0	15,0	15,0	20,0	15,0
Прянощі і матеріали, кг (на 100 кг несолоної сировини)					
Суміш спецій	1,2	-	-	-	-
Сіль	2,8	2,5	2,5	2,5	2,5
Цукор	-	1,5	1,5	-	-

Джерело: авторська розробка

Першим етапом досліджень готової продукції, була балова оцінка якості м'ясо-рослинних паштетів для дітей шкільного віку, яка показала, що найбільшу кількість балів (42 бали) отримав паштет з вареним гарбузом. Паштет із горіхом та чорносливом оцінили в 41,4 балів. Найменшу кількість балів отримали паштети з квасолею та сочевицею (по 39,2 та 38,4 балів відповідно).

Потрібно відмітити, що органолептичні показники паштетів з гарбузом, горіхом та чорносливом, що виготовлені за розробленими рецептурами, практично не відрізняються від контрольного зразка.

Отже, результати наведених досліджень підтверджують доцільність розроблення технологій м'ясо-рослинних паштетів для дітей шкільного віку з використанням м'яса курятини, субпродуктів птиці та рослинної сировини.

Перспективою подальших досліджень є визначення харчової цінності м'ясо-рослинних паштетів для дітей, органолептичних і мікробіологічних показників, терміну зберігання паштетів.

6.3. Енергетична ефективність виробництва насіння проса прутіподібного в Україні

Калініченко О. В., Рожко І. І.

Полтавська державна аграрна академія

Необхідність енергоефективності виробництв та енергозбереження, як однієї з умов існування сучасності є нагальним питанням сьогодення. Для забезпечення належного рівня енергетичної безпеки України виникає проблема ефективної реалізації політики енергозбереження та енергоефективності, що в свою чергу дасть можливість забезпечити стійкий розвиток держави в даному напрямку. На сьогоднішній день особливо гостро стоїть проблема ефективності використання паливно-енергетичних ресурсів в сільському господарстві, яке є не тільки споживачем енергії, але й її генератором [³⁸²].

Аналізуючи результати сучасних наукових досліджень та публікацій можна зробити висновки про доцільність продовження вивчення проблеми раціонального енерговикористання, зокрема в підприємствах аграрно-промислового комплексу. Так, як основними принципами державної політики у сфері нових видів палива є: сприяння розробці та раціональному використанню альтернативних джерел та залучення нових видів енергетичної сировини для виробництва біопалив з метою економії паливно-енергетичних ресурсів та зменшення залежності України від їх імпорту [³⁸³; ³⁸⁴].

³⁸² Бойчук Н. Я., Острянюк М. М. Проблеми енергозбереження та підвищення енергоефективності економіки України. Сучасні проблеми економіки і підприємництва. Випуск 19, 2017. С. 25-34.

³⁸³ Закон України "Про альтернативні види палива". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1391-14>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

Як зазначають С. П. Денисюк та В. А. Таргонський, існує певна техніко-економічна невизначеність щодо перспектив впровадження таких технологій, як видобуток нетрадиційних вуглеводнів, впровадження інноваційних технологій, що сприяють суттєвому здешевленню і підвищенню якісних характеристик відновлюваних джерел енергії, а також виробництва електро- та гібридних автомобілів, отримання та використання водневого палива, накопичення енергії [³⁸⁵].

Сьогодні Україна рухається в напрямку застосування альтернативної енергетики як на підприємствах так і в побуті, спостерігається активізація виробництва електроенергії з відновлюваних джерел енергії, використання її в сільському господарстві. Що стосується потенціалу підвищення ефективності сільського виробництва, то він залишається сталим, проте його застосування сповільнюється за впливу різноманітних причин, що поєднує: неефективну політику зниження втрат енергії, відсутність належного рівня інвестицій та умов їх залучення, неефективну політику в енергетичному секторі економіки, а також не в повній мірі виконання прийнятих нормативно-правових актів, різного рівня програм та заходів. На сьогодні, коли підвищуються ціни на імпортовані енергетичні ресурси актуальність вирішення проблеми енергоефективності значно зростає. Окрім цього, регіональні, національні стратегії у сфері енергоефективності прямим чином пов'язані з політикою протидії кліматичним змінам [³⁸⁶].

Як відмічає А. С. Завербний, головними завданнями забезпечення енергетичної безпеки в Україні є:

- першочерговість дотримання вимог екологічної, енергетичної, економічної безпеки;
- відповідність екологічних регламентів раціональної охорони природного довкілля за використання природних ресурсів;
- зменшити техногенний вплив підприємств ПЕК України на навколишнє середовище на основі підвищення рівня ефективності використання паливно-енергетичних ресурсів та застосування енергозбереження;
- знизити, або звести до мінімуму викиди шкідливих речовин під час виробничих процесів шляхом впровадження прогресивних технологій виробництва, транспортування, використання паливно-енергетичних

³⁸⁴ Гументик М. Я. Перспективи вирощування багаторічних злакових трав для виробництва біопалива. Цукрові буряки. Випуск № 4. 2010. С. 21-22.

³⁸⁵ Денисюк С. П., Таргонський В. А. Сталий розвиток енергетики України у світових вимірах. Загальні проблеми енергоефективності. Енергетика: економіка, технології, екологія. 2017. № 4. С. 7-28.

³⁸⁶ Гальчинська Ю. М. Оцінка потенціалу біомаси побічної продукції сільськогосподарських культур в аграрному секторі економіки. Економіка АПК. 2019. № 5. С. 15-26.

ресурсів в усіх галузях ПЕК країни, ліквідування підприємств з неприйнятним рівнем екологічної безпеки;

– на основі локалізації викидів, їх нейтралізації, та послідуною утилізацією – зменшити негативний вплив на навколишнє середовище;

– мінімізувати та елімінація, наслідків екологічного впливу підприємств ПЕК України на навколишнє середовище, населення тощо [387].

Для досягнення ефективності використання поновлюваної рослинної сировини необхідне гармонійне поєднання державної політики, інноваційних розробок та фінансового стимулювання широкого спектру агротехнологічної складової вирощування енергетичних культур, здійснення технічної та технологічної модернізації логістики виробництва, транспортування енергії до кінцевого споживача. Саме тому, для забезпечення стійкого розвитку енергетичного сектору України доцільним є виробництво біомаси швидкозростаючих, спеціально вирощених рослин на маргінальних землях – енергетичних культур. До найбільш продуктивних культур з високим адаптивним потенціалом, котрі використовують як сировину для виробництва біопалива відносять: просо прутноподібне, міскантус, багаторічне сорго та ряд інших енергетичних культур. Над дослідженням вирощування цих культур присвячені праці вітчизняних та іноземних науковців [388; 389; 390; 391; 392; 393; 394; 395; 396].

З-поміж енергетичних культур просо прутноподібне (*Panicum virgatum* L.) – це трав'яниста багаторічна, злакова культура, у якій тривалість становить до 10–15 років. Висота рослин проса прутноподібного варіює від 100 до 250 см. Рослини характеризуються прямими і напіврозлогими формами. Листки довгі, до 60 см, суцвіття – волоть. За масою та крупністю зернівки проса поділяють на

³⁸⁷ Завербний А. С. Енергетична безпека України в умовах євроінтеграції: проблеми та перспективи. Енергоефективність та енергозбереження: економічний, техніко-технологічний та екологічний аспекти : колективна монографія / Кол. авторів; за заг. ред. П. М. Макаренка, О. В. Калініченка, В. І. Аранчій. Полтава : ПП "Астрія", 2019. 24-30 с.

³⁸⁸ Гументик М. Я., Перспективи вирощування багаторічних злакових культур для виробництва біопалива. Цукрові буряки. № 4, 2010. С. 21-22.

³⁸⁹ Роїк В. М., Ганженко О. М., Тимошук В. Л., Концепція виробництва і використання твердих видів біопалива в Україні. Біоенергетика. Вип.1. 2015. С. 5-8.

³⁹⁰ Роїк В. М., Ягольник О. Г. Агропромислові енергетичні плантації – майбутнє України. Біоенергетика. Вип. № 2. 2015. С. 4-7.

³⁹¹ Роїк В. М., Сінченко В. М., Бондар В. С., Фурса А. В., Гументик М. Я. Концепція розвитку біоенергетики в Україні на період до 2035 року (проект). Біоенергетика 2(14), 2019. С. 4-9.

³⁹² Думич В. В., Журба Г. І., Курило В. Л. Динаміка росту світлграсу в ґрунтово-кліматичних умовах Полісся України. Наукові праці інституту біоенергетичних культур і цукрових буряків. Випуск 19. С. 43-46.

³⁹³ Рахметов Д. Б., Вергун О. М., Рахметова С. О. *Panicum virgatum* L. – перспективний інтродуцент у Національному ботанічному саду ім. М. М. Гришка НАН України. Інтродукція рослин, 2014, № 3. С. 3-14.

³⁹⁴ Van den Heuvel, E., Biomass conversion routes for agricultural crops in Europe: Analysis within the context of sustainable solutions for both the agricultural and energy generation sector. BTG for Novem (EWAB 9606), 1996. P. 224-226.

³⁹⁵ Comis, D. 2006. Switching to Switchgrass makes Sense, in Agricultural Research, July. USDA-URL: www.ars.usda.gov/is/AR/archive/jul06/grass0706.pdf.

³⁹⁶ Wolter Elbersen. Switchgrass for biomass: Bibliography and management practices Draft document FAIR 5-CT97-3701: Switchgrass (*Panicum virgatum* L.) as an alternative energy crop in Europe. Initiation of a productivity network. ATO-DLO, Wageningen. 1998. 22 P.

три групи: з малою масою – до 1,5 г, із середньою масою – 1,5–1,8 і з великою масою – понад 1,8 г. На відміну від більшості багаторічників, просо багаторічне проходить повний цикл розвитку (від насіння до насіння) протягом першого вегетаційного періоду, в послідуєчому – цикл росту і розвитку повторюється.

Веgetаційний період для проса прутіоподібного становить 175–185 діб. Урожайність біомаси рослин за сухою масою досягає 10–15 т/га, а урожайність насіння – до 600 кг/га [397].

Автори монографії [398], на основі теоретичного обґрунтування визначили практичні аспекти використання рослинних матеріалів сільськогосподарських та енергетичних культур для виробництва біопалива. У науковій публікації визначено потенціал енергетичного ресурсу для біоенергетики, розкрито питання ботанічних та біологічних особливостей енергетичних культур, наведено агроекологічно обґрунтовані технології вирощування енергетичних культур на маргінальних землях.

В енергетичній оцінці виробництва насіння енергетичних культур у наукових публікаціях українських авторів наявні окремі дослідження щодо особливостей формування насіннєвої продуктивності проса прутіоподібного та ефективності його виробництва [399; 400; 401].

Для проведення експериментальних досліджень з сортами проса прутіоподібного доцільно використовувати методику дослідної справи [402], науково-методичні рекомендації [403], методологію [404] та авторську методику проведення оцінки енергетичної ефективності вирощування енергетичних культур [405].

³⁹⁷ Курило В. Л., Рахметов Д. Б., Кулик М. І. Біологічні особливості та потенціал урожайності енергетичних культур родини тонконогових в умовах України. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*. Вип. 1 (88), 2018. С. 11-17.

³⁹⁸ Kulyk M. I., Kurylo V. L., Kalinichenko O. V., Galytska. M. A. Plant energy resources: agroecological, economic and energy aspects. Monograf. 2019. 119 p.

³⁹⁹ Кулик М. І., Рожко І. І. Урожайні властивості та посівні якості насіння проса прутіоподібного залежно від умов вирощування. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*. Вип. 2 (89), 2018. С. 78-84.

⁴⁰⁰ Рожко Ілона, Кулик Максим. Еколого-економічні аспекти та перспективи вирощування проса прутіоподібного (світчґрасу) в умовах України. Матеріали XXXV Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції: *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації*: Зб. наук. праць. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 35. С. 567-569.

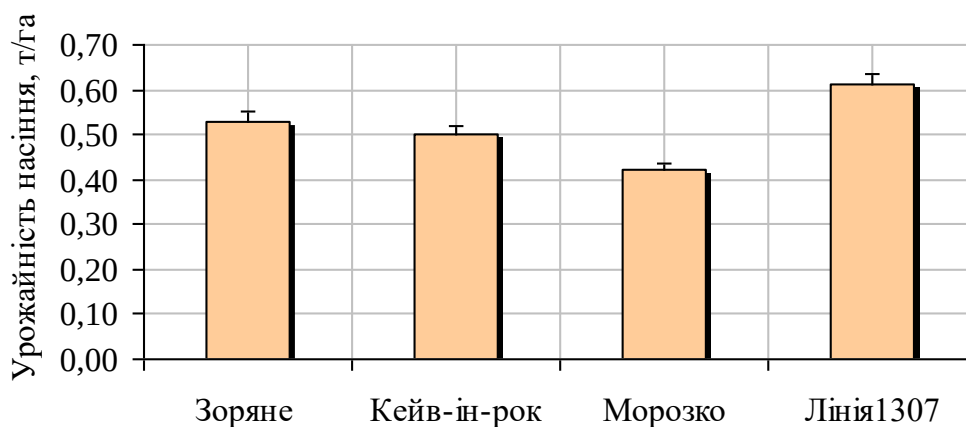
⁴⁰¹ Kulyk Maksym, Rozhko Ilona. Economic efficiency of switchgrass seeds production in Ukraine. Conference Proceedings of the 2nd International Scientific Conference “Economic and Social-Focused Issues of Modern World” (October 16-17, 2019, Bratislava, Slovak Republic). The School of Economics and Management in Public Administration in Bratislava, 2019: 78-82.

⁴⁰² Кулик М. І., Рахметов Д. Б., Курило В. Л. Методика проведення польових та лабораторних досліджень з просом прутіоподібним (*Panicum virgatum* L.). Полтава: РВВ ПДАА, 2017. 24 с.

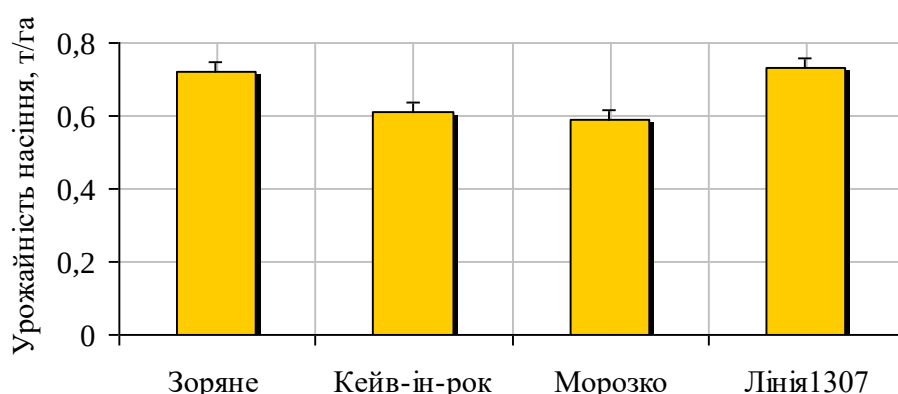
⁴⁰³ Кулик М. І., Галицька М. А. Алгоритм обрахунку доступного потенціалу агробіомаси та фітомаси енергетичних культур для виробництва біопалива: науково-методичні рекомендації. Полтава, 2018. 32 с.

⁴⁰⁴ Галицька М. А., Кулик М. І., Калініченко О. В. Методологія енергоконверсії біопалива. Полтава, 2018. 40 с.

⁴⁰⁵ Калініченко О. В., Кулик М. І. Науковий твір “Методичні засади оцінки енергетичної ефективності вирощування енергетичних культур в умовах Лісостепу України” (Свідectво про реєстрацію авторського права на твір № 93177 від 18.10.2019).

2019 рік

2020 рік

**Рис. 1. Урожайність насіння сортозразків
проса прутоподібного, 2019-2020 рр.**

За результатами виробничої перевірки в умовах центральної частини Лісостепу України встановлено, що в умовах 2019 року врожайність насіння досліджуваного сортименту проса прутоподібного варіювала від 0,42 до 0,61 т/га, а в умовах 2020 року – від 0,59 до 0,72 т/га (рис. 1).

Незалежно від умов вирощування найбільшу врожайність забезпечив сорт Зоряне (0,53...0,72 т/га) та Лінія 1307 (0,61...0,73 т/га), інші сорти проса прутоподібного суттєво відрізнялися за даним показником.

Енергетична оцінка виробництва насіння проса прутоподібного у 2019 році свідчить, що порівняно із іншими сортами, найбільш ефективним виявилось виробництво насіння сортів Зоряне та Лінії 1307 (табл. 1-2).

Критерієм енергетичної доцільності виробництва сортозразків проса прутоподібного є накопичення сукупної енергії в продукції у кількості, що дорівнює або перевищує рівень сукупних енергетичних витрат на виробництво. Порогове значення енергетичної доцільності досягається, коли коефіцієнт енергетичної ефективності дорівнює або перевищує 1,0. В

умовах 2019 року коефіцієнт енергетичної ефективності виробництва насіння проса прутіподібного, був на рівні, або перевищив 3,0 – сорти Зоряне та Лінії 1307.

1. Енергетична ефективність виробництва насіння сортів проса прутіподібного, 2019 р.

Сортівразок	У, т/га	Е _н , ГДж/га	Е _с , ГДж/га	К _{еє}
Зоряне	0,53	434,9	146,9	3,0
Кейв-ін-рок	0,50	410,3	144,5	2,8
Морозко	0,42	344,6	145,7	2,4
Лінія 1307	0,61	500,5	146,9	3,4

Примітка: У – урожайність насіння, т/га; Е_н – сукупна енергія, накопичена в насінні, ГДж/га; Е_с – сукупні енергетичні витрати на виробництво насіння, ГДж/га; К_{еє} – коефіцієнт енергетичної ефективності.

Для умов 2020 року всі досліджувані сорти проса прутіподібного мали коефіцієнт енергетичної ефективності виробництва насіння більше 3,0, що характеризує середню ефективність.

2. Енергетична ефективність виробництва насіння сортів проса прутіподібного, 2020 р.

Сортівразок	У, т/га	Е _н , ГДж/га	Е _с , ГДж/га	К _{еє}
Зоряне	0,72	590,8	163,7	3,6
Кейв-ін-рок	0,61	500,5	159,3	3,1
Морозко	0,59	484,1	155,9	3,1
Лінія 1307	0,73	599,0	164,6	3,6

Примітка: У – урожайність насіння, т/га; Е_н – сукупна енергія, накопичена в насінні, ГДж/га; Е_с – сукупні енергетичні витрати на виробництво насіння, ГДж/га; К_{еє} – коефіцієнт енергетичної ефективності.

Найбільший коефіцієнт енергетичної ефективності отримали за вирощування сорту Зоряне (К_{еє} = 3,0 – 3,6) та Лінії 1307 (К_{еє} = 3,4 – 3,6), менш ефективним, але на високому рівні – сорти Кейв-ін-рок (К_{еє} = 2,8 – 3,1) та Морозко (К_{еє} = 2,4 – 3,1).

Висновки. За результатами досліджень встановлено, що найбільшу врожайність насіння (більше 0,50 т/га) та енергетичну ефективність виробництва насіннєвого матеріалу забезпечують сортівразки: Зоряне та Лінія 1307. Саме ці сорти рекомендовано до використання для закладки нових енергоплантацій.

6.4. Досвід вирощування насіння гетерозисних гібридів кукурудзи в умовах ПСП «Колос» Кобеляцького району Полтавської області

Шокало Н.С., Писаренко С.В., Горгола О.В.

Кукурудза вважається однією з найцінніших сільськогосподарських культур. Її зерно використовують на продовольчі, технічні і фуражні цілі. В 1 кг зерна кукурудзи міститься 1,34 кормових одиниць і 78 г перетравного протеїну – більше, ніж у зерні вівса, ячменю чи жита. Зерно кукурудзи містить 65–70% вуглеводів, 9–12% білка, 4–8% рослинної олії, близько 2% клітковини та вітаміни А, В_р, В₂, В₆, Е, С, мінеральні солі, мікроелементи та незамінні амінокислоти. Білок кукурудзи дефіцитний за вмістом триптофану і лізину та деякими незамінними амінокислотами.

Урожайність зеленої маси кукурудзи (силосу) найвища майже серед усіх інших кормових культур. Він ціниться своєю доброю перетравністю і дієтичними властивостями. Крім того, силос кукурудзи збагачений каротином. Вміст перетравного протеїну у ньому – 1,4–1,8 кг.

Якщо засилосувати качани у молочно-восковій або восковій стиглості, це буде дуже цінний концентрований корм, що містить 40 к.о. і 2,6 кг протеїну.

Поживні рештки кукурудзи є непоганим грубим кормом. За поживністю він не поступається ячмінній і вівсяній соломі. В 1 ц листостеблової маси кукурудзи міститься 37 к.о., у 1 ц розмелених стрижнів – 35 к.о.

Існує широкий спектр харчових і технічних продуктів, що виробляють із зерна кукурудзи – їх понад 150 видів. Це і кукурудзяне борошно, крупа, пластівці, крохмаль, сироп, глюкоза, спирт. Із 100 кг зерна можна одержати 37-40 л спирту, що на 3-5 л більше, ніж із зерна інших культур. Цінну харчову олію, яка має лікувальні властивості, добувають із зародків зерна.

За даними В.Ф. Петриченка та В.В. Лихочвора (2014), з 1 ц зерна кукурудзи можна одержати 56 кг крохмалю (або 60 кг фруктози), 22,4 кг корму з вмістом протеїну 21%, 5,2 кг глютенного борошна і 2,7 кг кукурудзяної олії. Із стрижнів качанів виготовляють фурфурол, лігнін, ксилозу, одержують целюлозу і папір.

Кукурудза, як просапна культура, відома своїм важливим агротехнічним значенням. З огляду на інформацію ряду наукових джерел, за дотримання вимог агротехніки вона залишає поле чистим від бур'янів з розпушеним ґрунтом [⁴⁰⁶⁻⁴⁰⁷]. Повертається значна частина органіки у вигляді коренів і стеблових решток. Важливим елементом біологізації рослинництва є заорювання листостеблової маси при збиранні і вивезенні з

⁴⁰⁶ Бокач О. технологія вирощування кукурудзи / Syngenta. Інформаційні матеріали. 2016. № 11.

⁴⁰⁷ Післяжнивні рештки кукурудзи: заробка покращує ґрунт та його фітосанітарний стан. 2018, жовтень growhow.in.ua

поля лише зерна кукурудзи. На кожну тонну приораної кукурудзи в ґрунт повертається N_{16-17} P_{47} K_{30-37} Mg_4 . Приорювання 7 т листостеблової маси рівноцінно за надходженням елементів живлення внесенню 20-25 т гною.

Кукурудза – добрий попередник для зернобобових, ярих зернових культур; гірший для озимих зернових, оскільки після неї важче якісно підготувати ґрунт до сівби [408].

Враховуючи беззаперечну важливість цієї сільськогосподарської культури, не випадково у 2020 році посівні площі під кукурудзою в Україні становлять близько 5,4 млн. га, що на 764,15 тис. га більше, ніж минулого року (4,62 млн. га). Порівняно з минулим роком, до переліку областей, що є лідерами по зростанню посівних площ під кукурудзою, увійшли: Чернігівська область, яка збільшила площу на 142,56 тис. га – до 549,56 тис. га; Полтавська область – на 92,3 тис. га до 704,4 тис. га; Вінницька область – на 80 тис. га до 472,4 тис. га [409].

На сьогодні залишається актуальним питання зменшення витрат енергоресурсів за вирощування кукурудзи, оскільки це – трудомісткий і енергоємний процес. Вибір гібриду для конкретних ґрунтово-кліматичних умов і бажаного напрямку використання – на зерно чи силос – не потребує додаткових витрат. Створені у провідних установах гібриди мають високу потенційну урожайність і якісні технологічні характеристики. Відповідно до біотипу вони адаптуються до місцевих умов, виявляючи стійкість до біотичних та абіотичних факторів і до стресових умов середовища.

Насіннєвий матеріал з високими сортовими, посівними та врожайними якостями користується значним попитом. Його одержують лише за правильно організованого насінництва. Щоб зберегти високу урожайність та інші цінні якості і властивості районованих гібридів, необхідно дотримуватися у процесі насінництва високої типовості за морфологічними, біологічними та господарсько-цінними ознаками.

Як відомо, в Україні гібридне насіння кукурудзи можна отримати двома методами: з використанням ЦЧС – цитоплазматичної чоловічої стерильності та на фертильній основі з обриванням волоті в рядках материнської форми [410]. Чоловічою стерильністю кукурудзи називають явище нежиттєздатності пилку. На рослинах кукурудзи материнської форми волоті мають деформовані пиляки, які зазвичай не виходять з колосових лусок. Іноді пиляки виходять з колосків, але не розкриваються.

⁴⁰⁸ Значення кукурудзи. URL: <https://agrosience.com.ua/plant/znachennya-kukurudzy>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

⁴⁰⁹ Посівні площі під кукурудзою виростуть на 16,7% – експерти. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ekonomy/3042021-posivni-plosi-pid-kukurudzou-virostut-na-167-eksperti.html> (дата звернення 22.08.2020 р.).

⁴¹⁰ Польове інспектування кукурудзи. Рекомендації. Super User, 11 червня 2020.

В сучасному насінництві використовується два типи стерильності: молдавський (М-тип) та болівійський – (С-тип). У рослин із молдавським типом стерильності пиляки часто виходять з колосків разом із нежиттєздатним пилком. Але волоті залишаються стерильними, бо пиляки не розкриваються.

За вирощування гібридного насіння кукурудзи з використанням цитоплазматичної чоловічої стерильності на ділянках гібридизації зникає необхідність у обриванні волотей на материнських рослинах. При цьому забезпечується повноцінне перехресне запилення та підвищуються врожайні якості гібридного насіння. Слід зазначити, що прояв стерильності певною мірою залежить від погодних умов під час цвітіння кукурудзи. Так, якщо в цей період погода тепла і дощова, то ступінь стерильності волотей знижується настільки, що їх потрібно обривати [⁴¹¹].

Обов'язковою умовою виробництва гібридного насіння на стерильній основі є наявність стерильної материнської форми. Для цього створюються стерильні аналоги самозапилюючих ліній та аналоги-закріплювачі стерильності, а також аналоги-відновлювачі фертильності.

Найбільш трудомісткою вважається схема вирощування кукурудзи на фертильній основі, коли на материнських рослинах слід обривати волоті. Її застосовують у випадку, коли не створено стерильний аналог материнської форми. За даною схемою під час сівби рядки батьківських форм чергують між собою. Впродовж цвітіння материнської форми проводять видалення волотей, не допускаючи викидання пилку. Видаляють волоті із застосуванням спеціальних машин (кастраторів) або вручну. Початок обривання визначають за висотою волоті материнської рослини, що вийшла з розтруба верхнього листка. Зазвичай настільки, щоб її (волоть) можна було взяти в руку. У цей період вона разом з ніжкою легко обривається. Неможна допускати цвітіння жодної волоті на материнських рослинах, тому посіви періодично перевіряють [⁴¹²].

Для кращого запилення рослин материнської форми сівбу на ділянках гібридизації бажано проводити перпендикулярно до напрямку пануючих вітрів під час цвітіння та викидання волоті. Недопустимо обсівати ділянки гібридизації, оскільки це призведе до змішування батьківських і

⁴¹¹ Музафаров Н., Чернобай Л., Барсуков І., Попова К. Контроль гібридності насіння кукурудзи. Агробізнес сьогодні. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/ahronomiia-sohodni/item/11144-kontrol-hibryдности-nasinnia-kukurudzy.html>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

⁴¹² Комар С. Школа агрономів: як у господарстві виростити власне насіння / 2018. 15 травня <https://agravery.com/uk/posts/show/skola-agronomiv-ak-u-gospodarstvi-virostiti-vlasne-nasinna>

материнських форм. Посіви, де не витримана просторова ізоляція – вибраковуюють [⁴¹³].

Приватне сільськогосподарське підприємство «Колос» Кобеляцького району Полтавської області протягом останніх трьох років займається насінництвом і продажом насіння гібридів кукурудзи. Батьківські форми гібридів закупають у ТОВ «Агросфера» (Дніпровський район Дніпропетровської області). Головним завданням керівництва господарства вважає виробництво високоякісного насіння, що характеризується своєю чистотою, високою схожістю та адаптованістю до умов вирощування.

Посівний матеріал вирощують на площі 130 га. Адаптоване до природних умов регіону насіння дає високі показники урожайності. У 2019 році в ПСП «Колос» вирощували гібриди кукурудзи нового покоління з хорошим потенціалом урожайності і вологовіддачі: Оржиця 237 МВ, ДН Фієста, ДБ Хотин, ДН Дніпро.

Для одержання гібридного насіння материнську і батьківську форми висівають чергуванням рядків. Це забезпечує добре запилення рослин материнської форми пилом із рослин батьківської форми і високий вихід гібридного насіння з площі посіву. Рядки материнської і батьківської форм на ділянках гібридизації чергують у співвідношенні залежно від їх вихідних особливостей. Чергування рядків батьківських форм може висіватися за

Польове інспектування кукурудзи. Рекомендації. Super User, 11 червня 2020.

схемами: 8 : 4; 12 : 4; 6 : 2. Конкретна схема посіву визначається наявністю посівної та збиральної техніки та залежить від біологічних властивостей батьківських форм.

Насіння батьківських форм у насіннєві банки сівалок засипають у такій послідовності:

схема 12 : 4 ББММММММ

схема 6 : 2 БММММММБ

схема 8 : 4 ББММММ

М – материнська форма (стерильна)

Б – батьківська форма (відновлювач фертильності пилку).

На насіннєвих банках висівного апарату згідно зі схемою посіву позначають материнську і батьківську форми. Іноді до насіння батьківської форми додають незначну кількість насіння маячної культури для того, щоб батьківські рядки відрізнити від материнських.

⁴¹³ Польове інспектування кукурудзи. Рекомендації. Super User, 11 червня 2020.

Виробництво насіння кукурудзи на сьогодні є одним з найбільш рентабельних у галузі рослинництва. Тому використання факторів інтенсифікації технології вирощування насіння є доцільним та виправданим.

Для одержання високоякісного насіння кукурудзи у господарстві належним чином дотримуються правил його вирощування в усіх ланках. Це і розміщення насінневих посівів по кращих попередниках, і забезпечення усього комплексу агрозаходів для підвищення урожайності насіння. Зокрема, щоб запобігти ураженню насіння хворобами, площі під насінницькі посіви підбирають таким чином, щоб уникати ділянок, де попередником була кукурудза на зерно. Оптимальними для цього будуть ділянки після зернових і просапних культур.

Протягом усього циклу вирощування кукурудзи – від посіву до збирання і доробки насіння підприємство виконує увесь комплекс специфічних заходів і робіт, які забезпечують отримання насіння з високими сортовими та посівними якостями. Основні роботи залежать від того, на фертильній чи стерильній основі вирощується гібрид.

Для отримання високоякісного гібридного насіння кукурудзи з характерними для нього сортовими властивостями, необхідно проводити сортові прополки (так звані прочистки) як у материнських, так і в батьківських рядках.

Перші сортові прополки починають у фазі 6 – 8 листків. При цьому видаляють нетипові, а також уражені хворобами рослини. Нетиповими вважають рослини, які істотно відрізняються від рослин основного типу за висотою, кольором, шириною листка, наявністю антоціану в основі стебла або листка, за кущистістю, більш раннім або пізнім викиданням волоті.

Сортових прополок повинно бути не менше двох. Останню слід проводити у фазі викидання волотей. Робота виконується під безпосереднім керівництвом і за участі агронома-насінника господарства. Польові обстеження здійснюють з початком цвітіння кукурудзи. Особливо важливо після першого польового обстеження видалити фертильні волоті у рослин в рядках стерильної материнської форми, якщо їх кількість перевищує норму. Фертильні волоті відрізняються від стерильних наявністю більш крупних і повних пиляків.

Посіви, на яких проведений відповідний комплекс робіт, підлягають інспектуванню та апробації, за результатами яких визначаються придатні для використання врожаю на насінницькі цілі.

Збирання врожаю зосереджують на одержанні максимально вирівняного насіння, але не лише за розмірами, а й фізіологічно. Це буде запорукою його належних посівних якостей. Для насінневої кукурудзи

визначення сприятливої фази збирання здійснюють за зовнішнім виглядом, за типовими морфологічними ознаками рослин та за вологістю зерна. За умови повного дотримання всіх елементів післязбиральної обробки насіння, це кінець фази воскової стиглості зерна кукурудзи. Насіннєвий матеріал збирають у качанах, щоб запобігти травмуванню насіння, окремо з кожної ділянки, у максимально стислі строки.

Для ефективного вирощування кукурудзи на зерно необхідно уміти правильно підібрати гібриди, що мають різні строки стиглості і добре адаптованих до різних ґрунтово-кліматичних умов господарства.

На сьогодні виробництво гібридів кукурудзи дає можливість аналізувати та регулювати основні економічні показники, головними з яких є собівартість, прибуток та рівень рентабельності., що представлені табл. 1.

**1. Економічна ефективність вирощування насіння гетерозисних гібридів кукурудзи в умовах ПСП «Колос» Кобеляцького району
Полтавської області, 2019 р.**

Показники	Гібриди			
	Оржиця 237 МВ	Фіеста ДН	Хотин ДБ	Дніпро ДН
Площа посіву, га	20	22	11	50
Урожайність, ц/га	65,2	69,7	64,2	68,0
Валовий збір, ц	1304,0	1533,4	706,2	3400,0
Ціна релізації, грн	750	750	750	750
Виручка від реалізації всього, грн	978000	1150050	529650	2550000
Виручка від реалізації з 1 га, грн	48900	52275	48150	51000
Собівартість 1 ц, грн	650	648	652	644
Валові витрати, грн	847600	993643,2	460442,4	2189600
Витрати на 1 га, грн	42380	45165,6	41858,4	43792
Прибуток, всього грн	130400	156406,8	69207,6	360400
Прибуток на 1 га, грн	6520	7109,4	6291,6	7208
Рентабельність, % всього	15,38	15,74	15,03	16,46

Провівши аналіз показників ефективності вирощування насіння гетерозисних гібридів кукурудзи в умовах ПСП «Колос» Кобеляцького району, слід відмітити наступне. Площа посіву кожного гібриду відрізнялася, так гібрид Оржиця 237 МВ займав 20 га, Фіеста ДН – 22 га, Дніпро ДН – 50 га, та Хотин ДБ - 11 га. Урожайність їх становила від 64,2 ц/га, до 69,7 ц/га. Валові збори несуть не рівномірний характер, що говорить про те, що площі посіву під кожен гібрид різні. Реалізаційна ціна залишається в межах 750 грн/ц. Загальна виручка від реалізації по гібриду

Оржиця 237 МВ становила 978000 грн, Фієста ДН – 1150050 грн, Дніпро ДН – 529650 грн, та Хотин ДБ – 2550000 грн.

При вирощуванні декількох гібридів кукурудзи зазвичай слід враховувати різні види витрат, які ми представили в розрахунках. Так аналіз валових витрат дає можливість стверджувати, що по гібриду Оржиця 237 МВ вони становлять 847600 грн, Фієста ДН – 993643,2 грн, Дніпро ДН – 460442,4 грн, та Хотин ДБ – 2189600 грн. Витрати на 1 га, грн для Оржиця 237 МВ – 42380 грн, Фієста ДН – 45165,6 грн, Дніпро ДН – 69207,6 грн, та Хотин ДБ – 43792 грн.

Щодо прибутковості виробництва різних гібридів, то по їх виробництву підприємство мало прибутки, що є досить позитивним показником. По гібриду Оржиця 237 МВ загальний прибуток становив 130400 грн, Фієста ДН – 156406,8 грн, Дніпро ДН – 69207,6 грн, та Хотин ДБ – 360400 грн.

Аналізуючи рівень рентабельності вирощування насіння гетерозисних гібридів кукурудзи слід зауважити, що спостерігається позитивна тенденція. Гібрид Оржиця 237 МВ – 15,38 %, Фієста ДН – 15,74 %, Дніпро ДН – 15,03 %, та Хотин ДБ – 16,46 %.

Отже досвід вирощування гетерозисних гібридів кукурудзи в умовах ПСП «Колос» Кобеляцького району Полтавської області, та дослідження економічної ефективності їх виробництва, дають можливість стверджувати, що досконало проведена організація всіх етапів технологічного процесу дає змогу збільшити обсяги виробництва кукурудзи та отримати високі прибутки від реалізації гібридного насіння, та зростання рівня рентабельності.

6.5. Застосування інновації при попередній обробці дичини

Суткович Т.Ю., Положишнікова Л.О.

Вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

Сучасні аспекти нутріціології підтверджують той факт, що здоров'я людини в значній мірі пов'язане з їжею, яку він споживає [⁴¹⁴]. Харчування суттєво впливає також і на працездатність та тривалість життя людини, а загалом, є одним із головних чинників здоров'я нації.

Збалансоване харчування забезпечує гармонійний розвиток та активність людини, профілактику захворювань та високоякісну розумову діяльність. Але на стан здоров'я впливають і інші, комплексні фактори зовнішньої нестабільності світу – швидкий темп життя, погіршення соціально-економічних умов, якість медичного обслуговування, постійні стресові навантаження, забруднення навколишнього середовища. Цьому сприяють також і сучасні індустріальні технології виробництва харчових продуктів, особливістю яких є використання жорстких інтенсивних режимів обробки сировини. При таких режимах повністю втрачається або значно зменшується вміст багатьох біологічно активних речовин нативної сировини [⁴¹⁵]. Саме така ситуація спонукає до підвищеної зацікавленості у правильному, раціональному, і навіть, оздоровчому харчуванню.

За останні роки на світовому ринку новітніх технологій виробництва харчових продуктів визначилася тенденція до збільшення кількості продуктів, які забезпечують зміцнення захисних сил організму. Тому зусилля технологів направлені на розробку ⁴¹⁶інноваційних технологічних прийомів, які б забезпечували максимальне збереження нативної кількості всіх нутрієнтів в готовій продукції та використання нових видів сировини з високим ступенем натуральності.

В Україні споживання багатьох груп харчових продуктів не відповідає раціональній нормі. Так як для відгодівлі домашніх тварин та пришвидшення їх росту застосовують дешеві корми не натурального походження, тому продукти харчування із такої сировини потребують більш ретельного збалансованого складу та вмісту повноцінних білків. Саме тому

⁴¹⁴ Дымань Т.Н. Новые тенденции в питании человека / Т.Н.Дымань, С. И. Шевченко, С. В. Берзина. К.: Гнозис, 2007. 76 с.

⁴¹⁵ Капрельянц Л.В., Юргачова К.Г. Функциональные продукты / Л.В. Капрельянц, К.Г. Юргачова. Одеса: Друк, 2003. 312 с.

все більшої ваги набирають страви з м'яса диких тварин. Це можна пояснити декількома причинами: на відміну від свійських тварин вони харчуються натуральними кормами, які ростуть в природних умовах далеко від промислових зон та ведуть рухливий спосіб життя. В силу цих факторів м'ясо диких тварин одночасно має високі поживні та дієтичні властивості.

Корисні властивості м'яса диких тварин переоцінити досить важко. Вміст в ньому мікроелементів значно більший, ніж у свійських тварин. Більш високі концентрації α -токоферолів, призводять до подовження терміну зберігання цього м'яса [417]. Воно насичує організм вітамінно-мінеральним комплексом, корисними амінокислотами, добре засвоюється при правильному приготуванні. М'ясо дичини сприяє нарощуванню м'язової маси, зміцненню нервової системи, імунітету; воно поповнює нестачу корисних амінокислот, нейтралізує шкоду від зовнішніх впливів; знижує відчуття перевтоми, надає загальну корисну дію [418].

М'ясо кабана має низьку калорійність (120 ккал), зміцнює кістки і зубну емаль [419]. М'ясо бобра багате селеном, знижує ризик розвитку ракових і невротичних захворювань, атеросклерозу; лосятина корисна для спортивного харчування, покращує репродуктивні функції, зміцнює серцевий м'яз. М'ясо зайця виводить токсини, покращує стан нігтів, волосся; знижує вміст холестерину, цукру у крові; зменшує ризик судинних ⁴²⁰захворювань, нормалізує тиск; прискорює метаболізм [421-422].

Страви із дичини не можна назвати продуктом масового попиту, але вони смачні, корисні і особливі, тому вони все частіше включаються в меню ресторанів.

В зв'язку з тим, що дикі тварини ведуть відповідний спосіб життя, тому їх м'ясо є специфічним: має особливий запах, темне забарвлення та є досить жорстким. Традиційні технології приготування такого м'яса передбачають тривале вимочування у розчинах від 6..12 год до 5...6 діб [423].

⁴¹⁷ James Sales, Radim Kotrba Meat from wild boar / Meat Science / James Sales, Radim Kotrba Volume 94, Issue 2, June 2013, Pages 187-201.

⁴¹⁸ Штик І. Якісні показники та біологічна цінність м'яса диких тварин / І. Штик, Т. Іванова, О. Дидюк / Ukrainian food journal. 2013. Vol. 2, Issue 2. С. 157-162

⁴¹⁹ Авраменко Н.О. М'ясо диких тварин: особливості та склад / Н.О.Авраменко /Вісник Полтавської державної аграрної академії. 2017. №3. С.108-109.

⁴²¹ .Identification of hare meat by a species-specific marker of mitochondrial origin / Cristina G.Santos / [Meat Science](#). 2012. [Volume 90, Issue 3](#). Р. 836-841

⁴²² Катаева Д. Г. Химический состав мяса зайца в Дагестане. *Известия Дагестанского ГАУ*. 2019. № 2 (2). С.202-204.

⁴²³ Федотова И. Ю. Ресторанная кухня. Мясо и дичь. Ресторанные ведомости, 2010. 160 с.

Авторами [424-425] запропоновані інноваційні методи обробки рослинної і тваринної сировини, які призводить до поліпшення органолептичних показників, зменшення мікробного обсіменіння, зменшення тривалості кулінарної обробки, а значить до більш повного збереження поживного та корисного в готовій продукції.

Літературний пошук даних про способи попередньої обробки м'яса зайця для отримання вишуканих страв привів до думки, що необхідно акцентувати на цьому увагу і удосконалити існуючі технологічні прийоми, використовуючи існуючий досвід.⁴²⁶

Метою даної наукової роботи є вивчення впливу вакууму при попередній обробці м'яса зайця на показники якості та безпеки.

Для досягнення поставленої мети необхідно було вирішити низку взаємопов'язаних завдань:

- визначити вплив пониженого тиску на зміну активної кислотності та вологосв'язуючої здатності досліджуваних зразків;
- дослідити вплив розрідженої атмосфери на органолептичні показники якості готової продукції, отриманої за удосконаленою технологією;
- провести мікроструктурні дослідження м'язових волокон.

Об'єктом дослідження є технологія виготовлення м'ясних натуральних виробів м'яса зайця з використанням попереднього вакуумування. Предметом дослідження є м'ясні натуральні вироби з м'яса зайця.

Для вирішення поставлених завдань необхідно провести низку взаємопов'язаних досліджень.

Першим етапом досліджень було визначення органолептичних показників, страв з м'яса зайця, яке попередньо обробляли різними методами: одну партію шматків м'яса занурювали у яблучне пюре, витримували 60 хв., застосовуючи пульсуючий вакуум. Другу партію – обробляли таким же способом протягом 120 хв. В третій і четвертій партії застосовували такий же технологічний прийом, але вакуумування проводили в апельсиновому соці.

Середній бал органолептичної оцінки отриманих страв із зайця наведено на рис.1

⁴²⁴ Суткович Т.Ю. Вплив вакууму на показники якості та безпеки м'ясних натуральних порційних напівфабрикатів /Т.Ю.Суткович, А.Б. Бородай / Наукові праці ОНАХТ: зб.наук.праць / ОНАХТ. Одеса: ОНАХТ, 2012. Вип.42, Т.2. С.223-228.

⁴²⁵ Суткович Т.Ю., Положишникова Л.О. Інноваційні підходи в технології приготування страв із дичини / Науковий вісник ПУЕТ . Полтава, РВВ ПУЕТ №1 (85), 2018. Серія «Технічні науки». С.57-64.

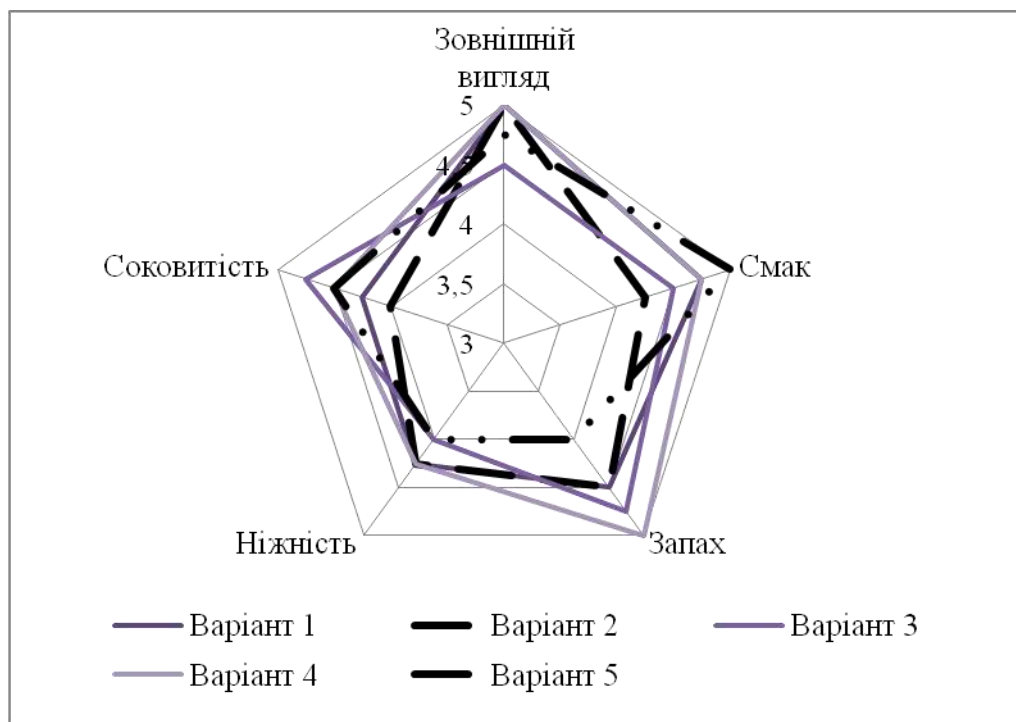

Рис. 1. Зміни органолептичних показників готових виробів із м'яса зайця залежно від способу попередньої обробки

Варіант 1 – м'ясо зайця без вакуумної обробки (контроль 1);

Варіант 2 – м'ясо зайця, занурене у яблучне пюре і витримане у вакуумі 60 хв.;

Варіант 3 – м'ясо зайця, занурене у яблучне пюре і витримане у вакуумі 120 хв. ;

Варіант 4 – м'ясо зайця, занурене у апельсиновий сік і витримане у вакуумі 60 хв.;

Варіант 5 – м'ясо зайця, занурене у апельсиновий сік і витримане у вакуумі 120 хв.

Джерело: авторська розробка

Аналіз проведених досліджень підтверджує той факт, що найкращі показники мали страви із м'яса, яке попередньо оброблялось вакуумом в яблучному пюре протягом 120 хв з величиною тиску 20 кПа.

М'ясо, підготовлене за такою технологією характеризувалось помірною ніжністю, відмінними показниками соковитості та аромату. Смак відповідав виду страви (без специфічного присмаку), запах тушкованого м'яса з фруктовим ароматом. Консистенція ніжна, соковита, м'яка.

Величина рН м'яса – важливий показник його якості з позицій технологій її переробки і збереження [427]. Від концентрації іонів водню в м'язовій тканині залежить вологозв'язуюча здатність м'яса. Вона впливає на вихід продукту, втрату маси при зберіганні і навіть стійкість продукту по відношенні до розвитку гнильної мікрофлори. Поруч з іншими показниками величину рН використовують для з'ясування доцільних напрямів переробки м'яса. До визначення рН вдаються при класифікації м'яса за групами якості,

⁴²⁷ Журавская Н.К., Гутников Б.Е. Технологический контроль производства мяса и мясopодуктов. / Н.К. Журавская, Б.Е. Гутников. М.:Колос, 2001. 211 с

вимірюючи цей показник у парних туш (через 1 годину після забою) й у охолоджених протягом 24-х годин.

Так як вакуумування проводилось тривалий час (120 хв), тому доцільним було визначення цього показника для підтвердження відсутності біохімічних змін в процесі анаеробного маринування м'яса.

Вплив тривалості вакуумування на зміни активної кислотності м'яса зайця відображено на рис. 2.

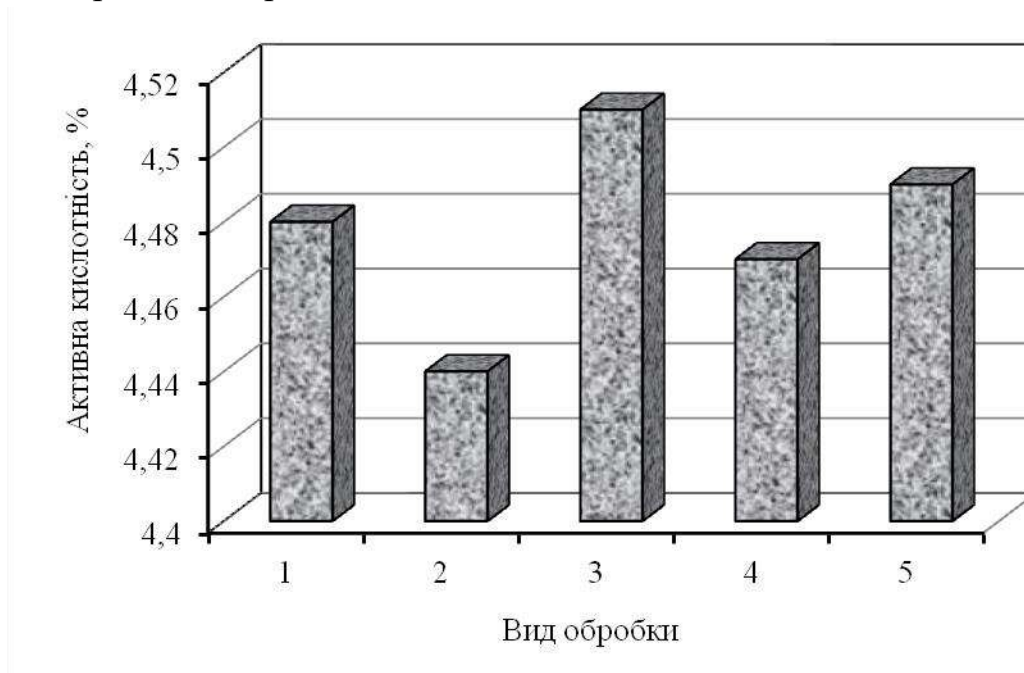

Рис 2. Зміни активності м'яса зайця залежно від виду обробки

- 1 – контроль (свіже м'ясо зайця без попередньої обробки);
- 2 – м'ясо зайця вакуумоване протягом 60 хв у яблучному пюре;
- 3 – м'ясо зайця вакуумоване протягом 120 хв у яблучному пюре;
- 4 – м'ясо зайця вакуумоване протягом 60 хв у апельсиновому соці;
- 5 – м'ясо зайця вакуумоване протягом 120 хв у апельсиновому соці.

Джерело: авторська розробка

Активна кислотність м'яса зайця (рис.2) практично не змінювалась. Це підтверджує той факт, що ніяких біохімічних змін, а саме дозрівання м'яса та мікробіологічного псування в процесі вакуумування не відбувається.

Одним із вагомих показників свіжості та якості м'яса є вологозв'язуюча здатність.

Вологозв'язуюча здатність – це кількість води, яку може утримувати матеріал за рахунок різних форм зв'язку води, що виражене у відсотках до вихідної маси м'яса. Її величина залежить від ряду факторів: природи білка рН середовища, ступеня взаємодій білків один з одним, концентрацій солей, температури середовища та ступеня подрібнення.

Вплив тривалості вакуумування на вологозв'язуючу здатність м'яса зайця відображено на рис. 3.

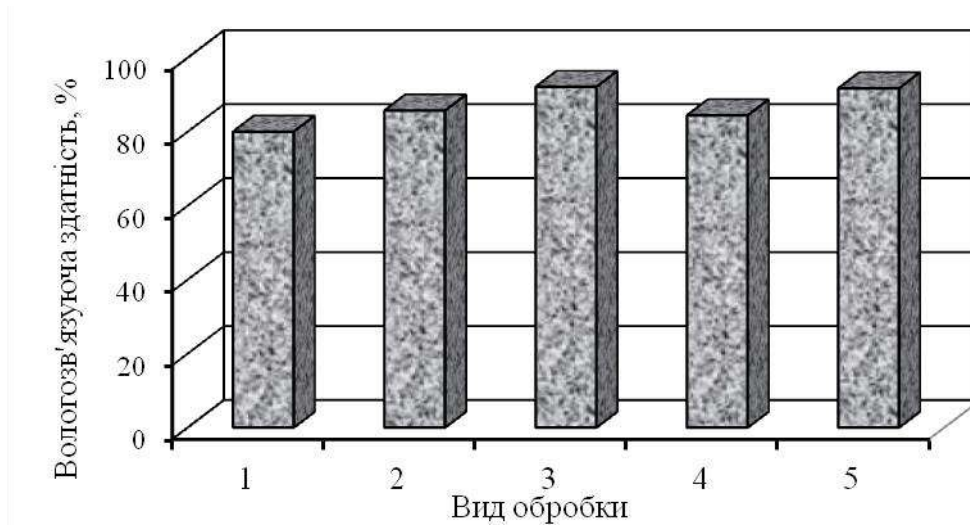

Рис 3. Зміни вологозв'язуючої здатності м'яса зайця залежно від виду обробки

- 1 – контроль (свіже м'ясо зайця без попередньої обробки);
- 2 – м'ясо зайця вакуумоване протягом 60 хв у яблучному пюре;
- 3 – м'ясо зайця вакуумоване протягом 120 хв у яблучному пюре;
- 4 – м'ясо зайця вакуумоване протягом 60 хв у апельсиновому соці;
- 5 – м'ясо зайця вакуумоване протягом 120 хв у апельсиновому соці.

Джерело: авторська розробка

Незначне збільшення вологозв'язуючої здатності пояснюється тим, що в процесі вакуумування частина вільної вологи переходить у зв'язану.

Ніжність вважається одним із найбільш важких сенсорних характеристик і властивостей продуктів, враження про яких отримують за допомогою відчуттів, які виникають в момент зіткнення з продуктом, і шляхом виміру інструментальними методами. Вона залежить від вмісту в м'язах сполучної тканини. Чим довше зберігалось м'ясо у відповідних температурних умовах тим, жорсткіше воно стає, в зв'язку з ущільненням сполучної тканини. Чим менша тривалість зберігання м'яса, тим ніжніше воно у приготуванні страв.

У м'ясному виробництві використовують фізичні, хімічні, механічні та біологічні способи підвищення ніжності м'яса.

Ніжність розраховували із показників вологозв'язуючої здатності.

Вплив тривалості вакуумування на зміни ніжності м'яса зайця відображено на рис. 4.

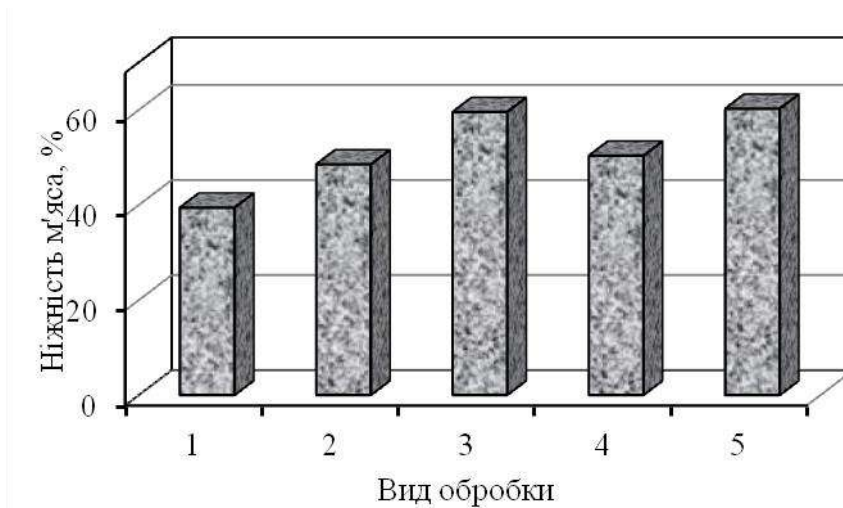

Рис 4. Зміни ніжності м'яса зайця залежно від виду обробки

- 1 – контроль (свіже м'ясо зайця без попередньої обробки);
- 2 – м'ясо зайця вакуумоване протягом 60 хв у яблучному пюре;
- 3 – м'ясо зайця вакуумоване протягом 120 хв у яблучному пюре;
- 4 – м'ясо зайця вакуумоване протягом 60 хв у апельсиновому соці;
- 5 – м'ясо зайця вакуумоване протягом 120 хв у апельсиновому соці.

Джерело: авторська розробка

Ніжність м'яса змінювалось із збільшенням часу вакуумування і зроста на 19,5-21% в порівнянні з контролем залежно від виду обробки.

Гістологічні дослідження дозволяють встановити достовірні зміни, що відбуваються в м'язових тканинах після обробки їх частковим тиском. Було проведено вивчення мікроструктурних показників м'яса після вакуумної обробки.

У процесі проведення морфометричних досліджень встановлено, що м'язові волокна на поперечному зрізі займали близько 80% площі (рис. 5). Діаметр м'язових волокон коливався в межах від 25 до 55 мкм, середній діаметр одного м'язового волокна становив 35 мкм.

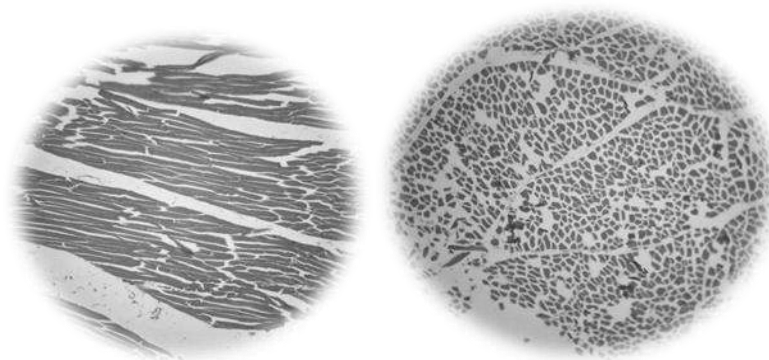

Рис. 5. Гістопрепарат м'язової тканини м'яса зайця (контрольний зразок, повздовжній та поперечний гістозрізи).

Джерело: авторська розробка

Із рис. 5 видно, що всередину від пучків перимізію відходять тонкі прошарки пухкої сполучної тканини. Вони оточують кожне м'язове волокно, утворюючи між ними сполучно-тканинну сітку, і вплітаються в сарколему м'язових волокон (ендомізій). Перимізій поділяє м'язи на пучки м'язових волокон, у кожному з яких нараховується в середньому 40 - 60 волокон.

Обробка дослідних зразків м'ясних напівфабрикатів у гіпобаричних умовах з силою у 20 кПа протягом 60 хвилин призводить до набрякання м'язових волокон, збільшення товщини прошарків ендомізійу і перимізійу на 13,1-15,4% за рахунок гідратації білків саркоплазми і пухкої сполучної тканини, часткова дезінтеграція волокон колагену, що проявляється зміною їх конфігурації та втратою ними структурного зв'язку із сарколемою м'язових волокон (рис. 6).

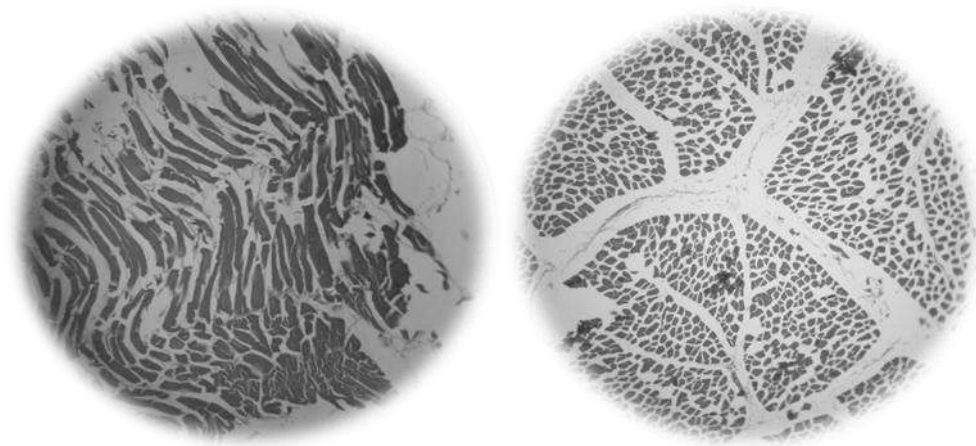

Рис. 6. Гістопрепарат м'язової тканини зайця (вакуумування 60 хв, повздовжній та поперечний гістозрізи).

Джерело: авторська розробка

Провівши комплексні дослідження застосування гіпобаричних умов при попередній обробці м'яса зайця встановлено:

1. Кращі органолептичні характеристики мають страви, виготовлені із м'яса, яке маринувалось у яблучному пюре в умовах вакууму величиною тиску 20 кПа, протягом 120 хв. Вони мають привабливий вигляд, помірну соковитість та ніжну консистенцію, фруктовий приємний смак та аромат. Особливістю такої комплексної обробки є те, що специфічний запах, притаманний м'ясу диких тварин повністю нівелюється.

2. Витримка дослідних зразків в гіпобаричних умовах практично не змінює рН м'ясних напівфабрикатів. Цим доведено, що ніяких біохімічних змін в процесі вакуумування не відбувається.

3. Застосування розрідженої атмосфери при попередній обробці м'яса зайця впливає на вологозв'язуючу здатність. Залежно від тривалості вакуумування цей показник збільшується на 5-12% в порівнянні з контрольним зразком.

4. Ніжність досліджуваного м'яса із збільшенням тривалості вакуумування зростає на 14-21,7%.

5. Гістологічними дослідженнями доведено, що деструктивні зміни у м'язовій і сполучній тканині, приводить до тендеризації м'яса. Чим більший вакуум і тривалість обробки, тим більші руйнування м'язових тканин.

Застосовуючи запропоновану технологію маринування м'яса зайця заклади ресторанного господарства завжди матимуть гурманів і поціновувачів вишуканих страв. Ці заклади будуть конкурентоспроможними та відповідати найвибагливішим вимогам споживачів

6.6. Особливості розвитку ресторанного бізнесу в Україні

Каролоп О. О.

Київський національний університет культури

Посилення конкуренції на ринку ресторанних послуг, наслідки економічної кризи, що зумовлюють зниження рівня попиту, спонукають підприємців ресторанного бізнесу здійснювати системні заходи, щоб утримувати споживачів послуг і залучати нових клієнтів за рахунок повнішого задоволення їх потреб. Перед зазначеними підприємцями постає необхідність активізувати маркетингові зусилля, адекватні складності та мінливості послуг у цій сфері.

Ефективність діяльності будь-якого підприємства ресторанного бізнесу залежить від багатьох чинників, до яких можна віднести конкурентне позиціонування підприємства, специфіку та технологію створення бренду ресторану, що забезпечить високу лояльність споживачів, визначення чітких стратегічних перспектив розвитку діяльності, проведення оптимальної фінансової та маркетингової діяльності. Значна динамічність та невизначеність сучасного соціально-економічного середовища, посилення конкуренції на споживчому ринку вимагають від керівництва підприємств ресторанного бізнесу нових креативних управлінських рішень щодо забезпечення їх ефективного функціонування та сталого розвитку. Адаптивне управління розвитком ресторанного закладу набуває особливої актуальності у зв'язку зі значним послабленням позицій вітчизняних

ресторанних підприємств, зумовленим неефективним менеджментом в умовах фінансово-економічної кризи. Для збереження життєздатності та конкурентоспроможності у сучасних реаліях підприємства ресторанного бізнесу мають виробити спрямовані на протидію та адаптацію до негативних впливів змін зовнішнього середовища ефективні заходи, які зможуть забезпечити їхній майбутній розвиток.

Вирішенню проблем управління розвитком підприємств ресторанного бізнесу присвятили свої дослідження такі відомі науковці, як: С. Дунда, Г. Какуніна, В. Кифяк, Е. Коротков, Т. Надтока, Р. Побережний, Ю. Погорелов, Ю. Плугіна, О. Раєвнева та багато інших. Проте динамічні зміни, які відбуваються у вітчизняній та світовій економічних системах, потребують нових прогресивних підходів та уточнення наявного теоретико-методичного інструментарію управління розвитком підприємств ресторанного бізнесу з урахуванням як сучасних особливостей національної економіки, так і галузевої специфіки.

Ресторанне господарство характеризується загальними ознаками, в основу яких покладено задоволення потреб людини у споживанні їжі та напоїв. Однією з визначальних засад діяльності ресторанного господарства, як і всієї підприємницької сфери, є досягнення високих результатів за найменших витрат матеріальних і трудових ресурсів. Із початком економічних трансформацій прибутковість закладів ресторанного господарства стала основною метою діяльності підприємств, досягти якої потрібно, працюючи на обмеженому сегменті споживчого ринку, що зумовлений низьким рівнем життя українців. Вплив зовнішніх чинників призвів до того, що понад половина підприємств ресторанного господарства в Україні є збитковими. Українським рестораторам доводиться враховувати національні нюанси: низьку купівельну спроможність більшої частини населення, відсутність налагодженої системи постачання, дефіцит висококваліфікованого персоналу. Сучасний ресторан являє собою заклад громадського харчування, діяльність якого заснована на роботі із сировиною, а не з напівфабрикатами, що зумовлює наявність власної кухні.

У класичному ресторані приготування всіх страв здійснюється безпосередньо після замовлення клієнтом і виключно зі свіжих продуктів, без використання напівфабрикатів. Ресторан швидкого обслуговування, виходячи з передбачуваної відвідуваності ресторану на короткий період, заготовлює силами свого персоналу невелику кількість напівфабрикатів, але завжди тільки зі свіжих або частково консервованих продуктів. Ресторан швидкого харчування (фаст-фуд) передбачає оперативне приготування обмеженого асортиментного переліку страв із напівфабрикатів, що

виготовлені у фабричних умовах та доставляються в ресторани централізовано [⁴²⁸, с. 70].

Успіх ресторану багато в чому залежить від маркетингових чинників. Одним із ключових чинників, що визначають успішність ресторану, є його місце розташування. Хоча експерти зазначають, що саме по собі розташування не носить критичного характеру. Так, власники ресторанів вважають, що місце розташування – не найбільш значимий чинник. Недоліки місця розташування можна перетворити на його переваги, усе залежить від концепції ресторану. Місце розташування важливо не саме по собі, а у зв'язку з іншими чинниками. Експерти вважають, що під час вибору приміщення для ресторану до уваги беруться такі критерії [⁴²⁹, с. 175]:

- позиціонування на ринку – за ціною категорією, типом ресторану, його концептуальними особливостями (кухня, обслуговування, інтер'єр, посуд, музична програма і т. д.);

- планований обсяг інвестицій, можливість купити або взяти в оренду приміщення зі специфічними характеристиками (наявність усіх необхідних комунікацій, двох і більше виходів, парковки, висота стель, площа залів) для того, щоб у ньому можна було реалізувати актуальний на ринку ресторан.

До основних проблем, що стримують розвиток ресторанного ринку в Україні, відносять низьку рентабельність ресторанного бізнесу порівняно з іншими видами бізнесу.

У плані позиціонування ресторани досить різноманітні. Представлені і ресторани національної кухні, і «ф'южн», і модні ресторани, і заклади для сімейного та заміського відпочинку. Останнім часом з'явилися навіть ресторани – книжкові крамниці. Загалом фантазії рестораторів немає межі. Від європейського ринку український відрізняються, перш за все, своєю увагою до інтер'єру.

Сьогодні ресторанне господарство являє собою велику організаційно-господарську систему, підприємства якої виконують важливі соціальні завдання, пов'язані із задоволенням життєвих потреб населення у послугах з організації харчування та відпочинку і дозвілля. Основою цієї системи становлять як підприємства і заклади ресторанного господарства (за КВЕД), так і підприємства інших видів економічної діяльності, структурними підрозділами яких є заклади ресторанного господарства, що

⁴²⁸ П'ятницька Г.Т. Тенденції розвитку ресторанного господарства в Україні. *Вісник КНТЕУ*. 2004. № 2. С. 67-78.

⁴²⁹ Смагіна І.М. Новітні технології обслуговування у сфері ресторанного бізнесу : підручник. Київ : Знання. 2011. 215 с.

характеризуються єдністю форм, організації виробництва й обслуговування споживачів та які розрізняються за типами і своєю спеціалізацією.

Соціально-економічне значення ресторанного господарства полягає у такому:

1. Ресторанне господарство як галузь матеріального виробництва бере участь у створенні сукупного суспільного продукту і національного доходу, створює вартість і споживчу вартість.

2. Ресторанне господарство виступає фактором економії суспільних витрат праці на приготування їжі та обслуговування її споживання. Витрати праці, енергетичних і матеріальних ресурсів за умов спеціалізованих підприємств є істотно нижчими у розрахунку на одиницю виготовленої продукції, ніж за умов індивідуально організованого (домашнього) приготування їжі.

3. Ресторанне господарство займає важливе місце в системі організації праці в підприємствах інших галузей економіки. Правильне, науково організоване харчування населення за місцем роботи сприяє раціональному використанню робочого часу, є чинником зросту продуктивності праці у сфері матеріального виробництва за рахунок скорочення втрат робочого часу.

4. Ресторанне господарство дає змогу раціональніше використовувати сировину і паливно-енергетичні ресурси, що зумовлено можливістю використання відходів під час випуску побічної продукції.

5. Ресторанне господарство має велике значення в організації побуту населення, що є якісною характеристикою рівня розвитку економіки держави [⁴³⁰, с. 314].

Роль ресторанного господарства на сучасному етапі визначається характером і масштабами потреб людей у послугах з організації харчування в цивілізованій і зручній формі. Задоволення цих потреб - функція одночасно соціальна й економічна. Від того, як вона виконується, залежать здоров'я, працездатність, настрій, рівень життя людей. Ресторанне господарство сприяє економії суспільної праці, матеріальних ресурсів, а також збільшенню вільного часу відвідувачів. Також ресторанне господарство має велике значення і виконує важливу соціальну роль у системі народного господарства. Бурхливий розвиток промисловості, будівництва, транспорту, мережі шкіл, навчальних закладів і наукових установ супроводжується зростанням чисельності зайнятих робітників. У

⁴³⁰ Єгорова Н.Р. Організація обслуговування населення на підприємствах харчування. *Ресторанна справа: довідник офіціанта*. Львів : Афіша. 2005. 336 с.

цьому разі правильна організація харчування за місцем роботи й навчання виступає однією з умов правильної організації праці [⁴³¹].

Ресторанний бізнес – це інтегрована сфера підприємницької діяльності, пов'язана з організацією виробництва та управління рестораном, що спрямована на задоволення потреб споживачів, а також на отримання прибутку. Саме такі властивості є визначними і для ресторанного сектору. Сфера ресторанного господарства – це сфера надання послуг. Послуга харчування є результатом економічної діяльності ресторанного підприємства, спрямована на задоволення найрізноманітніших біогенних і культурологічних запитів гостей [⁴³², с. 69]. Головне завдання у сфері ресторанної діяльності визначається концепцією технології гостинності, детермінантом якої є задоволення найвибагливіших потреб споживача. Якщо гості не отримують задоволення від відвідування ресторану, то все інше не має значення. Організація послуг харчування забезпечує не тільки задоволення гастрономічних потреб, а й організацію відпочинку і розваг, тобто задоволення соціокультурних потреб.

До тенденцій розвитку підприємств сфери гостинності, що набули розвитку за останні десятиліття, належать:

- поглиблення спеціалізації ресторанної пропозиції;
- утворення міжнародних готельних і ресторанных ланцюгів;
- розвиток мережі малих підприємств;
- упровадження нових комп'ютерних технологій [⁴³³, с. 99].

Роль ресторанного господарства на сучасному етапі визначається характеристиками і масштабами потреб людей у послугах з організації споживання матеріальних і духовних благ у домашніх умовах. Від цього залежать здоров'я, настрої, працездатність, рівень життя людей. Ресторанне господарство сприяє економічній суспільній праці, матеріальним ресурсам, а також збільшенню вільного часу відвідувачів. На підприємствах ресторанного господарства за допомогою механізації виробництва на приготування їжі витрати праці та організацію її споживання у чотири-п'ять разів менші, ніж у домашніх умовах.

Багато підприємств ресторанного господарства України, намагаючись зміцнити свої конкурентні позиції на ринку та уникнути необхідності виходу з нього, вдаються до різних інноваційних змін. Розвиток саме нецінової конкуренції особливо чітко простежувався у сегменті

⁴³¹ Ринок ресторанного бізнесу України. URL: <http://poglyad.com/blog/4/437>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

⁴³² П'яницька Г.Т. Тенденції розвитку ресторанного господарства в Україні. *Вісник КНТЕУ*. 2004. № 2. С. 67-78.

⁴³³ Смагіна І.М. Новітні технології обслуговування у сфері ресторанного бізнесу : підручник. Київ : Знання. 2011. 215 с.

ресторанних послуг. В умовах жорсткої конкуренції для того, щоб утримати відвідувача, потрібні інноваційні ідеї. Сучасна соціально-економічна система характеризується переходом від відтворювального типу розвитку до інноваційного, орієнтованого на нововведення. Інноваційне управління підприємством сфери ресторанного бізнесу повинно забезпечувати ефективну, злагоджену і безперервну взаємодію усіх його структурних підрозділів, спираючись на виявлення і прогнозування споживчого попиту на ресторанні послуги, аналіз та оцінку наявних ресурсів і перспектив інноваційного розвитку. На думку Е.П. Жамної, трактування інноваційного управління ресторанним бізнесом виражається як «спосіб організації управлінської діяльності, спрямований на вдосконалення внутрішньої системи управління і, як наслідок, на виробництво конкурентоспроможного ресторанного продукту» [434, с. 153]. Сучасні вимоги сфери ресторанного бізнесу до підготовки кадрів високі і різноманітні, а сама галузь відрізняється від інших сфер діяльності стрімкими темпами розвитку, що призводить до швидкої зміни методів роботи, впровадження нових технологій і видів устаткування, вироблення й удосконалення стандартів підприємств.

Інноваційні концепції як уже діючих, так і новоутворених ресторанів забезпечили їм достатньо стійкі конкурентні переваги (у т. ч. завдяки унікальній продуктивній пропозиції) та, як наслідок, дали змогу ефективно діяти на ринку навіть в умовах економічного спаду. Специфіка ресторанного бізнесу як галузі сфери послуг припускає під інноваціями не тільки поліпшення якості життя людей, тобто задоволення потреби в якісній (екологічний аспект) та красиво й смачно приготованій (естетична насолода) їжі, а й грамотно побудовані взаємини з клієнтами, грамотну маркетингову політику і PR-стратегію, а також облік необхідності комерціалізації інноваційних розробок (отримання патентів, реєстрація фірмових знаків) [435, с. 77].

Однак не слід обмежувати технологічні перетворення у сфері послуг до нововведень лише інформаційних та автоматизованих технологій. Так, на ресторанний бізнес значно впливають і досягнення з таких типів технологій: енергетичних процесів, конструкційних матеріалів, дизайну, біотехнологій, інформаційних, обслуговуючих, управлінських, продажу обладнання, а також технологічні досягнення з виготовлення продуктів харчування.

⁴³⁴ Єгорова Н.Р. Організація обслуговування населення на підприємствах харчування. *Ресторанна справа: довідник офіціанта*. Львів : Афіша. 2005. 336 с.

⁴³⁵ П'ятницька Г.Т. Тенденції розвитку ресторанного господарства в Україні. *Вісник КНТЕУ*. 2004. № 2. С. 67-78.

1. Інноваційні технології сучасних ресторанних підприємств

Назва інноваційної технології	Характеристика
Електронне меню	Нові винаходи від Apple стали революційною інновацією - інтерактивне електронне меню. Для відвідувачів візит у ресторан можна порівняти з грою, яка дозволяє: - обрати з карти вин закладу вино за ціною, роком, регіоном, букетом, а потім – страву з меню; - підрахувати калорійність тих чи інших страв; - під час вибору страв бачити одразу кінцеву суму чека; - в очікуванні замовлення пограти в ігри, скористатися інтернетом.
QR-код і можливості маркетингу	Винахід QR-коду (двовірний штрих-код) надав нових необмежених можливостей для оп-ліне взаємодії компаній і користувачів.. У квадраті можна закодувати історію ресторану: виникнення, авторство деталей інтер'єру і картин. Відвідувачі вивчають кожну страву меню: склад, калорійність, спосіб обробки. За допомогою QR- коду ресторан може повідомляти своїм відвідувачам про акції, лотереї, розіграші, активування нових різноманітних програм лояльності, організовувати голосування, інтерактивні опитування і відгуки про ресторан від гостя.
Креативні IT- технології	Нині і туристи, і жителі міста надають перевагу ресторанам, кафе, барам, де є безплатний WI-FI. Також часто до ресторанів приваблюють відвідувачів теплан-шоу, коли на очах у них теплан-кухар віртуозно створює фірмову страву. пропонує теплан-шоу з інновацією – поряд з робочим місцем кухаря на кухні вмонтована камера, а на моніторах у залі за столиками за його діями спостерігають
«Мобільний офіціант»	Програмне забезпечення на мобільному пристрої містить меню ресторану, офіціант швидко може обрати страву з меню, а головне – оперативно передати замовлення на кухню по бездротовому зв'язку. При цьому – значна економія ресурсів, підвищується рівень обслуговування
Шведський стіл на конвеєрі	У британському ресторані готові страви з-під кухонних інструментів на конвеєрі проходять через столики. Відвідувачі можуть брати з рухомої стрічки все, що подобається. Інноваційний заклад почався з назви: власник закладу зареєстрував товарну марку YO!, не знаючи, де її застосувати, а згодом створив суши-ресторан, що було доречно.
«Кобрендинг»	«Кобрендинг» – це симбіоз 2 різних напрямів бізнесу, де гість може не тільки обідати, але й здійснювати власні справи, фільми. Нині люди бажають отримувати максимум послуг в одному місці. Ресторатори намагаються задовольнити всі потреби гостей і акцентують не на кухні, а на різних послугах.
95% робітників	У китайському місті Харбін функціонують кафе, де основну роботу виконують роботи під керівництвом інженерів. Зустрічають клієнтів робітники швейцарії, готують страви робітники, обслуговують відвідувачів робітники-офіціанти.
«Їж і плати скільки хочеш»	Існує практика ведення ресторанного бізнесу, яка базується на відсутності цін на страви та напої, відвідувачі повинні на власний розсуд сплачувати кошти. Мабуть, це найризикованіша інновація, оскільки передбачає високий ступінь довіри до людей. Американська мережа Panera Bread відкрила такий заклад, але в меню були вказані рекомендовані ціни. Кошти за спожиті страви та напої кладуть у спеціальний кошик.

Зважаючи на досвід упровадження інновацій в ресторанному бізнесі, можна запропонувати додаткові послуги, спрямовані на задоволення вимог клієнтів і підвищення ефективності діяльності закладів харчування:

- організація та проведення різних заходів, зокрема таких як офіційні прийоми, фуршети і бенкети, святкування ювілеїв та весіль, днів народжень, барбекю на природі та ін.;
- надання безплатної паркувальної зони;
- забезпечення доступу відвідувачів до караоке-зали;
- надання можливостей для клієнтів скористатися виїзним обслуговуванням,
- надання послуг флориста, дизайнера букінг-артиста, фото і відеозйомки;
- організація святкування з послугами відомих артистів різних жанрів, музичних колективів;
- надання послуг піротехніків, кондитерів;
- проведення дитячих свят з використанням дитячого меню, клоунів, улюблених персонажів казок, героїв мультфільмів, фокусників, ілюзіоністів, лялькового театру, шоу мильних бульбашок, рухливих ігор, кулінарних майстер-класів, турнірів з караоке;
- надання дитячого майданчика;
- надання VIP-будиночків;
- забезпечення й організація активного відпочинку – катання на квадроциклах, велосипедах, лижах тощо;
- організація риболовлі, полювання, збирання грибів та ягід;
- організація пейнтболу, гри в теніс, купання в басейні та перебування в сауні [⁴³⁶3].

Можна зазначити, що в умовах зростання потреб населення лише на основі забезпечення комплексного відпочинку клієнтів у закладі ресторанного господарства на інноваційній основі можна досягти бажаного результату в цьому виді бізнесу. Звичайно, кожен ресторанний комплекс, зважаючи на свою спеціалізацію, розміщення, розміри та можливості, спроможний надавати різні послуги та задовольняти специфічні запити споживачів.

Можна зазначити, що інновації як явище повинні підвищувати рівень задоволення клієнтів, піднімати конкурентоспроможність закладу, а відтак і прибутковість закладу. Це пов'язано з тим, що інновації є результатами

⁴³⁶ Кривонос А. Ресторанний бізнес в Україні: підсумки та прогнози. URL : <http://fbc.net.ua/video/9551/>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

науки, які втілені в реально існуючі речі та процеси і дозволяють людству переходити на новий якісніший рівень розвитку й існування.

Програма розвитку ресторанного господарства повинна бути спрямована на забезпечення всебічного розвитку закладів ресторанного бізнесу як чинника економічного зростання системи загалом в умовах функціонування товарного ринку та ефективного задоволення потреб обслуговуваного населення. Водночас прийняття такої програми сприятиме підвищенню конкурентоспроможності підприємств ресторанного господарства на внутрішньому ринку товарів і послуг. Реалізація поставленої в програмі мети здійснюється через виконання завдань:

- створення умов для формування і забезпечення ефективного функціонування підприємств ресторанного господарства;
- формування та раціональне використання інформаційного, організаційного, ресурсного потенціалу підприємств;
- створення сприятливих умов для реалізації як продукції власного виробництва закладів ресторанного господарства, так і купованих товарів;
- поступовий перехід до сучасних форм обслуговування населення;
- вдосконалення відносин між підприємствами ресторанного господарства, споживачами та контрагентами [⁴³⁷, с. 155].

Особлива увага при цьому повинна приділятися поліпшенню пропозиції продукції та послуг ресторанного господарства на споживчому ринку; активізації підприємницької діяльності підприємств; підвищенню їх конкурентоспроможності; технологічній модернізації галузі; пропорційному розвитку мережі ресторанного господарства з урахуванням упровадження найсучасніших технологій та самообслуговування.

Отже, ресторанне господарство є специфічною галуззю економіки, яка дуже чутливо реагує на зміну макроекономічних показників. В умовах ринку зміна в часі параметрів його розвитку може бути своєрідним індикатором соціально-економічного стану в країні. Пов'язано це з тим, що послуги ресторанного господарства є альтернативою домашньому або «вуличному» харчуванню та іншим формам проведення дозвілля. Із ростом добробуту суспільства, зі зростанням доходів громадян усе більша їх кількість звертається до послуг закладів харчування, тим самим вивільняючи час, необхідний для приготування їжі, для роботи і відпочинку. У великих містах, де на подолання відстані між місцями роботи та проживання доводиться витратити до декількох годин, заклади

⁴³⁷ Архипов В.В., Іванникова Т.В., Архипова А.В. Ресторанна справа: асортимент, технологія і управління якістю продукції в сучасному ресторані : навчальний посібник. Київ : ІНКОС ; Центр навчальної літератури, 2007. 382 с.

ресторанного господарства допомагають також організувати раціональне харчування впродовж дня. Вони ж залишаються популярними місцями проведення дозвілля. Натомість під час економічних криз послуги харчування виявляються в числі перших, від яких відмовляються, заощаджуючи на більш дешевих видах харчування і проведенні дозвілля.

Успішне функціонування закладів ресторанного господарства в нинішніх умовах можливе за умов розробки певних стратегій, які надають перспективні напрями розвитку цих закладів. Використання ефективних стратегій буде сприяти не тільки успішному функціонуванню в короткостроковій перспективі, але й забезпечить стійкість розвитку та конкурентоспроможність у подальшому. Визначення стратегій включає в себе прийняття рішень щодо напрямків діяльності певного закладу, певних послуг, які вони надають.

РОЗДІЛ 7. ЕКОНОМІЧНІ, СОЦІАЛЬНІ ТА ПРАВОВІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

7.1. Розвиток інститутів державного регулювання і підтримки аграрних товаровиробників

*Зоря О.П., Яснолоб І.О., Березницький Є.В..
Полтавська державна аграрна академія*

Узагальнення основних положень економічної теорії на всіх етапах розвитку наукової думки і дослідження світового досвіду розвитку економіки різних країн свідчать про те, що в силу специфічних особливостей аграрне виробництво не є повністю саморегулюючою системою. Ці особливості функціонування аграрного виробництва й формування продовольчого ринку обумовлюють необхідність створення та застосування специфічних форм і механізмів державного регулювання і підтримки аграрних товаровиробників.

Формування та розвиток інституційної структури аграрного виробництва в Україні й зарубіжних країнах забезпечується економічними методами та інструментами державного регулювання, стимулюючими підприємницьку активність у сільському господарстві. У той же час органи, наділені владними повноваженнями, використовують неекономічні методи впливу на поведінку суб'єктів аграрного бізнесу. При цьому, світова практика показує, що розвиток підприємництва в аграрній сфері прискорюється, якщо держава застосовує наявний в його розпорядженні інструментарій для зниження вартості та доданої вартості продовольчих товарів. Разом з тим, традиційна практика недостатньої підтримки виробничого й торгівельного підприємництва, обумовлена недосконалою законодавчою базою та поверхневим вивченням стану виробничо-комерційної діяльності в аграрному виробництві, не дозволяє скорочувати сукупні витрати аграрних товаровиробників. Це проявляється в тому, що інструменти державного регулювання, які використовуються в системі агробізнесу, поки не забезпечують необхідного рівня відкритого ринкового простору, який повинен освоюватися господарствами комерційного типу.

Проте, систематизовані дослідження, присвячені організації державного регулювання в системі агробізнесу на основі вибору інструментів і напрямів, які забезпечували б їх ефективну реалізацію, в даний час є незавершеними. У зв'язку з цим, в даних умовах пріоритетними

завданнями вітчизняної економічної науки виступають обґрунтування стратегічних напрямів взаємодії державних і підприємницьких структур, а також розробка концепції інституціоналізації аграрного сектора. Державно-приватне партнерство в аграрній сфері вимагає від економістів проведення досліджень, які на практиці сприятимуть зниженню виробничих витрат. У зв'язку з цим досить важливим є вивчення проблеми взаємодії державних і підприємницьких структур, які функціонують в аграрній сфері, на основі організаційно-інституційного підходу.

Прискорення формування системи агробізнесу в Україні вимагає не тільки активної участі держави в стимулюванні підприємництва та бізнес-структур, які функціонують в аграрній сфері, а й застосування інструментів примусового характеру. Даний імператив базується на необхідності вирішення проблеми диспаритету цін на продукцію сільського господарства і промисловості. У такій ситуації основне завдання економічної науки полягає в розробці методології державного регулювання на основі вибору напрямів, які сприятимуть зменшенню матеріальних і трансакційних витрат суб'єктів підприємницької діяльності в аграрній сфері.

У виробничій сфері аграрного сектору економіки держава підтримує різних суб'єктів підприємницької діяльності за допомогою доповнення бюджетними ресурсами їх матеріальних витрат. За рахунок використання економічних інструментів органи державної влади можуть сприяти зменшенню вартості продукції аграрної сфери. На основі проведення земельної, бюджетної, кредитної, страхової та антикризової політики держава стимулює виробниче підприємництво в галузях рослинництва і тваринництва. У той же час на ринках капітальних товарів для сільського господарства і трансакційних послуг державні структури проводять політику торгового протекціонізму. Спираючись на принципи доступності, адресності, адекватності, гарантованості, адаптивності й пріоритетності дій, вони формують економіко-інституційне середовище для раціонального вибору напрямів державного регулювання в системі агробізнесу.

Проведені нами дослідження показують, що в системі аграрного підприємництва цивілізаційні форми державного регулювання мають адресний характер. Вони реалізуються на основі проведення закупівельних і товарних інтервенцій, формування державних та регіональних продовольчих фондів, кредитування торговельних операцій, диференціації оподаткування суб'єктів підприємницької діяльності та інших інструментів.

До сукупності організаційно-інституційних заходів торговельного протекціонізму підприємницьких структур в Україні й закордоном необхідно віднести керуючий вплив держави, спрямований на розвиток ринкової

інфраструктури, облаштування сільських територій, ветеринарний та карантинний контроль. До такого роду регулюючих заходів також відносяться контроль за дотриманням стандартів на сільськогосподарську сировину й продовольство, встановлення квот і мит на імпорتنі продовольчі товари, моніторинг паритету цін на продукцію промисловості й сільського господарства та інші засоби здійснення політики держави в торгівельній сфері (рис. 1).

Управлінські відносини, які встановлюються в системі аграрного підприємництва, досягають найбільшого економічного ефекту, коли вони реалізуються на нормативній основі. Для зменшення вартості продукції аграрної сфери держава повинна використовувати бюджетні ресурси, що доповнюють матеріальні витрати господарств, які функціонують в галузях рослинництва і тваринництва.

Це доповнення повинно реалізуватися на основі цінової підтримки виробничого підприємництва, надання прямих виплат підприємницьким структурам, їх пільгового кредитування та застосування інших економічних інструментів. З метою мінімізації доданої вартості продовольчих товарів органи влади повинні здійснювати заміщення частини трансакційних витрат аграрних товаровиробників. За допомогою надання їм комплексу інформаційних, консультаційних, дослідницьких, освітніх і екологічних послуг держава повинна розвивати потенціал саморегулювання аграрних підприємств. Загальне уявлення про мету, напрями та основні інструменти державного регулювання інститутів розвитку суб'єктів аграрного виробництва, пропонованих сучасною наукою і практикою, відображено на рис. 2.

Сформований в даний час перекіс в сторону розвитку великих і надвеликих інтегрованих формувань холдингового типу, які володіють величезними масивами земельних угідь, може призвести, на нашу думку до негативних соціально-економічних наслідків. Тому трансформація організаційно-правових форм в аграрному виробництві повинна бути спрямована на досягнення оптимального співвідношення між великими, середніми й малими формами господарювання. Одночасно з цим необхідно сприяти перетворенню кооперативної форми в один з провідних секторів аграрної економіки. З цією метою має бути:

- розроблено і прийняття в новій редакції Закон України про кооперацію в аграрному секторі, який передбачатиме створення вертикально інтегрованих кооперативних формувань;

- застосування у найближчі десять років більш сприятливих соціально-економічних умов для розвитку кооперативного сектора аграрної економіки, включаючи оподаткування, страхування, кредитування та інше;

- формування вертикально-інтегрованих кооперативних об'єднань, включаючи створення національних кооперативних структур;
- надання пріоритету територіальним принципам формування кооперативних організацій, що включає можливість участі в них інших не сільськогосподарських суб'єктів господарювання, які визнають основні умови та принципи кооперативної діяльності;

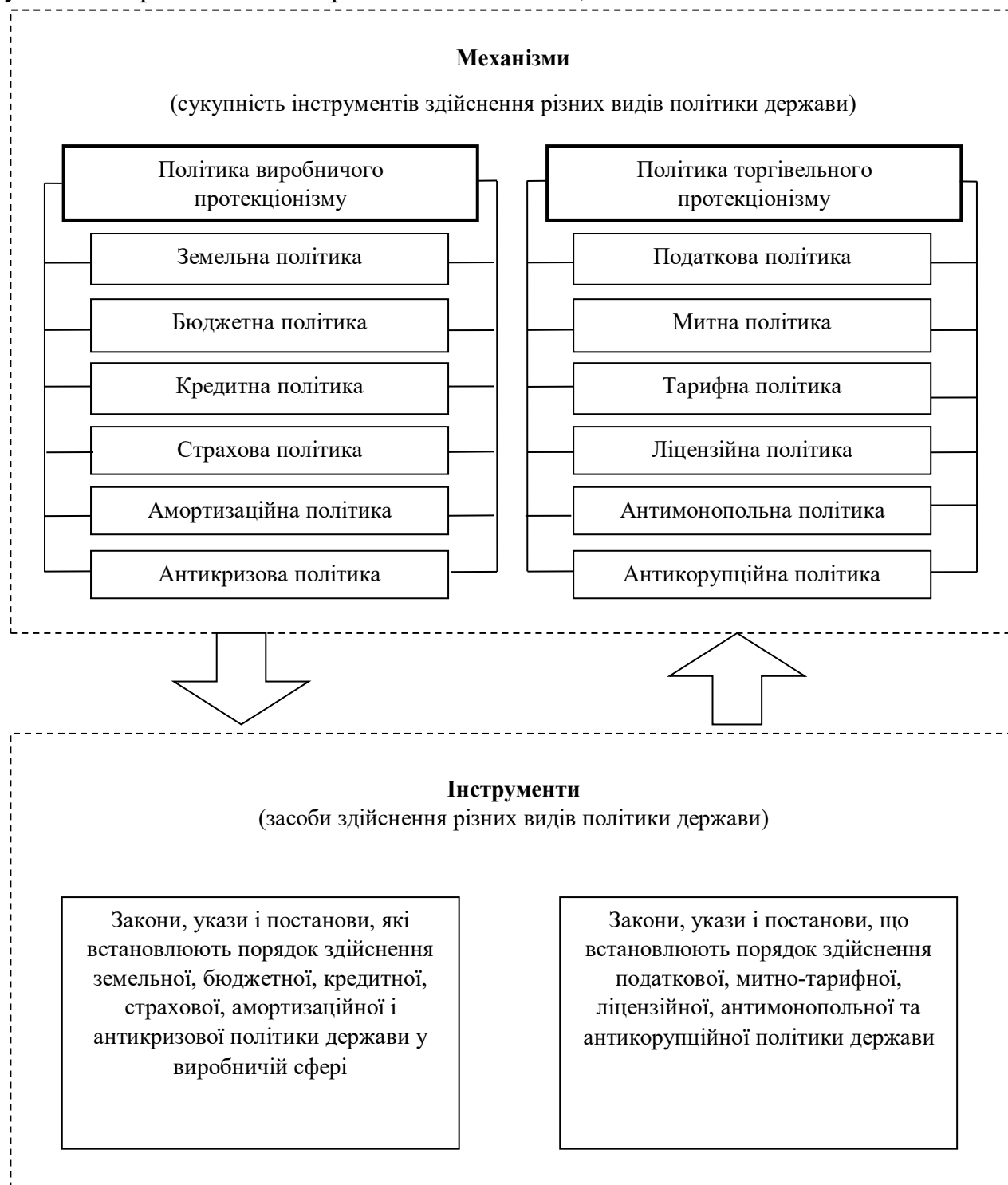

Рис. 1. Механізми та інструменти державного регулювання в системі агробізнесу

Джерело: узагальнено автором

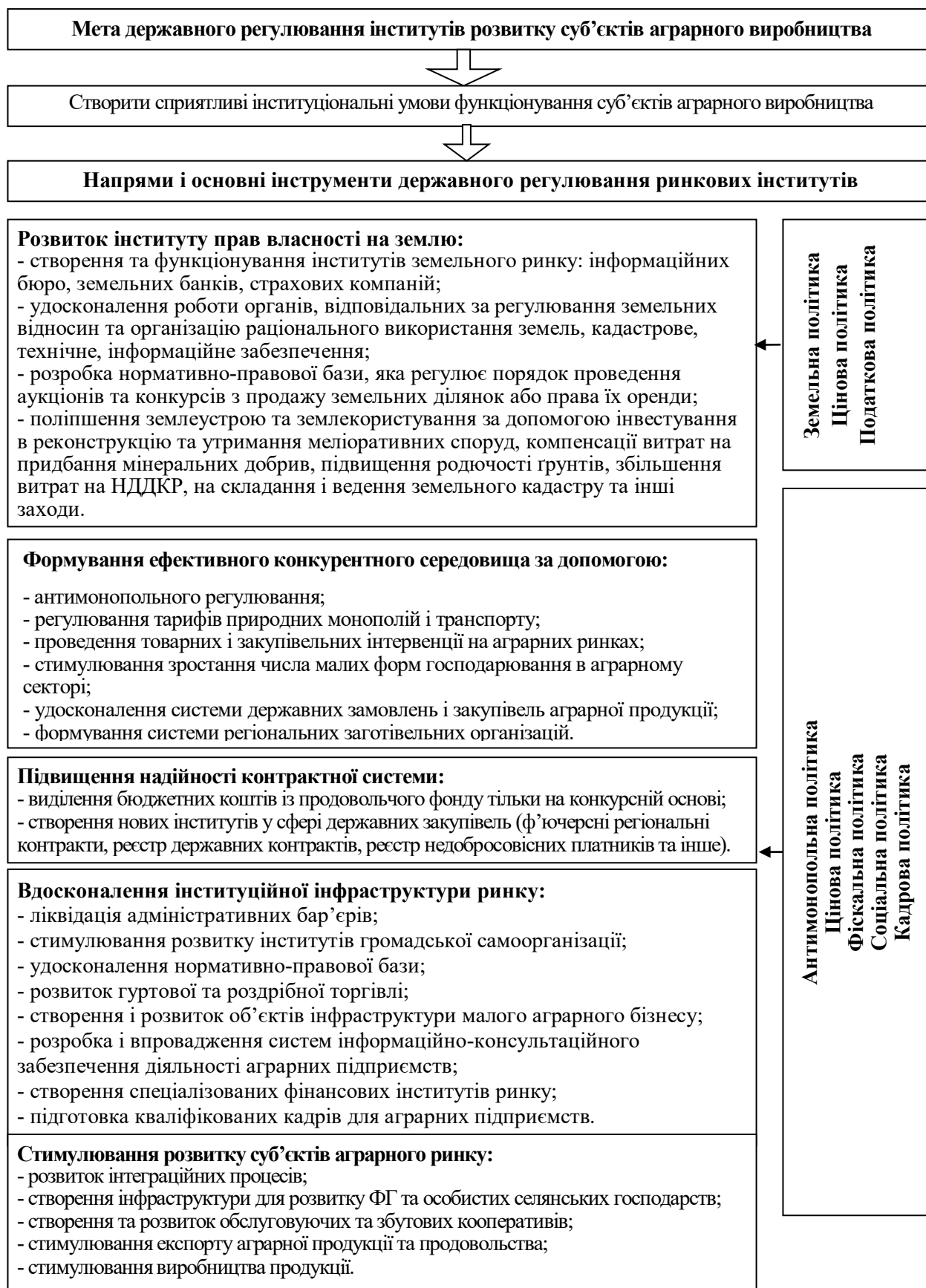

Рис. 2. Мета, напрями та основні інструменти державного регулювання інститутів розвитку суб'єктів аграрного виробництва

Джерело: систематизовано автором.

- підготовка і підвищення кваліфікації на базі вищих і середніх навчальних закладів, науково-дослідних установ, фахівців для кооперативної діяльності, розробка наукових рекомендацій щодо її здійснення та вдосконалення.

До основних напрямів у сфері інституційних перетворень слід віднести:

- надання нового імпульсу ролі галузевих і функціональних спілок (асоціацій) в розвитку аграрного виробництва;

- формування інтегрованих територіальних аграрних кластерів;

- впорядкування формування та регулювання розвитку агропромислових «холдингів» з метою підтримки конкурентного середовища;

- стимулювання створення та розвитку інститутів інноваційного зростання: центрів трансферу технологій, ефективної інформаційно-консультаційної служби, центрів колективного користування та інше.

На наш погляд, найбільш ефективним і добре зарекомендованим в більшості розвинених країн світу, але відносно новим у вітчизняних умовах, інституційним механізмом взаємодії держави і приватного капіталу є державно-приватне партнерство, безперечними перевагами якого прийнято вважати об'єднання ресурсів держави та бізнес-спільноти, зосередження акумульованих коштів в найбільш затребуваних галузях і напрямках.

Проте, в даний час існують бар'єри, які обмежують розвиток державно-приватного партнерства, в числі яких:

- відсутність єдиних законодавчих підходів до визначення і реалізації державно-приватного партнерства, що призводить до різного тлумачення даного явища і ускладнення в його застосуванні;

- відсутність налагодженої взаємодії між приватним капіталом, який бере участь у відносинах з державою в частині управління власністю останнього, і кредитними організаціями, що виражається в неможливості залучення позикового фінансування через відсутність у представників бізнесу прав на власність;

- відсутність відповідного умовам та інтересам державно-приватного партнерства бюджетного законодавства, так як правовий інструмент трансферу бюджетних коштів на виконання довгострокових зобов'язань замовника в особі держави при реалізації інвестиційних проектів не створений до теперішнього часу.

Інституційно та організаційно оформлене державно-приватного партнерство дозволяє учасникам відносин виконувати їх основні функції за допомогою: законодавчого забезпечення; надання бюджетної підтримки й

гарантій; координації та контролю; забезпечення інвестиційної привабливості території реалізації проекту; вирішення проблем і спірних ситуацій.

У свою чергу, функції приватних організацій також дуже важливі і характеризуються широким спектром завдань, серед яких найбільше значення мають: безпосереднє управління переданої державною власністю в рамках державно-приватного партнерства; застосування ефективних підприємницьких навичок, заснованих на досвіді і накопичених знаннях; актуальність і оперативність управлінських рішень; впровадження інновацій, модернізація надання товарів та послуг; послідовність і безперервність в інвестиційній діяльності. Функції суб'єктів, інституційно формуючих державу, визначаються тим, що проект державно-приватного партнерства безпосередньо реалізується на будь-якій території, звідси в завдання суб'єкта поставлено надання безпосередньої сфери для здійснення проектних заходів і необхідна участь в заходах, як представника місцевих органів влади і управління.

Значним плюсом участі приватного капіталу в проектах, заснованих на державно-приватному партнерстві, є те, що на період реалізації проекту або користування державною власністю бізнес продовжує володіти економічною свободою, що дозволяє йому за рахунок впровадження інновацій, розширення виробництва товарів і послуг нарощувати масштаби отримання прибутку. Розвиток державно-приватного партнерства неодмінно розширює масштаби його застосування, в тому числі в організаційному плані, і, незалежно від обраної форми (будь то контракт, концесія, спільна організація, оренда та інше), коли передбачається різне співвідношення власності і капіталу, механізм державно-приватного партнерства покликаний досягти поставлених цілей (рис. 3).

На наш погляд, державно-приватне партнерство слід розглядати як складну систему організаційно-правових відносин і взаємодій держави та приватного капіталу, що є потужним інституціональним механізмом розвитку аграрних підприємств з метою реалізації соціально значущих проектів, що здійснюються органами влади і бізнесом на основі партнерських відносин. Функціонування інституційного механізму державно-приватного партнерства забезпечує його суб'єктам поєднання і врахування інтересів кожної зі сторін, підвищення рівня інвестиційної та інноваційної активності, сприяє зростанню ефективності економічної системи в цілому, служить стабілізації аграрної економіки в національному масштабі і всього суспільства. Саме тому державно-приватне партнерство

формується, як правило, з ініціативи та за безпосередньої участі держави як найбільш зацікавленої сторони в розвитку економіки країни.

Партнерство держави і приватного капіталу видається більш ефективним, ніж традиційне державне управління, за рахунок бюджетних коштів, завдяки системі стимулів, створених структурою державно-приватного партнерства, фінансування, що надходить в раціонально відведені часові рамки і перевершує бюджетні можливості держави. До того ж, більш довгострокові інвестиції на основі механізму державно-приватного партнерства в перспективі в змозі забезпечити належне технічне обслуговування та ефективний розвиток відповідної інфраструктури. З цією метою нами розроблена дорожня карта розвитку механізму державно-приватного партнерства в аграрному секторі економіки (рис. 4.4), яка показує, що активне використання державно-приватного партнерства дозволить вирішити проблему мінімізації ризиків, які істотно обмежують в даний час ініціативу приватного капіталу в активізації інноваційних процесів, вибудувати систему його ефективної взаємодії з державою, реалізовану в рамках єдиної державної політики.

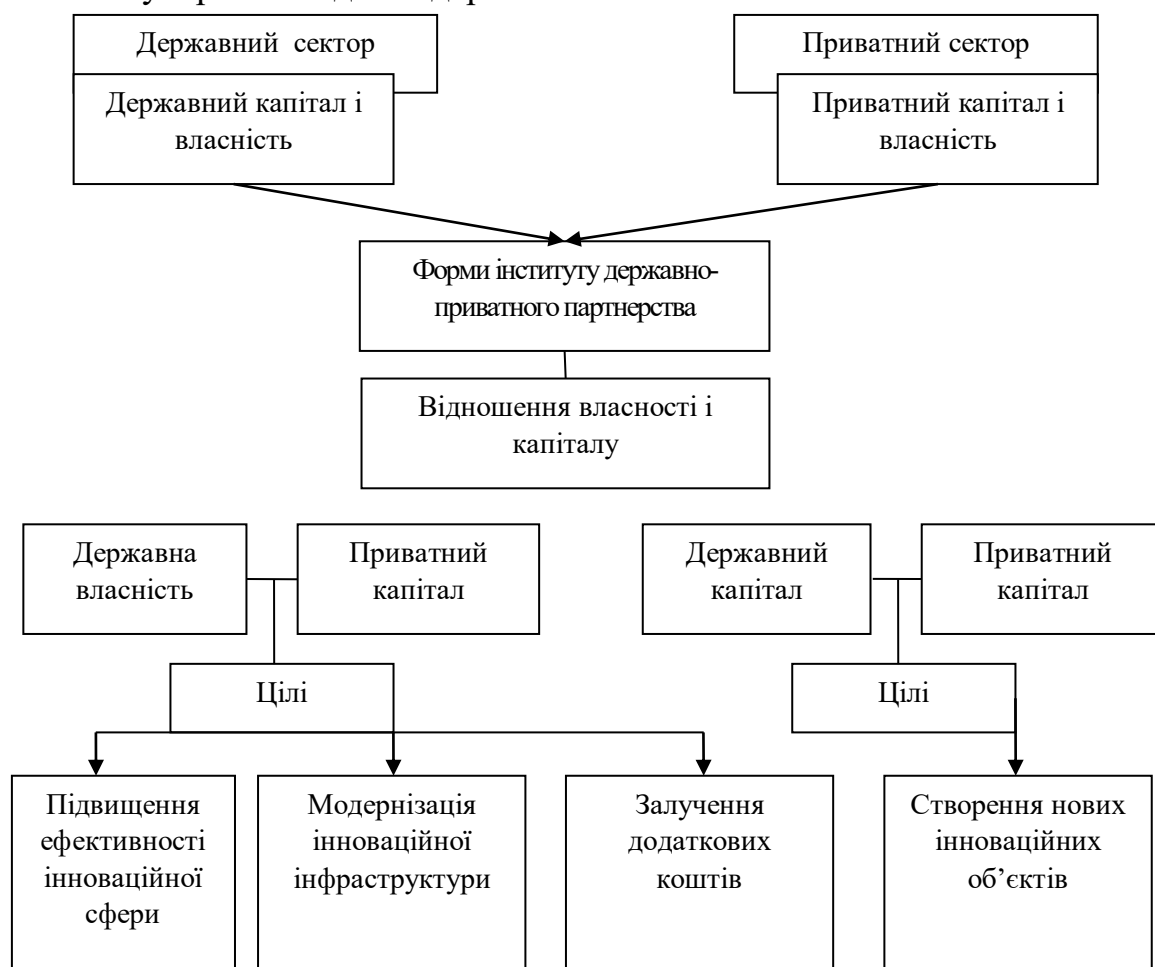

Рис. 3. Модель взаємодії держави і приватного капіталу за допомогою державно-приватного партнерства в аграрному секторі економіки

Джерело: розроблено автором

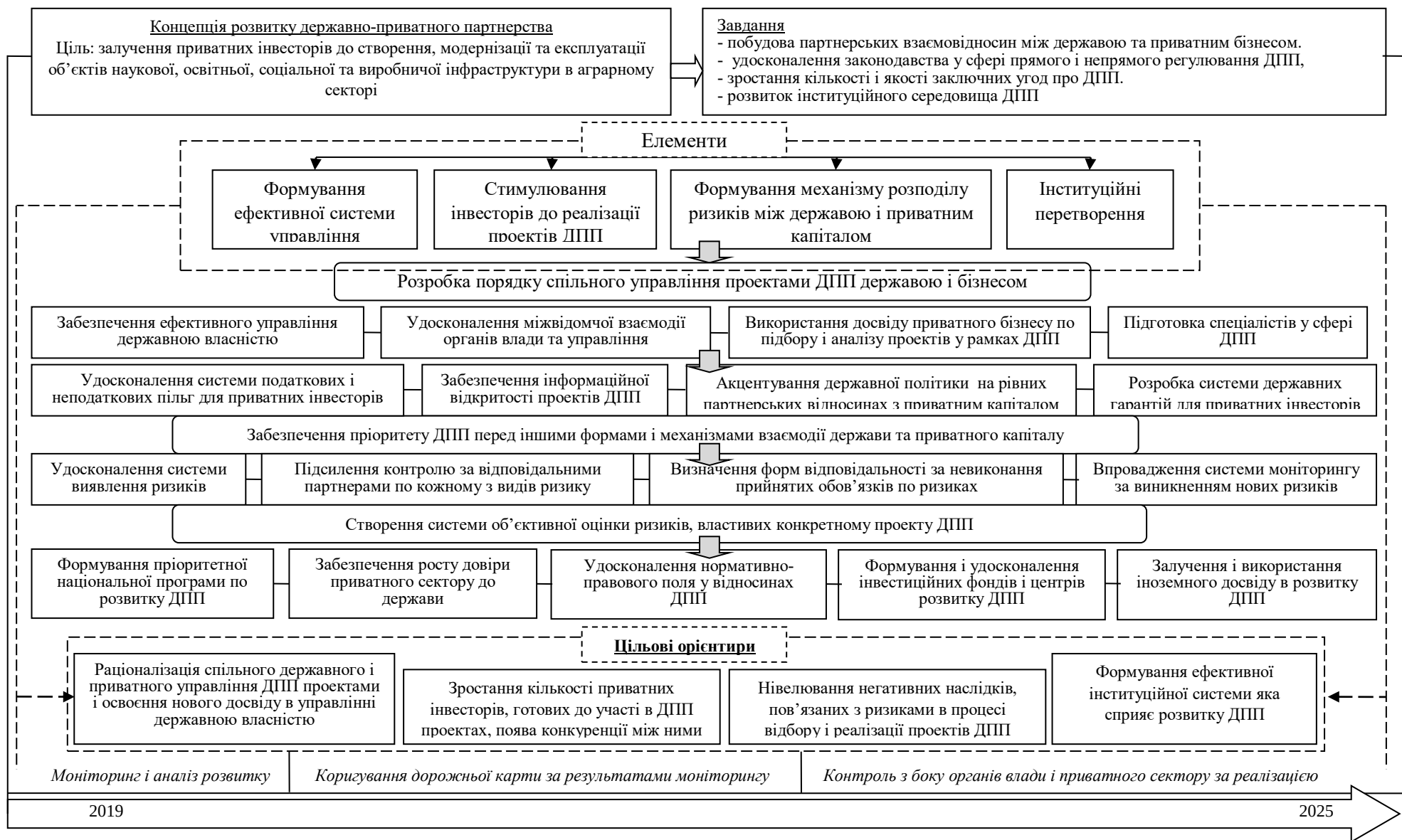

Рис. 4. Дорожня карта розвитку механізму державно-приватного партнерства в аграрному секторі економіки

Джерело: розроблено автором.

Відповідно, нами сформульовано перспективні напрямки розвитку (цільові орієнтири) інституційного механізму державно-приватного партнерства в аграрному секторі:

- розробка інструментарію активізації механізму державно-приватного партнерства та його законодавча підтримка;
- вдосконалення процедури експертизи та вибору проектів, які підлягають реалізації;
- збільшення частки участі держави в реалізації і фінансуванні пріоритетних наукових досліджень і проектів;
- вдосконалення процедури створення венчурних фондів, у тому числі на основі розвитку нормативної бази;
- забезпечення всебічної підтримки комерціалізації результатів інтелектуальної діяльності;
- розробка системи заходів щодо нівелювання можливих ризиків, що виникають в процесі проведення науково-дослідних розробок і впроваджувальних робіт;
- стимулювання розвитку конкуренції в наукомістких галузях та інше.

Подальший розвиток інституційного механізму державно-приватного партнерства сприятиме не тільки забезпеченню ефективного розподілу приватного і державного капіталу на аграрних підприємствах з більшою частиною прав держави на власність, а й формуванню адекватного інституційного середовища, яке є ключовим фактором розвитку інноваційно орієнтованої аграрної економіки.

7.2. Від безробіття до розвитку підприємництва на селі

Сень О.В.

Полтавська державна аграрна академія

Одним з найскладніших викликів сьогодення є відсутність у значної частини громадян можливості мати роботу. Рівень безробіття – це не просто один з ряду економічних показників. По суті він серед найвагоміших індикаторів соціально – економічного стану певного регіону і держави в цілому, надзвичайно чутливий для пересічних громадян, для яких реалізація своїх трудових можливостей і навиків та забезпечення таким чином свого матеріального благополуччя є ключовим критерієм оцінки діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування.

Особливо гостро проблема безробіття стоїть в сільській місцевості, де обмежені можливості пропозиції робочих місць. Аграрне виробництво, залишаючись основним, може залучити лише частину населення. Говорити про розвиток інших галузей на більшості сільських територій не приходитьсь. Сфера обслуговування також знаходиться в незадовільному стані. В цій ситуації, житель села, який шукає роботу, опиняється в заручниках свого місця проживання.

Для об'єктивної і повної оцінки проблеми важливо розуміти причини її виникнення. Ряд науковців в своїх публікаціях основною причиною безробіття на селі називають реформування аграрного сектору в нашій країні на початку 2000 років [438]. По суті така позиція не відображає дійсності і є дуже спрощеною. Так, в колективних господарствах працювали всі хто бажав і навіть залучали до праці тих, хто не дуже бажав. Наскільки ефективною була ця праця і який рівень трудомісткості продукції – питання друге. Сама зміна форми власності при реформуванні з колективної на приватну власність на селі безпосереднім чином не вплинула на потребу в трудових ресурсах. А от спонуковані нею незрівнянно вищі вимоги до ефективності виробництва, необхідність його технологічного переоснащення привели до значного скорочення кількості працюючих, а поряд з цим, посилення вимог до якості їх фахової підготовки. Це невідворотні процеси, характерні для світового сільськогосподарського виробництва, і в цьому сенсі Україна швидше наздоганяє передові аграрні держави.

Поряд з цим раніше на дві третини зайнятість у колективних сільгосппідприємствах забезпечувалась у тваринництві. Заняття трудомісткими галузями в даний час виявляється зовсім не вигідним порівняно з виробництвом зернових і олійних культур, вирощування яких може обходитися мінімальною кількістю працівників. Це спричинило ще й вкрай нерівномірну зайнятість протягом року, викликану сезонним характером робіт [439].

Ситуація з зайнятістю на селі протягом останніх років має тенденцію лише до погіршення, а проблеми сільського безробіття поглиблюються (табл. 1). Особливо проблема безробіття має загострилась в поточному році, коли його рівень в сільській місцевості найвищий за останні двадцять років.

Найбільші проблеми з пошуком роботи мають молоді люди. Кожен п'ятий з тих, що тільки розпочинає активне трудове життя в віці до 24 років в поточному році не має роботи, а віці 25-30 років такі проблеми мають 11.9 %

⁴³⁸ Сучасні проблеми та перспективи сталого розвитку сільських територій : Збірник матеріалів Шістнадцятого конгресу вчених економістів-аграрників та Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 1 червня 2017 р. / Редкол.: Ю.О. Лупенко, П.Т. Саблук та ін. Київ : ННЦ ІАЕ. 2017. 386 с.

⁴³⁹ Про фермерське господарство : Закон України №973-IV від 19.06.2003. Дата оновлення 15.08.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15#Text>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

сільської молоді. Це досить мобільна категорія громадян, тому велика вірогідність, що така ситуація спонукає їх до трудової міграції. Гірший варіант – це втрата віри в свої можливості, депресія і антисоціальна поведінка.

1. Динаміка рівня безробіття населення (за методологією МОП) в 2000-2020 рр., тисяч осіб

Показник	2000	2010	2015	2017	2018	2019	6 міс. 2020
Усе населення	2655	1785	1655	1698	1578	1488	1630
Міські поселення	2190	1292	1121	1142	1063	995	1068
Сільська місцевість	465	494	533	555	515	493	563

Джерело: за даними Держстату України

2. Рівень безробіття населення (за методологією МОП) за статтю, місцем проживання та віковими групами,

% від чисельності економічно активного населення відповідної вікової групи

Показник	Усього	У тому числі за віковими групами, років							Працевд. віку
		15 – 24	25 – 29	30 – 34	35- 39	40 – 49	50 – 59	60 – 70	
2017 р.									
Усе населення	9,5	18,9	11,3	9,8	8.4	8,7	8,1	0,1	9,9
Міські поселення	9,3	17,8	11,0	9.9	8.1	9,1	7,9	0,2	9,7
Сільська місцевість	9,9	20,4	11,8	9.7	9.3	7,9	8,4	0.0	10,4
2018 р.									
Усе населення	8,8	17,9	9,8	8,9	9,5	7,7	7,4	0,2	9,1
Міські поселення	8,6	19,0	10,2	8,5	9.5	7.4	7,0	0,2	8,9
Сільська місцевість	9,2	16,5	8,9	9,9	9.4	8.4	8,2	-	9,6
Січень-червень 2020 р.									
Усе населення	9.2	18,3	8.7	7.5	10.3	9.1	8,7	0,1	9.6
Міські поселення	8.7	17,1	7.1	7.2	10.0	9.4	8.4	0.0	9,1
Сільська місцевість	10.1	19.9	11.9	9.3	11.1	8.3	9.4	0.1	10.6

Джерело: за даними Держстату України

Зрозуміло, що офіційні дані не в повній мірі відображають гостроту питання, бо як зазначається в коментарі Мінекономіки від 21 січня 2020 року: «Саме рівень безробіття за методологією МОП є показником, який використовується для вимірювання рівня безробіття в Україні відповідно до міжнародних практик... При цьому поняття «рівень безробіття» та «рівень зареєстрованого безробіття» не є тотожними. Лише 22% усіх безробітних звертаються за послугами до Державної служби зайнятості. Тобто статус зареєстрованого безробітного має тільки кожен 5-й безробітний українець, а відтак кількість безробітних є значно більшою за кількість зареєстрованих безробітних...» [440].

При цьому значимість роботи і отриманої за неї оплати праці залишається ключовим в доходах сільських домогосподарств, про що свідчать результати вибіркового їх обстеження Державною службою статистики України.

3. Структура грошових доходів і сукупних ресурсів домогосподарств у сільській місцевості

у середньому у розрахунку на одне домогосподарство, відсотків

Показники	Частка у грошових доходах			Частка у сукупних ресурсах		
	2017	2019	1 кв. 2020	2017	2019	1 кв. 2020
Оплата праці	48.6	53.3	53.5	38.9	46.4	45.2
Доходи від підприємн. діяльності	5.3	6.0	5.3	4.8	5.3	4.5
Доходи від продажу с/г продукції	8.8	6.9	6.5	7.1	6.0	5.5
Доходи від власності	4.0	4.1	0.3	3.3	3.6	0.3
Пенсії	21.8	18.8	22.4	17.4	16.5	18.9
Допомога, пільги, субсидії	4.0	4.1	0.3	3.3	3.6	0.3
Інші грошові надходження	8.3	6.9	6.0	5.8	7.2	6.0
Грошові доходи	100.0	100.0	100.0	79.8	87.1	84.4
Негрошові доходи	х	х	х	18.4	11.7	13.5
Інші надходження	х	х	х	1.8	1.2	2.1
Сукупні ресурси	х	х	х	100.0	100.0	100.0

Джерело: за даними Держстату України.

У ситуації, коли оплата праці забезпечує в середньому половину грошових доходів селянських дворів, доходи від підприємницької діяльності займають долю лише на рівні 5-6 відсотків, а частка грошових доходів від продажу сільськогосподарської продукції навіть знизилась з 8.8 відсотка у

⁴⁴⁰ Коментар Мінекономіки щодо показників безробіття у грудні 2019 року. Офіційний веб-сайт Мінекономіки. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk->.

2017 році до 6.9 відсотка у 2019 році. І це при тому, що в господарствах населення в 2019 вироблено 45 відсотків валової продукції сільського господарства.

Одна з небагатьох запропонованих державою реальних можливостей вирішення питання безробіття є виплата Державною службою зайнятості одноразової допомоги для започаткування підприємницької діяльності. В цьому випадку людина має можливість сформувати базу для забезпечення себе життєвими благами, а інколи і створити нові робочі місця. В 2020 році середній розмір такої допомоги складає 46 тис. грн на одну особу, а максимальний 90 тис. грн. Програма важлива і, безумовно, потребує розширення щодо можливостей підтримки і масштабів охоплення. За даними НДІ «Укراгропромпродуктивність» завдяки активним формам індивідуальної роботи з кожним безробітним, який звернувся до служб зайнятості в містах і районах, власний бізнес лише за 2016–2018 рр. організували 7531 особа. Серед них, кожен другий – це молода людина у віці до 35 років ^[441]. За інформацією Державної служби зайнятості, в середньому не менше 70–80% станом на кінець звітного року, протягом якого була отримана така одноразова допомога, є життєздатними ^[442]. Тобто вони пройшли випробування періодом становлення, подолали бюрократичні бар'єри, відчули на собі запит ринку на конкретні товари і послуги. Але, звичайно, це не вирішує проблеми в значимих масштабах.

Подальше зростання безробіття і продовження негативних тенденцій на ринку праці може призвести до невідворотних наслідків. Тому питання подолання безробіття і пов'язаних з ним деградації сіл та трудової міграції з них потребують більш комплексних і конкретних заходів.

З однієї сторони це може бути відновлення і розвиток трудомістких галузей, як тваринництво, переробка сільськогосподарської продукції. На них варто направити фокус державної підтримки, що в кінцевому плані дало б можливість не тільки створити нові робочі місця, а й мати вищу додану вартість в сільгоспвиробництві, забезпечити більші надходження до місцевих бюджетів і, в кінцевому підсумку, забезпечити вищий рівень продовольчої безпеки держави.

З іншої сторони варто більш активно стимулювати розвиток малого підприємництва на селі, особливо сімейних фермерських господарств. В Україні 4.9 мільйони сільських домогосподарств. Закон України «Про

⁴⁴¹ Стан соціально-економічного розвитку сільських територій / Демчак І.М., Завалевська В.О., Могильний О.М., Івченко В.М. та ін. Київ : НДІ «Украгропромпродуктивність», 2020. 192 с.

⁴⁴² Статистична інформація. Державний комітет статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

особисте селянське господарство» визначає їх як господарську діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків [443]. Але ще з радянських часів переважає сприйняття їх як підсобних господарств селян, що самі себе забезпечують продуктами харчування, тобто натуральних господарств. При цьому в 2019 році в них вироблено 34 % м'яса, 72% молока, 44% яєць, а поряд з цим 98% картоплі та 87% овочів від загального виробництва по державі [444]. І це при досить низьких технологіях і за відсутності будь якої державної підтримки. Сільські домогосподарства в умовах економічної кризи виконують історичну місію своєрідної «подушки безпеки», поставляючи продовольство на внутрішні ринки, забезпечуючи самозайнятість та мінімальні доходи для членів своїх сімей.

Основними недоліками такої форми господарювання є переважання важкої ручної праці й невеликі земельні наділи цих господарств, а особливо те, що селянські господарства не є повноправними учасниками аграрного ринку. До того ж по мірі адаптації вимог ЄС щодо безпечності продуктів харчування зростатимуть проблеми з реалізацією продуктів з сільського двору, особливо продукції тваринництва.

Якщо говорити про перспективи на майбутнє, то господарства в яких працюють найбільш активні працездатні громадяни мають стати основою формування селянських фермерських господарств, в тому числі і без створення юридичної особи. Вагома частина сільських домогосподарств, що мають п'ять і більше корів, постійно займаються вирощенням свиней для продажу або приєднали паї до присадибних ділянок і працюють значно більше ніж на двох гектарах, по суті вже зараз є сімейними фермерськими господарствами. Основа законодавчої бази щодо їх функціонування напрацьована шляхом внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств [445]. Питання лише в здійсненні державної політики, яка б заохочувала їх створення та сприяла розвитку.

У першу чергу необхідний стимулюючий вплив державної підтримки як прямої, так і непрямої. Такими механізмами можуть бути, зокрема,

⁴⁴³ Про особисте селянське господарство: Закон України №742-IV від 15.05.2003. Дата оновлення 15.08.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742-15#Text>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

⁴⁴⁴ Статистична інформація. Державний комітет статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

⁴⁴⁵ Про фермерське господарство : Закон України №973-IV від 19.06.2003. Дата оновлення 15.08.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15#Text>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

формування необхідних законодавчих засад функціонування сімейних фермерських господарств на тривалий період, особливо в питаннях оподаткування, впровадження пільгової системи страхування, що вирішить не тільки проблему належного пенсійного забезпечення, а й забезпечить соціальний захист у випадку тимчасової непрацездатності.

Важливим є забезпечення фінансування формування необхідної матеріально – технічної бази сімейних ферм, особливо на старті їх діяльності. Поєднання дотацій з державного та місцевих бюджетів з пільговим кредитуванням може вирішити це завдання. Додатковим ресурсом можуть бути і кошти проектів міжнародної технічної допомоги, постільки напрямки співпраці, пов'язані з сталим розвитком сільських територій досить позитивно сприймаються зарубіжними партнерами.

Окреме питання – донесення інформації до селян про можливості і переваги такого виду підприємництва та формування готовності і здатності в них до самостійного господарювання шляхом підготовки кваліфікованих кадрів для сільського господарства, здатних здійснювати виробництво на сімейних засадах.

У результаті малі виробники сільськогосподарської продукції матимуть можливість модернізуватися відповідно до вимог ЄС і стати потужним сектором виробництва та повноправним суб'єктом ринку. З іншої сторони буде забезпечено зайнятість сільського населення і отримання ними стабільних доходів на значиму перспективу.

На даний час є декілька передумов, що спонукають до активізації даної роботи. У грудні 2019 року оприлюднено Указ Президента України №722/2019 Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року. Першою з цілей заявлено подолання бідності, другою – подолання голоду та сприяння сталому розвитку сільського господарства. Серед ключових цілей сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх [446]. На виконання даного Указу Кабінетом Міністрів України сформована робоча група щодо розроблення Національної економічної стратегії до 2030 року. Зараз триває робота над цим надзвичайно важливим документом. Принципово щоб в ньому було визначено фермерські господарства і, особливо, сімейні ферми ключовим елементом забезпечення сталого розвитку села, подолання бідності та безробіття. Це буде орієнтиром для формування в подальшому відповідної аграрної політики в нашій державі.

⁴⁴⁶ Про цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України №722/2019 від 30.09.2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/7222019->. (дата звернення 22.08.2020 р.).

Поряд з цим в Україні здійснюється надзвичайно масштабна адміністративно – територіальна реформа, завершується формування об'єднаних територіальних громад. Але досить складно очікувати що громади будуть самодостатні та економічно – спроможні на депресивних з точки зору виробництва та використання трудового потенціалу сільських територіях. Тому і тут питання сталого розвитку села, можливості для праці виходять на провідні позиції ^[447]. Саме об'єднані територіальні громади можуть стати координуючим центром розвитку сімейного фермерства і малого підприємництва на селі, постільки вони найближчі до його жителів, а з іншої сторони мають бути найбільш зацікавлені в розвитку підприємництва на своїх територіях. Необхідно також врахувати що до місцевих громад повинно перейти розпорядження державними землями запасу на їх території, що може стати додатковим засобом розвитку підприємницької діяльності.

У 2021 році в Україні в повній мірі запрацює ринок сільськогосподарських земель. Від рішення, яке приймуть їх власники: продати свій пай чи самостійно господарювати на ньому, буде залежати не тільки майбутнє аграрного виробництва, а й майбутнє українського села.

Нині в сільській місцевості наявний значний, але незадіяний трудовий потенціал, у тому числі осіб працездатного віку, які можуть бути зайняті у сільському господарстві та інших галузях виробництва. Особливої уваги потребує сільська молодь на шляху реалізації своїх можливостей на ринку праці. Вирішення проблеми можливе лише попереджувальними заходами з урахуванням демографічної кризи і міграційних викликів, спрямованими на ефективне використання трудових ресурсів села, забезпеченню зростання зайнятості сільського населення. Як ключовий напрямок вбачається політика стимулювання створення та ефективної діяльності сімейних фермерських господарств - основи сталого розвитку сільських територій.

⁴⁴⁷ Рябоконь В. П. Децентралізація – шлях до розвитку сільських територій в Україні. Економіка АПК. 2020. № 1. С. 6-17. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202001006>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

РОЗДІЛ 8. ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ БІЗНЕС-ОСВІТИ ТА УПРАВЛІННЯ ЗНАННЯМИ

8.1. Використання комп'ютерної техніки, комп'ютерних комунікацій та інформаційних технологій у професійній підготовці майбутніх фахівців

Архипова С. П.

Навчально-науковий інститут педагогічної освіти, соціальної роботи і мистецтва Черкаського національного університету

імені Богдана Хмельницького

Каменова Д.

Варненський університет менеджменту

Польова Л. В.

Факультету туризму ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

У сучасному світі швидких змін і глобальної конкуренції перемагають ті країни, які зосереджують увагу на здібностях людини покращувати життя, розвиваючи себе і все навколо себе. Провідну роль у цьому, звичайно, відіграє освіта. Тому важливо обґрунтувати роль і основні функції вищої освіти в сучасному інформаційному суспільстві та розглянути інноваційні підходи до професійної підготовки майбутніх фахівців. Спробуємо також довести необхідність створення нових моделей навчання з використанням комп'ютерних комунікацій та інформаційних технологій у професійній підготовці майбутніх фахівців.

Необхідність адаптації професійної підготовки майбутніх фахівців до змін у сучасному світі зумовлена перетворенням вищої освіти на один із вирішальних чинників прогресу сучасного суспільства.

Окремі аспекти модернізації системи вищої освіти у контексті становлення інформаційного суспільства та формування єдиного європейського простору професійної підготовки, зокрема, закономірності й тенденції розвитку вищої освіти, причини перетворення знань у стратегічний ресурс економіки, інноваційні методи тощо, представлені в роботах В. Андрущенка, В. Астахової, В. Бежа, В. Вікторова, П. Гнатенка, В. Гейця, Б. Данилишина, Д. Дзвінчука, А. Джуринського, М. Згуровського, С. Клепка, Н. Коломінського, О. Комарової, К. Корсака, В. Куценко, В. Лугового, Н. Ничкало, В. Огаренка, В. Огнев'юка, О. Романовського, В. Ткаченка, І. Утюж, В. Шинкарука, Э. Тоффлера та інших вітчизняних і зарубіжних науковців.

Незважаючи на значну кількість наукових публікацій з актуальних освітянських питань, проблема модернізації вищої освіти в сучасному суспільстві потребує поглиблення теоретичних підходів щодо обґрунтування ролі вищої освіти в інформаційному суспільстві та інноваційних підходів професійної підготовки майбутніх фахівців.

Інформаційне суспільство як новий етап в історії людства розглядали І. Арістова, В. Бебик, М.Вершинін, В. Данильян, В. Ільганаєва, В.Ліпкан та ін.

Дослідниця І. Арістова інформаційне суспільство визначає як новий етап розвитку людства, в якому будь-яка людина за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій може отримувати, переробляти та розповсюджувати інформацію, а держава повинна забезпечувати якісний рівень інформатизації усіх галузей [⁴⁴⁸, с. 90]. Науковці виділяють низку факторів, що визначають інформаційне суспільство, які можна представити за допомогою таких трьох основних груп:

- вільний доступ людини до інформації (інформатизація суспільства з використанням мережі Інтернет, радіо, телебачення, телефонів, традиційних та електронних ЗМІ; перетворення інформації у розряд найважливішої категорії, яка відображає значущість інформаційних ресурсів для всіх основних видів людської діяльності (навчальної, виробничої, науково-дослідної тощо); забезпечення потреб людей в інформаційних продуктах і послугах та доступі до світових інформаційних ресурсів);

- високий рівень розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (зростання ролі інформації, знань та інформаційних технологій в житті суспільства; збільшення кількості людей зайнятих інформаційними технологіями та виробництвом інформаційних продуктів і послуг; можливість ефективною інформаційної взаємодії людей);

- наявність розвиненої інформаційної інфраструктури суспільства (створення глобального інформаційного простору; розвиток електронної демократії, інформаційної економіки, електронної держави, електронного уряду, електронних соціальних і господарюючих мереж) [^{449,450,451,452}].

В умовах глобалізації світового розвитку та інформаційної відкритості національних кордонів, як зазначає Б. Макарусь, інформація стає головним стратегічним фактором у міжнародному змаганні її позитивних сторін і

⁴⁴⁸ Арістова І. В. Державна інформаційна політика: організаційно-правові аспекти Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки, 2012, вип. 22, ч.1 / І. В. Арістова; за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків: Ун-т внутрішніх справ, 2000. 386 с.

⁴⁴⁹ Макарусь Б. Інформаційне суспільство як новий етап розвитку суспільства. Режим доступу: <https://naub.oa.edu.ua/author/bondana-makarus/>

⁴⁵⁰ Тоффлер Е. Шок майбутнього. М.: Просвещение, 2004. С. 300-495.

⁴⁵¹ Роберт І. В., Самойленко П. І. Інформаційні технології в науці та освіті. М., 1998. 176 с.

⁴⁵² Горпинченко М.В. Роль вищої освіти в інформаційному суспільстві / Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки, 2012, вип. 22, ч.1. С.178-184.

мінімізації негативних наслідків глобальної трансформації людства [⁴⁵³]. Україна і Болгарія повинні зайняти достойне місце серед розвинутих країн на правах повноцінних учасників світового цивілізаційного розвитку із збереженням політичної незалежності, національної самобутності та культурних традицій.

Відтак, інформаційне суспільство - «суспільство знань та інформації» - потребує якісно іншої освіти, а тому зумовлює необхідність модернізації освітніх систем відповідно до глобалізаційних викликів часу. Зокрема, нагальною потребою сьогодення для більшості країн світу постає необхідність переходу від усталеної адаптаційної освітньої моделі до моделі інноваційної, мета якої, на думку Е. Тоффлера, полягає, перш за все, у розвитку здібностей, ініціативності, креативності, підприємливості майбутніх фахівців [⁴⁵⁴, с. 449].

Сучасне інформаційне суспільство характеризується переходом від репродуктивної до креативної цивілізації, що, в свою чергу, вимагає удосконалення освітніх технологій із застосуванням інноваційних методів професійної підготовки майбутніх фахівців здатних використовувати на практиці інноваційні, креативні підходи до вирішення конкретних виробничих завдань і проблем та з метою формування інформаційного світогляду та інформаційної компетентності [⁴⁵⁵, с.50-51;⁴⁵⁶, с.4].

В умовах формування інформаційного суспільства основними функціями освіти стають:

- цифровізація вищої освіти, створення єдиного інформаційного освітнього простору, персоналізація освітнього процесу;
- перехід від передачі досвіду попередніх поколінь до формування у майбутніх фахівців навичок ефективної взаємодії з інформаційним середовищем, уміння використовувати всі його можливості;
- перетворення освіти на складову життєдіяльності людини, формування системи безперервної освіти як універсальної форми діяльності, спрямованої на постійний розвиток особистості впродовж усього життя, коли зміст неперервної освіти буде визначати характер людських потреб;
- перетворення освіти, з одного боку, в засіб поділу людства за соціальною, національною, інтелектуальною та іншими ознаками, а з іншого, в засіб об'єднання народів на загальних принципах буття [⁴⁵⁷,⁴⁵⁸,⁴⁵⁹, с.52].

⁴⁵³ Макарусь Б. Інформаційне суспільство як новий етап розвитку суспільства. Режим доступу: <https://naub.ua.edu.ua/author/bondana-makarus/> (дата звернення 22.08.2020 р.).

⁴⁵⁴ Тоффлер Е. Шок будучого. М.: Просвещение, 2004. С. 300-495.

⁴⁵⁵ Комарова О. А. Освіта у вимірі інформаційного суспільства. Економічний часопис-XXI. 2011. №7-8. С.50-53.

⁴⁵⁶ Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. 36. наук. пр. Випуск 51. Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2018. 465 с.

⁴⁵⁷ Роберт И. В., Самойленко П. И. Информационные технологии в науке и образовании. М., 1998. 176 с.

Модернізаційний порядок денний для вищої освіти, визначений у стратегії «Освіта і підготовка 2020», охоплює підвищення кількості випускників вищих навчальних закладів; підвищення якості викладання та навчання; промоцію мобільності студентів і викладачів та кроскордонне співробітництво; посилення «трикутника знань» шляхом взаємодії освіти, досліджень та інновацій; запровадження механізмів ефективного управління й фінансування у галузі вищої освіти.

Аналіз наукових досліджень українських, болгарських та інших зарубіжних авторів, дозволяє констатувати, що модернізаційні процеси у вищій школі вимагають концептуального вдосконалення системи освіти і професійної підготовки фахівців у таких напрямках:

- комплексна інформатизація вищої освіти в цілому з урахуванням вимог європейської системи стандартів та сертифікації;
- гуманізація освітнього процесу, орієнтація на особистісно орієнтовану освіту, формування ставлення до людини як мети соціального прогресу, а не засобу;
- забезпечення соціального контексту вищої освіти, що надасть можливість випускникам закладів вищої освіти формувати успішну професійну кар'єру на принципах соціальної справедливості, відповідальності, загальнолюдських цінностей;
- побудова відкритої системи освіти, яка б забезпечувала кожному індивіду свободу вибору власної траєкторії навчання;
- індивідуалізація навчального процесу за умов збереження його цілісності за рахунок програмованості і адаптованості автоматизованих навчальних програм;
- орієнтація на активізацію людського капіталу у професійній підготовці, що базується на концепції гармонійного розвитку людини;
- зміщення організації процесу навчання в бік системного мислення;
- впровадження інноваційних методів навчання, орієнтованих на використання інформаційних технологій;
- запровадження національної системи кваліфікацій узгодженої із системою кваліфікацій Європейського простору вищої освіти [460,461,462,463,464].

⁴⁵⁸ Горпинченко М.В. Роль вищої освіти в інформаційному суспільстві. Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки, 2012, вип. 22, ч.1. С.178-184.

⁴⁵⁹ Комарова О. А. Освіта у вимірі інформаційного суспільства. Економічний часопис-XXI. 2011. №7-8. С.50-53.

⁴⁶⁰ Тоффлер Е. Шок будучого. М.: Просвещение, 2004. С. 300-495.

⁴⁶¹ Комарова О. А. Освіта у вимірі інформаційного суспільства. Економічний часопис-XXI. 2011. №7-8. С.50-53.

⁴⁶² Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб. наук. пр. - Випуск 51 / редкол. - Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2018. 465 с.

Підвищення якості навчання в інформаційному суспільстві пов'язане з завданням формування конкурентоспроможної, активної, ділової та успішної особистості, здатної вирішувати складні завдання в різних сферах життєдіяльності: пізнавальної, комунікативної, творчої, суспільно-політичної, професійної, а також будувати власну життєву перспективу. За таких умов освіта перестає бути засобом засвоєння готових загальновизнаних знань. Активний інформаційний обмін стає сутністю процесу інформатизації в освітній сфері.

Це зумовлює необхідність створення нових моделей навчання, розробки й упровадження інноваційних методів і технологій навчання з використанням комп'ютерної техніки, комп'ютерних комунікацій та інформаційних технологій у професійній підготовці майбутніх фахівців, які нададуть новий імпульс якісного розвитку професійної освіти [465,466,467].

Аналіз наукових публікацій, а також реальної освітньої практики свідчить, що останнім часом активно проводяться дослідження з використання в освітньому середовищі інформаційно-комунікаційних технологій (В. Беспалько, В. Биков, Е. Венгер, В. Гриценко, І. Захарова, М.Згуровський, С. Кудрявцев, В. Лаврінець, Г. Маклаков, Г. Рейнгольд, К. Свон; Є. С. Полат, Н. Тализіна, А. Хуторський, Н. Чураєва та ін) як його комунікативного компонента. Відбувається особливо активне застосування комп'ютерної техніки й упровадження інформаційних технологій в освіту. Ми поділяємо думку дослідників про те що, такі інноваційні технології, можуть найбільш ефективно впроваджуватися у процес професійної підготовки сучасних фахівців. Упровадженням інноваційних методів і технологій навчання з використанням комп'ютерної техніки, комп'ютерних комунікацій та інформаційних технологій є чинником підвищення мотивації до навчання, що слід враховувати у формуванні сучасного освітнього процесу.

І. Роберт і П. Самойленко, зазначають, що інформаційно-комунікаційні технології в освітньому процесі можна застосовувати як: засоби навчання; засоби, що вдосконалюють процес викладання; інструмент пізнання навколишньої дійсності і самопізнання; засобів розвитку особистості того,

⁴⁶³ Гуревич Р. С., Кадемія М.Ю., Козяр М. М. Інформаційно-комунікаційні технології в професійній освіті майбутніх фахівців : монографія / за ред. члена.-кор. НАПН України Р. С. Гуревича. Львів : ЛДУ БЖД, 2012. 380 с.

⁴⁶⁴ Пашков В.В. Модернізація системи вищої освіти України в контексті становлення інформаційного суспільства та євроінтеграційного поступу. URL: https://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp2/filosofia/pashkov.pdf. (дата звернення 22.08.2020 р.).

⁴⁶⁵ Комарова О. А. Освіта у вимірі інформаційного суспільства. Економічний часопис-XXI. 2011. №7-8. С.50-53.

⁴⁶⁶ Гуревич Р. С., Кадемія М.Ю., Козяр М. М. Інформаційно-комунікаційні технології в професійній освіті майбутніх фахівців : монографія / за ред. члена.-кор. НАПН України Р. С. Гуревича. Львів : ЛДУ БЖД, 2012. 380 с.

⁴⁶⁷ E-LEARNING – Перспективна модель навчання в інформаційному суспільстві URL: http://ito.vspu.net/intel/files/Web-proekti/dodatki/elektron_%20nav.htm. (дата звернення 22.08.2020 р.).

кого навчають; об'єкт вивчення в межах засвоєння курсу інформатики; інформаційно-методичне забезпечення й управління навчально-виховним процесом; засобів комунікації; засоби автоматизації процесу обробки результатів експерименту і управління; засіб автоматизації процесів контролю і коригування результатів навчальної діяльності, тестування і психодіагностики [468].

Створення середовища електронного навчання (E – learning) в закладі вищої освіти дозволить кардинально змінити освітню парадигму, яка дасть можливість «вчитися завжди і всюди», здійснювати освіту на відстані, в будь-який час та створить умови для реалізації принципів особистісно орієнтованої освіти.

Система електронного навчання (E-learning), побудована на використанні інформаційних та телекомунікаційних технологій, яка дозволяє забезпечувати викладання навчальних курсів; отримувати інформацію та спілкуватися викладачам і студентам між собою незалежно від часу та місця знаходження; використовувати найрізноманітніші та найсучасніші засоби та методи навчання (текст, відео, тести тощо); забезпечує одночасне звернення великої кількості студентів до багатьох джерел навчальної інформації тощо [469].

В умовах сьогодення проблему E-learning вивчають: Д. Бернхард (D. Bernhard), І. Гуревич (I. Gurevych), К. Мюллер (K.Muller), Д.П.Патаракин, Е.С. Полат, Ю.Штаймл (Y.Steiml), М.Мюльхаузер (M.Muhlhauser) та інші.

У розвинених країнах світу E-learning уже успішно використовується, оскільки воно надає безліч переваг, зокрема, поєднує в собі традиційні та дистанційні методи навчання з можливостями інформаційних технологій, дозволяє значно зменшити витрати на навчання, підвищити ефективність навчального процесу.

Серед інноваційних підходів до професійної підготовки фахівців у інформаційному суспільстві визначився новий напрям – комбіноване або змішане навчання (blended learning). Це освітня концепція, яка поєднує індивідуальне навчання онлайн та заняття в групах з викладачем. За визначенням вітчизняних авторів А. Стрюка, Ю. Триуса, В. Кухаренка, змішане навчання – це цілеспрямований процес здобування знань, набуття вмінь та навичок в умовах інтеграції аудиторної та позааудиторної навчальної діяльності суб'єктів освітнього процесу на основі впровадження і взаємного доповнення технологій традиційного, електронного, дистанційного та мобільного навчання за наявності

⁴⁶⁸ Роберт І. В., Самойленко П. І. Информационные технологии в науке и образовании. М., 1998. 176 с.

⁴⁶⁹ Гуревич Р. С., Кадемія М.Ю., Козяр М. М. Інформаційно-комунікаційні технології в професійній освіті майбутніх фахівців : монографія / за ред. члена.-кор. НАПН України Р. С. Гуревича. Львів : ЛДУ БЖД, 2012. 380 с.

самоконтролю студента за часом, місцем, маршрутами та темпом навчання [470]. Змішане навчання, як засвідчує аналіз наукових джерел та аналіз досвіду, надає такі переваги : ефективне використання часу; гнучкість; оптимальний контроль прогресу студентів; більший вибір засобів діагностики; інтерактивність; навчання в командах (змішане навчання – це командний вид діяльності, котрий робить процес навчання соціальним і прозорим); виконання частини роботи у звичних комфортних умовах; економічність за рахунок скорочення кількості поїздок; урахування індивідуальних характеристик студентів в організації взаємодії з викладачем [471].

Наприклад ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені В.Стефаника» вже понад 5 років працює над запровадженням елементів дистанційного навчання для студентів очної та заочної форми навчання на платформі d-learn.pnu.edu.ua. Дана платформа дає можливість здійснювати внутрішній моніторинг якості надання освітніх послуг, а також підвищувати рівень послуг за допомогою освітніх інноваційних технологій. Під час даної форми навчання відбувається індивідуалізований процес набуття знань, умінь та навичок, забезпечуючи громадянам можливості реалізації конституційного права здобуття освіти не залежно від місця проживання.

Останнім часом постійно з'являються нові підходи до професійної підготовки сучасного фахівця (m-learning (мобільне навчання), flipped-learning (перевернуте навчання), ubiquitous learning (всепроникаюче навчання), smart-technologies (смарт-технології) та ін.), які спрямовуються на розвиток мобільності тих, хто навчається; посилення зорієнтованості на студента; збільшення кількості студентів, залучених до цього виду навчання; розширення можливостей взаємодії викладача і студента у віртуальному середовищі; збільшення автономності студентів за рахунок самостійної роботи з великою кількістю баз даних, які пропонуються в Інтернеті; персоналізацію навчання [472, 473, 474, 475, 476, 477, 478].

⁴⁷⁰ Кухаренко В. М., Березенська С. М., Бугайчук К. Л. та ін. Теорія та практика змішаного навчання : монографія / за ред. В. М. Кухаренка. Харків : Міськдрук, НТУ ХПІ, 2016. 284 с.

⁴⁷¹ Bickerton, Ph. 7 Reasons Blended Learning is The Future of Training URL: <http://trainingstation.walkme.com/7-reasons-blended-learning-future-training/>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

⁴⁷² Комарова О. А. Освіта у вимірі інформаційного суспільства. Економічний часопис-XXI. 2011. №7-8. С.50-53.

⁴⁷³ Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб. наук. пр. - Випуск 51 / редкол. - Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2018. 465 с.

⁴⁷⁴ Гуревич Р. С., Кадемія М.Ю., Козяр М. М. Інформаційно-комунікаційні технології в професійній освіті майбутніх фахівців : монографія / за ред. члена.-кор. НАПН України Р. С. Гуревича. Львів : ЛДУ БЖД, 2012. 380 с.

⁴⁷⁵ E-LEARNING – Перспективна модель навчання в інформаційному суспільстві URL: http://ito.vspu.net/intel/files/Web-proekti/dodatki/elektron_%20nav.htm. (дата звернення 22.08.2020 р.).

⁴⁷⁶ Steimle Y., Gurevych I. and Muhlhauser M. (2007). Notetaking in University Courses and its Implications on e – learning Systems. In: Tagungsband der 5.e – learning Fachtagung Informatik, Siegen, Germany, pp. 45-56.

⁴⁷⁷ Кухаренко В. М., Березенська С. М., Бугайчук К. Л. та ін. Теорія та практика змішаного навчання : монографія / за ред. В. М. Кухаренка. Харків : Міськдрук, НТУ ХПІ, 2016. 284 с.

⁴⁷⁸ Bickerton, Ph. 7 Reasons Blended Learning is The Future of Training URL: <http://trainingstation.walkme.com/7-reasons-blended-learning-future-training/>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

Для широкого розповсюдження інноваційних технологій, як показує досвід, необхідні додаткові зусилля як викладачів, так і студентів.

По-перше, це науково-методичне забезпечення інформаційно-комунікаційних технологій, яке передбачає розробку теоретичних і практичних рекомендацій щодо їх розробки та використання в ЗВО.

По-друге, всі учасники навчального процесу мають оволодіти інформаційно-комунікаційними технологіями та постійно підвищувати свою кваліфікацію.

Насамперед, як показало запровадження у всіх навчальних закладах України карантинних заходів через поширення коронавірусу, це оволодіння алгоритмами комунікації викладачів і студентів на період дистанційного навчання, а також оволодіння технологіями використання он-лайн платформ та набору інформаційно-комунікаційних сервісів, зокрема Google Classroom, Microsoft Teams, Cisco Webex, Zoom, Class Dojo, Classtime, Viber та інші. Цікаво, креативно, доступно можна організувати семінар-дискусію, мозковий штурм, представлення спільної групової діяльності студентів та багато іншого можна організувати через роботу на даних платформах за допомогою он-лайн технологій.

За допомогою даних програмних продуктів можна провести телеконференції, аудіо наради з функцією запису, а також дозволяє здійснювати 900 підключень одночасно, при цьому 90 підключень працюють в режимі теле конференції.

По-третє, це технічне та інформаційно-комунікаційне забезпечення інформаційного освітнього простору ЗВО, персоналізації освітнього процесу, що надасть усім суб'єктам освітнього процесу цілодобовий доступ до веб-ресурсів і веб-сервісів для реалізації навчального процесу у синхронному та асинхронному режимах.

Для забезпечення інноваційних підходів професійної підготовки майбутніх фахівців в інформаційному суспільстві заклад вищої освіти може створювати власні веб-ресурси або використовувати інші веб-ресурси, що підлягають перевірці у цьому навчальному закладі [⁴⁷⁹; ⁴⁸⁰; ⁴⁸¹; ⁴⁸²; ⁴⁸³; ⁴⁸⁴].

⁴⁷⁹ Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми : 36. наук. пр. Випуск 51. Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2018. 465 с.

⁴⁸⁰ Пашков В.В. Модернізація системи вищої освіти України в контексті становлення інформаційного суспільства та євроінтеграційного поступу URL: https://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp2/filosofia/pashkov.pdf. (дата звернення 22.08.2020 р.).

⁴⁸¹ E-LEARNING – Перспективна модель навчання в інформаційному суспільстві URL: http://ito.vspu.net/intel/files/Web-proekti/dodatki/elektron_%20nav.htm. (дата звернення 22.08.2020 р.).

⁴⁸² Steimle Y., Gurevych I. and Muhlhauser M. (2007). Notetaking in University Courses and its Implications on e – learnin Systems. In: Tagungsband der 5.e – learning Fachtagung Informatik, Siegen, Germany, pp. 45 – 56.

⁴⁸³ Кухаренко В. М., Березенська С. М., Бугайчук К. Л. та ін. Теорія та практика змішаного навчання : монографія / за ред. В. М. Кухаренка. Харків : Міськдрук, НТУ ХПІ, 2016. 284 с.

До прикладу, Університет Шевченка запроваджує онлайн-систему управління освітнім процесом. Інноваційна SRM (Student Relationship Management) система автоматизації процесів дозволить організувати якісний освітній процес під час вимушеного карантину. Застосування широкого спектру новітніх технологій для належної підтримки ефективної роботи всіх підрозділів стало можливим завдяки реалізації проекту «Цифровий університет» [485].

Нагадаємо, від початку карантину, з 12 березня, здобувачі освіти та викладачі всіх ЗВО України працюють дистанційно. Записують лекції для YouTube, працюють у Skype, Google Classroom, Microsoft Teams, Cisco Webex, Zoom, Class Dojo, Classtime, Viber та листуються в соціальних мережах – так по-новому навчаються студенти та викладають педагоги Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького [486].

Отже, професійну підготовку фахівців-інноваторів для всіх сфер життя можна здійснити лише на основі нових освітніх програм, побудованих на інноваційних підходах, що ведуть до модифікації мети, змісту, методів, форм навчання й виховання, адаптації процесу навчання до нових вимог.

Інформаційне суспільство висуває принципово нові вимоги до системи професійної підготовки фахівців. Використання інноваційних технологій у вищій освіті розширює освітні можливості студентів за рахунок доступності та гнучкості, урахування їхніх індивідуальних освітніх потреб, а також темпу й ритму оволодіння навчальним матеріалом; стимулює формування суб'єктної позиції студента: підвищення його мотивації, самостійності, соціальної активності, рефлексії та самоаналізу і, як наслідок, підвищує ефективність освітнього процесу в цілому; трансформує стиль викладацької діяльності; персоналізує освітній процес.

8.2. Прокрастинація вітчизняної реформи юридичної освіти як виклик податковій безпеці України

Коломієць П.В.

Полтавська державна аграрна академія

Результати аналітичного огляду нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини у сфері проведення реформи юридичної освіти в Україні, свідчать про наявність стабільних проявів відкладання на

⁴⁸⁴ Про затвердження Положення про дистанційне навчання {Із змінами, внесеними згідно з Наказами Міністерства освіти і науки № 660 від 01.06.2013 № 761 від 14.07.2015}. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0910-13#п6>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

⁴⁸⁵ Університет Шевченка запроваджує онлайн-систему управління освітнім процесом. URL: https://pon.org.ua/news_regions/7717-universitet-shevchenka-zaprovadzhuye-onlayn-sistemu-upravlnnya-osvtnm-procesom.html. (дата звернення 22.08.2020 р.).

⁴⁸⁶ Про дистанційне навчання в ЧНУ – сюжет на «UA: Черкаси» URL: <https://cdu.edu.ua/news/pro-dystantsiine-navchannia-v-chnu-siuzhet-na-ua-cherkasy.html>. (дата звернення 22.08.2020 р.).

потім, на завтра, на найближче майбутнє, або, взагалі на довший строк, прийняття державницьких рішень її реформування. Прокрастинація – це зволікання або затягування виконання чого-небудь, акт непотрібного відстрочення завдань до рівня відчуття суб'єктивного дискомфорту [⁴⁸⁷].

За допомогою історико-правового методу теоретичного пошуку у хронологічній послідовності проведемо наукове дослідження генези розвитку вітчизняного законодавства у сфері правового регулювання реформування юридичної освіти та простежимо наслідки його впливу на податкову безпеку, яка, на нашу думку, є надважливою складовою національної безпеки України. В контексті поставленого завдання згадаємо відомий вислів Григорія Сковороди про те, що без ядра горіх ніщо, так само, як і людина без серця. Дозволимо собі продовжити цей вислів такими словами: «так само, як і держава без освіти; так само як і держава без податків».

Проголошуючи 16 липня 1990 року Декларацію про державний суверенітет України, – 30-річчя якого ми відзначили в цьому році, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – Верховна Рада Української РСР), виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, визнаючи необхідність побудови правової держави, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України, задекларувала, що Українська РСР: 1) є самостійною у вирішенні питань освіти української нації та 2) дбає про екологічну, зовнішню і внутрішню безпеку громадян і активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки [⁴⁸⁸]. І хоча в цій Декларації взагалі не йшлося про податкову безпеку, маємо надію, що законодавець, повинен був розуміти, – податкова безпека це основа, фундамент національної безпеки. Держава не може існувати без податків, бо податки наповнюють бюджет країни майже на 80 відсотків, а це фінансування, крім іншого, соціальної сфери і юридичної освіти зокрема. Натомість, одним із головних завдань юридичної освіти мало б бути активне навчання здобувачів освіти, і в першу чергу вищої освіти, як майбутніх законослухняних платників податків. Але, не так сталося, як передбачалося, – і вже через рік, а саме 03 липня 1991 року, Верховна Рада Української РСР постановила погодитись з Програмою надзвичайних заходів щодо стабілізації економіки України та виходу її з кризового стану, поданою Кабінетом Міністрів Української РСР. Серед надзвичайних заходів щодо виконання бюджетів республіки було і введення адміністративної,

⁴⁸⁷ Solomon, L.J., & Rothblum, E.D. (1984). Academic procrastination: Frequency and cognitive-behavioral correlates. *Journal of Counseling Psychology*, 31, 503-509. URL: <https://drive.google.com/file/d/0B4KcjFGHDeLRV0hJaXRFY3NsOWs/view>. (дата звернення: 27.09.2020).

⁴⁸⁸ Декларація про державний суверенітет України: Декларація Верховної Ради Української РСР від 16.07.1990 р. № 55-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31, Ст. 429.

матеріальної та кримінальної відповідальності щодо службових осіб і громадян, які приховували доходи та ухилялися від сплати податків. І хоча цей надзвичайний захід мав непопулярний характер, Кабінет Міністрів Української РСР вважав, що без впровадження жорстких заходів щодо зміцнення податкової дисципліни в умовах кризового стану обійтися було неможливо [489].

Поряд з наведеним вище нагадаємо, що до 05 вересня 2017 року держава Україна керувалася у питаннях освіти нормативним актом, який був введений в дію, з дня його опублікування 26.06.1991 року, постановою Верховної Ради Української РСР від 04.06.91 року № 1144-XII [490], – Законом Української РСР від 23.05.1991 року № 1060-XII «Про освіту» [491], який зазнав на протязі 26 років своєї дії 47 редакцій. Цей закон втратив чинність на підставі Закону України від 05.09.2017 року № 2145-VIII «Про освіту» [492].

На виконання зазначеної вище постанови Верховної Ради Української РСР від 04.06.91 року № 1144-XII та з метою забезпечення розвитку освіти як пріоритетного засобу розбудови Української держави Кабінет Міністрів України своєю постановою від 03.11.1993 року № 896 затвердив схвалену І з'їздом педагогічних працівників України Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття») та заходи щодо її реалізації (далі – Програма), поклавши на: Міністерство освіти організаційно-координаційне забезпечення реалізації Програми, підготовку разом із заінтересованими міністерствами і відомствами нормативних документів функціонування системи освіти [493]. Зазначаючи, що з перетворенням України на самостійну державу освіта стала власною справою українського народу, в Програмі було констатовано, що існуюча на той час в Україні система освіти перебувала в стані, який не задовольняв вимог, поставлених перед нею в умовах розбудови української державності, культурного та духовного відродження українського народу. Це виявлялося передусім у невідповідності освіти запитам особистості, суспільним потребам та світовим досягненням людства; у знеціненні соціального престижу освіченості та інтелектуальної діяльності; у спотворенні цілей та функцій освіти; бюрократизації всіх ланок освітньої

⁴⁸⁹ Про Програму надзвичайних заходів щодо стабілізації економіки України та виходу її з кризового стану: Постанова Верховної Ради Української РСР від 03.07.1991 р. № 1291-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 36. Ст. 473.

⁴⁹⁰ Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про освіту»: Постанова Верховної Ради Української РСР від 04.06.91 р. № 1144-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 34. Ст. 452.

⁴⁹¹ Про освіту: Закон України від 23.05.1991 р. № 1060-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 34. Ст. 451.

⁴⁹² Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 38-39. Ст. 380.

⁴⁹³ Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»): Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.1993 р. № 896. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/896-93-п>. (дата звернення: 27.09.2020).

системи. Ця Програма, за задумом Кабінету Міністрів України, мала б забезпечити випереджальний розвиток цієї галузі в цілому. Складовими елементами стратегічних завдань реформування освіти в Українській державі були: 1) відродження і розбудова національної системи освіти як найважливішої ланки виховання свідомих громадян Української держави; 2) виведення освіти в Україні на рівень освіти розвинутих країн світу шляхом докорінного реформування її концептуальних, структурних, організаційних засад; подолання монопольного становища держави в освітній сфері через створення на рівноправній основі недержавних навчально-виховних закладів; глибокої демократизації традиційних навчально-виховних закладів. Розбудова національної системи освіти з урахуванням кардинальних змін в усіх сферах суспільного життя України, – один з пріоритетних напрямів реформування освіти. Серед основних шляхів реформування освіти: забезпечення розвитку освіти на основі нових прогресивних концепцій, запровадження у навчально-виховний процес сучасних педагогічних технологій та науково-методичних досягнень; відхід від засад авторитарної педагогіки, що утвердилися у тоталітарній державі і спричинили нівелювання природних задатків і можливостей, інтересів усіх учасників освітнього процесу; підготовка нової генерації педагогічних кадрів, підвищення їх професіонального та загальнокультурного рівня; створення нової правової та нормативної бази освіти. Пріоритетність освіти, що означає випереджальний характер її розвитку, нове ставлення суспільства до освіти, до знань та інтелекту, – основний принцип реалізації Програми. Органічним компонентом освіти, який би охоплював всі складові системи освіти, було національне виховання. Пріоритетний напрям реформування національного виховання передбачав виховання поваги до Конституції, законодавства України. Нагадаємо, що на дату прийняття (03.11.1993 р.) Державної національної програми «Освіта» («Україна XXI століття»), чинною була Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20.04.1978 року № 888-IX ^[494]. Формування мережі вищих навчальних закладів, яка б за освітніми та кваліфікаційними рівнями, типами навчальних закладів, формами і термінами навчання, джерелами фінансування задовольняла б інтереси особи та потреби кожного регіону і держави в цілому було стратегічним завданням реформування вищої освіти. Пріоритетний напрям реформування вищої освіти – прогнозування потреб держави, регіонів, галузей економіки та культури у спеціалістах з різними рівнями кваліфікації. Серед основних шляхів реформування вищої освіти –

⁴⁹⁴ Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки: Закон Української РСР від 20.04.1978 р. № 888-IX. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1978. № 18. Ст 268.

розроблення та впровадження науково-обґрунтованої методики визначення перспективної потреби держави у фахівцях з різним рівнем кваліфікації, визначення обсягів їх підготовки у вищих навчальних закладах; розроблення та впровадження аналітичних, статистичних, імітаційних, ситуаційних моделей прогнозування обсягів підготовки фахівців з урахуванням розвитку галузей господарства та особливостей регіонів України; поєднання можливостей державної і недержавної системи вищої освіти для підготовки фахівців різних спеціальностей з урахуванням запитів окремих регіонів; розроблення системи діагностики якості освіти та системи тестів для визначення відповідності рівня освіти державним стандартам; акредитація вищих навчальних закладів усіх рівнів та форм власності [⁴⁹⁵].

Програму розвитку юридичної освіти на період до 2005 року Кабінет Міністрів України затвердив своєю постановою 10.04.2001 року № 344 [⁴⁹⁶], зазначивши наступне: «Становлення української державності, фундаментальне оновлення законодавства, проведення судової реформи, посилення судового захисту прав і свобод громадян, створення соціально-орієнтованої ринкової економіки та необхідність захисту українського підприємництва, боротьба із злочинністю – все це потребує кваліфікованого юридичного забезпечення. Це зумовлює необхідність постійної уваги до якості підготовки та перепідготовки юридичних кадрів, приведення змісту юридичної освіти у відповідність із сучасними вимогами юридичної практики. Сучасний стан вищої юридичної освіти характеризується тим, що насиченість юристами залишається в цілому по країні диспропорційною. Підготовку фахівців-правознавців здійснюють понад 170 вищих навчальних закладів (до 1991 року їх було 6), з яких 50 – приватні. Загальний ліцензований обсяг підготовки фахівців за напрямом «Право» становить майже 30 тис. осіб на рік, тобто 4 місця на 10 тис. населення, з них 3,5 припадає на вищі навчальні заклади державної форми власності. Підготовку юристів в основному здійснюють вищі навчальні заклади системи МВС, Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Львівський національний університет імені Івана Франка, Одеська національна юридична академія, Державна академія податкової служби. Нерівномірне територіальне розміщення вищих навчальних закладів, що здійснюють підготовку юристів, створює певні соціальні проблеми, пов'язані з нерівними можливостями у здобутті освіти та працевлаштуванні молоді в різних регіонах. Значне

⁴⁹⁵ Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»): Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.1993 р. № 896. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/896-93-п>. (дата звернення: 27.09.2020).

⁴⁹⁶ Про затвердження Програми розвитку юридичної освіти на період до 2005 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 10.04.2001 р. № 344. *Офіційний вісник України*. 2001. № 15. Ст. 649.

збільшення обсягів підготовки юристів істотно не позначилося на забезпеченні різних сфер суспільного життя кваліфікованими юридичними кадрами. На сьогодні не визначено, скільки фахівців потрібно для різних сфер юридичної практики, не зроблено науково обґрунтованого прогнозу щодо обсягів підготовки юристів, не реформується мережа вищих навчальних закладів відповідно до регіональних потреб. Не відповідають сучасним потребам суспільства зміст юридичної освіти та якість організації навчального процесу. Значні недоліки мають місце у забезпеченні системи юридичної освіти педагогічними і науково-педагогічними працівниками. Обсяги підготовки таких працівників не задовольняють потреб сьогодення. Не налагоджено періодичне підвищення кваліфікації викладачів вищих навчальних закладів та фахівців правової служби підприємств, установ, організацій, органів державної влади. Незадовільним є стан оснащення системи юридичної освіти комп'ютерною, організаційною технікою та іншими технічними засобами навчання. Усе це зумовлює необхідність розроблення принципово нових теоретичних, методологічних та організаційних засад удосконалення системи юридичної освіти. Прогнозування потреби в юридичних кадрах та оптимізація мережі вищих навчальних закладів стало основними напрямками реалізації Програми, серед яких: розроблення науково обґрунтованого прогнозу державної потреби в юридичних кадрах різних освітньо-кваліфікаційних рівнів до 2010 року; ужиття заходів щодо оптимізації мережі вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації та форм власності, що здійснюють підготовку юристів, шляхом підвищення кваліфікаційних вимог до цих закладів, привести її у відповідність з реальною потребою і можливостями вищих навчальних закладів щодо забезпечення якісної підготовки фахівців відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня ^[497]; ^[498].

Які концепції розвитку юридичної освіти на сьогодні ми маємо? По-перше, на офіційному сайті Комітету Верховної Ради України з питань освіти, науки та інновацій 26 лютого 2020 року було розміщено проєкт Концепції розвитку юридичної науки, розроблений та обговорений на робочих зустрічах народних депутатів України спільно з експертами у галузі права та вищої освіти ^[499]. Прошло 7 місяців з дати оприлюднення проєкту. Що далі? Чи це не є прокрастинацією вітчизняної реформи юридичної освіти? По-друге, на офіційному сайті Міністерства освіти і науки України

⁴⁹⁷ Про затвердження Програми розвитку юридичної освіти на період до 2005 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 10.04.2001 р. № 344. *Офіційний вісник України*. 2001. № 15. Ст. 649.

⁴⁹⁸ Скільки правознавців потрібно Україні? Коментар прес-служби Кабінету Міністрів України від 19.04.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0140697-01#Text>. (дата звернення: 27.09.2020).

⁴⁹⁹ Концепція розвитку юридичної науки: Проєкт Комітету Верховної Ради України з питань освіти, науки та інновацій від 26.02.2020 р. URL: http://kno.rada.gov.ua/news/main_news/75465.html. (дата звернення: 27.09.2020).

також розміщено 1) проект Концепції розвитку юридичної освіти [500] та Концепцію вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії [501]. Відлік часу почнемо з наказу Міністерства освіти і науки України від 05.07.2016 р. № 787, яким було затверджено персональний склад робочої групи з розроблення Концепції розвитку юридичної освіти в Україні [502]. Тобто пройшло 4 роки. І які ж результати ми маємо? Відповідь очевидна.

Але чому в Україні так часто лунає: «ухилення від сплати податків», «податкова недоїмка», «податкові пільги», «фіктивне підприємництво», «контрабанда», «офшор», «тіньова економіка», «зарплата в конверті», «корупція», «недосконале податкове законодавство»? Адже ці фактори є ризиками, що загрожують податковій безпеці України! Чому в незалежній Україні так не поважають податкове законодавство, ухиляючись від виконання конституційного обов'язку зі сплати податків? Чому роботодавці не задоволені якістю підготовки фахівців юристів?

На виконання підпункту 16 частини першої статті 13 Закону України «Про вищу освіту» [503], Міністерством освіти і науки України, як центрального органу виконавчої влади у сфері освіти і науки, в межах його повноважень, було розроблено та наказом від 17.08.2020 року № 1053 затверджено і введено в дію стандарт вищої освіти України другого (магістерського) рівня вищої освіти для отримання освітнього ступеню вищої освіти «магістр» за спеціальністю 081 «Право» у галузі знань 08 «Право» (далі – стандарт) [504]. Стандарт погоджено Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти (протокол від 23.07.2020 р. № 14) та оприлюднено на офіційному веб-сайті Міністерства освіти і науки України. Між іншим зауважимо, що стандарт було розглянуто Федерацією роботодавців України, оскільки, відповідно до частини шостої статті 10

⁵⁰⁰ Концепція розвитку юридичної освіти: Проект Міністерства освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/koncepciya-vdoskonalennya-pravnichoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika>. (дата звернення: 27.09.2020).

⁵⁰¹ Концепція вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії: Проект Робочої групи з розроблення Концепції вдосконалення правничої освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії. URL: https://www.dropbox.com/sh/13iycjb234akxl0/AAAXXOy4qh5GaOTa-1RZok39a/2.%20Проект%20Концепції%20реформування%20правничої%20освіти%20в%20Україні?dl=0&preview=Концепція+реформування+правничої+освіти_09.09.2016_проект.rtf&subfolder_nav_tracking=1. (Дата звернення: 27.09.2020).

⁵⁰² Про утворення робочої групи з розроблення Концепції розвитку юридичної освіти в Україні: Наказ Міністерства освіти і науки України від 05.07.2016 р. № 787. <https://ips.ligazakon.net/document/mus26880>. (Дата звернення: 27.09.2020).

⁵⁰³ Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 37-38. Ст. 2004.

⁵⁰⁴ Про затвердження стандарту вищої освіти за спеціальністю 081 «Право» для другого (магістерського) рівня вищої освіти: Наказ МОН України від 17.08.2020 р. № 1053. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-standartu-vishoyi-osviti-za-specialnistyu-081-pravo-dlya-drugogo-magisterskogo-rivnya-vishoyi-osviti>. (дата звернення: 27.09.2020).

Закону України «Про вищу освіту», стандарти вищої освіти за кожною спеціальністю розробляються центральним органом виконавчої влади у сфері освіти і науки з урахуванням пропозицій галузевих об'єднань організацій роботодавців, а працевлаштування випускників на посади здійснюється відповідно до Національного класифікатора України – Класифікатор професій ДК 003:2010 ^[505], які потребують наявності вищої освіти зі спеціальності 081 «Право».

Нормами статті 10 Закону України «Про вищу освіту» встановлено, що стандарт вищої освіти – це сукупність вимог до освітніх програм вищої освіти, які є спільними для всіх освітніх програм у межах певного рівня вищої освіти та спеціальності. Однією з вимог до освітньої програми, що визначає стандарт вищої освіти, є вимоги професійних стандартів (за їх наявності). В стандарті вищої освіти за спеціальністю 081 «Право» для другого (магістерського) рівня вищої освіти у розділі VIII «Вимоги професійних стандартів у разі їх наявності» зазначено, що професійні стандарти відсутні. При цьому, Порядок розроблення та затвердження професійних стандартів, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 31.05.2017 року № 373 ^[506]. Цей Порядок встановлює загальні вимоги до процедури розроблення, громадського обговорення, затвердження, введення в дію та перегляду професійних стандартів. Загальні вимоги розроблення професійних стандартів, з метою надання методичної допомоги роботодавцям, визначає Методика розроблення професійних стандартів ^[507]. Розроблення професійного стандарту запроваджується залежно від потреби роботодавців у кваліфікованій робочій силі, її розподілу за робочими місцями (посадами). Професійні стандарти розробляються за найбільш перспективними, запитуваними видами трудової (професійної) діяльності, професіями та кваліфікаціями, які користуються попитом на ринку праці. Професійні стандарти використовуються у сферах освіти та управління персоналом. Зокрема, у сфері освіти професійні стандарти використовуються для: 1) розроблення освітніх програм/стандартів та навчально-методичних матеріалів для всіх форм і видів освіти, навчання працівників на виробництві, підготовки педагогічних/науково-педагогічних працівників.

Сьогодні в Україні юристи є представниками професійної сфери з найвищою конкуренцією. Щоб успішно конкурувати у цій професії, мало мати диплом. Потрібно мати певний професійний досвід та інші конкурентні

⁵⁰⁵ Класифікатор професій ДК 003:2010. Національний класифікатор України: Наказ Держспоживстандарту України від 28.07.2010 р. № 327. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va327609-10#Text>. (дата звернення: 27.09.2020).

⁵⁰⁶ Про затвердження Порядку розроблення та затвердження професійних стандартів: Постанова Кабінету Міністрів України від 31.05.2017 р. № 373. *Офіційний вісник України*. 2017. № 47. Ст. 1457.

⁵⁰⁷ Про затвердження Методики розроблення професійних стандартів: Наказ Мінсоцполітики України від 22.01.2018 р. № 74. *Офіційний вісник України*. 2018. № 20. Ст. 673.

переваги (наприклад, додаткові вміння і навички). При цьому юридичні бізнес-роботодавці негативно оцінюють рівень підготовки пересічного випускника юридичної школи. Насамперед, мова йде про невідповідність рівня та змісту підготовки правників реальним потребам юридичного ринку. Зокрема, представники академічної спільноти часто вказують на відсутність професійних стандартів як орієнтиру для навчального плану [508].

8.3. Особливості вирішення суперечності «влада – освіта» в умовах формування громадянського суспільства в Україні

*Шейко С. В., Кальян С. Є., Колодій О.С.
Полтавська державна аграрна академія*

У даному розділі монографії аналізуються можливі пошуки вирішення суперечності «влада – освіта» в умовах формування громадянського суспільства в Україні. З цією метою з'ясовуються причини та доводиться необхідність проведення конструктивних реформ в галузі освіти щодо подолання відчуженого характеру відношення «влада – знання». Ця проблема розглядається на фоні актуальних досліджень реформування національної освіти сучасними теоретиками філософії освіти Хосе Ортегою-і-Гассетом, Марекон Квеком, Енді Гріном, Карлом Поппером, Пауло Фрейре. Саме критична свідомість у сфері педагогічної діяльності формує творчий підхід до сучасної освіти та науки. На шляху демократизації освітянської діяльності в Україні можливо здобути позитивні результати в реформуванні освіти. Тільки через подолання суперечності «влада – знання» та інших форм відчуження освіти від влади можна здобути позитивний конструктив в галузі освітянської діяльності.

Важливою ознакою сьогодення є надзвичайна швидкоплинність кардинальних змін, що відбуваються в суспільстві, чимало з яких мають радикальний характер. Протягом короткого історичного часу істотно змінилося політичне обличчя багатьох держав світу, і зокрема, українського суспільства. Доказом цього є сучасні соціально-політичні події, пов'язані з європейським вибором українців та практичним втіленням урядової програми дій щодо зближення українського суспільства з цивілізаційними духовно-культурними світовими цінностями. Саме цей процес яскраво демонструє новий рівень розвитку національної свідомості громадян та

⁵⁰⁸ Власюк В., Шемелинець І. Яким має бути випускник правничої школи? *Юридична Газета*. 2018. № 31.

становлення якісно нового демократичного характеру української людини, що виник та сформувався за роки незалежності нашої держави, як одна з необхідних засад розбудови громадянського суспільства в Україні.

Мета дослідження даного питання полягає у з'ясуванні можливості подолання відчуження у відношенні «влада – освіта» за умови проведення конструктивних реформ у галузі освітянської діяльності.

В історичному контексті реформи в суспільстві та освіті відбуваються постійно. Вони здійснюються в різні соціально-культурні епохи, властиві майже кожному століттю, а то й десятиліттям у теперішній час, і розрізняються залежно від прийняття загальної мети, ідеї, конструкта національної освіти та її практичного втілення. Процеси реформування освітянської діяльності не можуть бути тимчасовими, випадковими, одиничного прояву, а ще гірше імітацією, фальшуванням необхідних об'єктивних змін. Причини реформування освітянської та наукової діяльності стосуються не тільки вдосконалення змісту освіти, впровадження новітніх педагогічних технологій та відповідного психологічного супроводу, а насамперед, кардинальної зміни всієї сукупності суспільних відносин відповідного типу розвитку соціально-політичної реальності.

Реформа – це завжди створення нового порядку. Так, на думку іспанського філософа-освітянина ХХ століття Хосе Ортега-і-Гассета необхідність у реформуванні освіти виникає з двох основних причин: «або через порушення в прямому значенні цього слова, тобто через поодинокі випадки хибного застосування добрих правил», або через те, що «зловживання трапляються так часто чи й постійно, стають такі звичайні або й схвалюванні, що вже навіть не можуть називатися зловживаннями» ^[509]. Тому, саме проти останніх порушень потрібно спрямовувати якісні радикальні зміни. Проте, сам процес реформування освіти буде мати достатню підставу, знайде практичне втілення і загальне схвалення в разі об'єктивно-істинного визначення загальної місії, ідеї інституції освіти та вирішення проблеми взаємовідношення національного та загальногромадянського, суперечностей «влада – знання» в процесі становлення демократичного суспільства в Україні.

Для сучасної української освіти важливо знайти власну відповідь на запитання, що постійно ставлять сучасні філософи-освітяни: як можна зберегти історичну національну традицію, не втратити минулі позитивні здобутки і в той же час всю творчу енергію спрямувати на розвиток освіти майбутнього, тобто як можливо зберегти національну демократичну основу

⁵⁰⁹ Ортега-і-Гассет Х. Місія Університету. Ідея Університету: Антологія / Упоряд.: М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська; відп. ред. М. Зубрицька. Львів: Літопис, 2002. С. 67–107.

освіти та повноцінно увійти в західноєвропейський освітянський простір? Вирішення цієї проблеми є найважливішим завданням в процесі докорінного реформування вищої школи в Україні.

У теперішню добу світової глобалізації освіта зазнає якісної трансформації, відбувається ослаблення ролі національної держави в цьому процесі. Найактуальнішими протиставленнями пізнього модернізму, на думку сучасного польського соціолога освіти Марека Квека, стали «міжнародна інтеграція» чи «національна дезінтеграція», «глобалізація» чи «внутрішня соціальна стабільність». Питання про зменшення ролі національної держави перегукується з питанням про «соціогуманітарні наслідки глобалізації», завершення доби модерну, «кінець історії», «смерть інтелектуала» та зникнення національних освітянських інституцій [⁵¹⁰].

Завершення соціально-культурного, політичного проєкту модерності торкаються обох сторін співвідношення «влада-знання», оскільки, як знання, так і влада сучасної національної держави змінюють свою конфігурацію. Становлення національної освіти в Західній Європі збігається в часі зі значним пожвавленням національних рухів, зростанням значимості національної держави, сприянням формуванню національно свідомих індивідів – громадян суверенних національних держав. На цьому ґрунті здійснюється відомий альянс між модерними науковими знаннями, освітою та модерною владою, що втілюється в освітянські інституції, національні університети часів пізнього Середньовіччя та Відродження. В сучасних умовах глобалізації кінця XX – початку XXI століть значно послаблюється роль національної держави як соціально-політичного та культурно-освітянського проєкту, відбувається справжній тектонічний зсув у відношеннях «влади та освіти».

Регуляторною ідеєю епохи Просвітництва була раціональність, логічність, згодом у філософсько-освітянських трактатах Фрідріха Шлеєрмахера та Вільгельма фон Гумбольдта нею стає духовна культура, освіта, що постійно самокультивується в особі суб'єкта національної держави. Після двох століть панування в царині культури традиційна соціальна місія освітянської інституції як продовження розвитку національної держави раптом втратила попереднє конструктивне значення і стала предметом гострих науково-публічних дискусій. Важливий культурно-освітянський проєкт епохи модерності крок за кроком виживає власні можливості. Знову постає питання: на що має орієнтувати регуляторна ідея освітньої діяльності, знову науковці та педагогічні громади зупинились в

⁵¹⁰ Квек М. Національна держава, глобалізація та університет як модерний заклад. Ідея Університету: Антологія / Упоряд.: М. Зубрицька, Н. Бабалик З. Рибчинська; відп. ред. М. Зубрицька. Львів: Літопис, 2002. С. 267–291.

пошуках сучасного принципу, регулятивної ідеї існування постмодерної освіти.

Видатний англійський мислитель XX століття Карл Поппер зазначав, що «розум, як і наука, розвивається шляхом взаємної критики». Його розвиток спрямований на удосконалення інститутів, що «стоять на сторожі вільної критики, тобто вільної думки» [511]. Адаптуючи принципи критичної свідомості до педагогічної діяльності Карл Поппер доводить той факт, що вчитель не «повинен нав'язувати своє мірило «вищих» цінностей учням, мусить старатися збуджувати їхній інтерес до цих цінностей. Він повинен піклуватися про душі своїх учнів». [512]. Основи критичного світогляду в ролі достатньої основи безумовно сприяють формуванню відкритого громадянського суспільства та попереднього вирішення дилеми відношення «влада – освіта».

Критичне мислення формує творчий підхід до будь-якої практичної діяльності людини. Креативність спонукає до демократичних основ людського спілкування. Тому вчителю, якому громада довірила формування активних цілеспрямованих особистостей, необхідно приймати за мету принципи співпраці, діалогу, толерантності. «Ми, передусім не повинні завдавати шкоди» – це слід визнати за основну освітянської діяльності». Не зашкодь, а отже, «дай молодим те, в чому вони відчують нагальну потребу, щоб стати незалежними від нас і спроможними робити свій вибір – це було б дуже корисною метою для нашої освітньої системи» [513]. Таким чином, становлення критичної свідомості в системі освіти спрямовує діяльність наставників до виховання творчості, повноцінного діалогу, співрозуміння та конструктивної співпраці. На шляху демократизації всіх ланок освітянської діяльності в Україні, включаючи радикальні, якісні зміни в суспільно-політичному житті, розробку науково-обґрунтованої мети навчально-виховної роботи можливо здобути бажані позитивні результати процесу реформування освіти. Лише через подолання суперечності «влада – знання» та різноманітних форм відчуження влади від освіти можна отримати відповідний позитивний конструктив.

На думку бразильського філософа-освітянина XX століття Пауло Фрейре критична свідомість формується в процесі становлення суб'єктності особистості в межах розвитку суспільно-історичної практики та процесу життєдіяльності людини. «Чоловіки й жінки як суб'єкти в процесі пізнання, (а не приймачі «знання», яке інші дарують чи нав'язують їм) просуваються

⁵¹¹ Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т.1. К.: 1994. С. 245.

⁵¹² Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т.1. К.: 1994. С. 300.

⁵¹³ Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т.1. К.: 1994. С. 300.

до суті реальності. Реальність крок за кроком, дедалі більше показує їм світ вимог і можливостей, детермінізму і свободи, заперечення і ствердження їхньої людяності, постійності й трансформації, цінностей і знецінювання, очікувань у сподіванні пошуку та очікувань без надії у фатальній бездіяльності» [514]. Освіта за методом Пауло Фрейре – це практика свободи, оскільки вона визволяє педагога не меншою мірою, аніж його учнів, від подвійного рабства споглядового мовчання й монологу. Обидва партнери самовизволяються, коли починають учитися: один – щоб пізнати себе як людину гідну, а інший – щоб досягти здатності до діалогу.

На зломі тисячоліть політолог освіти Енді Грін доводить, що в «постнаціональну добу» система національної освіти стає «мертвою, анахронічною, недоречного, раптом втрачає свій сенс» [515]. Сучасні проблеми освіти сягають набагато глибше, торкаючись проблем публічного сектору суспільства. Сьогодні перегляд взаємовідношення «влада-знання» відбувається у двох площинах: з погляду функціонування сучасної незалежної національної держави та сучасної соціальної держави.

У випадку вищої освіти загальний напрям реформ, що визначили уряди цілого глобалізованого світу за величезної підтримки наднаціональних організацій в умовах поширення політики лібертаріанства спрямовані, як зазначає польський теоретик освіти Марек Квек, на запровадження «пожиттєвої освіти для кожного, якнайширший доступ до знань за помірну плату, інтенсивне навчання у закладах, що фінансово незалежні та постійно зорієнтовані на ринок. Така тенденція розвитку сьогодні очевидна повсюди і відповідає співвідношенню «влада – знання», тобто стосункам між модерною національною державою та модерним Університетом» [516]. Гармонія між національною державою та освітянськими інституціями тривала доти, доки у рівновазі взаємовідношення перебували модерні «форми влади та знання».

Жахливим явищем процесу відчуження влади від освіти в сучасних умовах стала немилосердна логіка споживацтва, прагматизму, бюрократизму, формалізму, корисливості, що породила ідею «блискучої освіти» у найкоротші часові терміни, котра межує з постійними фактами корупції та хабарництва в навчальних закладах. Мета такої «освіти»: постачати привабливий продукт за помірковану ціну, забезпечити суспільство «добрим товаром» за його гроші. Отже, в таких умовах національна самосвідомість вже не відіграватиме головної ролі у соціальному житті інформаційно

⁵¹⁴ Фрейре Пауло. Педагогіка пригноблених. К.: Юніверс, 2003. 168 с., с. 161.

⁵¹⁵ Квек М. Національна держава, глобалізація та університет як модерний заклад. Ідея Університету: Антологія / Упоряд.: М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська; відп. ред. М. Зубрицька. Львів: Літопис, 2002. С. 267–291. С. 275.

⁵¹⁶ Квек М. Національна держава, глобалізація та університет як модерний заклад. Ідея Університету: Антологія / Упоряд.: М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська; відп. ред. М. Зубрицька. Львів: Літопис, 2002. С. 267–291. С. 278.

розвинутих держав, а національна ідентичність не буде головним домінуючим чинником для суспільства епохи пізнього модерну. Духовно-культурне життя громадян національної держави стає безумовно підпорядкованим принципам суб'єктивного прагматизму, споживацтва, корисливості та постійних проявів формалізму і бюрократизму в різноманітних сферах освітянсько-наукової діяльності. У теперішніх умовах переважання постмодерних цінностей, раціональності, духовної культури, втрачають актуальне значення, заміщуючись «постмодерною соціологією плюралізації, релятивізації, деконструкції системи знань доби модерну, девальвовані ерозією постсучасної науки» [517].

Пошуки нової парадигми майбутньої освіти та її практичних інституцій безперечно пов'язані з ідеалами побудови громадянського суспільства, але як здійснити в теперішній соціально-політичній ситуації складний перехід від національних до загальногромадянських ідеалів? Польський дослідник Марек Квек констатує, що «майбутній силует Університету якраз перебував у процесі формування. За ним надзвичайно цікаво спостерігати, корисніше, однак, – його збагнути, а найкорисніше – спробувати вплинути на нього» [518]. В цьому й має полягати конструктивізм сучасної педагогічної дії, світоглядно-методологічного його осмислення та практичного втілення з концептуальних основ філософії освіти.

Загальновідомим є той факт, що будь-яке знання має яскраво виражений соціально-практичний характер, а знання про суспільство є особливим, оскільки соціальні відносини вивчаються самими суб'єктами цих відносин. Соціально-гуманітарне знання завжди залежне від створюваних для науковців умов та зацікавленості влади. Важливим завданням для представників соціогуманітарних наук залишається не тільки опис і узагальнення фактів суспільного життя, розкриття суттєвих тенденцій розвитку, а насамперед, пояснення смислів різноманітних суспільних явищ, визначення ціннісних орієнтирів та прогнозування основних сенсів соціального життя. Ці два підходи щодо завдань соціологічного знання умовно можна назвати, на думку українського соціолога Віктора Танчера, «прагматично-позитивістським» та «активістсько-гуманізуючим», що поставатимуть неодмінними атрибутами соціологічної діяльності [519].

Яскравим прикладом суперечливих взаємин соціології і влади постають бурхливі події в американській соціологічній спільноті кінця 60-х – початку

⁵¹⁷ Танчер Віктор. Соціальне знання та влада: суперечлива взаємозалежність. Цінності громадянського суспільства і моральний вибір: український досвід. К.: Етна-1. 2006. С. 204–210.

⁵¹⁸ Квек М. Національна держава, глобалізація та університет як модерний заклад. Ідея Університету: Антологія / Упоряд.: М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська; відп. ред. М. Зубрицька. Львів: Літопис, 2002. С. 267–291. С. 291.

⁵¹⁹ Танчер Віктор. Соціальне знання та влада: суперечлива взаємозалежність. Цінності громадянського суспільства і моральний вибір: український досвід. К.: Етна-1. 2006. С. 204–210. С. 204.

70-х років XX століття. Ціла низка науковців, представників соціогуманітарного знання, такі як А. Гоулднер, І. Горовіц, Г. Маркузе, М. Зейтлін, Д. Ронг розпочали критику офіційної провладної соціології, оскільки «академічна соціологія» підпорядкована панівній верстві, вона збирає й збирає інформацію лише «корисну» для провладних інституцій, тоді як завдання соціологічної критики полягає в протилежному напрямі, в інтересах усього громадянського суспільства.

Головний зміст прихильників критичної соціології полягає у викритті консервативного характеру переважної більшості соціологічних розробок та нездатності соціальних аналітиків слугувати інтересам широких верств населення, звинувачення у прислужництві владі. Основне питання в сфері критичної соціології постало таким чином: як співпрацювати «професійній соціології» з владою і, водночас, зберігати певну автономію, незалежність від неї. Критичний аналіз взаємин соціальної науки та влади виявив очевидну залежність соціальних дослідників від владних структур суспільства, державних інституцій та розвіяв позитивістський міф про об'єктивність, неупередженість і незаангажованість соціологів, які працюють на замовлення провладних інституцій. Проблема взаємин між «соціальною наукою і практичною політикою» зберегла той самий зміст і на сьогодні.

За часів модерну, в якому соціально-політична система ґрунтувалась на раціональних передумовах, знання були важливим ресурсом, засобом соціального контролю. Сучасна постмодерна ситуація ставить перед соціологією XXI століття загальну мету розповсюдження соціальної інформації, що призначена для демократизації суспільних інституцій, широкого загалу громадянського суспільства. Нагальним завданням сучасної соціологічної науки постає створення нової «практичної соціології», що покликана слугувати становленню та розвитку громадянського суспільства, а не бути «академічно відстороненою» від потреб захисту прав і свобод громадян. В умовах сучасних глобалізаційних процесів відбувається відхід від ідей державоцентристської політики, натомість, зростає значення громадськості, соціально-політичних рухів, оскільки саме вони, а не національна держава стають центром політичної активності. Гармонізація та демократизація відносин влади та соціогуманітарного знання безумовно сприятиме розвитку різноманіття інституцій громадянського суспільства в Україні. Саме громадянське суспільство виконуватиме роль посередника між владою і наукою та буде замовником соціальних досліджень. Отже, пошук правильних рішень у площині діалогу влади та знання очікується із залученням широкого кола громадськості.

Можливість вирішення дилеми «влада – освіта» знаходяться на шляху суттєвого наукового осмислення загального проекту будівництва громадянського суспільства в Україні. Саме з цією метою необхідно ґрунтовно розвивати критичне мислення та його практичне застосування в педагогічній діяльності в напрямку становлення демократії та формування суб'єктно-суб'єктного діалогу на основі співпраці та взаєморозуміння. Розвинена нація характеризується не лише рівнем соціального добробуту, а здатністю високоосвіченого, критично мислячого народу своєчасно виявляти та вирішувати соціально-політичні проблеми, не породжуючи при цьому інших, ще жахливіших проблем.

Історичне «покликання» нації полягає в тому, щоб стати перетворювачами своєї суспільної реальності. Таким чином індивіди стають суб'єктами, а не об'єктами своєї власної історії та існування. Позиція окремих політиків та окремих владних структур, щодо проведення реформ заради реформ в галузі української освіти та науки досить часто відірвана від нагальних потреб об'єктивної педагогічної реальності, практичного життя освітян, наповнена бюрократизмом, формалізмом та випадковим прагматизмом не витримує критики. Тому вирішення важливої дилеми «влада – освіта» можливе лише на шляху тісної співпраці державних структур із владними інституціями та громадськими організаціями, що набувають актуального значення в умовах активної розбудови громадянського суспільства в Україні.

8.4. Розбудова агроосвіти – поступ до майбутнього вищої освіти

Шупта І. М., Бодра О.В.

Полтавська державна аграрна академія

Добре відомо, що сільське господарство є локомотивом економіки України. Адже від розвитку аграрного сектора економіки тієї чи іншої держави залежить рівень добробуту її громадян. Сільське господарство забезпечує населення країни тією продукцією, від якої залежить якість життя та стану здоров'я людей. Крім того, розвинений аграрний сектор сприяє зростанню кількості робочих місць для мешканців сільських територій. Україна – це країна, яка має найбільшу площу сільськогосподарських земель в Європі, і потенційно вона може стати однією з головних годувальниць планети.

Це є особливо актуальним для умов сьогодення України, коли країна зіткнулася з такими викликами, як недовиконання бюджету торік та в січні поточного року, падіння промислового виробництва, споживання та виробництво основних продуктів харчування, недофінансування державних програм, зростання заборгованості з виплати заробітної плати, зростання загального безробіття в країні, зниження кількості вакансій від роботодавців, падіння купівельної спроможності населення, зростання заборгованості за житлово-комунальні послуги тощо, що обговорюються нині на різних громадських майданчиках.

На нашу думку, аграрна освіта повинна відповідати тим змінам, що позначаються на розвитку аграрної сфери, аграрного бізнесу. Розвиток аграрної освіти в Україні зумовлюється загальними тенденціями до зростання глобалізації, інформатизації всіх сфер людського життя, вступом до Світової організації торгівлі. Немоżliво залишити поза увагою й COVID-19: пандемію коронавірусу, що зумовила масову міграцію українців внаслідок запровадження в світі карантинних заходів, пов'язаних із пандемією. Це, на думку кандидата економічних наук, завідувача відділу організації наукових досліджень та інноваційного розвитку Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки», М. Козака, може сприяти розвитку сільських територій в Україні та прискоренню впровадження там інновацій, здатних зменшити негативний вплив наслідків карантину [520].

На сьогодні наша країна поступово перетворюється на впливового гравця світового аграрного та продовольчого ринків. Варто зазначити, що до списку лідерів світового агропродовольчого ринку належать країни зі значними земельними ресурсами, такі як Китай, США, Індія, Канада, Аргентина, Бразилія, Пакистан, Росія, Франція, в тому числі й Україна.

У 2020 р. лідируючі позиції за часткою у загальному виробництві продукції сільського господарства посіли Вінницька (13,6%), Черкаська (9,4%), Київська (9,2%), Дніпропетровська (6,9%) та Полтавська (5,4%) області [521]. Вітчизняний агробізнес має всі передумови для розвитку. Очевидним є той факт, щоб бізнес став більш ефективним, необхідні інвестиції, котрі дозволять впровадити новітні технології та залучити кваліфікований персонал. Крім того, іноземні інвестори зацікавлені в українському ринку і, за наявності гарантій, на даний час готові вкладати кошти в український агросектор.

⁵²⁰ COVID-19: Пандемія коронавірусу може стати каталізатором розвитку сільських територій – Інститут аграрної економіки. URL: <http://www.iae.org.ua/presscentre/presrelease/2857-covid-19-pandemiya-koronavirusu-mozhe-staty-katalizatorom-rozvytku-silskykh-terytoriy-institut-ahrarnoyi-ekonomiky.html>. (дата звернення 05.08.2020).

⁵²¹ Названо регіони-лідери України з виробництва агропродукції у 2020 році. URL: <https://agronews.ua/news/nazvano-rehiony-lidery-ukrainy-z-vyrobnytstva-ahroproduktii-u-2020-rotsi/>. (дата звернення 05.09.2020).

Тому перед вищими аграрними навчальними закладами у нинішній ситуації стоїть надзвичайно складне завдання – вистояти в умовах жорсткої конкуренції на ринку освітніх послуг. Досягти цього можна, використовуючи інноваційні технології, що дають можливість випереджати вимоги споживачів.

Л. Козаченко – президент Української аграрної конфедерації в процесі обговорення питань в рамках Міжнародної агропромислової виставки АГРО-2019 відзначив, що «однією з основних проблем освітньої сфери є те, що сучасна молодь ще не відчуває перспектив аграрного бізнесу й не хоче їхати на роботу в село. З іншої сторони, ми маємо велику прірву між наукою та бізнесом, коли освітні заклади не встигають реагувати на всі тренди й запити компаній. Зараз ця прірва почала зменшуватися, проте цього ще не достатньо. Студенти часто не розуміють, з чим їм доведеться зустрітися. Для того, щоб виправити ситуацію, великі аграрні підприємства беруть до себе на практику студентів» [522].

Різкий стрибок технологічних та економічних змін в Україні від початку 2000-х років, породив нові знання, нові вимоги до навичок і компетенцій співробітників, а також до форматів навчання, що стало неочікуваним для наших вищих навчальних закладів. На сьогодні ключовою умовою розвитку вищого начального закладу є його здатність забезпечити довготривале ефектне функціонування та свій вплив на національну економіку. Для того, щоб можливості ВНЗ реалізуватися в потужний управлінський ресурс, необхідно спрямувати значні зусилля в бік підвищення ефективності його взаємодії з основними стейкхолдерами. Саме визначення поняття «стейкхолдер» дав Р. Е. Фріман ще в 1984 р. у своїй праці «Стратегічне управління: роль зацікавлених сторін»: «Стейкхолдер – це група (індивідуум), котра може виявити вплив на досягнення організацією своїх цілей чи на роботу організації в цілому». Проте, вперше згадування про поняття «зацікавленість сторін» було зроблено дещо раніше (1963 р.) в доповіді Р. Стюарта, Н. Адлена та М. Дошер. Ці науковці стали використовувати старий шотландський термін «стейкхолдер» у значенні «законний претендент на що-небудь, що має цінність» [523].

Спробуємо назвати основні групи стейкхолдерів (табл. 1), що дозволить це їх класифікувати за різними ознаками:

1. Групи стейкхолдерів та їх склад

Назва групи	Склад стейкхолдерів	
	Внутрішні	Зовнішні
1	2	3
1. Співробітники	Рада директорів і топ-менеджмент,	Потенційні співробітники,

⁵²² Серед обговорюваних питань в рамках АГРО-2019 – аграрна освіта і наука. URL: <http://agroconf.org/content/sered-obgovoryuvanih-pitan-v-ramkah-agro-2019-agrarna-osvita-i-nauka>. (дата звернення 05.09.2020).

⁵²³ Freeman, E. (1984) Strategic Management: A Stakeholder Approach, Pitman, Boston

	менеджмент, співробітники, профспілки, співробітники-новачки, які покинули компанію.	
2. Інвестори	Інституційні інвестори, пенсійні фонди, банки та ін.	Кредитні організації, менеджери та аналітики фондів, рейтингові агентства
3. Клієнти	—	Кінцеві споживачі, посередники, особи, які впливають на вибір товару.
4. Постачальники	Субпідрядники, партнери з науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, аутсорсинг.	Постачальники матеріалів і сировини, провайдери послуг і продуктів, що належать до інфраструктури.
5. Конкуренти	—	Прямі конкуренти, виробники товарів-замінників.
6. Уряд та регулюючі органи	—	Профільні міністерства та відомства, комітет тощо.
7. Ділові партнери	Партнери з НДР та ДКР	Ліцензіати, ВНЗ та ін.
8. Місцеві громади	—	Сусіди, місцева влада, благодійні та волонтерські організації.
9. ВНЗ та наукові товариства	—	Дослідні центри, науково-педагогічні працівники, здобувачі вищої освіти.
10. ЗМІ	Наукові співробітники, аспіранти, здобувачі вищої освіти, які проходять практику та стажування в компанії.	Радіо, телебачення, друковані видання, Інтернет.
11. Неурядові організації та групи впливу	—	Організації захисту прав людини, організації захисту тварин, організації охорони навколишнього середовища.

Джерело: дані [524]

Звернемо увагу на той факт, що не зважаючи на появу теоретичного підґрунтя, у практиці вітчизняних вишів теорія зацікавлених сторін допоки що не знайшла активного застосування. Варто відзначити, що ще кілька десятиріч тому маркетингова концепція орієнтації на споживача, враховуючи зростаючу конкуренцію за різноманітні ресурси, не знаходила активного застосування в практиці управління освітніми організаціями вищої освіти навіть і в країнах Західної Європи. На даний час ситуація кардинально змінилася. Не оминуло це й вітчизняну систему вищої освіти. Для будь-якого вітчизняного ВНЗу важливо розуміти структуру покупців і споживачів, так само як їх вимоги та вподобання.

Відповідно до маркетингової стратегії для кожного сегменту покупців необхідно запропонувати лані стратегії задоволення потреб, які повинні

⁵²⁴ Екшикеев Т. К. Стейкхолдери рынка образовательных услуг. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/steikholder-y-rynka-obrazovatelnyh-uslug/viewer>. (дата обачення 14.08.2020).

узгоджуватися з вимогами споживачів. Такими покупцями та споживачами для ВНЗ є: по-перше, держава, а по-друге – суспільство як специфічний споживач освітньої послуги, по скільки спеціаліст (бакалавр, магістр) як продукт освітньої послуги ВНЗу обов’язково буде впливати на майбутній розвиток суспільства, його добробуту. Стосовно постачальників як учасників ринку освітніх послуг, то їх можна поділити на дві групи: постачальники тих, хто навчається (клієнтів) та постачальники ресурсів. До першої групи ми відносимо заклади освіти, що забезпечують здобуття повної загальної середньої освіти, а також вищі навчальні заклади України I – II рівня акредитації (коледжі, професійно-технічні навчальні заклади).

По суті саме таких постачальників слід розглядати як партнерів ВНЗ (вони спільно працюють над розв’язанням задачі щодо надання послуги безперервної освіти:

школа → училище → ВНЗ → підприємство.

Постачальники ресурсів для вищих навчальних закладів, що продемонстровані за допомогою даних табл. 2, можна поділити на три групи:

2. Групи постачальників ресурсів для вищих навчальних закладів

ПОСТАЧАЛЬНИКИ РЕСУРСІВ		
I група	II група	III група
Звичайні підприємства та організації, що забезпечують ВНЗ-и товарами послугами (обладнання, програмне забезпечення, меблі, канцелярські товари тощо).	Постачальники трудових ресурсів (у вигляді агентств з працевлаштування чи у вигляді індивідуальних пропозицій від потенційних співробітників, необхідних для ВНЗ.	Постачальники фінансових ресурсів – банки та спонсори.

Необхідність співпраці зі стейкхолдерами зумовлене важливістю їх думки стосовно ВНЗ, адже саме вони справляють суспільні погляди, а отже впливають на імідж ВНЗ, який складається з таких елементів як ^[525]: імідж освітньої послуги, імідж споживачів освітніх послуг, внутрішній імідж організації, імідж ректора ВНЗ та вченої ради, імідж персоналу, соціальний імідж, візуальний та бізнес-імідж.

За даними ЄДЕБО станом на листопад 2019 р. в Україні нараховувалося усього 671 заклад вищої освіти. Цю величезну за мірками країн ЄС цифру складають: 193 університети, 152 інститути, 127 відокремлених підрозділів, 118 інших наукових установ (організацій), 73 академії та 8 наукових центрів.

⁵²⁵ Зеркаліна О.О. Формування іміджу ВНЗ з використанням ІТ – технологій. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2013. Вип. 5. С. 68-73. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvngu_eim_2013_5_16. (дата звернення 15.08.2020).

У шести десяти ВНЗ здійснюється підготовка за напрямом «Аграрні науки та продовольство».

На жаль, серед закладів вищої освіти в консолідованому рейтингові вишів України 2020 року до десятки лідерів не ввійшов жоден аграрний ВНЗ. 26 місце посів Національний університет біоресурсів і природокористування України. За даними іншого рейтингу – рейтингу університетів «ТОП-200 Україна» 2020 року цей аграрний ВНЗ посів 14 місце.

Серед кращих вузів північного регіону в рейтингу на п'ятому місці знаходиться Сумський національний аграрний університет. Рейтинг аграрних ВНЗ у розрізі міст та областей мав показав дещо кращі результати (табл. 3) [526]:

3. Рейтинг аграрних ВНЗ, що розташовані в різних містах України

Місце в рейтингу	Назва рейтингу	Назва ВНЗ
1	2	3
1	Рейтинг ВНЗ Рівного	Національний університет водного господарства та природокористування
2	Рейтинг ВНЗ Сум	Сумський національний аграрний університет
4	– Рейтинг ВНЗ Запоріжжя – Рейтинг ВНЗ Луганщини – Рейтинг ВНЗ Львова – Рейтинг ВНЗ Миколаєва – Рейтинг ВНЗ Херсона – Рейтинг ВНЗ Черкас	Таврійський державний агротехнологічний університет імені Дмитра Моторного Луганський національний аграрний університет Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького Миколаївський національний аграрний університет Херсонський державний аграрний університет Уманський національний університет садівництва
5	– Кращі заклади вищої освіти столиці України – Рейтинг вищих навчальних закладів Хмельницького – Рейтинг вищих навчальних закладів Вінниці	Національний університет біоресурсів і природокористування України Подільський державний аграрно-технічний університет Вінницький національний аграрний університет
6	Рейтинг вищих навчальних закладів Полтави	Полтавська державна аграрна академія

У 2019 р. британська компанія Quacquarelli Symonds (QS), що займається освітнім маркетингом і мережними технологіями, склала рейтинг

кращих університетів в галузі сільського та лісового господарства. Так, згідно дослідження QS, ТОП-10 кращих університетів світу виглядає так (табл. 4). Проте, серед трьохсот університетів, які ввійшли до рейтингу, українських ВНЗів, нема.

4. Рейтинг кращих університетів в галузі сільського та лісового господарства

Місце в рейтингу	Назва університету	Країна
1	2	3
1	Університет Вагенінгена	Нідерланди
2	Каліфорнійський університет	США
3	Швецький університет сільськогосподарських наук	Швеція
4	Agro ParisTech – французький сільськогосподарський університет	Франція
5	ETH Zurich – швейцарський федеральний технологічний інститут	Швейцарія
6	Корнельський університет	США
7	Каліфорнійський університет в Берклі	США
8	Вісконсинський університет у Медісоні	США
9	Університет Редінга	Велика Британія
9	Китайський сільськогосподарський університет	Китай

Джерело: дані [⁵²⁷]

Тобто, переважна більшість вищих навчальних закладів, які готують фахівців для аграрного сектору економіки, займають не досить високі місця серед вищих навчальних закладів України, що позначається на їх іміджі та на взаємовідносинах із зацікавленими сторонами, що потребує подальшої роботи над покращенням ситуації.

Для більшості аграрних ВНЗ серед головних проблем часто називають відірваність від практики, котру вирішити можна лише спільними зусиллями, як самих вищих навчальних закладів, так і представниками агробізнесу. Нові підходи в підготовці майбутніх фахівців, удосконалення програм підготовки бакалаврів та магістрів не матимуть ефективності, якщо до їх напрацювання не будуть залучені всі зацікавлені сторони. Дійсно, успіх підготовки кваліфікованого фахівця аграрної сфери значною мірою залежить від ефективної співпраці аграрної освіти та агробізнесу. Причому це є взаємовигідною справою. Наприклад, проходження високотехнологічних

⁵²⁷ Каліфорнійський університет в ДЕЙВІСІ-ТОП-10 найкращих міжнародних аграрних ВНЗ. URL: <http://agrocareer.com/news/170%D0%9A>. (дата звернення 15.08.2020).

господарствах може допомогти й самому ВНЗ. Адже тим самим заклад вищої освіти залучає здобувачів вищої освіти до вдосконалення навчальних планів.

Варто зазначити, що бізнес уже не хоче перенавчати випускників, тому інвестує в матеріальну базу аграрних ВНЗ (надання сучасної техніки під час проходження виробничих практик, створення сучасних лабораторій, навчальних класів).

Крім того, важливим кроком у співпраці є спільна робота над розробкою навчальних програм. Прикладом такої співпраці можуть бути агрокебети – це удосконалена магістерська програма, створена завдяки співпраці бізнесу і навчальних закладів, завданням якої є забезпечення Топових українських аграрних компаній висококваліфікованими працівниками, а самим випускників забезпечити високооплачуваними робочими місцями одразу після отримання диплому. Новизною самого проєкту є те, що кожен учасник програми в процесі навчання супроводжується ментором – ТОП-менеджером успішної агрокомпанії [528, 529]. До проєкту залучені також викладачі Національний університет водного господарства та природокористування, серед яких С. Каленська, М. Косолап, В. Глим'язний та І. Марчук, а також відомі бізнес-лектори, які спеціалізуються на таких галузях, як «Агрономія», «Аграрна інженерія», «Тваринництво», «Управління людськими ресурсами».

Так, у 2019 р. десять інноваційних компаній, котрі працюють в агросекторі України, об'єдналися, щоб запустити на базі факультету аграрного менеджменту Національного університету біоресурсів та природокористування України пілотну магістерську програму з підготовки п'ятдесяти мультифункціональних менеджерів нового зразка для агробізнесу. Таку ідею створення проєкту підтримали провідні аграрні компанії України, такі як: Corteva Agriscience, МХП, New Holland, IMMER Group, Agroprosperis, ІМК, Bayer, Cygnet, «Галс Агро», Kernel, LNZ Group, «Агрейн», «Лімагрейн Україна», HORSCH, AgroHub, SmartFarming, Arzinger та PwC.

На даний час же сорок один здобувач вищої освіти з успіхом пройшли піврічну практику на потужностях компаній-партнерів проєкту після двох семестрів теорії. Варто сказати, що програма також буде реалізована ще в п'яти аграрних університетах України, а саме: Вінницькому національному аграрному університеті, Луганському національному аграрному університеті,

⁵²⁸ Нова магістерська програма «Агрокебети»: агроосвіта майбутнього для кожного. Офіційний сайт Національного університету біоресурсів і природокористування. URL: <https://nubip.edu.ua/node/61960>. (дата звернення 05.09.2020).

⁵²⁹ Проєкт «Агрокебети» змінює систему аграрної освіти в Україні. URL: <https://aggeek.net/ru-blog/proekt-agrokebeti-zminyue-sistemu-agrarnoi-osviti-v-ukraini>. (дата звернення 15.08.2020).

Сумському національному аграрному університеті, Таврійському державному агротехнологічному університеті імені Дмитра Моторного та Херсонському державному аграрному університеті [⁵³⁰].

Зміст програми проекту «Агрокебети» складається з трьох основних блоків: 1). Системи технологій. 2). Менеджмент. 3). Управління людьми та комунікація. Кожна дисципліна викладається академічним лектором, а також залученими представниками бізнесу та гостьовими іноземними лекторами-практиками. Після 2 семестрів, відведених на засвоєння теоретичного матеріалу, у студентів проходить практика. Так як кожен студент закріплений за певним ментором, то відповідно й виробничу практику він проходить під його керівництвом. Це є ще однією із головних переваг програми. Студенти мають можливість відвідувати різні заходи для агробізнесу (наприклад, УКАБ Агротехнології – 2020 від UCABevent – заходи для агробізнесу, бізнес-конференція, організована Асоціацією Ukrainian Agribusiness Club та агенцією UCABevent – мероприятия для агробізнесу). Крім того, в рамках проекту відбувається конкурс на визначення «Перспективного агрополітика України 2020».

Серед переваг, що накреслили самі студенти, це те, що вони отримали більше практичних, аніж теоретичних знань, а також актуальну інформацію, котра наразі необхідна для роботи в аграрному секторі. Крім того менторський супровід кожного студента представниками агробізнесу та можливість проходити практику в провідних аграрних компаніях. Перевагою є й те, що в разі позитивного результату, після проходження практики студенти цілком можуть розраховувати на працевлаштування на ринкових умовах, а деякі з них вже отримали робоче місце в компанії свого ментора.

У 2015 р. ООН затвердила програму Цілей сталого розвитку. Подолання голоду й досягнення продовольчої безпеки займає серед них друге місце. Так, до 2030 р. заплановано ліквідувати всі форми недоїдання й забезпечити доступ (насамперед для дітей) до поживних харчових продуктів. Відповідальність за виконання глобального плану повинен взяти на себе агросектор. На сьогодні аграрна галузь України є досить сучасною та сприйнятливою до інновацій. Україна стала унікальним майданчиком для нових технологій, в ній функціонують прогресивні та відкриті до співпраці найбільші холдинги, наявна сильна кадрова база технічних фахівців, діють цікаві та успішні стартапи.

У наш час аграрна освіта в Україні, як і в світі, перебуває на новому рівні. Адже від підготовки сучасних фахівців аграрної сектору залежить те,

⁵³⁰ Наблизити освіту до практики: рецепти від СНАУ. Інтерв'ю Ректора СНАУ В. Ладики. URL: <https://propozitsiya.com/ua/nablyzty-osvitu-do-praktyky-recepty-vid-snau>. (дата звернення 05.09.2020).

наскільки затребуваною та ефективною буде українська економіка на глобальному ринку. На жаль, сучасна система вітчизняної аграрної освіти зберігає багато ознак застарілої моделі освіти і не відповідає реаліям сьогодення. Вона має такі слабкі місця, як недостатня взаємодія із роботодавцями, нестача матеріально-технічних та інформаційно-комунікаційних ресурсів, невідповідність сучасним інноваційним проектам і наукомістким технологіям. Сучасні умови розвитку України зумовлюють пошук нових підходів до організації навчально-виховного процесу у вищих аграрних навчальних закладах України.

На сьогодні край важливо налагоджувати співпрацю у трикутнику «виробництво – освіта – наука». Нам необхідно поглиблювати вплив науковців та фахівців на зміст галузевої освіти, сприяти наближенню стандартів освіти до потреб і викликів реальної економіки, оновлення галузевих стандартів вищої освіти, формування навчальних планів, впровадження нових технологій, методів навчання.

Залучення бізнесу до процесу навчання в більшості українських аграрних закладів освіти є по суті запорукою майбутнього закладів вищої освіти, що прекрасно демонструє проєкт «Агрокебети», реалізований в п'яти аграрних університетах України завдяки передовим аграрним компаніям України, сприяючи розбудові аграрної освіти.

Наукове видання

ЕКОНОМІЧНИЙ, ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ТА ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ПІДТРИМКИ І РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА

Колективна монографія

**За редакцією О. В. Калашник, Х. З. Махмудова,
І. О. Яснолоб**

Рекомендовано до друку Вченою радою
Полтавської державної аграрної академії

Підписано до друку 20.10.2020 р. Замовлення 2020-1055. Папір офсетний.
Друк різнографія. Формат 60х90/16. Ум. друк. арк. 11,1.
Гарнітура Times New Roman Суг. Тираж 300.

ФОП Петренко Ігор Михайлович. Код ЄДРПОУ 2491104113.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №7006.
Адреса: 36000, м. Полтава, вул. Шевченка, 27.